Сергій Петров

Оборонні споруди Києва X-XIX ст.

у контексті історії міста і загального розвитку військово-фортифікаційної справи

Сергій Петров

Оборонні споруди Києва X-XIX ст.

у контексті історії міста і загального розвитку військово-фортифікаційної справи

Київ
ВПК "Експрес-Поліграф"
2012

УДК 725.182(477-25)
ББК 85.114.12(4УКР.2К)
П 30

Науковий консультант Прокаєва В.В.
Дипломатична академія України при МЗС України

Петров С. С.
П 30 **Оборонні** споруди Києва X-XIX ст. у контексті історії міста і загального розвитку військово-фортифікаційної справи. / С.С. Петров – К.: "ВПК "Експрес-Поліграф", 2012. –с. 448
ISBN 978-966-2530-28-5

У книзі на широкому історичному тлі простежується розвиток оборонних споруд Києва від заснуванян міста до початку XX століття. Розглядається процес зміни топографічних акцентів у побудові фортифікаційних споруд, що зводилися в різні періоди існування міста, їхні конструктивні особливості й відмінності, що удосконалювалися із розвитком економічних, технічних та інших складових, пов'язаних із змінами можливостей засобів оборони та нападу в конкретних історичних умовах, які складалися в суспільстві і впливали на побудову оборонних споруд.

У тексті надаються пояснення щодо розташування колишніх оборонних споруд та подій, що відбувалися в місті, відносно місцевостей сучасного Києва, ілюстрації, посилання на історичні джерела тощо.

Для широкого кола читачів.

УДК 725.182(477-25)
ББК 85.114.12(4УКР.2К)

©Петров С. С., 2012
© ТОВ "ВПК "Експрес-Поліграф", 2012

ISBN 978-966-2530-28-5

ПЕРЕДМОВА

Оборонні споруди Києва, залишки яких у вигляді історичних та архітектурних пам'яток зустрічаються в різних, переважно в найдавніших його місцевостях, відігравали важливу роль у житті міста. Слід зазначити, що часи, коли в людській історії ще не існувало засобів надійної передачі інформації, значною мірою залишаються таємницею для дослідників. Втім, не викликає сумнівів, що ці споруди будувалися для захисту мешканців від ворожих сил, руйнувалися з лихоліттям і з часом, й через століття повідомлення про них дійшли до нас у згадках літописів та спогадах сучасників, окремі фрагменти – в археологічних дослідженнях, пізніші – у більш-менш вцілілих залишках цих будівель, що збереглися, доносячи до нас дихання минулого життя.

У даній праці розглядається розвиток оборонних споруд Києва фактично від його заснування до початку XX століття. За цей час вони пережили ряд етапів, які конструктивно відповідали здобуткам на даний період інженерної думки на Русі та економічним можливостям суспільства. У книзі певним чином характеризуються й історичні умови, за яких відбувався процес їхнього створення та подальшого використання.

Поява оборонних споруд безумовно пов'язана з тим, що починаючи з певного етапу в існуванні людства з'являються війни – явища, що, як досить подовжений стан гострого конфлікту у суспільстві, фактично, являють прояв організованого насильства з використанням певних знарядь – зброї, яка удосконалювалася протягом тисячоліть і на пізнішому рівні розвитку суспільства вже набула значення фактора, що впливає на існування самого людства. З цього ж часу з'являються й оборонні споруди навколо людських поселень. Внаслідок багаторічних досліджень зокрема було виявлено, що за часів пізнього палеоліту (20-15 тис. років тому) ні зброї, ні жодних укріплень навкруги найдавніших людських поселень не було. Після переходу від способу виробництва, який характеризувався привласненням (полювання та рибальство) до справді виробничого (землеробство, приблизно 8 тис. років тому), спис, лук та стріли, які використовувалися для захисту від диких звірів та під час полювання, одночасно були й знаряддям захисту від ворогів – інших племен.

Культуру часів неоліту вже характеризує використання глиняного посуду та кісткових, а пізніше й мідних знарядь. Найдавнішою неолі-

тичною культурою в Європі вважається Трипільська культура (IV- початок III тисячоліття до н. е.). Свідчення про наявність окремих поселень цього часу і типу зустрічаються і в Україні, зокрема на території сучасного Києва.

Безпосередніми предками давніх слов'ян були носії т. з. Зарубинецької, або Зарубинецько-Корчеватівської культури (III ст. до н.е. – I–II ст. н. е.), залишки якої також неодноразово зустрічалися під час археологічних розкопок в межах Києва. Житла цієї праслов'янської культури одночасно мають характер поселень та т. з. городищ, які фактично являють ті ж поселення, але вже обнесені оборонними спорудами, в умовах середнього Придніпров'я – земляним валом, а пізніше – земляним валом та ровом. Виявлені під час археологічних розкопок в городищах залишки зброї, як і самі залишки оборонних споруд, свідчать, що на час поширення городищ війна як засіб вирішення міжплемінних конфліктів вже міцно увійшла в життя суспільства. Якщо раніше зброя являла, як правило, знаряддя полювання (лук із стрілами, сокира, палиця тощо), то тепер це було вже переважно знаряддя саме війни й, безперечно, продукт ремісництва, і її виробництво вимагало певної спеціалізації праці. В той же час якщо селище ранішнього періоду розташовувалося переважно на підвищеннях або горбах вздовж річкових долин – природних шляхів сполучення, виходячи передусім із питань зручностей та здорових умов життя, то тепер городища, як правило, будувалися в місцях, найбільш захищених водними перепонами та крутими схилами. Процесу розвитку та удосконаленню системи перепон навколо певної місцевості сприяли поява та закріплення племінної власності на землю. З часом кожна територія племені була відділена від сусідньої достатньо значною нейтральною смугою. У Центральній та Східній Європи, якщо лише це дозволяли природні умови, з цією метою використовувалися лісні території. Так, давні слов'янські племена оточували себе смугою лісових загороджень шириною до 30 км. Ця смуга мала назву "пресека" (від слів "пресекати", "підрубати"), в якій молоді дерева надрубувалися й нахилялися до землі. З них йшли нові пагони й таким чином з часом така смуга була насправді майже непрохідною для ворожих загонів. Залишені ж шляхи контролювалися та захищалися додатковими загородженнями та спеціальними укріпленими поселеннями. Така система захисту, про яку, до речі, у країнах Західної Європи понад два тисячоліття тому згадував у спогадах Гай Юлій Цезар, збереглася аж до часів середньовіччя, зокрема вона існувала під Тулою в Московській державі в XVI – XVII ст. Для захис-

ту племінних територій застосовувалися й земляні вали, що, на думку дослідників, є свідченням порівняно вищої культури, вищої племінної згуртованості, розуміння єдності інтересів суспільства, оскільки виконання величезних земляних робіт при примітивній техніці вимагало важкої праці й участі в них значної кількості населення. За свідченням К. Тацита саме такий вал відділяв за його часів території херусків від сусіднього племені ангріваріїв, валом було обнесено й володарювання бруктеріїв.

Широкого розповсюдження в розвитку людського суспільства з часом набули городища, які обносилися земляним валом, або валом та ровом, причому городища, обнесені лише валом, являють тип захисних споруд більш давнього походження, оскільки примітивними знаряддями вирити глибокі заглиблення у материковому ґрунті складніше, ніж просто зняти верхній шар ґрунту, використавши його для насипки валу. Пізніше, з появою залізних знарядь праці вириття рову у материковому ґрунті вже не являло такого складного завдання. Вважається, що в осілих землеробських племен мали виникати насамперед земляні укріплення, у давніх слов'ян вони, як правило, посилювалися палісадом або частоколом. Палісад - найпростіша конструкція з дерева, яка звичайно складалася з ряду колод, висотою кілька метрів, вритих в землю без усякого проміжку, або з невеликим проміжком між ними. Іноді палісад або частокіл переплітався гілками, набуваючи таким чином вигляду своєрідного тину. В інших випадках частокіл складався з двох рядів вкопаних загострених вгорі колод із заповненням проміжку між ними землею – саме з таким укріпленням, згідно з джерелами, довелося мати справу царю Дарію в його поході проти скіфів[1]. Про загострені кілки, вбиті в землю з оборонною метою, писав Гай Юлій Цезар. Врешті-решт, як ми будемо бачити, оборонна система палісадів збереглася в Росії до початку XIX ст.

Згідно з дослідженнями, проведеними при вивченні давніх городищ на сході Європи, висота валу навколо городищ коливалася від 1,5 до 4,5 м, глибина рову складала 1 – 2 м. У слов'ян, як землеробських племен, значного поширення набули саме земельно-дерев'яні оборонні споруди – вал, рів та палісад, що найчастіше являв частокіл, розташований у декілька рядів. Звичайно, і в ті часи мав місце процес взаємопроникнення досвіду і культур. Так, у кочових народів під час коротких стоянок не було змоги зводити важкі земляні укріплен-

1 Шперк В.Ф. История фортификации. – М., 1948. – С. 30-31.

ня, тому в них значного розповсюдження набуло створення своєрідних оборонних споруд із кибиток або возів, що виставлялися колом навкруги. Ця система була запозичена і досить широко використовувалася протягом значного часу, зокрема і слов'янськими племенами.

Втім, ще раз підкреслимо, що судити про життя в Україні навіть першої половини I тисячоліття н. е. надзвичайно важко, адже вченим доводиться користуватися здебільшого пам'ятками археології – все ж певною мірою побічними доказами наукових поглядів та теорій. Але не викликає сумнівів, що мешканці цієї місцевості в ті часи підтримували інтенсивні торговельні зв'язки зі сходом, грецьким світом, східними провінціями Римської імперії, про що свідчать досить поширені знахідки й окремих римських монет, і цілих скарбів I – IV ст. н.е. Безсумнівно також і те, що міграція й витіснення попереднього населення племенами прийдешніми, переважно кочовими зі сходу, тут відбувалося у відомій історії постійно: у II ст. кіммерійці та скіфи, що на той час підкорили собі ці території, були витіснені готами, яких у III – IV ст. ст. змінили гунни, у V ст. – хозари, безпосередньо за якими найвидатнішу роль тут знову почали відігравати давні слов'яни, із якісними змінами в родовому устрої яких з часом відбулося утворення на цій території нової держави – Київської Русі.

Про складність та недостатність дослідження історії України цих часів, як і про безперервну боротьбу, що точилася на цих територіях, говорять зокрема й величезні давні земляні оборонні споруди безумовно штучного походження, розташовані як на правому, так і на лівому берегах Дніпра, відомі як Змієві вали. Їхня ширина – до 30 м, а висота й нині, через тисячоліття, на окремих ділянках досягає 9 м. Загальна протяжність Змієвих валів в Україні сягає 2000 км, з них на території Києва – 200 км, Київської області – 800 км. У Києві залишки Змієвих валів виявлені в районі Сирця, Кудрявця, Звіринця. Дослідження, проведені з метою визначення часу створення цих споруд за допомогою радієвуглецевого аналізу, вказують на період – кінець I тисячоліття до н.е. – перша половина I тисячоліття н.е. У переказах, що дійшли до нас, походження валів пояснюється тим, що нібито давньоруські богатирі, перемігши змія, в образі якого знаходило втілення в народній уяві ворожої сили, впрягли його в плуг й провели по землі величезні борозни – рови. З відвалів зораної при цьому землі й виникли ці величезні споруди. Втім, ким саме, як і за яких конкретних обставин насправді будувалися вони – про це, на жаль, нам і нині доводиться, тільки гадати.

Слід відзначити, що оборонні споруди Києва у своєму розвитку набували форми практично всіх оборонних систем, що сформувалися протягом століть – міста раннього середньовіччя, замкової, укріпленого міста середньовіччя, фортеці, типової для XVIII ст., нарешті, фортеці з фортовим поясом, типової для XIX ст. Також слід відзначити зміну історичних топографічних акцентів у межах загальної сучасної території міста, а, відповідно, і його оборонних споруд у кожен конкретний історичний період. На жаль, безжальний час не дає змоги робити досить обгрунтовані висновки з приводу побудови оборонних споруд, що мали захищати мешканців у первинний період існування міста. Вважається, що оборонні споруди міста на Замковій та Старокиївській горах не надто різнилися від загальноприйнятих оборонних споруд, які зводилися в цей період навколо інших поселень на Русі. Втім, оборонні споруди, зведені у Києві в часи розквіту Давньоруської держави, будувалися вже на вищому якісному рівні й досліджені досить повно, що, звичайно, не виключає надій на нові відкриття.

Після розгрому міста ордами хана Батия під час монголо-татарської навали його відродження відбувалося досить повільно, життя зосереджувалося тепер переважно на Подолі, над яким височів замок на Киселівці (Замковій горі) - основна оборонна споруда Києва, зведена після переходу міста у складі значної частини колишніх Давньоруських земель у володарювання Великого князівства Литовського. Замок періодично відновлювався і разом із в цілому незначними укріпленнями навколо Нижнього міста залишався основною оборонною спорудою міста, яке перебувало до середини XVII ст. у складі Речі Посполитої.

Після возз'єднання України з Росією основною фортецею міста знову стає Старе місто, разом з тим активно ведеться спорудження оборонних споруд на Подолі та на Печерську. Оборонні стіни, що будувалися у Києві в той період, мають типові риси російського оборонного будівництва цього періоду – вони були дерево-земляними конструкціями іноді у два яруси з бійницями для застосування при обороні холодної й метальної зброї – луків, арбалетів та різноманітних видів вогнепальної зброї, що поширилася на цей час. Фактично безпосередньо після насипки у 1679 р. козаками за наказом гетьмана І. Самойловича земляного валу та побудови гетьманом України І.С. Мазепою на початку XVIII ст. навколо Києво-Печерського монастиря кам'яної стіни настає новий етап розвитку оборонних споруд Києва, т. я. саме ці цегляні стіни, разом із кам'яними будівлями церков, стають основою побудованої навколо них Петром І фортеці нового бастіонного типу у

вигляді земляного півкільця з п'ятикутниками бастіонів. Надалі протягом усього XVIII ст. Києво-Печерська фортеця поступово удосконалюється й посилюється, в той же час потроху занепадають укріплення навкруги Старого міста та Подолу. Цей процес досяг апогею 1812 р. у задумі залишити Старе місто та Поділ напризволяще у разі наступу на Київ французьких військ, одночасно з наказом до останньої можливості обороняти „нову" Києво-Печерську фортецю. В цей же період з метою її посилення (неподалік на південь), на горі, розташованій поруч за Наводницьким яром будується Звіринецьке укріплення.

Нове якісне посилення фортеці відбувається у другій третині XIX ст. за часів Миколи I. Надаючи величезного значення Києву як основному оборонному пункту на південному заході Росії, він особисто слідкує за проведенням у місті величезних оборонних робіт. Тепер колишня т. з. „Петровська" фортеця, що розташовувалася навколо Києво-Печерської лаври, стає цитаделлю (ядром оборони) нової фортеці, що посилювалася новими укріпленнями, які півкільцем охоплювали її між двома величезними ярами – Кловським та Наводницьким. Закінчення основних фортечних робіт цієї доби в Києві в цілому співпало із Кримською війною, яка наочно показала всю відсталість миколаївської Росії від провідних країн світу, насамперед в економіці, а, як наслідок, – й у військовій справі. З осмисленням уроків Кримської війни фактично до кінця 70-х рр. XIX ст. відбуваються певні намагання підвищити рівень обороноздатності фортеці в Києві відповідно до нових умов, проте стрімкий подальший розвиток техніки (насамперед артилерії) протягом найближчих десятиліть робить подальше існування застарілої фортеці практично посеред великого міста явно недоцільним. На кінець XIX ст. Києво-Печерська фортеця перетворюється у фортецю-склад, її приміщення поступово перебудовуються та перевлаштовуються на житлові та господарські, після низки конфліктів міського керівництва з військовим відомством починає забудовуватися еспланада, і, врешті-решт, фортеця остаточно втрачає військове значення. Сьогодні в місті можна побачити архітектурні пам'ятки різних епох існування Києва. Це і залишки Змієвих валів, і споруд часів Київської Русі, середньовіччя, нового часу. На жаль, до нас не дійшла переважна більшість давньокиївських валів, зведених багато століть тому на території Старого міста. Не збереглася й частина споруджених пізніше київських укріплень, серед яких і замок на Киселівці, й інші середньовічні оборонні будівлі Подолу, значна частина укріплень Печерська XVIII ст. тощо. Тим більше слід цінувати вцілілі пам'ятки

й цілі архітектурні комплекси, що дійшли до наших днів – пам'ятки раннього Середньовіччя („Золоті ворота"), споруди Мазепинської, Петровської та Миколаївської фортець, інші будівлі XVIII, XIX ст. тощо.

На жаль, далеко не всі оборонні споруди Києва, що дійшли до нашого часу, перебувають нині у стані, який дозволяв би зробити можливим їхнє екскурсійне використання – вцілілі залишки давніх валів переважно занедбані, частина таких пам'яток сьогодні здебільшого стає місцем будівельних робіт, що все поширюються, при цьому, звичайно, далеко не завжди вчені-археологи навіть мають змогу дослідити цю місцевість з точки зору наявності в ній пам'яток старовини. Низка вцілілих будівель кінця XVIII – XIX ст. досі, як правило, використовується як виробничі і складські приміщення, в них перебувають військові частини тощо. Залишки колишніх бастіонів, куртин, ровів, валів тощо сьогодні переважно мають вигляд зарослих травою та деревами узгір'їв і більшість мешканців міста та приїжджих навіть гадки не має про минуле призначення цих споруд.

Шкода, що протягом багатьох років у такому ж стані перебуває і переважна частина цитаделі Києво-Печерської фортеці, хоч вона територіально і знаходиться в охоронній заповідній зоні всесвітньо відомої пам'ятки ЮНЕСКО "Києво-Печерська лавра". Практично лише в назвах окремих вулиць (Редутний провулок, вул. Цитадельна, Есплананда, Кріпосний провулок тощо) зберігається зараз у районі колишньої фортеці пам'ять про неї. Серед втрат останніх десятиліть пам'яток вітчизняної оборонної архітектури і будівля колишнього гарнізонного тиру на бульварі Лесі Українки, і військовий телеграф на вулиці Рибальській, оборонні споруди, знесені при перебудові Олімпійського стадіону тощо. Звичайно, слід покласти край такому варварському відношенню до минулого. Збереження безцінних пам'яток історії та культури Києва, зокрема пам'яток військової архітектури, є важливим завданням нашої доби. Зазначимо також, що книга написана достатньо популярно, щоб її зміст був зрозумілим різним групам читачів.

Мета даної праці – насамперед донесення до широкого читацького загалу відомостей про оборонні споруди Києва на тлі історії міста та розвитку економічних чинників та громадсько-політичного життя, що зобов'язало автора вмістити й певною мірою широковідомі факти із історії України. Втім, деякі матеріали, вміщені у виданні, бачать світ вперше. Насамперед це стосується розгляду цитаделі Києво-Печерської фортеці, оскільки значна частина її території із залишками окремих споруд багато років була закритою для огляду та вивчення. Це

стосується насамперед території т. з. старого «Арсеналу», де багато років містилося оборонне підприємство, певною мірою і території взуттєвого об'єднання «Київ», й т. з. військової друкарні. Між тим, вся ця територія є в межах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника – видатної пам'ятки всесвітньої культури – адже ансамбль будівель Києво-Печерської лаври (колись складової частини Києво-Печерської фортеці, а пізніше – її цитаделі) разом із собором св. Софії у Києві занесено до Списку Всесвітньої Спадщини під №527 і повинен належним чином досліджуватися, охоронятися та експонуватися. При створенні цієї частини праці використовувалися матеріали ЦДІАК України ф. 1436, зокрема оп. 2, спр. 19 „Дело 1891 г. по описи №12 Киевского крепостного инженерного управления по строительной части с предоставлением полного формуляра Киевской крепости...", ф. 128 – „Києво-Печерська лавра" (1646-1913 рр.) тощо.

Зважаючи на те, що значна частина використаних джерел були перекладені авторами – М. Грушевським, О. Субтельним, Д. Дорошенком, В. Січинським та ін. – українською мовою, автор також подає ряд російськомовних цитат, кількість яких з цілком зрозумілих причин у загальному масиві джерел є переважаючою, у власному перекладі. У випадку, коли цитата містить архаїзми, слова й вислови, які, на погляд автора, неможливо перекласти без втрати повноважного змісту (особливо це стосується висловів XVII-XVIII ст.) цитата вживається мовою оригіналу. Зазначимо також, що дана праця написана достатньо популярно, щоб її зміст був зрозумілим різним групам читачів.

Книга розрахована на науковців, викладачів, студентів, школярів, всіх, хто цікавиться розвитком вітчизняної історії, культури, питаннями києвознавства.

РОЗДІЛ І

ОБОРОННІ СПОРУДИ МІСТА ПЕРІОДУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Найдавніші відомості про Київ та слов'янство

На думку провідних сучасних українських істориків, місто Київ виникло в VI ст. н.е. на межі трьох окремих слов'янських етнічних масивів: полянського, древлянського та сіверського. Культурні шари саме цих часів було зафіксовано під час археологічних досліджень на найвищих точках Київського плато. Вважається, що саме з цього часу вже можна говорити про безперервність існування людських поселень, а потім і міста на даній території. Втім, у науковій літературі зустрічаються й думки про значно давніший час заснування Києва, зокрема про те, що він був столицею Готського царства, тобто об'єднання германських племен, витіснених на початку н.е. з узбережжя Балтики до Північного Причорномор'я за часів остготського короля Германаріха, який можливо підкорив собі й деякі слов'янські племена, пізніше – значним торговим центром арабів та хозар, про що свідчать численні клади східних монет та речей цих часів, виявлених тут, а вже, відповідно ще пізніше, – столицею східнослов'янського об'єднання племен – полян, древлян, сіверян, уличів та тиверців. Беручи все це до уваги, нагадаємо, що одним із доказів існування міста в науковому розгляді прийнято вважати, насамперед, безперервність існування у часі на цій територій людських поселень. Відповідно одним із доказів пізнішого – саме з VI ст. – часу заснування Києва є фактична відсутність у місті культурного шару і, відповідно, археологічних знахідок V ст.[1] Що відбувалося тут в ті часи досі фактично залишається таємницею. Правильність чи необґрунтованість таких поглядів на історію існування міста можуть довести лише майбутні дослідження. Безсумнівно, що Київ у своїй історії пережив багато подій історико-політичного характеру, пов'язаних як з геополітичними, так і внутрішньополітичними факторами – демографічними проблемами, розвитком і перерозподілом виробничих сил, політичною організацією та менталітетом мешканців, врешті-решт конкретними рисами й особистостями князів – осіб, висунутих в силу цілого ряду причин на верхівку суспільно-владної піраміди тощо. Природно, роль всіх цих факторів змінювалася протягом часу існування міста, яке в своїй історії мало і періоди "блиску" та розквіту, і часи надзвичайного занепаду. Так, якщо в період Давньої Русі Київ був найбільшим містом Східної Європи і, як відомо, вважався суперником Візантії,

то після монголо-татарської навали на місці 50-тисячного міста залишалося приблизно 200 будинків, лише подільська частина міста відродилася у XV-XVI ст., а значно пізніше, зокрема 1787 р., один з придворних, який супроводжував імператрицю Катерину II в її огляді київських пам'яток, відзначав: *"Це дуже сумне місто, видно лише руїни та халупи"*. Київ як значний мегаполіс, пов'язаний з розвитком системи об'єднання мешканців навколишньої території – насамперед об'єднання племен, надалі державних утворень Київської Русі, Литовсько-руського князівства, Речі Посполитої, Російської імперії пережив низку епох, кожна з яких у свою чергу мала періоди зародження і розвитку, розквіту й занепаду з часом, коли відживали суспільно-політичні умови існування і розвитку даної спільноти. Звичайно, все це відбувалося на тлі прогресуючого розвитку засобів життя та громадсько-політичної системи організації населення. В силу досить довгої історії існування міста, тут мали місце й співіснування та зміни форм розвитку культур, що вироблялися в окремі періоди. Кожна з них залишила свій слід у розвитку української нації в силу історико-політичних подій і економічних взаємин й більшість з них мають прояви в сучасності в рисах, іноді знайомих нам з дитинства, що здаються на перший погляд простими й природними, але насправді у своєму генезисі є надзвичайно складними явищами, що мають давні і глибокі корені. Досить лише розглянути залишки язичницьких уявлень та традицій, що закріпилися у християнстві, як, наприклад, свята Масляної, Івана Купала тощо, що й нині зберігаються в житті через тисячолітню боротьбу впливів й проявів різних культур та нашарувань.

Згадки про племена давніх слов'ян, що мешкали на території сучасної України, під назвою венедів у літературі, – а це є все ж найдостовірним джерелом – вперше зустрічаються у античних авторів. Про ці місцевості писав ще "батько історії" – Геродот у V ст. до н. е., але все ж його свідчення залишаються надто фантастичними, що було взагалі характерно для людських уявлень про навколишній світ того часу. На жаль, й пізніша інформація Плінія й Тацита уривчаста, неповна і в ній дуже важко відрізнити реальність від відвертих вигадок. Втім, із цих свідчень безумовно зрозуміло, що на сході Європи вирувало досить активне, хоч і майже невідоме для авторів життя, певним чином ускладнене, порівнюючи з античним світом, перш за все природними (кліматичними та географічними) умовами, із своєю міжплемінною боротьбою, відгуки якої, що зберігалися певний час у переказах, на жаль, мабуть, переважно безслідно зникли для нащадків. Наведемо приклади з Геродота, щоб зрозуміти, як мало знали про землі нинішньої центральної України навіть найосвічені-

ші народи того часу. "*...а як перейти Борисфен, то зразу ж перша від моря лежить Лісиста (країна), а від неї вгору живуть скіфи-землероби. Ті греки, що живуть над рікою Гіпанісом, називають їх борисфенітами, а самі себе ольвіополітами. Ті скіфи-землероби займають землі на схід на три дні дороги; досягають ріки, що зветься Пантікап; а на північ треба пливти Борисфеном (вздовж їхнього боку) одинадцять днів. Ще далі на північ тягнеться велика пустеля, а за нею живуть андрофаги, народ своєрідний, не скіфський. Далі за ними вже справжня пустеля і, наскільки відаємо, немає ніякого народу*"[2]. Нагадаємо, що назва ріки Дніпро – Борисфен походить від грецького «Бореас», що означає "північний вітер", назву "Данапр" ріка одержала від сарматів у II ст. н. е. І надалі, розповідаючи про т.з. "царських скіфів", що мешкали в Таврії і понад Танаїсом (Доном), Геродот знову пише: "*На північ од царських скі-*

Апостол Андрій Первозваний встановлює хреста на київських горах. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

фів місця меланхленів (дослівно: чорноодежники, мимоволі спадає на думку Чернігівщина – *С. П.*), *чужого, не скіфського народу. Вище ж меланхленів болота й пустеля, скільки знаємо*"[3].

Таким чином, зрозуміло, що відомості про зародження Києва, які дійшли до нас, а це передусім закріплені в літописах перекази, – неповні й суперечливі, втім, за відсутністю більш досконалих джерел, вони таки дають певну можливість уявити життя на східнослов'янських землях в середині І тисячоліття н.е. Адже навіть у літописні часи

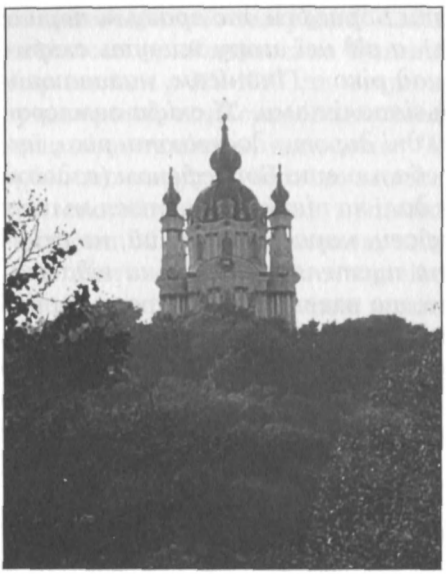

Краєвид Андріївської церкви на Старокиївській горі. Фото 2009 р.

(X-XIII ст.) відомості про заснування міста вже мали характер легенд, певних натяків, в яких сьогодні не лише пересічному читачу, але й вченому надзвичайно важко відокремити істину від вигадок, оскільки вигадки, тісно переплетені з певними історичними та географічними реаліями, за багато років набули характеру освяченої століттями достовірності, в якій практично вже не мали сумнівів наступні покоління. Саме такий характер мала, наприклад, розповідь у грецьких джерелах про апостола Андрія Первозваного, який нібито близько 35 р. після Різдва Христового, йдучи Дніпром з Корсуня на північ, зупинився біля київського узгір'я і передрік велике майбутнє місту, що має незабаром виникнути тут. Викликають багато запитань і дані з літопису про Кия – легендарного перевізника, ім'ям якого було названо місто. Всім відома з дитинства легенда про Кия, Щека, Хорива й сестру Либідь: *"...Седяше Кий на горе, где же ныне увоз Боричев, а Щек седяше на горе, где же ныне зовется Щековица, а Хорив на третьей горе, от него же прозвася Хоревица. И сотвориша град во имя брата своего старейшаго, и нарекоша имя ему Киев"*[4]) при уважному науковому розгляді розпадається на два різні в подіях перекази. Як вважає ряд вчених, легендарний Кий діяв у 30-х рр. VI ст., коли частина східнослов'янських племен під тиском аварської навали була відтиснута до дунайських земель. Повставши проти аварського гніту, у союзі з візантійським імператором Іраклієм він невдало намагався закріпитися на нижньому Дунаї, після чого відійшов до Середньої Наддніпрянщини, де й заснував на горах свою резиденцію. Щек, Хорив та Либідь – персонажі зовсім іншого переказу, складеного ще в IV ст. Не виключено, що крім економічних важелів, які почали активно спрацьовувати на Русі у IX-X ст., в основі багаторічного потягу київських князів "воювати греків" могли бути й певні давні спогади, згадки про мрії далеких предків, які переросли в легенди та перекази і з часом, разом із економічними потребами, набули значення історичної традиції, саме подій походів східних

слов'ян на Балкани. Схожа ситуація спостерігається і з літописами, в яких повідомлялося, звичайно, лише про найважливіші події з точки зору покоління й особистості укладача, автор літопису мав відтворювати події відповідно до потреб насамперед свого часу, вимог реально існуючої на час складання літопису влади, тому в династичних, церковно-ієрархічних та інших інтересах у літописах трапляються відступи від історичної правди, не говорячи вже про пізніші вставки, що переслідували також цілком конкретні, життєві свого часу цілі тощо. До того ж інформація в літописах, як правило, надзвичайно обмежена й дослідникам доводиться часто-густо домислювати, тлумачити й згідно з насамперед власним розумінням "оживляти" стислі повідомлення літописців, розповідь яких ведеться з точки зору особистостей, як правило добре обізнаних з подіями, про які йде мова, і зрозумілих на час створення літопису.

Слід зазначити, що значний первинний проміжок часу існування Києва взагалі не відображається у джерелах. Безумовно, оповіді тих часів знайшли місце в давніх переказах, фольклорних пам'ятках, але перекази мають здатність зникати з часом для нащадків, а датувати та тлумачити факти, одержані на основі давніх фольклорних пам'яток, а тим більш трактувати та прив'язувати їх до певних конкретних історичних подій та осіб з науковою метою, незважаючи на низку надзвичайно позитивних прикладів цього у світовій науковій практиці, як відшукання Г. Шліманом на основі епосу Гомера давньої Трої, все ж надто ризиковано. Персонажі давніх руських билин в основі, безумовно, несуть риси певних реальних історичних осіб, а події, пов'язані з їхньою діяльністю – реальне підґрунтя, втім все це містить й величезне нашарування вимислів і часу їхнього створення, і пізніших століть. Отже, залишається будувати концепції та уявляти собі перипетії життя на Русі тих часів переважно все ж виключно на основі літописів й реальних пам'яток матеріальної культури – археологічних знахідок та наслідків їхнього вивчення.

Недостатність літописних джерел та археологічного матеріалу не дозволяють досить конкретно говорити зокрема й про київське городище та відповідно про його оборонні споруди, що вже існували в другій половині І тисячоліття н.е. Підкреслимо, що і через багато століть, та ще й ціле тисячоліття після Геродота, уявлення вчених – представників навіть найрозвиненіших свого часу народів про життя слов'янських племен, саме свідчення яких у розгляді даного питання є надзвичайно цінними для нас, залишалися надзвичайно обмеженими і умовними, хоч свідчення досить тісної взаємодії з слов'янами, що базувалися на записках різних авторів, вже були достатньо поширеними і становлять значну цікавість. Так, Арістотель

докоряв афінянам, що вони цілі дні проводять на майдані, слухаючи чарівні розповіді людей, які повернулися з Фазиса (Ріоні) та Борисфена (Дніпра). Тацит, розглядаючи побут венедів, відносив їх до народів осілих, що різняться від кочівників. Втім, і для греків, і для давніх римлян країни на сході залишалися "украйною" світу, „яку полишили й люди, й боги". Навіть значно пізніше Ібн-Даст у творі "Книга добрих скарбів", створеному вже в першій половині X ст. на основі давніших творів інших арабських письменників, що можна бачити з численних протиріч у тексті, описує русів, розуміючи під цим скоріш за все як всіх східних слов'ян, так і представників інших народів, що мешкали в ті часи в Києві, Чернігові, Новгороді та інших, як прийнято казати, "руських" землях. Проте цей опис певною мірою все ж дозволяє судити про життя, що вирувало тут понад тисячоліття тому. Наводимо загальний зміст уривка, присвяченого слов'янам, відсилаючи всіх, хто цікавиться, безпосередньо до оригіналу [5]. «Поміж країною Баджнаків [печенігів] і країною слов'ян десять днів дороги; – пише Ібн-Даст, – на початку слов'янської землі є місто Куяб [Київ]. Шлях до їх країни йде степами, бездоріжжям, через потоки і густі ліси. Країна слов'ян – край рівний і лісний; в лісах вони й живуть. Вони не мають ані виноградів, ані ріллі. З дерева виробляють подібне до кухлів, в котрих і вулики для бджіл, і мед бджоляний міститься, і один такий кухоль містить 10 кварт його. Напій роблять собі з меду. Вони тримають свиней та овець. Коли хтось з них помре, вони палять його труп. Жінки тих, хто вмре, деруть собі ножем руки й обличчя. При спаленні небіжчика гучно бенкетують, радіючи з ласки, яку виявив до нього Бог... Всі вони язичники. Найбільше сіють просо; в жнива беруть просіяні зерна проса в корці, підносять до неба й кажуть: – Боже, ти дав нам страву, дай і тепер її досить. Є в них ріжні кобзи, гуслі і дудки; дудки довгі на два лікті, а кобза має вісім струн. Товару до роботи в їх мало, а верхових коней має тільки один згаданий чоловік. Озброєння в них складається з дротиків, щитів та списів, іншої зброї не мають.

Щодо Руси, то вона на острові, що оточений озером. Той острів, де живуть вони, має просторінь на три дні дороги, вкритий лісами й болотами, нездоровий і такий вогкий, що як ступиш ногою, то вона трясеться, бо так пересякнута водою... Вони не мають ані нерухомого маєтку, ані міст, ані ланів; єдиний їх промисел – торгівля соболями, вивірками та іншими хутрами, які й продають хто купить; заплату грошову зав'язують міцно до своїх пасів. Одягаються вони неохайно; чоловіки носять золоті наручники. З рабами поводяться добре і дбають про їхній одяг, бо використовують їх при торгівлі. Міст у них велике число, і живуть вони просторо. Гостей шанують і добре по-

водяться з чужинцями, що шукають у них оборони; і з усіма, хто в них часто буває, не дозволяють нікому зі своїх кривдити і утискати таких людей. У випадку, як хто скривдить або притисне чужинця, допомагають й боронять. Мечі мають [схожі] Сулейманові. Як котрий з поміж родів просить помочи, всі виходять до боротьби; між ними нема розрізнених, але воюють з ворогом одностайно, поки його не переможуть. Як котрий має справу проти другого, то кличе на суд до короля і перед ним сперечаються; як король скаже свій присуд, виконують, що він сказав...

Вони відважні і хоробрі. Як нападають на інший народ, то доти не відступлять, доки не знищать цілком; «гнітуть» переможених і роблять їх невільниками. На зріст високі, гарні на вигляд і в нападі сміливі, та цю сміливість не виявляють на коні, але всі свої напади та походи чинять на кораблях. Штани носять широкі – сто ліктів матерії йде на кожні. Одягаючи такі штани, збирають їх коло коліна і прив'язують до нього. Усі постійно носять при собі мечі...

Звичайно, ми бачимо, що тут переплітаються відомості різних часів і повідомлення різних авторів, мабуть, не лише про слов'ян, але й про інших, зокрема кочових народів, що мешкали поблизу. Вітчизняні літописні відомості про події на Русі цього періоду, пов'язані з Києвом, нечисленні, але також надзвичайно цікаві, містять значно менше протиріч і саме вони були покладені в основу прийнятої сьогодні історії України. Зокрема, у літописах містяться й численні дані про фактично безперервні протягом багатьох століть напади і облоги Києва, захоплення міста, його руйнування та відновлення, що пояснює необхідність безперервного вкладання сил і коштів у оборонні споруди, які змінювалися з часом, удосконалювалися, обіймаючи все більшу територію в процесі зростання міста та збільшення кількості його мешканців, з розвитком технічних засобів нападників та оборонців.

Загальні принципи побудови оборонних споруд у Східній Європі наприкінці І тисячоліття н. е.

Нині вважається, що первинна резиденція напівлегендарного засновника міста – Кия розташовувалася на Замковій горі, втім, саме її відособленість й порівняно незначна територія не сприяли подальшому розширенню тут стародавнього городища. Під час археологічних розкопок тут віднайдено окремі залишки давніх людських поселень, починаючи з трипільської культури, поруч з якими зустрічаються пам'ятки пізнішого походження. Дослідники припускають, що мабуть саме обмеженість території Замкової гори стала однією з причин заснування з часом ще одного поселення і, відповідно, укріплення на верхів-

ці сусідньої значно більшої за площею Старокиївської гори, поєднаної з т.з. київським плато. На початку XX ст. на Старокиївській горі археологами вперше були виявлені залишки оборонних споруд, датовані на основі знахідок уламків глиняного посуду корчакського типу VI ст. н. е., тобто, на думку вчених, саме невдовзі після часів князювання Кия. Паралельно з цим новим поселенням неподалік продовжувало існувати й поселення на Замковій горі.

Слід брати до уваги, що в ті далекі часи, та й значно пізніше, рельєф місцевості в районі сучасного Києва був більш розчленованим, порівнюючи його з станом на сьогоднішній день, тобто височини були більш піднесені (при цьому слід брати до уваги й накопичування протягом століть т.з. культурного шару, який сьогодні сягає в ряді ділянок Старого міста висоти кількох метрів), а схили – різкіше окреслені, що надавало певних додаткових переваг при обороні поселення. На думку дослідників, давнє Київське городище на Старокиївській горі з трьох боків захищали природні досить круті схили київського плато, а з західного (напільного), найнебезпечнішого боку – земляний вал та рів.

Загальна площа городища в перші десятиліття існування складала близько 2 га. На жаль, його первинний вигляд з оборонними спорудами не дійшов до наших днів, втім, є всі підстави вважати, що київські укріплення VI–VII ст. не надто різнилися від укріплень інших відомих слов'янських поселень цього часу – як безслідно зниклих у вирі пізніших подій, так і тих, що з часом перетворилися на значні міста – Чернігів, Новгород, Вишгород тощо. Дослідники відзначають, що найбільш істотним елементом в укріпленні міст Київської Русі, як і в інших слов'янських землях, були насамперед земляні вали та рови, і з певністю можна стверджувати, що тут не було жодного міста, незважаючи на найкращі умови його природного захисту, які б не мали цих елементів. На підступах до міста, насамперед там, де його територія межувала з відкритою рівнинною місцевістю, завжди траплялися ділянки, які вимагали додаткового штучного укріплення валами та ровами. В умовах рівнинної Русі вони нерідко кільцем оточували все місто, а в найвідповідальніших місцях з часом навіть будувалися у декілька рядів, рови і вали іноді оточували укріплений пункт кількома концентричними лініями.

Зовнішньо на Русі оборонні вали й рови були дуже подібними й різнилися переважно розмірами – вишиною та міцністю валу та глибиною рову. Втім, дуже часто вони різнилися конструктивно, що пояснювалося розвитком науково-технічної думки та практичними можливостями населення. Найпростішим способом будови таких оборонних споруд було вириття рову потрібного розміру з насипкою землі, вилученої з нього, на внутрішній, оборонний бік укріплення. Ця земля переважно і складала

матеріал для побудови валу. Стінка рову (ескарп) та валу фактично були єдиною суцільною площиною, яка стрімко, в залежності від технології побудови, здіймалася вгору. Дно рову нерідко робили гострокутним, або з невеликою досить рівною площиною-стежкою, якою в разі потреби можливо було непомітно вивести військо із укріплення через таємні хвіртки у валах, або для непомітного проникнення обложених до берега ріки чи озера для постачання гарнізону водою тощо.

Найпростіша будова валів не потребувала ніякого іншого матеріалу, крім землі. Багато відомих городищ, особливо з найдавніших, були укріплені валами - міцно утрамбованими насипами певної вишини і з певним кутом схилу фасадного та тильного боків. Щоб стрімкі, особливо з фасадної частини, схили валів не зсувалися і не розмивалися дощами, вони закріплювалися дерном, камінням, а іноді й дошками, що виготовлялися тоді шляхом розколювання колод. Звичайно, у зв'язку з природними умовами каміння ширше використовувалося у західних областях України – на Житомирщині, Львівщині. Так, матеріалом облицювання у Плісинецькому городищі Олевського району Житомирської області були великі кам'яні плити 60–80 см завдовжки і 40–60 см завширшки. Середня вага такої плити, як вказують дослідники, була близько 100 кг.[6]

Втім, оскільки облицювання схилів все ж не перешкоджало осіданню з часом усього валу, з подальшим удосконаленням оборонних споруд побудова валів змінюється – в самих їхніх конструкціях починають використовувати матеріал, який би скріплював споруду всередині – дерево, каміння та цеглу. Це давало змогу будувати високі вали з надзвичайно крутими схилами, які були серйозною перешкодою для нападників, та на довгий час мали зберігати первинну форму валу, чого практично було неможливо досягти у виключно земляних спорудах.

І в Києві за часів заснування міста оборонні споруди складали переважно рови та насипні земляні вали, на ранніх етапах розвитку мабуть просто з частоколом, а надалі із внутрішньою основою та з дерев'яними надбудовами все більш складної конструкції. Перші дані про них були одержані у 1909-1912 рр. під час досліджень Д.В. Мілєєвим руїн Десятинної церкви, коли вздовж однієї з стін було виявлено оборонний рів, глибиною до 4,5 м. Його призначення було остаточно визначено пізніше, вже у 30-х рр. XX ст., коли було встановлено, що рів довжиною до 150 м починався від дніпрового схилу на північно-східному боці гори й надалі, набувши дещо вигнутої форми, йшов до кута т.з. Гончарного яру (у районі сучасної Великої Житомирської вулиці). Вздовж рову проходив земляний вал заввишки до 4 м, на якому було виявлено залишки дерев'яних конструкцій. Дані про ворота, оборонні вежі, міст через рів не збереглися[7].

На час, коли будувалися ці оборонні споруди, вал ще був суцільним земляним насипом. Пізніше оборонні вали навкруги Києва вже мали внутрішні дерев'яні конструкції, які спочатку складалися з окремих заборол, а з часом набували більш складних форм – т.з. тарас, переважно забутованих камінням і землею. Частина таких дерев'яних конструкцій засипалася землею зовні, внутрішня ж її частина залишалася пустою й мала використовуватися з господарською метою. Вали із стінами на цьому етапі розвитку вітчизняних фортифікаційних споруд мали досить складну конфігурацію відповідно з рельєфом й майстерно поєднувалися із навколишньою місцевістю з максимальним використанням її можливостей для оборони.

У зв'язку з політико-економічними умовами, Київське городище почало швидко розвиватися, вирізняючись від інших в Східній Русі, і все більше набуваючи рис міста з власною оригінальною побудовою, суспільним ладом й культурою. Відповідно оборонні споруди Києва будувалися згідно з військово-політичною необхідністю, виходячи із економічних можливостей міста в певні етапи його розвитку. З найважливіших моментів, що пережили полянські племена на початковому етапі відомої з джерел історії міста, відзначимо знищення на Русі хозарського гніту – панування напівкочових племен тюркської групи, що мешкали в степах Південно-Східної Європи, рух за визволення від якого очолив Аскольд, його похід на Візантію 860 р., перші промені християнства, що надходили до Русі тощо. Зокрема, для доказу впливу християнства, що лише починало позначатися на язичницькій Русі в цей період, наведемо уривок з грамоти грецького патріарха Фотія 866 р.: *"Роси, славні жорстокістю, переможці народів сусідніх, і в гордості своїй дерзнули воювати з імперією Римською, вже залишили марновірство, й сповідають Христа, й суть друзі наші, що були ще нещодавно злішими ворогами. Вони вже прийняли від нас єпископа й священика, маючи живу старанність у богослужінні християнському..."* [8]

До політичної історії Києва кінця IX – початку X ст.

Київські князі Аскольд і Дір, як нині вважає більшість сучасних дослідників, є прямими нащадками династії Київичів[9], інші діячі якої, як і основні політичні події, що відбувалися в часи їхнього правління, на жаль, тануть у пітьмі століть. З найважливіших фактів реального життя, що дійшли до наших часів, та надають можливість робити певні висновки, зазначимо, що Київ, зокрема, незважаючи на епідемію, яка уразила місто в 870-х р., досить швидко відновився й стрімко розвивався. Є відомості, що сюди запрошувалися слов'янські мешканці з-під Новгороду, які незабаром в досить значній кількості й переселилися

на ці землі. Саме це, а також зростаючі незалежність та авторитет київських князів, нібито стало справжньою причиною роздратування, гніву, а, врешті-решт, і помсти місцевим київським князям Аскольду та Діру сильного новгородського князя Олега.

Те, що Київ вже в ті часи був значним містом зрозуміло вже з відомої літописної розповіді про захоплення його Олегом. Звичайно, Олег був добре проінформований щодо міцності стін та усієї оборонної системи міста, коли 882 р. приплив з бойовою дружиною та малолітнім князем Ігорем по Дніпру – відомому шляху "із варяг у греки". У літературі зустрічається думка, що він зупинився нижче за течією Дніпра від тогочасного міста, навпроти сучасного урочища Аскольдова могила тому, що приплив Чорториєм, приховавши від киян на лівому березі більшість своєї дружини. Саме тому він вдав також, запрошуючи на бенкет київських князів, що нібито йде походом на греків, запропонувавши Аскольду приєднатися до нього.

Походи давніх слов'ян на Візантію, можливо маючи в основі й віковічні спогади, викликалися перш за все економічними засадами – необхідністю налагодження й забезпечення торговельних зв'язків, які встановлювалися на той час переважно силовим шляхом. На Придніпров'ї вони стали можливими лише в умовах стрімкого розвитку давньоруських князівств на IX-X ст., досягнення ними певного рівня державної та військової організації.

Звичайно, якоюсь мірою походи слов'ян, як і походи вікінгів – адже рівень розвитку їх на цьому етапі не дуже різнився – мали войовничо-грабіжницький характер, т. я. багатства візантійських міст безумовно приваблювали слов'янських князів та їхні військові дружини, а рівень розвитку цивілізації на Русі поступався рівню та досягненням цивілізації західного світу. Втім, наслідками саме таких походів на той час дуже часто ставали підписання вдалих торговельних угод. Бажання прилучити візантійського імператора поводитися з собою як з рівним в політичному та в економічному аспектах спонукало руських князів протягом століть шукати слави в далеких південних походах.

Аскольд, який нещодавно сам намагався здійснити похід на Візантію, але доволі невдало – більшість його суден була розкидана та потоплена бурею – щиро сприйняв пропозицію Олега. Мабуть захопившись і переймаючись можливістю здійснення своїх давніх задумів, а також не чекаючи зла від гостя – слов'янського князя - фактично під самими стінами свого міста, київські князі припливли до табору Олега, який знаходився на лівому березі Дніпра, без особливої охорони. Таким чином, військова хитрість або, якщо хочете, підступність Олега вдалась – Аскольда і Діра було вбито й він без значних втрат оволодів

містом. Назва відомого урочища "Аскольдова могила" на березі Дніпра в Києві доносить до нас далеке відлуння тих подій. До речі, ще в середині XIX ст. фактично в центрі міста, неподалік від святої Софії, на вулиці Ірининській височів пагорб, який в народі мав давню назву "Дірова могила". Втім, як ми вже відзначали, повідомлення про історичні події на київській місцевості значною мірою мають характер легенд та переказів.

Після захоплення влади для заспокоєння громадської думки в Києві Олег показав киянам молодого Ігоря й сказав, що це їхній законний правитель, а Аскольд нібито був узурпатором влади. Літопис також приписує йому слова відносно захопленого міста: *"Це буде мати містам руським"*. Відповідно не залишається місця й сумнівам у тому, що він, захопивши владу, виходячи з політики, яку про-

"Идоша угре мимо Киев,... сташа вежами..."
Мініатюра з Радзивіллівського літопису

водив, в свою чергу вжив певні заходи щодо подальшого посилення оборони Києва. І це було зовсім незайвим серед швидкоплинних подій життя – через 16 років – 898 р., коли Олег здійснював один з походів до Прип'яти та Случі з метою підкорення древлян, численні племена яких все більше збільшувалися, угри зупинилися під містом. Під тиском степовиків вони зрушили з місць постійного проживання, переправилися через Дніпро, простояли кілька днів біля

Києва, втім не наважилися на ворожі дії, можливо саме через могутні оборонні споруди, що оточували місто, й пішли *"з великою силою"* далі на захід.

Невдовзі, 911 р. Олег здійснив-таки вдалий військовий похід на Візантію – об'єднані руські війська йшли берегом та пливли на судах, тут були ільменські слов'яни, кривичі, древляни, радимичі, поляни, сіверяни, хорвати, дуліби, тиверці, чудь, миряни та ін. Спочатку були розорені околиці Царгороду, а потім після блокади імператор був змушений піти на переговори. На місто було накладено контрибуцію – 12 гривень на ладдю – та підписано надзвичайно вигідну для Київської Русі угоду. Тепер руські купці могли приїжджати до Царгороду й безмитно торгувати, одержуючи протягом 6-ти місяців безкоштовно харчі та зокрема "елико хотят" вільно митися у грецьких лазнях.

903 р. згідно з "Повістю временних літ", Олег вирішив оженити Ігоря. Були проведені оглядини, причому увагу юнака привернула Ольга – дівчина простого роду з-під Пскова. На Ігоря справили неабияке враження її розум, скромність та краса, і саме їй він віддав перевагу перед усіма іншими.

За відомою легендою 912 р. Олег помирає від укусу змії на Щекавиці, після чого титул великого київського князя наслідує Ігор. Продовжуючи справу поширення влади Києва на інші слов'янські племена, йому довелося силою підкорювати бунти окремих племен, й слід відзначити, що його діяльність в цілому була вдалою для міста. Воно надалі зростало, вплив київського князя посилювався і вже у досить похилому віці 941 та 945 рр. Ігор, як й Олег, здійснив два походи на Візантію. Перший з них закінчився невдало, а другий, до якого князю вдалося залучити не лише слов'янські війська, але й чудь та печенігів - підписанням нового торгового договору й дарами та значною платнею руським воїнам.

945 р. після повернення з вдалого грецького походу Ігор на чолі військової дружини знову пішов за даниною на непокірних древлян в район сучасної Житомирщини, причому є реальні свідчення, що його дружинники грабували мешканців. Відносини князів з дружиною в той період були надзвичайно тісними; значною мірою залежачи від збройної сили – дружинників, князі, звичайно, нічого не шкодували для них. Тобто, цей випадок мабуть-таки міг мати місце насправді, й більш того, це була звичайна практика – він не був винятком. Незвичайними скоріш за все були події, до яких призвели у цьому разі подальші дії князя. Закінчивши збір данини, Ігор спочатку пішов геть, але раптом посеред шляху, відпустивши більшість воїнів із взятою даниною до Києва, лише з невеликим загоном повернувся на древлянські землі знову. Посли древлян, зустрівши Ігоря на шляху, запитали:

«Князю, ми все тобі заплатили, навіщо ж ти знову ідеш до нас» Зараз, звичайно, вже неможливо встановити реальні причини, через які відбулися ці події – може вони й справді були зумовлені вищою державною необхідністю, але не виключено все ж, що причиною цього могло бути й свавілля князя з елементарним бажанням дружинників до наживи. Словом, він продовжив цю, мабуть все ж-таки несправедливу з точки зору місцевого населення акцію, й тоді, вирішивши що *"слід вбити хижого вовка, аби все стадо не стало його жертвою"*, древляни озброїлися, вийшли з Іскоростеня, оточили і вбили Ігоря з його нечисленними воїнами.

Втім, звичайно, навіть такими крайніми заходами неможливо зупинити хід об'єктивних процесів, що відбувалися у суспільстві. Адже централізація держави, її укріплення сприяли розвитку торгівлі, добробуту, надавали певну гарантію захисту від постійних набігів зі степу, що посилювалися в ті роки, і, відповідно, більш спокійному існуванню її мешканців. Все це потроху, крок за кроком, починало розуміти населення. Відповідно ж у цих умовах і "помста" дружини Ігоря – княгині Ольги, вчинена за підтримки мешканців Києва, як розповідає Нестор Літописець, в умовах подальшого розвитку цих процесів, була справді безжальною і, мабуть, мала слугувати на той час прикладом для інших. До цього її спонукали надалі й самі древляни, погляди яких на державу та засоби управління нею в цілому не вирізнялися оригінальністю. Адже після вбивства Ігоря цілком реальним їм здавалося поширення влади вже Коростеня на Київ. Вважаючи, що малолітній син Ігоря – Святослав неспроможний чинити опір, древляни надіслали двадцять знатних послів, які припливли на човнах до Києва і запропонували Ользі підкоритися і вийти заміж за їхнього князя Мала.

Ми не будемо переповідати широковідому історію покарання Ольгою древлян. Багато часу минуло відтоді і відгомін тих далеких подій у надзвичайно поетичній формі дійшов до самого літописця, а, відповідно, й до нас. Сьогодні в рядках про голубів та горобців, яких запропонувала Ольга видати обложеним іскоростенцям, при бажанні можливо вбачати докази застосування військами Ольги під час штурму міста машин, що закидали в місто палаюче вугілля або сосуди із запалювальною рідиною. Але, безумовно, заслуговує на увагу поетичний бік легенди. Звичайно, етичні норми язичництва різнилися від поглядів християнства й дії Ольги, які в дечому викликали певні сумніви, при уважному розгляді їх після прийняття на Русі християнства з його ідеалами покори і всепрощення, протягом наступних століть та й, фактично, і сьогодні, через тисячоліття, підступна й справді безжальна помста за загиблого чоловіка, при постійних на-

падах ворога із степу та внутрішніх негараздах в умовах становлення держави – сприймалися в язичницькій стародавній Русі як своєрідний зразок дій дружини, матері, а врешті-решт й княгині. І сьогодні з точки зору сучасних знань при роздумах про це, вже таке далеке минуле, постають перед очима покоління й покоління слов'янських матерів, які розповідали на ніч дітям, як колись і їм самим, про мудру княгиню Ольгу. У літопису містяться й безумовно достовірні свідчення про подальший благодійний вплив на Русі княжіння Ольги: нею було обмежено данину, покладено край свавіллю місцевих князів, і навіть непокірні древляни, як і всі інші племінні князівства на Русі, були змушені ставитися з повагою до великої княгині.

Відомо, що Ольга прийняла християнство й була канонізована як одна з перших християнських святих на Русі. З покоління в покоління зберігалися й передавалися нащадкам речі, що колись їй належали, в народі переповідалися ідеалізовані оповіді про неї, її кмітливість, зокрема про те, як вона "перехитрувала" при прийнятті християнства старезного візантійського імператора Костянтина Багрянородного. Так, коли імператор запропонував Ользі свою руку, вона нібито не виказала спротиву, але висунула єдину вимогу – щоб він був її наслідувачем. У цьому й була пастка – імператор погодився, але коли після завершення таїнства повторив свою пропозицію, Ольга нагадала йому, що згідно з християнськими канонами наслідувач не може взяти шлюб з своєю хрещеницею. "Ольго! Ти мене перехитрувала", – вигукнув здивований імператор і відпустив її з багатими дарами.

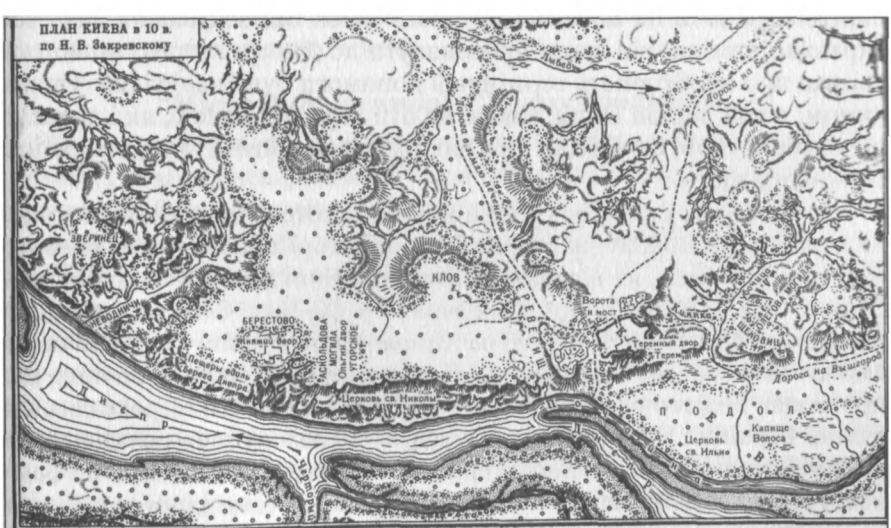

План Києва X ст. згідно з М.В. Закревським

Київ за часів великої княгині Ольги

За часів княгині Ольги Київ розташовувався від схилів Хрещатицького яру, до якого з південно-східного боку підходив старий ліс, до гори Щекавиці - на північному заході. Поділ, за Нестором Літописцем, в ті часи ще був незаселеним – тут *"не седаху людье, но на горе, бе бо тогда вода текущм въздоле горы Киевския"*[10]. І хоч в сучасних наукових розробках стверджується, що життя на Подолі існувало ще з початку нової ери, це, втім, не виключає можливостей тимчасових, а може й досить тривалих відселень його мешканців під час стихійних лих, нападів ворогів тощо. Це не суперечить також даним про відсутність тут культурного прошарку зокрема V ст., що набуло підтвердження під час археологічних розкопок на Подолі у 70-х рр. XX ст. при проведенні в місті однієї з ліній метро[11]. Залишки зрубних конструкцій жител X ст. було виявлено тут на глибині 10–12 м. Розріз подільського ґрунту до цієї глибини дає характерне чергування темних та світлих смуг, що відображають періоди життєдіяльності людини та піщані нанесення – наслідки найзначніших повеней, пов'язаних із розливами Дніпра.

Незаселеність Подолу в ті часи підтверджують і окремі уривки з літописів. Так, у запису за 968 р., тобто саме за часів княгині Ольги, повідомляється, що печеніги обложили місто зі сходу, з боку Подолу та Оболоні, й отрок киянин, який викликався повідомити мешканцям лівобережжя про небезпеку, яка загрожувала княгині Ользі й усьому Києву, вільно ходив по Дніпровому берегу поміж печенігів, нібито шукаючи на пасовиську свого коня. Замаскувавши так свої справжні наміри, він зумів прослизнути до Дніпра, переплив його й звістка про необхідність термінової допомоги була надіслана. Таким чином, в той період Поділ також не був вкритий водою, як і заросле лозою болотисте Оболоньє, де з давніх-давен пасли худобу мешканці Нижнього міста.

У той же час у результаті пізніших досліджень було виявлено, що, на відміну від Подолу, життя на Замковій горі після періоду певного занепаду у VIII ст., як відзначають археологічні дослідження, без особливих перерв активно продовжувалося у IX–X ст. Саме тоді вона залишається досить розвиненою частиною міста. З півночі та північного заходу Замкової гори природним її захистом була ріка Глибочиця, що протікала, впадаючи в Почайну, по місцевості, де зараз розташовані вулиці Верхній і Нижній Вали. З південного заходу гори розташовувалося урочище Гончари. Характерною особливістю поселення на Замковій горі IX – X ст. є відсутність на ній поховань саме даного періоду, в той час як вони були дуже широко розповсюджені на київському плато неподалік від давнього городища на Старокиївській горі. Нагадаємо,

що за часів язичництва слов'янські поховання являли собою кургани, які займали значну площу. Таким чином, поширилася думка, що могильник, розташований на Старокиївській горі, на той час можливо був спільним для обох городищ, а давнє поселення на Замковій горі займало всю її можливу для життя територію[12].

Поступово городище на Старокиївській горі, розширюючись та укріплюючись, все більше вирізняється серед інших поселень Київської височини і саме тут формується майбутній політичний і військовий центр міста – Київський дитинець. Згідно з літописами в IX–X ст., як ми вже знаємо, саме тут розташовувався і княжий двір. Археологічні матеріали тих часів, що свідчать про досить активне життя, яке вирувало тоді, були отримані також під час розкопок на Замковій горі, Дитинці, Лисій горі та в деяких інших місцевостях Києва. Як вже підкреслювалося, рельєф Києва був і залишається надзвичайно складним, і на певних етапах розвитку міста його мешканці зосереджувалися передусім на узгір'ях, біля підніжжя яких розташовувався Поділ, де у князівську епоху концентрувалося переважно ремісниче населення. Відповідно до історико-суспільних подій змінювалися й обриси давнього міста – з'являлися цілі вулиці та квартали, зростали дерев'яні й кам'яні княжі палаци, його територія все більше насичувалася житлами простолюду, що були не лише будівлями земляночного типу, але й все більше зрубними дерев'яними конструкціями, зокрема удосконалювалися й споруди, призначені для оборони від зовнішніх ворогів – дерев'яні оборонні стіни будувалися вже не лише із західного, напільного боку, але й над спусками із гір, тобто по всьому периметру тогочасного міста.

"Місто Володимира". "Місто Ярослава"

Князювання Володимира Святославича після войовничого Святослава і років поневіряння міста за часів Ярополка стало періодом початку найбільшої політичної могутності Київської Русі, як прийнято висловлюватися, кульмінаційного моменту в її історичному розвитку. Саме в цей період – наприкінці X – на початку XI ст. – в країні відбуваються величезні соціально-політичні та економічні зрушення. Молода руська держава міцніє. Після проведення адміністративної реформи 988 р. було нарешті ліквідовано давні місцеві племінні князівства, які мали певні тенденції до відокремлення від Києва, і влада на місцях перейшла до синів або посадників Великого Київського князя Володимира Святославича. Таким чином, всі ступені державної феодальної ієрархії перейшли у володіння єдиного князівського роду. Межі Київської Русі простягалися тоді від Карпат на заході до Дону і Оки на сході, і від Ладозького озера і Фінської затоки на півночі

до узбережжя Чорного моря на півдні. Оскільки околиці держави та й її столиця постійно зазнавали нападів – з півдня переважно печенігів, на яких в свою чергу тиснули половці, для захисту Києва Володимир заснував багато нових міст – своєрідних оборонних постів, які заселялися слов'янами, а також кривичами, чудь та в'ятичами. *"Се не добро есть мало городов около Киева. И нача ставити городы по Десне, и по Устрьи, по Трубешеви, и по Суле, и по Стугне"*[13]. Про ці події – минулі походи та битви часів Володимира - і зараз нагадують назви українських міст – Василів (Васильків), де зазнав поразки і лише дивом врятувався сам князь і на ознаменування цієї події там було влаштовано великий бенкет, на якому веселилися 8 днів, та закладено великий храм; Переяславль, де на річці Трубіж руський поєдинщик "переяв славу" в печеніга на очах обох, готових для битви військ тощо.

Реформаторська діяльність Володимира охопила й сферу релігійних поглядів. Як повідомляють літописи, центральним місцем язичницького культу киян протягом значного часу було т.з. "Перунове узгір'я". Місце його розташування досі однозначно не встановлене – на думку низки дослідників нині саме там стоїть Андріївська церква, втім, у літературі зустрічається й думка, що воно було у південній частині міста (поблизу сучасної верхньої станції фунікулера). Як би там не було, але саме переважно в межах цих двох ділянок у місті були зосереджені жертовники та статуї богів – *"Перуна дерев'яна, а голова його срібна, а вус золот, і Хорьса, і Дажбога, і Стрибога, і Семарьгла, і Мокош"*[14].

Втім, як відомо, статуї язичницьких богів були встановлені і в інших місцях Києва.

Одним з найзначнішим факторів суспільного прогресу на середину X ст. на Русі стало те, що ідеологія язичництва з його кривавими людськими жертвами в умовах становлення та стрімкого розвитку економіки й культури Київської Русі, налагодження дипломатичних відносин та династичних зв'язків з розвиненими країнами заходу все більш переставала відповідати реаліям поточного життя. Прийняття християнства, яке врешті-решт після певних вагань, роздумів, ознайомлення з найзначнішими іншими релігіями, а також і спроб, 988 р. здійснив Володимир, ідеологічно наблизило Київську Русь до найрозвиненіших країн Європи. Слід зазначити, що історія введення християнства на Русі певною мірою пов'язана ще з часами Аскольда, Ольги та Ярополка. Відомо, що тривалий час з середини X ст. переважно для приїжджих християн у Києві на Подолі, поблизу гавані, діяла християнська церква св. Іллі. Сам Володимир, згідно з свідченнями, хрестився з військом та всіма, хто його супроводжував, у Візантії, коли грецький імператор відмовлявся у забезпечення мирної угоди

віддати йому – ідолопоклоннику – в дружини свою сестру-принцесу Ганну. Про те, що проведення реформи зустріло вороже ставлення на Русі, говорить звернення Володимира до киян напередодні хрещення: *"Аще на обрящется кто заутра на реце, богат ли, убог или нищ, ли работник, противен мне да будет..."*[15] З приводу цих подій, які багатьма негативно сприймалися як відречення від давньої віри батьків, літописець писав: *"Велий еси, господи, чюдна дела твоя! Вчера чтим от человек, а днесь поругаем"*[16]. Так, кияни важко відмовлялися від попередніх прадавніх релігійних уявлень – про це яскраво говорила і назва однієї з київських гір, що закріпилася мешканців протягом століть – Уздихальниця, саме з якої із плачем вони спостерігали за спуском до дніпрових вод кумирів – колишніх язичницьких божеств, та й їхні мольби: *"Видибай боже!"*, також увічнені й посьогодні в топоніміці міста.

Позначення фундаментів Десятинної церкви на Старокиївській горі. Фото кінця XX ст.

Для проведення та закріплення змін, що відбувалися в країні, Володимир відкриває на Русі школи та училища, в яких навчалися спочатку діти знаті, а згодом – і простолюдини. *"... Це добродіяння здавалося тоді величезною новиною,* – писав М. Карамзін, – *жінки найзнатніші, у яких неволею брали дітей в науку, оплакували їх, як мертвих, бо вважали освіту небезпечним чародійством"*[17].

На той час (наприкінці X – на початку XI ст.) територія Київського дитинця на Старокиївській горі збільшується вже приблизно до 10 га.[18] 989 р. тут розпочалося будівництво церкви пресвятої Богородиці (Десятинної) (989-996 рр.), багато прикрашеної мозаїками, фресками, різьбленими мармуровими деталями, яка стала архітектурним центром міста – навкруги розташовувалися князівський палац, будинки в садибах бояр та найзнатніших мешканців, інші споруди (приміщення для слуг, склади, амбари тощо). Цілий ряд з них вже будувався з каменю. Звичайно, зводилися й нові укріплення (вал, рів, дерев'яні стіни), які, охоплюючи територію давнього городища Кия, згідно з сьогоднішніми орієнтирами міста, йшли понад

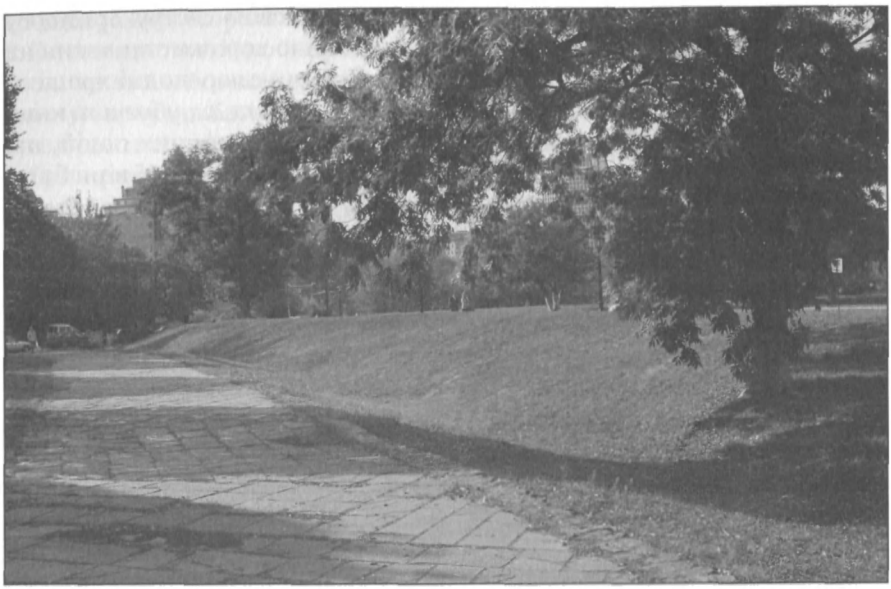

Залишки Давньокиївського валу на Старокиївській горі. Фото 2006 р.

схилами гори трохи вище фундаментів Андріївської церкви (приблизно до місця верхньої зупинки сучасного фунікулера), повертаючи звідти до вулиці Великої Житомирської і далі до Гончарного яру. Слід підкреслити, що особливо активно залишки давніх валів почали розкопувати, а надалі й зносити, у Києві починаючи з 30-х рр. XIX ст. у зв'язку з прокладанням нових вулиць. Так, зокрема М.О. Максимовичем в залишках давнього валу над Боричевим узвозом було виявлено, як вважають дослідники, найдавнішу основу укріплень, що оточували Київ. Понад краєм Андріївської гори у зотлілому стані ним було віднайдено залишки великих дерев'яних зрубів, встановлених на насипі давнього валу. І пізніше ці залишки оборонних споруд "міста князя Володимира" неодноразово були об'єктами археологічних розкопок. 1909–1912 рр. Д.В. Мілєєвим було відкопано залишки глибокого рову біля Десятинної церкви. Щоправда вчений вважав його залишками давньої огорожі церкви.

Розкопки на цій ділянці були продовжені в 1936-1939 рр. Т. Мовчановським та М. К. Каргером (1939 р.), які здійснили реконструкцію його траси[19]. З інших розкопок давньокиївських укріплень відзначимо, що 1913 р. у котловані під фундаментом одного з будинків по Великій Житомирській вулиці було досліджено залишки рову та валу у південно-західній частині міста кінця X ст. Виявилося, що при спорудженні рову було використано глибокий природний яр

Площа перед Михайлівським Золотоверхим монастирем – місце колишнього яру, що використовувався з оборонною метою у стародавні часи. Фото кінця XIX ст.

("удолие, дебрь"). Відомий києвознавець М. Закревський ще в середині XIX ст. відзначав, що *"яр цей за кілька століть до нашого часу було вже засипано, залишалися лише ворота, по продовженню цього яру, що йде від Старого міста до Гончарів та Кожемяк, і складає стародавній шлях із старого міста на Поділ, зараз засипають..."*[20] М.І. Петров наприкінці XIX ст. відзначав, що й на той час залишки яру можливо було спостерігати з боку Хрещатика[21]. Й інші вчені схилялися до думки, що у стародавні часи яр перетинав сучасну площу перед Михайлівським Золотоверхим монастирем та будівлею Присутніх місць, проходив південною частиною нинішньої Великої Житомирської вулиці й за місцем перетину її з Володимирською вулицею поєднувався з Кожем'яцькою ущелиною[22]. Таким чином, залишки яру, на базі якого було створено систему оборонних споруд Дитинця, збереглися, фактично, до кінця XIX ст. Збереглася аж до нашого часу й ділянка давнього валу в північній частині Старокиївської гори, археологічні розкопки якого виконувалися в 1907-1908 рр. В.В. Хвойкою.

Софійські ворота в Києві. Реконструкція Ю. С. Асєєва

Конструкція цього давнього валу викликала велику цікавість у дослідників, адже в деяких давньоруських містах, зокрема в Білгороді, Василькові та Переяславлі, вали X ст. будувалися з використанням сирцево-цегляної кладки. Але, як виявили археологічні розкопки, вал у Києві не містив такої сирцевої основи. Він складався з жовтої місцевої глини з прошарками болотних трав. Його висота сягала 6 м, ширина у основи – 9 м. Внизу валу розташовувалися дерев'яні кілки – залишки колишніх дерев'яних конструкцій, ще нижче були знайдені окремі шматки кераміки, на думку дослідника В.В. Хвойки, – II – IV ст. н. е.[23] Залишки цього ж валу пізніше були виявлені в інших місцях давнього Київського дитинця – безпосередньо біля Великої Житомирської вулиці, у східній частині – біля яру, що відділяв дитинець від Михайлівського монастиря. Цікаво, що крутизна зовнішнього схилу валу складала 45°, тоді як внутрішній схил був значно пологішим – 20-30°[24]. Відзначимо також, що з використанням залишків цих давніх оборонних валів X-XI ст. будувалися пізніші оборонні укріплення Києва, зокрема вже у XVII-XVIII ст.

Земляні вали, дерев'яні стіни на них та рів, що був обробленим природним яром, який проходив перед валом, досить надійно захищали місто від ворожих зазіхань. Проникнути до "міста Володимира" можливо було через троє воріт – Подільські, Софійські (центральні, кам'яні, парадні) та Михайлівські, побудовані трохи пізніше, коли з'явилися споруди Михайлівського Золотоверхого монастиря. Перед Софійськими (Батиєвими) або, як їх часто називають в літературі Західними воротами, вздовж сучасної Житомирської вулиці, де йшов вал з дерев'яними оборонними стінами та яр, було влаштовано міст. Можливо він був підйомним, втім, на жаль, свідчення літописів про нього недостатні. Так, зокрема, повідомляючи про розграбування княжого подвір'я під час заворушення в місті 1068 р., лише

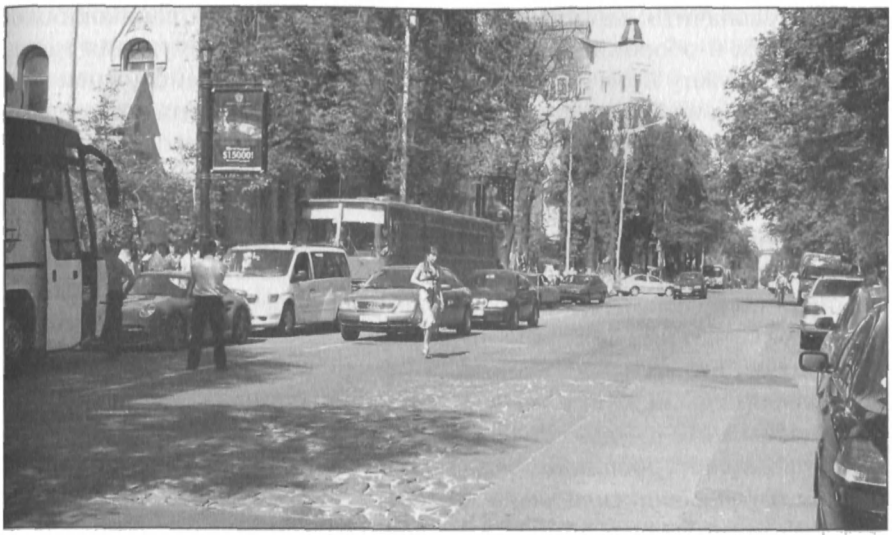

Ділянка на вул. Володимирській, де розташовувалися Софійські (Батиєві) ворота. Фото 2006 р.

говориться: *"И разделишася надвое: половина их иде к погребу, а половина их иде по мосту; си же придоша на княж двор"*. Таким чином, конструкцію мосту можливо собі лише уявляти.

За свідченнями мешканців Києва та приїжджих кінця XVIII ст., залишки Софійських воріт ще стояли на вулиці, вони нагадували київські Золоті ворота, що, як відзначають дослідники, досить ймовірно, т. я. функціональне призначення обох споруд було фактично однаковим. М.О. Максимович стверджував, що залишки воріт було розібрано в 1799 р. за часів коменданта Києва Массе[25]. Втім, зокрема М.В. Закревський вважав, що їхні руїни у відкритому вигляді зберігалися в Києві майже до середини XIX ст.[26] Повністю залишки Софійських воріт були розкриті при перепланувані Володимирської вулиці 1913 р. На той час це були лише фундаменти двох паралельних стін завширшки 2,3 м та завдовжки 10 м, складені з бутового каміння на глиняному розчині. Вище йшла кладка з плінфи на цем'яночному розчині. Ширина між стінами в середній частині проїзду – 6 м, ширина проїзду на кінцях – південному й північному – приблизно 4 м. Між стінами на глибині 1,05 м було виявлено залишки стародавнього помосту з товстих дубових колод, покладених вздовж проїжджої частини воріт[27]. Підкреслимо, що місце, де колись були виявлені залишки фундаментів могутніх кам'яних Західних, Софійських (іноді в літературі – Батиєвих) воріт, вимощене червоною бруківкою, і сьогодні можна бачити поблизу рогу Володимирської та Великої Житомирської вулиць.

Слід зазначити, що давні залишки будівель Києва великокняжої доби, також й оборонних споруд, завжди, в усі часи існування міста, привертали увагу його мешканців та приїжджих. Звичайно, з накопиченням даних відомості про ті часи набувають вже досить конкретних рис, дещо позбавлених попередніх, здебільшого "романтичних" уявлень. І все ж сам процес пізнання з його поглядами, теоріями і, звичайно, неминучими помилками, викликає інтерес у нащадків, саме тому, що він є невід'ємною частиною життя. Розповіді про величезну кам'яну стіну, нібито побудовану в Києві навколо міста за часів Володимира, свого часу буди широко розповсюджені серед киян і, навіть, серед якоїсь частини дослідників. Для прикладу поширення таких уявлень як певного етапу вивчення історії міста наведемо матеріал з газети "Киевлянин" за 1893 р. "Ворота з Володимирова кремля": *"Вчора ми повідомляли, що під час виконання каналізаційних робіт на Десятинній вулиці робітники наштовхнулися на фундамент давньої будівлі. Фундамент складено з масивних булижників, скріплених поміж собою особливим цементом, який застосовувався при зведенні будівель у великокняжу епоху. Цемент цей, як відомо, є суміш вапна з товченою цеглою. У канаві, що була вирита робітниками для прокладки каналізаційних труб, крім стіни з булижнику, знайдено шматки цегли також великокняжої епохи. Глибина виритої ями – 3 аршини 4 вершки, товща відкритого фундаменту – 2 аршини 12 вершків. Відкрита в землі стіна йде від середини вулиці в напрямку будинку Лаппо.*

Місце знахідки оглядав професор Університету св. Володимира А.В. Прахов. Керуючись даними стародавнього плану Києва, складеного у XVI ст., що зберігається у Москві в архіві Міністерства закордонних справ, проф. А.В. Прахов дійшов висновку, що випадково відкрита стіна не що інше, як фундамент стіни найдавнішого київського кремля, що існував ще в епоху св. Володимира. Частина стіни, відкрита безпосередньо в каналізаційній канаві, на думку проф. А.В. Прахова, є поріг міських київських воріт, які за часом своєї побудови значно давніші Золотих воріт. Судячи по згаданому вище плану Києва, над воротами здіймалася башта. Деякі з київських старожилів нещодавно ще розповідали проф. А.В. Прахову, що на їхній пам'яті у цьому місці розташовувалися ще залишки якоїсь давньої башти. Ця заява старожилів лише підтверджує припущення А.В. Прахова про те, що знахідка, яка описується, є фундамент Володимирова кремля"[28].

Втім, як було доведено пізнішими дослідженнями, в умовах відсутності поблизу Києва родовищ природного каменю й за необхідності налагодження цегляного виробництва кам'яної стіни навколо

Верхнього міста в цей період побудовано не було. Стіни на київських валах у давньокиївський час, як і століття поспіль, за винятком стін навколо Софійського собору та Києво-Печерського монастиря залишалися дерев'яними. Але слід підкреслити, що часи Володимира протягом століть надавали та й надають нащадкам можливість для справжнього політу уяви. Адже в той час в місті відбулися величезні зміни. Було багато зроблено для прикрашання міста – це сприймалося сучасниками як велике диво. На центральній площі – т.з. "бабиному торжку", – місці, де мабуть все ж велася торгівля, а також відбувалися народні ради, були поставлені вивезені з Херсонесу античні жіночі статуї (діви), а також т.з. "квадрига" – група з чотирьох мідяних коней. Трохи пізніше поруч було зведено Десятинну церкву, таким чином центр міста набув вигляду, якого ще не бачили ніде на Русі – не випадково ще й через кілька століть після Батиєвого розгрому Києва залишки Десятинної кияни продовжували в народі називати церквою "Богородиці у Дів".

До території міста, крім густо заселеної Старокиївської гори, в той час вже входили гори Киселівка (Замкова), Щекавиця, Лиса, густо заселений Поділ з урочищами Гончари та Кожем'яки, Кудрявець, Дитинка. Околицями міста були урочища Дорогожичі, Угорське, княжі села Берестове та Предславине, тоді ж у печерах над Дніпром оселювалися перші християнські подвижники тощо. Берестово, Угорське, Клов, Гончари тощо, фактично, являли села, окремі хати в яких були оточені городами та садами.

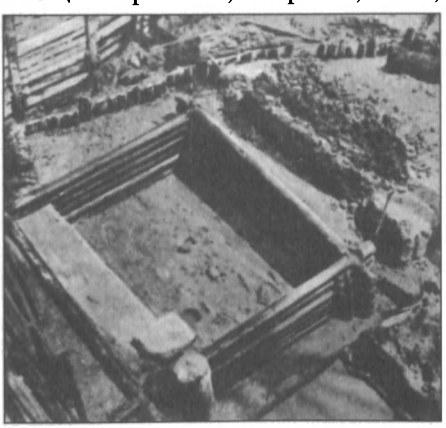

Зруб X ст., відкритий під час археологічних розкопок на Подолі

Зараз, на підставі багаторічних археологічних досліджень, можливо вже достатньо точно уявити собі й масову забудову стародавнього Києва. Як показали дослідження другої половини XX ст. (зокрема розкопки, що виконувалися при проведенні лінії метро на Подолі), основним типом житла в Києві були зрубні дерев'яні конструкції з жилою світлицею та сіньми. Житлові будинки площею 17 – 37 кв. м зводились на підкліть, мали галереї та ґанок над входом, перекривалися двосхилими дахами з тесовими покриттями. Господарські та виробничі споруди мали, переважно, каркасну конструкцію із заповненням із розколотих дошок. Житлові будинки та господарські приміщення роз-

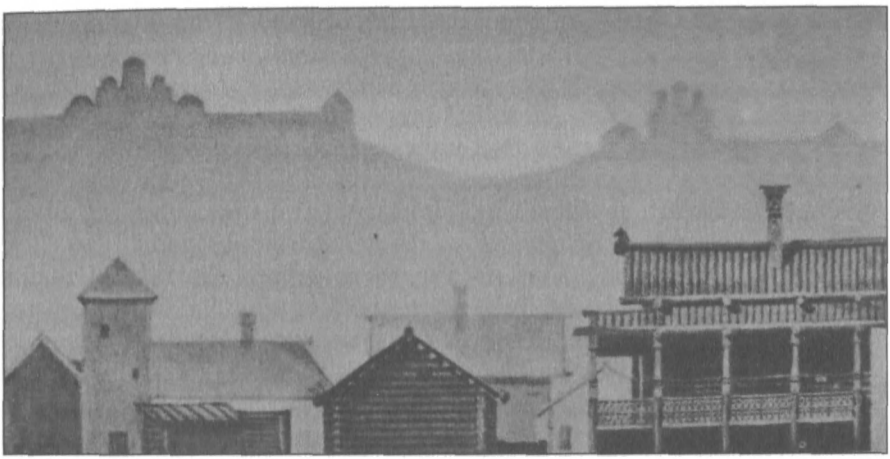

Забудова Подолу X-XII ст. Реконструкція В.О. Харламова

ташовувалися в садибах площею 250-350 кв. м, обнесених дерев'яною огорожею[29]. На центральній площі міста, як вже зазначалося, було розміщено ансамбль кам'яних будівель, зокрема і Десятинна церква (989 – 996 рр.) – головний храм Київської Русі.

Т. Мерзебузький, який перебував у місті близько 1018 року, дивувався багатству міста, зокрема він відзначав, що в ньому було вісім „торжищ" – торгових майданів[30]. Київ мав велику гавань на річці Почайні, де, як правило, зимували судна, а також це було своєрідне збірне місце для торгових суден, які з усієї Русі звідси відправлялися у Чорне море до болгар, корсунців, греків, сирійців. Деякі дослідники навіть порівнювали почайнинську пристань із Золотим Рогом у Константинополі, до речі, за оповідями велика княгиня Ольга нібито сказала послам імператора, що надішле дари йому лише в тому разі, якщо він простоїть на Почайні стільки часу, скільки вона сама прочекала на Золотому Розі. До речі, в Києві розташовувався склад т.з. скори – хутра, на той час головного руського товару на східному ринку. Завдяки ж з тісним зв'язкам із Грецією, Київ був багатий "товаром грецьким" – виробам із золота, паволоками, винами, овочами, з Угорщини та Чехії сюди доставлялися срібло та коні, з Галіції – сіль тощо. *"Кто убо не возлюбит Киевского княжения; понеже вся честь и слава и величество, и глава всем землям Русским Киев!"*, –писав літописець. Саме за часів правління Володимира "Красна Сонечка" Київ особливо славився своєю гостинністю та хлібосольством – згадки про гучні богатирські почесні бенкети при дворі великого князя дійшли до нас з багатьох фольклорних матеріалів – народних пісень, казок з писань Нестора Літописця: *"Устави*

(Володимир – С. П.) на дворе в гриднице пир творити, и приходити болярам и гридом соцьким и десяцьким, и нарочитым мужам, при князи и без князя"[31], та інших джерел, зокрема з билин, в яких через покоління доходили до нащадків вісті про події та образи руських героїв давно минулих часів. Значно пізніше цих подій, "під час злої татарщини", та й у наступні століття, коли саме власне й створювалися билини як прояв народної творчості з елементами неминучої в таких випадках ідеалізації минулого, саме княжіння Володимира уявлялося в народній пам'яті, мабуть, найсвітлішим часом в існуванні Русі й протягом століть залишалися привабливою темою багатьох епічних сказань.

***

Володимир помер 15 липня 1015 р. у великокняжому селі Берестові у похилому віці, здобувши незчисленну кількість перемог, здійснивши величезні перетворення в країні та поділивши державу між синами – таким чином, фактично, власноруч заклавши сім'я розбрату на Русі. Адже ще за життя Володимира власний його син, новгородський удільний князь Ярослав відмовився платити батькові данину – 2000 гривень – і навіть вдався проти нього до збройної боротьби. Власне, Володимир помер у Берестові, наказавши наводити мости через Дніпро, готуючись до походу проти непокірного сина. Боротьба за велике київське князівство між його синами стала предтечею майбутніх княжих усобиць, що тривали надалі століттями, підриваючи сили країни.

Цю боротьбу розпочав третій син Володимира – "окаянний", за висловом літописця, Святополк, князь туровський, який, випадково перебуваючи в місті під час смерті батька, скориставшись відсутністю інших братів, усіма правдами й неправдами добився визнання себе мешканцями великим князем київським. Проте, ряд дослідників висловлюють думку, що він не був рідним сином Володимира, а був сином Ярополка – вбитого старшого сина Святослава – і, таким чином, як син старшого Святославича, справді юридично на той час міг мати переважні права на київський престол – не лише перед усіма Володимировичами, а й навіть перед самим великим князем Володимиром. Втім, не почуваючи себе досить впевнено перед загрозою прибуття до Києва братів-конкурентів, він першим зробив небезпечні кроки до влади – за його наказом було підступно вбито Бориса, якому за заповітом батька й було призначено київський престол і який саме повертався з чергового походу проти печенігів, Гліба, князя муромського, який їхав до Києва зі Смоленська, а також Святослава – князя древлянського, який почувши про вбивство братів, намагався врятуватися втечею, але був вистежений, схопле-

ний і вбитий аж на угорському кордоні. Звістки про ці дії Святополка стали широковідомі і викликали справжній розкол на Русі. Громадська думка була безумовно не на боці Святополка і коли новгородський князь Ярослав, палаючи помстою та, остерігаючись такої ж долі, з бойовою дружиною підійшов по лівому березі Дніпра до міста, Святополк на переправі, вже не сподіваючись на допомогу киян, чекав на нього фактично лише з найманцями-печенігами. Збройна сутичка закінчилася поразкою Святополка, який втік до свого тестя – польського короля Болеслава, а Ярослав утвердився на київському престолі. При цьому печеніги – невдалі союзники Святополка – намагалися увірватися до міста, спалили передмістя, але надалі були зупинені військами Ярослава. Незабаром у Києві відбулася величезна пожежа, під час якої згідно з джерелами згоріло багато церков і до 700 будинків[32]. Все яснішою ставала необхідність відбудови міста, його розширення як столиці держави, зведення навкруги нього нових оборонних споруд, втім певний час Ярославу заважали складні політичні обставини. Вже наступного року Святополк з військами свого союзника Болеслава польського вторгся в межі Русі і, розбивши війська Ярослава на Бузі, захопив Київ. Переможців урочисто зустрічали у Києві 14 серпня 1018 р. Тим часом Ярослав, повернувшись до Новгорода – свого удільного міста, почав збирати війська для нового походу на столицю Русі. Саме тоді, незважаючи на важку одержану перемогу, у стані союзників у Києві почалися незгоди. Не врятувала ситуацію навіть відправка Болесла-

План Києва XII ст. за М.В. Закревським

ву з Києва до Польщі в подяку за військову допомогу княжни Предслави – дочки Рогнеди – однієї з жінок великого князя Володимира. Військові, переважно поляки, які перебували на постої у місті, грабували мешканців, знущалися над ними. У відповідь в Києві почалися хвилювання, врешті-решт становище загострилося настільки, що справа дійшла до збройних сутичок, й Святополк був вимушений наказати киянам надавати відсіч полякам аж до збройного спротиву. У відповідь Болеслав, розграбувавши місто й умовивши, а може й примусивши слідувати за собою деяких з його найродовитіших та найбагатших мешканців, повернувся до Польщі. Тоді ж до Польщі ним були приєднані і ряд міст сучасної Західної України. Святополк якийсь час знову за допомогою печенігів намагався протидіяти Ярославу, але переможений в кривавій битві на річці Альті поблизу Переяславля, подався на захід, шукаючи підтримки, і невдовзі загинув десь у Богемії.

Ярослав не одразу перевів свою резиденцію до Києва – певний час відбувалися збройні сутички його дружини з військом князя Тмутараканського Мстислава – ще одного його брата, який навіть одержав перемогу в одній з битв, але врешті-решт брати примирилися (за літописними даними це відбулося в одному з укріплених пунктів, закладених навкруги Києва – у Городці за Чорториєм, де пізніше у XV ст. під Києвом існував т.з. замок князя Симеона Олельковича)[33] й надалі Мстислав князював у Чернігові, а Ярослав – у Києві. Після смерті Мстислава влада на Русі практично повністю зосередилася в руках Ярослава. Цей період, як і часи Володимира, знову став періодом розквіту Київської Русі.

Розуміючи необхідність розширення меж міста та посилення його оборони, скориставшись періодом недовгого відносного спокою, Ярослав починає грандіозні будівельні роботи – Київ знову, відповідно із статусом, яке мало місто, перетворюється на могутню фортецю, рівної якій не було в XI ст. на сході Європи. Базовою частиною, її своєрідною цитаделлю залишалися межі укріплень "міста Володимира". Тепер до них було додано значну за територією площину, розташовану на захід від Києва. Це відкрите поле перед воротами, які пізніше одержали назву Батиєві, міста Володимира у X-XI ст. завжди було одним з найнебезпечніших напрямків, по якому як правило підходили до Києва вороги. На ньому постійно відбувалися збройні сутички й битви.

Адже час від часу державі та її столиці доводилося складати важкі іспити, якими залишалися напади степовиків. Так, водночас, Київ ледве не був захоплений і розорений печенігами, якби не раптове швидке повернення з походу Ярослава з військом на ладдях по Дні-

пру – кривава битва відбулася вже безпосередньо на території Києва, всередині нового міста під міськими стінами, які тоді саме будувалися. *"И бе Печенег без числа. Ярослав выступи из града и сполчи дружину постави Варяги на среде, а на правей стороне Кияне, а на левем криле Новгородци. Сташа пред градом; Печенези приступати начаша; и сступишася на место, идеже стоит ныне святая Софья, митрополья Русская; бе бо тогда поле вне града; и бысть сеча зла; и едва одоле к вечеру Ярослав. И побегоша Печенези раздо и не ведахуся камо бежаче..."*[34] Після перемоги саме на цьому місці було закладено невдовзі величезну церкву Божої премудрості – собор святої Софії. На сліди минулих битв в цій частині міста неодноразово натрапляли зокрема, під час будівельних та інших робіт у XIX-XX ст. Наведемо кілька уривків з київської преси, зокрема з квітня 1909 р. – часу, коли широко відбувалася регулярна багатоповерхова забудова цього району: *"На Стрілецькій вулиці в митрополичій садибі близько двох тижнів тому приступили до розбирання частини кам'яної стіни XVIII ст., що виходить на Стрілецьку та Георгіївський провулок... У західній частині садиби виявлено велику братську могилу з масою добре збережених кістяків. Могила ця можливо є спільне погребіння після якогось бою, т.я. виявлено багато черепів з проломами, а також в деяких кістяках відсутні чи рука, чи нога; могила очевидно відноситься до часу князя Ярослава й розташовувалася в той час за стінами давнього Києва... Кістяки лежать на одній площині на глибині близько двох аршин й видимо трупи були не кинуті у безладді, а укладені близько один до одного..."*[35] .Цікаво, що під цією могилою було виявлено ще й інше поховання X ст.[36] Слід підкреслити, що поховання XI-XII ст. неодноразово зустрічалися й зокрема на Володимирській вулиці на розі з сучасною Ірининською[37]. Давні кладовища знаходили і в інших місцях навкруги "міста Володимира" і "міста Ярослава". Так, І.М. Долгорукий, який відвідав Київ 1817 р., зокрема розповідає про вириття котлованів під фундаменти т.з. Олександрівського, або "першого" костелу в Києві по вулиці Трьохсвятительській. По цьому місці вже у XVIII ст., проходили оборонні вали від т.з. Печерських воріт на Хрещатицькій площі (сучасний Майдан Незалежності) до Володимирської гірки, залишки яких тепер доводилося зривати, щоб дістатися материкового грунту. *"Примушені були копати дуже глибоко, тому що насипи великі, материк, розповідали, що при ритті викидали багато черепів та костей людських"*[38]. Але слід відзначити, що поверховий шар грунту на території Верхнього міста, з метою вирівнювання рельєфу міста було зрито переважно вже у 30-х рр. XIX ст. при будівництві т.з. Нової Київської фортеці при Миколі I.

За часів Ярослава саме поле перед ,Батиєвими" воротами стало безпосередньою територією міста, яка в свою чергу охоплювалася новими могутніми оборонними валами, довжина яких сягала 3,5 км., а висота 11 (разом із дерев'яними заборолами – 16) метрів, й складала за підрахунками дослідників загальну площу вже приблизно до 70 га[39]. Це була досить рівна площина, до якої з заходу та півночі підходив ліс, а з півдня, де розташовувався протилежний схил до Хрещатої долини, через ліси та байраки йшов так званий Іванівський шлях до Печерського монастиря (сучасна Інститутська вулиця – *С. П.*). Нова частина міста швидко забудовувалася.

Військові сили Давньої Русі

Розглядаючи взаємозв'язок подій у Києві, які вели до ствердження міста як столиці давньоруської держави в умовах постійного багаторічного збройного протистояння, слід розглянути аспекти військових можливостей Давньої Русі у зв'язку із розвитком країни – важливість являють питання чисельності давньоруського війська, відносин бойових дружин з князями, особистого озброєння воїнів, співвідношення у війську піхоти та кінноти, наявності у ньому складної на свій час військової техніки тощо. Слід відзначити, що наші загальні уявлення про ведення бойових дій зазнали впливу наступних часів, особливо вже періоду нової історії, коли армії в умовах подальшого розвитку суспільства налічували десятки й сотні тисяч солдат, і, відповідно, нам сьогодні досить важко сприйняти за серйозні битви сутички, в яких брало участь лише кілька сот або навіть десятків воїнів, що здебільшого так яскраво і масштабно відображено у давніх джерелах. На жаль, літописні матеріали в цьому плані надто неповні й дослідникам дуже часто при висвітленні цих та інших питань доводиться часто користуватися побічними свідченнями. Втім, деякі аспекти питань досліджені досить повно, що дає можливість робити певні висновки.

Розклад родового устрою, що відбувся у слов'ян в VIII – IX ст. н.е., – на цей час залишилися лише пережитки родових відношень – привів до царювання на Русі поземельної общини, яка поєднувала сім'ї, що займали певну спільну територію. Родини землеробів – "смердів", як називалися вони тоді, мешкали в окремих поселеннях. Центрами даних спільнот були укріплені городища, які, як правило, виконували роль і спільного притулку у випадку ворожого нападу, деякі з них фактично й ставали зародками майбутніх міст. З поступовим ускладненням форм суспільного життя городища, а потім і міста, в процесі еволюції набували певної організації, пов'язаної з економічною та політичною доцільністю й якоюсь мірою освяченої надалі традиціями. Вищим проявом влади цього періоду в

найзначніших містах, як і в сільських місцевостях, були віча – народні зібрання, на яких вирішувалися найважливіші, корінні, назрілі питання життя даної спільноти.

Під час певних ускладнень в існуванні тогочасного суспільства, найяскравішим проявом яких і були як правило вищі політичні прояви конфліктних ситуацій – війни, для концентрації влади з числа старійшин обирали військового керівника (князя), у власність якого зокрема переходила переважна частина військової здобичі, що давало йому змогу оплачувати утримання військової дружини – особливого загону, який практично повсякденно, незалежно від стану війни чи миру, перебував у його розпорядженні. Зрозуміло, що для військової дружини в цих умовах фактично саме війна ставала надалі головним засобом існування. Така дружина складалася із кращих воїнів і

Битва війська Святослава з військом хазарського князя Кагана, що закінчилася перемогою Святослава. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

поділялася на Русі на вищу й нижчу – в залежності від обов'язків, що виконували її учасники. Вища дружина – це княжі мужі та бояри, які у мирний час складали думу (раду) князя й певною мірою брали участь у керуванні князівством. Нижча, або молодша дружина складалася з "отроків" і в мирний час пізніше з нею було пов'язано створення "двору" – здебільшого слуг князя. Якщо сил лише княжої дружини в даних конкретних умовах для надання відсічі ворогу, або для походу,

що мало місце як правило після значного порушення прав мешканців, було недостатньо, згідно з рішенням міського віча зкликалося міське ополчення – "вої" До цього ополчення входили практично всі громадяни, здатні носити зброю, як правило крім наймолодшого із всіх дорослих в родині. Таким чином, ця рать складалася переважно з вільних ремісників, мешканців міста, та землеробів – смердів. З розвитком громадсько-політичних відносин, на подальшому етапі розвитку країни звичайно місто виставляло тисячу воїв (полк). Якщо віче все ж не давало своєї згоди, на війну, окрім князівської дружини, йшли лише добровольці. По закінченні військових дій вої розходилися по домівках.

Авторитет військових перемог та здобичі, одержаної при цьому, із збільшенням кількості військових конфліктів, що відбувалися з подальшим розвитком державних утворень, все більше робив владу князя абсолютною і в мирний час. Надалі князі всіляко намагалися зробити владу спадкоємною. На початковому етапі існування Києва і надалі в процесі його внутрішньої організації як середньовічного міста й столиці великого князівства, як вже відзначалося, простежується яскрава залежність князя як політичного та військового керівника від його бойової дружини, чисельність якої насамперед залежала від його фінансових можливостей і для утримування якої "добрий князь" не жалів нічого. Звичайно, тут величезну роль відігравало оточення – місцеве населення, яке дуже часто якщо не вороже, то, скажемо, іноді досить негативно ставилося до окремих функцій новоствореного державного апарату, що посилювався, – збирання данини, намагання залучення населення до певних господарських та військових акцій тощо. Характеризуючи внутрішні взаємини у слов'янському середовищі, відзначимо, що, наприклад, саме питання збору данини із подальшими загостреннями ситуацій, що виникали при цьому, аж до військових дій, участі у цих подіях військової дружини тощо неодноразово фігурують у давньоруських літописах. *"Пойди, князю, с нами в дань, да и ты добудешь и мы"*[40], – за літописом настоювали дружинники, звертаючись до князя Ігоря. Та й суто політичні мотиви, а у великокняжі часи це були надалі мабуть насамперед династичні інтереси, що певним чином пов'язано з економічними питаннями, відігравали дедалі значнішу роль у тогочасному суспільстві, звичайно ж відбиваючись на житті народних мас.

З введенням християнства, укріпленням держави, згуртуванням у боротьбі проти спільного ворога з степу тощо, внутрішнє становище стабілізувалося, тобто в часи розквіту Київської Русі саме влада Київського великого князя стає запорукою єдності держави, – в той період потяги до політичної та економічної незалежності окремих

Перемога війська Ярослава Володимировича над печенігами. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

князівств певний час були приречені. Відповідно тоді зменшилася й роль військових дружин помісних князів. Надалі значення військової дружини знову стрімко зростає в умовах міжусобної боротьби, що розпочалась і посилювалася на Русі у XII – першій половині XIII ст. Та ще й в післямонгольський час бойова дружина як правило залишалася відданим помічником князя, а нерідко, за вдалим висловом дослідників, й його "останнім козирем" у розвитку подій. Характерним для розвитку владних утворень і політичної боротьби у Давній Русі було й те, що в міжусобицях, що дедалі загострювалися, сіверські князі все частіше запрошували на допомогу собі варягів, а південні – печенігів, а пізніше й половців. Звичайно, за таку допомогу князям доводилося платити. Відомо, що Володимир після перемоги над Святополком щедро нагородив грошима новгородців, які допомагали йому, втім сельчан менш ніж мешканців міста. Пізніше стало поширеним розплачуватися у таких випадках наданням можливості найманцям якийсь час грабувати населення певних місцевостей. Щодо чисельності давньоруського війська, то розхожий штамп, який зустрічається в літописах – *"вои многи"* – як правило все ж не дає можливості конкретно оцінювати кількісний рівень збройних сутичок. Втім, виходячи з різних як правило побічних факторів, дослідниками з певним наближенням було встановлено, що, наприклад, в Аскольда при його поході на греків було до

8 тис. воїнів, у такому ж поході Олега – у кожному з 2 тис. човнів по 40 чоловік[41], у Ярослава 1018 р. у битві на Бузі проти Болеслава Хороброго – від 50 до 60 тис. воїнів, приблизно стільки ж у Андрія Боголюбського при обозі Вишгорода 1173 р.[42] Виходячи з кількості населення Києва в XII-XIII ст. в 50 тис., прийнятого сучасниками істориками,[43] київське ополчення здатних до володіння зброєю чоловіків оцінюється приблизно у 15 тис. осіб. Щодо родів військ, які існували у Давній Русі, прийнято вважати, що головним родом військ давньоруського ополчення у IX – X ст. залишалася піхота – лише князі, певна частина дружинників, воєводи, бояри та окремі знатні та багаті особи билися верхи. Поширення кінноти в руській армії відбувалося досить складним шляхом, в якому, звичайно, мали місце і успіхи й невдачі. Святославом під час його походу до Болгарії 971 р. було здійснено спробу зробити бойову вилазку кінноти, втім вона, як відомо, закінчилася невдачею – незвиклі до їзди на конях руські воїни ще не могли битися на рівних з чудово навченою грецькою кіннотою. Надалі, з часів Володимира при постійних збройних сутичках, зокрема, з угорськими вершниками, із вершниками зі степів південного сходу тощо, якість руської кінноти поступово покращувалася.

Озброєння руських воїнів у X-XII ст.

Питання про особисту зброю руських воїнів також повинно розглядатися в аспекті певних визначених періодів існування і розвитку Київської Русі, т. я. безсумнівно, що з IX по XIII ст., навіть незважаючи на повільність технічного прогресу, що спостерігалася в ті часи, все ж відбувалися зміни як в озброєнні, так і у військовій тактиці, що певним чином було взаємопов'язано. Набували поширення нові зразки зброї, змінювалася технологія її виготовлення. Втім, слід відзначити, що все ж, мабуть, загальною характерною особливістю того часу було те, що озброєння, залишаючись здебільшого особистою справою воїна, залежало найперше від його власних фінансових можливостей. Разом з тим озброєння професіонала-дружинника різнилося від озброєння ополченців – рядових селян та городян, які, як правило, у скрутну хвилину вимушені були озброюватися просто хто чим міг. Часто зброя здобувалася в бою і переходила після загибелі власника з рук до рук. До речі, слід зважити, що в ті часи зброя не була уніфікована, дослідники стверджують, що, починаючи приблизно з X ст. вона виготовлялася як правило в майстернях на цілком конкретне замовлення, при цьому виготовлення кожного виробу було фактично штучним. Так, довжина давньоруських мечів коливалася в досить значних межах від 80 до 105 см. Відповідно, приладнуючись до "руки" воїна, змінюється й їхня вага.

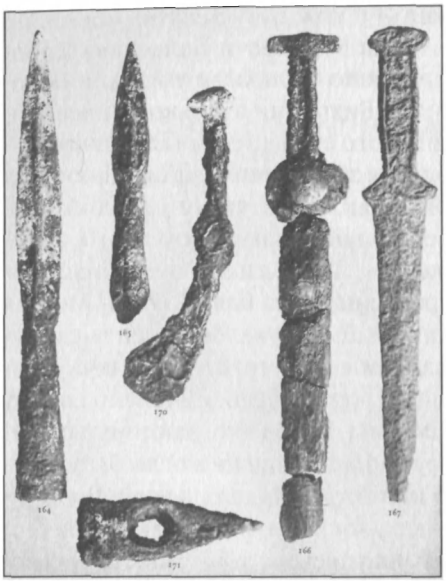

Давньоруська зброя з колекції Ханенків, представлена у виданні „Древности Приднепровья" (К., 1905)

Дослідники відзначають, що практично кожний примірник меча, знайдений археологами на Київщині, мав окремий напис чи знак майстра. У той же час зокрема при виготовленні мечів – надзвичайно широко розповсюдженої, але водночас дуже дорогої і в силу цього малодоступної для нижчих верств населення зброї, використовувалася широка спеціалізація праці. При цьому мав місце цілий ряд окремих складних операцій: заготовлення металу, витягування смуги, полірування, загартування, виточування, насадка рукояті, виготовлення піхв тощо. До речі, на Русі, за висновками дослідників, були представлені й виготовлялися мечі практично всіх зразків, відомих на той час в Європі, а також вже на X ст., виходячи з геополітичного положення країни, як повідомляв зокрема Ал Біруні, – й східні мечі, розповсюджені в арабів та персів, у тому числі й булатні[44].

Таким чином, в цілому у той період на озброєнні давньоруських військ практично зустрічається все різнобарв'я відомої на той час зброї – великі прямі, прості або обоюдогострі мечі, палаші, шаблі, сокири, довгі списи, ножі, луки й стріли, кистіні, палиці тощо. Оборонне озброєння складали як правило кольчуги, гострокінцеві шоломи, багато прикрашені й навіть визолочені в князів та багатих осіб, з кольчужними сітками, що спускалися на обличчя й плечі, й великі, часто на весь зріст людини, дерев'яні зовні червоні ("червлені") щити. Як відзначають дослідники, руський щит мав чотирикутну форму й загинався півколом так, що охоплював тіло воїна з трьох боків. Нерідко під час відступу воїни закидали щити на спину й прикривалися ними від списів, дротиків та стріл ворога. Пізніше на Русі з'явився полегшений "варязький" щит грушоподібної форми[45]. Втім, цілковитої одностайності приводу даних питань, у дослідників ще немає.

Які види озброєння були прийняті у слов'ян раніше, а які пізніше – також питання складне. Як свідчать античні джерела, зокрема Тацит, слов'яни, як і германські племена, за його часів були озброєні списами

й довгими щитами[46]. Про щити й списи як єдину зброю слов'ян говорить і Прокопій, автор VI ст. н. е.[47] Мабуть недарма вислів "переломити спис", що зустрічається і в "Слові о полку Ігоревім", був на Русі витонченим синонімом слова "воювати" Спис в ті часи мав значення найпоширенішої обов'язкової зброї, досконало володіти якою мав кожен воїн. І значно пізніше, вже в середині XVII ст. про цей вид зброї писали: *"И то годно ведати, как в старину, когда пушек и пороху, и всякого огнестрельного бою не было, лучше и краше, и рыцарственнее копейного оружия не бывало и тем великую силу против конных и пеших людей чинили"*[48]. Спис призначався для поразки ворожих воїнів як безпосередньо у ближньому бою, так і на незначних дистанціях, коли його можливо було використовувати як метальну зброю. Якщо в київському війську далеко не кожен воїн мав меч, зокрема і через фінансові можливості, то спис був зброєю обов'язковою, без якої, фактично, не міг обійтися жоден воїн. Меч далеко не завжди міг замінити спис, коли

Руські воїни, озброєні списами. Фрагмент мініатюри з Радзивіллівського літопису

дві ворожі раті наближалися одна до іншої. Крім того, що списи можна було кинути у ворога, виставивши їх вперед, за їх допомогою можна було вистояти в умовах оборони й нерівності сил, тоді як для дії мечем слід було зустрітися з ворогом один на один безпосередньо у ближньому бою. Загальна довжина списа у піхоти приблизно була трохи більше зросту людини – до 200 см. У кіннотників вони були довшими, досягали 3,5 м і більше. Форма наконечника списа надзвичайно різноманітна, його вага звичайно була 200 – 400, але іноді й 700 – 1000 г. Такі великі та масивні наконечники звичайно називалися "рогатинами".

Руський князь з мечем на чолі війська. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Передній край "рогатини" мав назву "рожен". Відповідно з цим стають зрозумілими корені вислови "лізти на рожен", який, мабуть, небезпідставно закріпився в мові наших предків і фактично через тисячоліття дійшов до нашого часу. Своєрідним різновидом спису була сулиця – спеціальний спис для кидання, довжина якого була в межах 1,2 – 1,5 м. Відомий арабський автор Ібн-Даст в 30-х рр. X ст. писав: "*При зближенні з противником слов'яни переходили на біг, метали дротики і, урізаючись в його бойове шикування, стиналися врукопаш*"[49]. Будучи основною військовою силою на той час, піший слов'янський воїн мав на озброєнні як метальні списи – сулиці, так і окремий спис для рукопашного бою.

Одним з найдавніших видів зброї у слов'ян був лук зі стрілами. Маврикій свідчить, що крім списа й щита слов'яни за його часів були озброєні луками з отруєними стрілами[50], що звичайно, значно підвищувало ефективність цього виду зброї. Пізніші автори неодноразово підкреслювали вміння слов'ян вціляти з лука точно в ціль, так, Ї. Каменіата пише про їхню участь в обороні міста Солуня влітку 904 р.: *"їхнім стрілам, що в саму ціль влучали, ніщо не могло протидіяти"*[51]. У XII ст. вперше в літописах серед опису подій міжкнязівської боротьби 1159 та 1176 рр. згадується арбалет (самостріл)[52]. Цей новий вид зброї фігурує також при описі подій під стінами Чернігова у 1152 р. та на річці Каялі у 1183 р.[53] Слід підкреслити, що значення арбалета значно зростає під час спалахів фортечної війни, відповідно змін у фортифікації та прогресу в бойових обладунках, де кольчуга потроху але все ж поступалася елементам панцирної броні. Тепер перевага арбалета давалася взнаки – хоч лучник міг достатньо точно протягом однієї хвилини випустити до 12 стріл, а арбалетник – лише дві, все ж, маючи більшу початкову швидкість, самострільний болт (стріла – *С. П.*) на тій же дистанції пробивав важкі обладунки лицаря, в той час як стріла з лука могла і

не зашкодити йому. Становлять цікавість й літописні розповіді, про те, як деякі з князів врятовувалися, обрізавши на скаку броневі пластини лат, полегшуючи завдання власному коню при втечі у випадку поразки, в той час як швидко позбутися важкої кольчуги таким чином було практично неможливо.

У літературі, присвяченій питанням озброєння давніх слов'ян, поширена думка, що меч в них з'явився пізніше лука й стріл, втім й у цьому питанні, як і в цілому ряді інших, єдності, як зокрема і в джерелах, все ж немає. Так, Ібн-Даст, характеризуючи життя слов'ян X ст., пише, що *"крім дротиків, щитів й списів"* вони *"іншої зброї не мають"*, одночасно, майже поруч відзначаючи, що в житті зокрема русів значну роль відігравав меч: *"Якщо в когось з них народжується син, то він бере оголений меч, кладе його перед новонародженим і говорить: "Не залишаю тобі у спадок ніякого майна, а будеш мати лише те, що придбаєш собі цим мечем"*[54].

Дослідники схиляються до думки, що в цьому епізоді відображено обряд "передачі меча", під час якого син посвячувався у воїни. Але ми вже підкреслювали, що слід надзвичайно обережно ставитися зокрема до свідчень давніх арабських джерел, особливо в етнічних питаннях. Зміна тактики в процесі розвитку військового мистецтва у слов'ян вела до появи все нових і нових видів озброєння, які набували переваги з поширенням кінноти. Своєрідну трансформацію меча для швидких, маневрених боїв, коли вершник мав дуже швидко завдати лише декілька ударів являв палаш, який також набув в ці часи поширення на Русі. Відмова в цьому разі від другого леза, яке мав меч, вела до значного полегшення зброї. Саме короткоплинність кавалерійського бою викликала полегшення засобів збройної боротьби, на відміну від довготривалої піхотної січі, в якій зброя підлягала довшим і значно інтенсивнішим навантаженням. У той же час сусідство слов'ян із степом призвело до запозичення в степових кочівників шаблі. Її розповсюдження також співпадає і безпосередньо пов'язано з широким застосуванням в кавалерії жорсткого сідла й стремен, завдяки яким вершник одержав опір для нанесення сильного удару. Клинок вигнутої форми зміщував центр ваги зброї вперед і тим самим збільшував силу удару й площу поразки. Крім того, шаблею можливо було наносити як колоті, так і рублено-різальні поранення. Якщо мечем при наявності значної фізичної сили вщент розбивалися передусім важкі металеві бойові захисні обладунки ворога, то шаблею при певних навичках і без такої значної фізичної сили можливо було успішно протидіяти як важкоозброєним, так і легкоозброєним воїнам, яких було значно більше, ніж тих, хто мав змогу придбати лицарські панцирі та шоломи. До найпоширенішого озброєння

руських воїнів практично всіх періодів існування Київської Русі слід віднести й бойові сокири – найдемократичніший вид зброї переважно смердів – своєрідного масового ополчення, яка, фактично майже нічим не різнилася від сокир, що застосовувалися в господарстві. Слід назвати також й т.з. ударну зброю руських воїнів, до якої належала дубина, палиця, булава, кистінь тощо. Дубина – це палиця довжиною до 1,2 м, посилена на ударній частині шипами або металевими накладками. Іноді вона виготовлялася так: у комлеву частину молодого граба або дуба за периметром забивали уламки каміння і залишали рости дерево далі. Через кілька років дерево зрубували і виготовляли з нього палицю з дуже важким і міцним напливом[55]. З інших видів ударної зброї слід відзначити залізні та бронзові булави, велику кількість яких до речі було знайдено при археологічних розкопках на Княжій горі в Києві. Особливо популярними булави – обов'язковий атрибут саме гетьманської влади – стають в Україні пізніше – в XIV – середині XVIII ст., втім, відомо, що вони були поширені і значно раніше, зокрема в скіфський період. Великою популярністю у простолюду користувався і кистінь, запозичений у кочівників, який зокрема надалі вважався як суто розбійницька зброя. Наведемо опис кистеня, який надав В. Даль у відомому словнику: *"Кистінь літучий, гиря на ремені, який намотується кружачи, на кисть, й з розмаху розкручується; бивалися й у два кистіні, обома руками, розпускаючи їх, кружачи або б'ючи й підбираючи по черзі; до такого бійця не було рукопашного приступу"*[56].

Зображення стрільця з луку на фрагменті голосника кінця XI-поч. XX ст., знайденого на Замковій горі у Києві

Яку роль в умовах військових дій тих часів відігравав "захалявний" ніж, говорить зокрема відомий літописний епізод про поєдинок касожського князя Редеді й руського князя Мстислава Тмутараканського. Знемагаючи від великої фізичної сили супротивника, Мстислав нібито вигукнув: *"О Пречистая Богородице! помози ми; аще одолею сему, сзижю церковь во имя твое". И се рек, удари им о землю, и вынзе нож, зарезе Редедю"*[57].

Відповідно зазначимо, що вартість зброї була дуже високою, більшість простолюду просто не мала змоги її придбати. Адже спис і щит оцінювалися в ті часи у Західній Європі по 2 соліди, шолом – у 6 солідів. Таким чином, перераховуючи на тогочасні ціни, вартість зокрема шолому дорівнювала вартості 6 биків, або 12 корів, або 3 жеребців, або 4 кобилиць[58]. Така висока ціна за особисте озброєння вела до того, що з розвитком суспільних відносин у давньоруські часи дороге важке озброєння за звичаєм зберігалося на княжих складах і лише безпосередньо перед виступом у похід, або у випадку ворожого наступу на місто видавалося за наказом князя або воєводи дружинникам та міському ополченню. Іноді його везли за військами на возах аж до безпосереднього зіткнення з ворожою вартою або сплавляли на судах по ріках. Після завершення військових дій воно знову збиралося й передавалося до збройних складів. До речі, так само вирішувалося питання із зброєю зокрема і в монгольській армії у XIII ст. Відомо, що на Русі до монгольської навали князі й бояри, як і зброю, під час військових дій роздавали ополченцям й коней із власних табунів.

Розвиток військової справи на Русі з IX по XIII ст.

Що ж являли собою східні слов'яни як спільнота у військовому відношенні під час заснування і далі з розвитком та посиленням Києва Візантійський історик кінця VI – початку VII ст. Ф. Симоката свідчить, що коли імператор Маврикій готувався до війни з аварами, його воїнами були затримані три беззбройні чоловіки, які носили з собою музичні інструменти – кіфари. На запитання імператора якого вони роду, звідки і навіщо завітали до Римської землі, затримані відповіли, що вони – слов'яни, а житла їхні – біля Західного океану. Вони беззбройні й носять кіфари тому, що не володіють зброєю, т. я. в їхній землі немає заліза. Таким чином, із значною долею певності, спираючись і на ряд інших свідчень, можна стверджувати, що в середині I тисячоліття н.е. слов'яни ще залишалися переважно мирними племенами, що мешкали в лісах та лісостеповій смузі Східної Європи, і які займалися промислами – полюванням, рибальством, бджільництвом, а також окремими елементами сільського господарства. Простір та природні умови їхньої землі – ліси, річки, озера, болота тощо протягом досить значного часу служили надійним прикриттям та сховищем у разі небезпеки всім цим племенам. Маврикій у своєму творі "Стратегові", написаному з метою ознайомлення західного світу із станом військової справи в сучасних йому варварів, особливо наголошував, що слов'яни мешкають *"в лісах, поблизу річок, боліт та озер, куди дістатися важко"*[59]. Письменник VI ст. Іорнандт також відзначає, що для слов'ян

на той час саме *"болота та ліси служать замість міст"*[60]. Ф. Симоката розповідає, як 593 р. у придунайській місцевості великий загін греків напав на "жменьку" слов'ян, які зникли у вкритій лісом болотистій місцевості. Греки намагалися переслідувати втікачів, але ледь не загинули. Воєначальник греків наказав підпалити ліс, але внаслідок підвищеної вологості місцевості це їм такі не вдалося зробити. Про те, що такий спосіб життя зберігався в слов'ян досить значний проміжок часу і надалі, навіть значно пізніше, на початку XII ст. свідчить і західний хроніст Гельмольд, який змальовує поведінку слов'янських племен у випадку нападу на них ворога: *"як лише пролунає войовничий поклик, вони забравши хлібні запаси, заривають їх в ями разом із золотом, сріблом та іншими коштовностями, а дружин та дітей відводять в укріплення або в ліси. Ворогу нічого не залишається, окрім хатини, втрату якої вони вважають легкою"*[61]. Таким чином, як нам здається, це повідомлення є ще одним доказом того, що т.з. городища, розкидані в значній кількості по давній Русі, з незапам'ятних часів відігравали, звичайно ж, значною мірою не лише житлову, але й оборонну функцію – в них з одного боку постійно перебувала якась частина місцевого населення, а з другого – під час нападів ворога шукали захист й мешканці ряду навколишніх сіл, або інших неукріплених поселень. У той же час знайдені під час археологічних розкопок залишки давньої зброї підтверджують, що у процесі розвитку людства на час створення „городищ" війна як суспільно-політичне явище вже досить міцно увійшла в життя суспільства.

Відповідно до умов життя перевага оборонної тактики ведення бойових дій перед наступом, вироблені століттями навички переховування та виживання на певних, маловідомих та важкодоступних для нападників ділянках місцевості, звичайно ж, не могли сприяти швидкому розвитку різноманітних тактичних засобів у військовій майстерності слов'ян. І в середині І тисячоліття н. е., та й значно пізніше вони звичайно поступалися рівнем організації військових дій народам, історія яких вже налічувала століття і століття важкої і кривавої боротьби за існування. В таких умовах тактика ведення військових дій слов'янами дуже довго мала як правило примітивний і відверто оборонний характер. Так, письменник VI ст. Прокопій свідчить, що *"вступаючи до бою, вони виходили на ворога піші, несучи в руках щити й списи; панцира не носили; в них не було ані плащів, ані сорочок; але вони виходили на бій лише в штанях"*[62]. Розраховуючи насамперед на власну мускульну силу й відвагу, не маючи досить довгий період військового упорядкування в побудові бою, вони відкидали все, що, на їхній погляд, мало заважати прояву цієї сили. Звикнувши битися за окопами та валами, вони, як правило, ще уникали бою у відкритих рівнинних місцевос-

Стрільці з луків у руському війську. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

тях, де не було природних, або пізніше штучних засобів прикриття. Слов'яни, – відзначав Маврикій, – *"люблять битися в місцях важких, вузьких, які являють різні сховища"*[63]. Живучи поблизу рік і озер, вони були добрими плавцями й могли, наприклад, під час ворожих набігів довго залишатися під водою, дихаючи через трубки, виготовлені з очерету. У той же час вони вміли й добре маскуватися на суходолі, влаштовуючи засідки для захоплення полонених[64]. Якщо ж обставини примушували їх приймати бій у відкритому полі, вони, наслідуючи кочівні народи, створювали прикриття з возів.

Одночасно з хорошим фізичним розвитком слов'ян багато авторів відзначають їхню сміливість і відвагу. Так, Ібн-Даст пише: *"Вони високорослі, мають хороший вигляд і сміливість у нападі"*[65]. Лев Диякон, характеризуючи воїнів Святослава, підкреслює, що *"народ цей відважний до безумства, хоробрий, сильний"*. Називаючи, як було прийнято тоді, русів скіфами й тавроскіфами, він погоджується з легендарним сказанням про те, що знаменитий герой "Іліади" Ахілл був родом скіф, тому, що в характері його було багато скіфського. Це, беручи до уваги надзвичайну пошану Льва Диякона до автора "Іліади", багато про що свідчить. Так, воїни з Русі викликали подив у інших народів насамперед своєю відвагою. Адже релігійні переконання, певна незалежність життя, пов'язана з існуванням у далеких лісних масивах та вироблена традиція вимагала від них у разі поразки не здаватися в полон, а вмерти зі славою – *"лучше изрублену быть, чем полонену быть"*, – що міцно закріплювалося в свідомості поколінь і поколінь руських воїнів.

Кольчуга, знайдена в колишньому Кременецькому повіті Волинської губернії. Фото

У той же час безсумнівно, що входячи в безпосередній контакт з народами, які мали більший військовий досвід, слов'яни надзвичайно швидко вчилися. Візантійські автори, розповідаючи про перші набіги слов'ян на Візантію, що завершилися врешті-решт захопленням ними Балканського півострова, з надзвичайним подивом відзначали їхні швидкі успіхи у військовій справі. Так, єпископ Ефеса Іоанн, вказавши, що в перші роки після смерті імператора Юстиніана народ слов'ян здійснював набіги на Елладу, місцевості Солуня та Фракію, хазяйнуючи як у себе вдома, аж до самої зовнішньої стіни Константинополя, з подивом відзначав: *"Ці дурні люди, які (ще нещодавно) не осмілювалися показуватися з лісів і з нелісистих місцевостей, і не знали, що таке зброя, (зараз) вони вивчилися вести війни краще римлян"*[66].

Організація бою у слов'ян, як і в інших народів, прогресувала безпосередньо в процесі бойових зіткнень відповідно із змінами, що відбувалися в структурі війська, в його озброєнні, з набуттям військового досвіду тощо. З розвитком державного і культурного життя у X – XIII ст., в умовах частих нападів хижацьких орд степовиків на Русі виникає нагальна потреба в організації добре озброєного війська і міцних укріплених поселеннях. У початковий період зародження давньоруського війська воно, формуючись за родовою ознакою, і відповідно з дещо примітивним озброєнням, билося т.з. стіною, тобто спільно вишикувані в єдиній шерензі воїни діяли як єдиний механізм. Ще в X ст. руси йшли в бій *"зімкнувши щити і списи, як стіна"*. При цьому *"волосина не могла б пройти крізь їхні ряди"*[67], – відзначали сучасники. Трохи пізніше бойові порядки війська Святослава складалися вже з суцільного глибокого строю у 20 або більше рядів. Втім, він вже мав і резерви, або "запасну стражу", яка складалася з відбірного війська й застосовувалася не лише для парирування несподіваного удару ворога, але й для введення її в бій у вирішальний момент. Метальна зброя порівняно мало застосовувалася у такому бою, хоч, наблизившись до ворога, воїни й могли кинути у нього свої списи.

Такий спосіб ведення бою вимагав наявності достатньої кількості досить різноманітної зброї, що фактично й мало місце, але вже ще трохи пізніше. При рукопашному бої, який починався слідом за копійним, найширше застосовувалася холодна (списи, мечі, ножі) та ударна (палиці, булави, кистіні) зброя. При атаці використовувалося й клиноподібне шикування військ, причому у хід йшли також переважно списи та мечі.

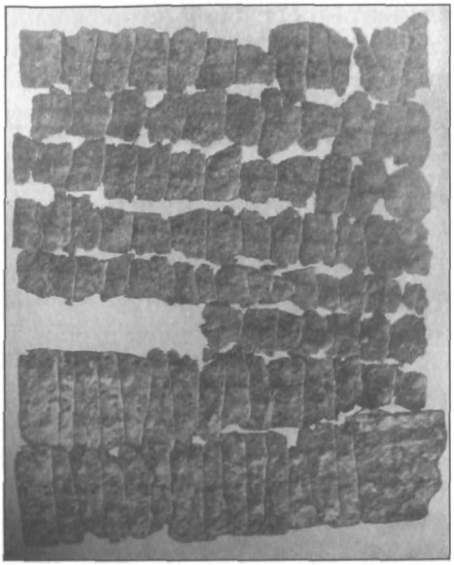

Фрагменти пластинчатого панциру XII-XIII ст., знайдені у Китаєві Київської області

З часом, із утворенням кінноти та зростанням кількісних та якісних характеристик давньоруського війська, виникає потреба більш складної їхньої бойової побудови. З XI ст. руське військо у полі вже як правило складалося з трьох частин – чільного полку та полків правої та лівої руки. Такий бойовий порядок мав назву "полчний ряд". У центрі – в чільному полку як правило концентрувалася піхота, на флангах – кінні дружини, що дозволяло певним чином маневрувати та здійснювати заходи щодо оточення противника. При цьому в давніші часи в центрі бойової побудови розташовувалися княжі дружини, здатні витримати удар ворога, а на флангах – міське ополчення. Але вже незабаром у київських князів місце воїв (ополчення) визначилося саме в центрі, а на флангах концентрувалися відбірні кінні війська. Так організаційно закріплялася ідея дій, спрямованих на оточення і знищення ворога. Це знайшло відображення у руському бойовому порядку, т.з. "п'ятці" або "кліщах", який своєю побудовою нагадував римську цифру V, звернену своїм широким боком в бік ворога. При цьому в центрі розташовувався слабший полк, а саме на флангах – найбоєздатніші, також як правило кавалерійські частини. Загальну побудову війська, як правило, маскували лучники, які вщерть заповнювали простір між флангами. Звичайно, така побудова війська, започаткована ще Ганнібалом при Каннах, прийшла з бойовою практикою, з розумінням значення флангів як засобів оточення й знищення ворога.

Надалі, у XII ст. у розташуванні руських військ з'являється новий

елемент – передовий (сторожовий) полк. На цей час відбувається своєрідний розподіл загальної маси ополчення та т.з. молодшої дружини на роди військ – підрозділи мечників, лучників, списоносців, пращників, саперів. Окремо виділилася також обслуга т.з. пороків – камінняметальних машин. У той же час професіонали-дружинники, як і раніше, продовжували бути озброєними зброєю як ближнього (меч, палаш, шабля, спис), так і дальнього бою (лук та стріли), яка використовувалася в залежності від обставин.

Для другої половини XII ст. характерним стає використання спеціальних загонів лучників, що діяли як правило попереду основних руських сил. Вони також охороняли основні сили війська під час походу, у той же час, першими розпочинаючи битви. Так у переходах по території ворога списоносці у шоломах із щитами розташовувалися усередині, стрільці з луків, готові до бою, "обапол" йшли поруч. Зокрема, у поході на половців 1185 р. серед шести полків руських князів був зведений полк кінних стрілків. У багатьох літописних описах битв саме стрільці з луків розпочинають битву, вносячи розлад та непевність у ряди ворога. Разом з ними діяли і пращники[68]. Потім вступали в бій списоносці, мечники та ін. Улюбленим прийомом руських кінних лучників стає запозичена у кочівників раптова атака, що вносила до лав противника, в якого летіли тисячі стріл, замішання та розгубленість. *"Стрелы омрачаша свет..."*, *"стрелы летят, яко дождь силный..."*, *"... яко и неба не видети в стрелах..."*, *"весь град покрыша стрелами..."*, ці вислови, підтверджені, до речі й значним археологічним матеріалом на місцях колишніх битв[69], досить часто зустрічаються в літописах. Основну силу, ядро війська складали списоносці, таранна сила удару яких часто вирішувала наслідки битви. Це передбачало необхідність мати у їхніх лавах добре навчених бійців, що билися у правильних тактичних шикуваннях. Проте є відомості, що з флангів списоносців як правило прикривала піхота.

Дослідники стверджують, що основним видом бою протягом IX – XII ст. у Київський Русі залишався польовий бій, лише у XIII ст. він поступається облоговому. Відповідно певний період у XI – початку XIII ст. головним родом військ стає кіннота. Проте, вже у XII ст., з удосконаленням озброєння та військової тактики, значення піхоти у битвах знову зростає, саме вона починає вирішувати наслідки битв, без піхоти деякі князі вже навіть не наважуються іти в далекі степові походи[70]. Серед тактичних засобів того часу широкого розповсюдження набули охоплення флангів противника, його оточення й заманення навмисним відступом тощо. Цікаво, що одним із звичаїв воєн того часу була відсутність переслідування усіма силами розбитого ворога до його повного знищення. Було прийнято, що переможець залишався на полі

бою та святкував перемогу "на кістках" ворога.

У процесі керівництва боєм важливим фактором стає багате ратне убрання воєначальника. Золочений шолом, сяюча зброя мали бути помітним здалеку і служили для підлеглих своєрідним маяком під час бою. Невипадково відомі випадки, коли лише вигляд сяючої зброї приводив до відступу противника. Під час бою майже обов'язковими елементами його були військові стяги й військова музика. У язичницький період роль стягів виконували статуї звірів або чудовиськ, які в мирний час зберігалися в капищах, а після введення християнства в ужиток увійшли великі прапори із зображенням на них святих образів. Війська шикувалися й билися навкруги своїх стягів, від чого вислів *"ставити стяг"* набув значення *"готуватися до битви"*. До речі, вираз „ставити стяг", як сигнал до початку битви, зустрічається у багатьох античних авторів – Тита Лівія, Юлія Цезаря, Тацита.

Давньоруські шоломи 2-ї половини XII - першої половини XIII ст. Фото

Коні іржуть за Сулою –
дзвенить слава в Києві;
Труби трублять в Новгороді –
стоять стяги в Путівлі[71].

Оборона міст та зростання майстерності облоги на Русі

У літописах зустрічаються різноманітні відомості про взяття міст у Давній Русі, в текстах зустрічаються фрази *"взяти на спис"* – оволодіти містом штурмом, *"остой"*, *"обложення"* – блокада міста, *"изъезд"* – раптова атака, *"взяти місто на щит"* – захопити, спалити місто й знищити всіх мешканців тощо[72]. Передаються подробиці різних хитрощів, до яких, наприклад, вдався Олег при взятті Києва чи Ольга під час облоги Коростеня. Згадуються й інші *"градоемные хитрости"* – *"грады приступные"*, *"туры великие"*, *"лесы"*, *"городы"*, *"тарани"*, *"примет"*, *"багри"*, *"драбини"* тощо. Джерела свідчать, що звична оборонна такти-

Лучники розпочинають битву. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

ка слов'ян при захисті рідної землі, відпрацьована століттями, робила їх видатними майстрами насамперед цього різновиду військових дій. Відзначимо зокрема повідомлення літопису, в якому розповідається, що Ольга цілий рік вела облогу Коростеня, тобто його мешканці значний час досить успішно оборонялися.

Слід відзначити, що у IX – XI ст. ще порівняно незначна частина військових дій на Русі пов'язувалася з облогою міст. У ті часи нерідко доля міста вирішувалася у битві під його стінами, як було зокрема в Києві у 1151 р., коли спочатку на березі Либеді, а потім на березі Рути військо Георга Володимировича було переможене Ізяславом, та 1163 р., коли під Києвом були розбиті половці. Лише явна слабкість одного з супротивників примушувала його в той період як правило замикатися у місті, сподіваючись витримати облогу. Ставлення до таких дій сучасників яскраво постає із звернення київського тисяцького до великого князя Ростислава Мстиславича: *"Бежи из града да свободен будеши; аще убо сидеши внутр града, готов пленен еси ратными; аще ли вне града еси, на кони ездя с дружиною своею, уподобляешися лву страшну, дружина же твоя аки медведи и волци, или яко подбишася орлу, истающу подо облаки, дружина же твоя аки ястребы, и никтожь может тогда одолети тя"*[73].

Причиною повільного, але все ж поступання польового бою на Русі наприкінці XII – у XIII ст. бою облоговому, був насамперед стрімкий прогрес фортифікаційних засобів і обороноздатності

укріплень при розбудові міст, що мало місце і надалі аж до появи вогнепальної зброї і навіть певний досить значний період на початковому етапі її застосування. Вже в X ст. в цілому давньоруські міста мали типову, вироблену століттями практичного життя побудову, якої притримувалися мешканці, незважаючи на певні відмінності в характері місцевості, в якій засновувалися й розвивалися надалі міста. Відзначимо, що нерідко нові міста в ті часи засновувалися з метою захисту кордонів Київської держави. Великі князі здійснювали походи проти неспокійних сусідів, випереджаючи їхні напади, та будували нові прикордонні укріплення. Вже Олег будував такі укріплені поселення навкруги Києва, які заселялися "ратними" людьми й складалися з дерев'яних стін з товстого лісу на земляному валу, перед яким було вирито глибокий рів. Надалі за часів Володимира Святославича навколо Києва, як вже відзначалося, ведеться будівництво складної системи оборонних пунктів як загальнодержавного, так і місцевого значення для охорони міста від набігів кочівників. Зокрема, увагу археологів з 70-х рр. XIX ст., коли мешканці під час сільськогосподарських робіт почали знаходити цінні пам'ятки старовини, привернула місцевість поблизу селища Білогородка на березі Ірпеня. Згідно з літописом місто і фортеця були засновані тут 990 р., коли Володимир *"наруби в не от инех городов и много людей сведе в он, бе бо любя город ось"*[74]. І зараз впадають у вічі значні земляні роботи, виконані тут колись. Археологічні дослідження показали, що місто було обнесене подвійним валом, обгороджене стіною і мало чисельне населення. Вже 992 р. Володимир призначив у ньому тисяцького. За такою ж схемою будувалися й інші прикордонні міста. Білгород, Васильків, Вишгород, Китаїв... Вони приймали на себе перший удар загарбників.

За прийнятою у вітчизняній історичній літературі ще з XIX ст. термінологією давньоруські міста складалися з "дитинця" (у джерелах зустрічається також назва "днешнього", міста, пізніше, з XIV ст. в південно-східній Русі закріпилася назва "кремль") та "окольного" міста або "острога" "Дитинець" необов'язково займав топографічно центральну частину міста – це була переважно найбільш важкодосяжна його частина, яка, як правило, панувала над оточуючою місцевістю. У "дитинці" розташовувалися княжий двір, будівля собору, палати посадника, інших вельмож, приміщення для князівських дружинників. Безпосередньо до "дитинця" прилягало "окольне місто" оточуючи його, або долучившись до нього з якогось боку. "Окольне" місто як правило огороджувалося валом ("оплотом") з стіною та вежами, іноді з якогось боку, залежно від природних умов, – ровом з водою – "греблею". В умовах рівнинної лісостепової Русі, коли кількість

Похід Володимира Святославича з військом на Полоцьк. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

природного каміння була досить обмежена, міські укріплення являли собою як правило дерев'яні огорожі, що зводилися переважно на земляних валах, посилених ровом. При цьому стіни робилися достатньо високими, так, що навіть перелізти через них по драбинах було справою нелегкою, та досить товстими й міцними, щоб тривалий час протидіяти ворожим таранам. Крім того, обложені фактично завжди мали можливість перекинути підкріплення саме на найнебезпечнішу ділянку іноді з використанням таємних підземних ходів, калиток тощо. Штурмування ж фортеці не зруйнувавши ділянку стіни, було пов'язано із значними людськими втратами. Стіни являли дерев'яні зруби або кліті, наповнені землею й камінням. Нерідко, особливо на більш ранньому етапі, це був просто подвійний ряд колод, заповнений землею з камінням.

Вежі (або "стрільбища"), як відзначають дослідники, будувалися також з дерева, як правило чотирикутні, виступаючи за стіни для фланкіруючої стрільби з луків (пізніше самострілів чи арбалетів) та метання каміння з праш, з бійницями й обкладалися дереном для запобігання підпалення. Пізніше "окольне" місто одержало назву "посад", в якому як правило концентрувалися торгово-промислові прошарки населення. З подальшим розвитком міста вже за валами розвивалася його нова частина, яка мала назву "застіння", це було передмістя, або слобода, яка в ряді випадків з часом також у свою чергу

знову обносилася валом та іншими оборонними спорудами. Деякі дослідники вважали, що неподалік від міста, як правило в місцевості, добре видною та контрольованою з нього, будувалися також окремі укріплення із земляних валів, в які у випадку небезпеки заганялася худоба, сюди відвозилися запаси. Висловлювали думку, що воно мало назву "болоньє"[75].

У літописних та інших джерелах залишилося порівняно багато свідчень про участь слов'ян в облогах та взяттях міст. Слід відзначити, що певний період місто на Русі у ті часи здебільшого намагалися брати раптовим нападом або хитрістю. Лише після невдачі раптового нападу приступали до його планомірної облоги – місто блокували з усіх боків й як правило примушували до здачі голодом. Облога міста вже на той час передбачала застосування цілого ряду іноді справді грандіозних земляних робіт, успішне виконання яких вимагало залучення значної кількості військ. Обложене місто оточувалося земляним валом, за яким розташовувався ворожий табір. Поступовим перекиданням землі вал наближався до міста і вже після підходу безпосередньо до міських воріт вступали в хід облогові машини. Всі ці величезні роботи супроводжувалися посиленою взаємною стрільбою з луків і киданням каміння з пращей та пороків. Безпосередньо до міських стін наближалися під прикриттям земляних насипів або щитів, зрубали тин, побудований обложеними на певній відстані від стін з метою затримання нападників, іноді засипали ділянки рову, робили земляний насип, щоб по ньому взійти на стіну, намагалися запалити стіну та вежі. Великий князь Володимир під час облоги Корсуня (Херсонесу) 988 р. наказав насипати т.з. примет – земляний насип до рівня верхівки фортечної стіни. Відомі випадки, коли обложені з метою вивести з ладу такі насипи рили під них підкопи. Скільки насипали землі вгорі вороги, стільки ж виносили з-під насипу через підземний хід обложені. Таким чином, ті, хто здійснював облогу були вимушені шукати й інших шляхів до взяття міста. Зокрема, Володимир відвів воду від міста й взяв-таки Корсунь. Ось як відображені ці події у літопису: *"В лето 6496 иде Володимир с вои на Корсунь, град гречьский, и затворишася корсуняне в граде. И ста Володимер об он пол города в лимени, дали града стрелище едино и боряхуся крепко из града. Володимеръ же обьстоя град. Изнемогаху в граде людье, и рече Володимеръ к гражаномъ: «Аще ся не вдасте, имам стояти и за три лета». Они же не послушаша того. Велодимеръ же изряди воа своа, и повеле приспу сыпати к граду. Симъ же спущимъ, корсуняне, подкопавше стену градьскую, крадуще сыплемую персьть, и ношаху к себк в градъ, сыплюще посеред града. Воины же присыпаху боле, а Володимеръ стояше. И се мужъ корсунянинъ стрели, имянем*

Настасъ, напсав сице на стреле: «Кладязи, яже суть за тобою от въстока, ис того вода идет по трубе, копав переими». Володимеръ же, се слышавъ, возрев на небо, рече: «Аще се ся буде, и сам ся крещю». И ту абье повеле копати преки трубам, и преяша воду. Людье изнемогаша водною жажею и предашася. Вийде Володимеръ въ град и дружине его...”[76]

Звичайно ж, нерідко ті, хто проводив облогу, робили підкопи й для зруйнування стіни, або для таємного проникнення до міста. Відповідно з розвитком бойових дій та їхнім поширенням все яснішою ставала необхідність не лише вести збройну боротьбу із захисниками укріплень, але й безпосередньо перед штурмом руйнувати на певних ділянках самі стіни. Завданням обложених було максимально ускладнювати дії ворога, не допустити його до фортечних стін, що досягалося інтенсивним обстрілом ворогів із луків, а також метальних знарядь. Зокрема, ще з VI ст. візантійські автори згадують про камінняметальні машини, що використовувалися слов'янами при облогах та штурмах міст. У Київській Русі їх нібито вперше за джерелами застосував князь Олег під час облоги Царгороду в 901 р., втім це повідомлення досить сумнівне. До речі, походження таких машин, що використовувалися на Русі, також досить спірне, ряд авторів вважають, що вони прийшли сюди зі Сходу. Принципи дії метальних машин того часу безперечно були пов'язані із дією насамперед ручної зброї – лука і праці, розповсюджених ще у сиву давнину. Всі вони відповідали двом видам артилерійських (давньофранцузьке приготовляти, споряджати – *С. П.*) знарядь: невробалістичної (назва від “нервів” – жил, що використовувалися при виготовленні тятиви у лука) та баробалістичної (від “барос”, грецького – вага) дії. У Давній Русі всі види таких машин одержали спільну назву, яку ряд дослідників пов'язує з давньогрецьким “метати” – “пороки”.

Використання найновіших важких технічних пристосувань вимагало не лише фізичної сили, але й певної кваліфікації. Так, важкі фортечні луки натягувалися за допомогою коловорота. Стріли, що посилалися ними, були здатні пробивати найважчі лати. Відомий приклад використання важких самострілів, кожен з яких натягували 50 воїнів, зокрема при набігу на Київ орди хана Кончака (1185 р.). Втім облогові самостріли були неспроможними кидати важкі камені, які б розбивали стіни і дослідники вважають, що була досить обмежена також їхня здатність метати вогневі заряди. І хоч саме вони якнайчастіше зображалися в мініатюрах пізніших літописів, на думку вчених, переважно всі вони є лише творчою уявою художників, знання яких про інші метальні пристрої тих часів залишалися надзвичайно обмеженими.

З механічними пращами – т.з. "патареллами" вперше з руських військ нібито ознайомилися воїни князівств Полоцька та Новгорода, які воювали на початку XIII ст. проти військ німецьких князів у Східній Прибалтиці. Цей прилад, що складався з важеля, який кріпився на нерухомому вертлюзі, на той час приводили в дію 8 воїнів. Надалі, система удосконалювалася й посилення потужності важільних метальних машин досягалося просто збільшенням їхніх розмірів. Потужніший вертлюг виготовлявся із скріплених разом кількох жердин. Важкі типи цих машин приводили в дію вже до 250 солдат. Вважається, що саме такими механізмами, запозиченими з Китаю, користувалися в середині XIII ст. монгольські воїни під час взяття Києва та інших руських міст. Як повідомляє Плано Карпіні, вони, крім двох – трьох луків зі стрілами та сокири, мали при собі й вірьовки, щоб натягати машини. Слід відзначити, що під час штурму руських міст батареї з 12 – 32 пороків – переважно важких механічних пращей, при умові інтенсивної дії, при якій кожну таку машину обслуговували сотні солдат, *"працюючи з нечуваними зусиллями"*, мабуть дійсно, як вважають дослідники, були спроможними збити справді міцні заборола та пробити міські стіни.

Відстань, на якій камінняметальні машини були спроможними посилати свої знаряддя до стін, руйнуючи їх, дорівнювала приблизно 100 – 150 м, рідко до 300 м.[77] Таким чином, обстріл міста в цілому мав вестися з дистанцій, які в свою чергу підлягали під дальність дій камінняметальних машин обложених, їхніх стріл з луків та самострілів. Це змушувало війська, які обкладали місто, будувати захисні пристрої навколо своїх метальних машин. Разом з тим все ширше використовувалися при облогах міст важка метальна зброя, що призвело до подальшого розвитку фортифікаційної справи, і зумовило певні чергові зрушення у фортифікаційних системах – появи в Центральній та Південній Русі фортець з кількарядною системою валів та ровів. При цьому перша лінія захисту розташовувалася приблизно на 80 м. від основної й майже впритул наближалася до місць приблизного або можливого встановлення камінняметальних машин ворога. Таким чином, починати облогу доводилося практично з подвійної відстані дії обложних машин від основних стін та укріплень міста.

З поширенням "облогового бою" за часів Київської Русі набули поширення й інші нові елементи штурму й приступу – т.з. "гуляй-міста" – так вже тоді називали штурмові стіни й пересувні облогові щити, за якими атакуючі у відносній безпеці мали змогу підступати безпосередньо до укріплених стін фортець. Як правило це облогове приладдя являло собою своєрідний дерев'яний паркан на колесах,

Підступ руського війська Володимира Святославича до м. Корсуня та його облога 988 рр.
Мініатюра з Радзивіллівського літопису

перебуваючи за яким, закриті від ворожих стріл та каменів, кинутих пращниками, воїни поступово, крок за кроком наближалися до стін фортеці. Будувалися й пересувні кількаповерхові башти з стрілками в них, прикритими різноманітними щитами від ворожих стріл для обстрілювання бойових площадок на стінах, застосовувалися різноманітні стінобитні та метальні машини. Зрозуміло, що обложені всіляко намагалися знищити або знешкодити бойову техніку і живу силу ворога – згори з стін на бойову частину тарану, штурмові стіни, т.з. "черепаху" (прикритих вгорі щитами ворожих солдат) – скидали важкі колоди, камені, рідше палаючі суміші, лили й підпалювали смолу тощо. У свою чергу атакуючі вживали заходи щодо захисту від вогню дерев'яних частин штурмових пристосувань, зокрема, прикривали їх ще вологими шкірами щойно забитих тварин. Втім, як правило, сили у обложених поступово танули і, врешті-решт, після підступу до фортеці, розбиття воріт або ділянки стін починався штурм.

Слід зазначити і зміни в побудові системи оборонних споруд, пов'язані із подальшим розвитком техніко-інженерних знань і набуттям певного військового досвіду, який дедалі ширше використовувався в практичному оборонному будівництві. Так, на середину XII ст. як у Києві, так і в інших руських містах, вали вже не являли просто насипаний утрамбований та обкладений дерном, камінням або дошка-

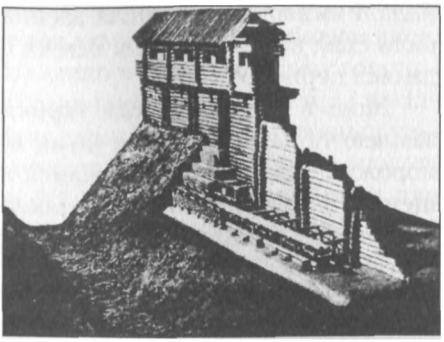

Вал та стіна давнього Білгорода. Реставрація Б. Рибакова

ми ґрунт, вийнятий при виритті рову. Багаторічна практика оборони давньоруських міст показала необхідність створення валів із достатньо жорстким внутрішнім каркасом, який мав утримувати всю будівлю. Це вимагало при їхній побудові застосування складних конструктивних рішень і надавало змогу протягом значного часу утримувати всю споруду від пошкоджень, пов'язаних із дією природних факторів, як і витримувати навантаження, пов'язані із діями ворога при штурмі міста. Зокрема, у будові давніх валів надзвичайно широко використовувалося дерево (найрозповсюдженіший будівельний матеріал того періоду на Русі) – саме дерев'яні конструкції з твердих порід дерева, переважно з дуба з часом стали надзвичайно широко використовувалися в укріпленнях Київської Русі – наприклад, у Білгородському, Райковецькому, Городському та інших городищах. Зокрема, 1910 р. В. Хвойкою під час досліджень валів давнього Білгороду було виявлено, що тут на рівні площини укріплення за його периметром на всій ширині підошви валу було насипано шар жовтої глини, на якому містився ряд тристінних зрубів побудованих "в лапу", відкритих з тильної частини. Із зовнішнього боку побудовані із дубових кругляків товщиною 20 – 25 см і довжиною 4, 5 м, щільно один біля одного зруби, складали суцільну стіну. Висота зрубу в середньому була 4 м. Кожний зруб засипався землею і глеїстою глиною, які щільно утрамбовувалися. Вздовж фасадної частини зрубів на відстані 2,5 м на цій же глиняній "подушці" паралельно їй було покладено великі дубові лежні, які пов'язувалися поперечними лежнями з конструкціями зрубів і на яких закріплювалися стояки висотою близько 1 м. У верхній частині стояки перекривалися й пов'язувалися з зовнішньою стіною, яку складали зруби, горизонтальними брусами. На них, відступаючи приблизно на 60 см від краю, знову закріплялися стояки, як і в нижній частині. Вгорі вони знову перекривалися брусами, на яких встановлювався ще один ярус цієї конструкції. При цьому утворювалися три яруси клітин, які заповнювалися неопаленою цеглою, викладеною на глиняному розчині. Таким чином утворювалася масивна східчаста цегляна стіна, на нижньому ярусі якої в ній додатково було вбудовано спеціальні міцні дерев'яні кілки, встановлені під косим кутом до поверхні, заплетені

надалі хмизом, і які, після засипання всієї системи землею, утримували схил валу від зсувів. Вся ця споруда засипалася землею і обкладалася дерном[78].

Іноді в давньоруських укріпленнях не всі зруби забутовувалися землею та камінням, між ними в певному порядку розташовувалися порожні, які використовувалися як господарські або житлові приміщення. З внутрішнього боку такі зруби мали четверту стіну з вікнами та дверима, інколи до них прибудовувалися інші приміщення також житлового й господарського призначення.

Певну удосконалену систему побудови дерев'яних конструкцій

Облога Володимир-Волинського й загибель Мстислава Святополковича. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

валу в давньоруських укріпленнях, що виникла з часом, являли т.з. тараси. Дослідники відзначають, що в літературних джерелах Київської Русі така назва не фігурує, вона вперше зустрічається в джерелах XVI ст.[79] і позначає цілком певний тип дерев'яних фортифікаційних споруд. Пізніше тараси поширилися як виключно наземні споруди, в Київській же Русі такі споруди (які, звичайно також свого часу могли будуватися і як наземні, втім на жаль, вони не дійшли), виявлено саме як дерев'яні конструкції валу. Спосіб спорудження тарас полягав у тому, що при цьому будувалася не система окремих зрубів, щільно притиснених один до одного, а єдина суцільна споруда, що зводилася одночасно на усій її протяжності. На певній відстані одна від одної зводилися дві паралельні поздовжні стіни, які одно-

часно поєднувалися рядом поперечних простінків, внаслідок чого створювався ряд клітей, які засипалися землею та утрамбовувалися. Саме таку конструкцію валів було виявлено в Райковецькому городищі на Житомирщині, причому, як відзначають дослідники, із західного та східного боків за своєю конструкцією ці споруди давньоруського часу цілком подібні до тих наземних фортифікаційних споруд, які власне й називалися тарасами у XVI – XVII ст. Матеріалом для тарас Райковецького городища були дуб, берест, клен та липа. Вони будувалися зрубом в обло з кругляків та розколотої деревини, яка використовувалася переважно для поперечних стін. Таким чином, слід підкреслити, що вали в укріпленнях Київської Русі були досить складними інженерними спорудами, які в свою чергу ще доповнювалися оборонними стінами, встановленими на їхньому гребені. У ранні часи розвитку городищ це були просто щільно вкопані у вал загострені у верхній частині, що певною мірою ускладнювало перелаза через таку огорожу, стовпи. Звідси укріплення такого типу на Русі отримало назву "острог" або "столпіє", яка також досить часто зустрічається в джерелах. Так, в Іпатіївському літописі повідомляється, що на Подолі в Києві 1161 р. *"загороджено бо бяше тогда столпием от горы оли и до Днепра"*[80]. Сучасними дослідниками висувається трактовка „столпія" як поєднання зрубів з елементами дерев'яної стіни[81]. Це питання ще потребує уточнення, але безумовно з розвитком укріплень нерідко на верхівці валу будувалася й ціла стіна, що складалася з горизонтально покладених одна на одну деревин між вкопаними в землю вертикально колодами або цілими зрубами. У Київській Русі саме така стіна, як вважалось, називалася "заборола"[82], втім, на думку автора, під заборолами літописці розуміли лише загальне позначення окремого елементу оборонної стіни, точніше – її дощатого парапету, конструкції якого, звичайно, в кожному конкретному випадку могли різнитися. Деякі деталі побудови "заборола" можна уявити з літописного повідомлення про смерть володимирського князя Мстислава Святополковича в 1097 р.: *"Идяху стрели как дождь. Мьстиславу же хотещу стреляти, внезапу ударен бысть под пазуху стрелою, на заборолех сквозе дску скважнею, и сведоша и, и на ту нощь умре"*[83]. Таким чином, можливо стверджувати, що заборола були десь вгорі, можливо на валу або на верхівці городні на валу, бо Мстислава довелося зводити вниз, і в них були прорізи або бійниці, через які мав стріляти князь із воїнами і саме через одну з них і влетіла стріла, що його смертельно поранила.

Дослідники відзначають, що "городні" і "тараси" (тобто наземні дерев'яні оборонні споруди, повторюємо, хоч назва "тараса" і не зустрічається у давньоруських джерелах) у Київській Русі *"...будувалися*

Деталь наріжних з'єднань клітей у стінних городнях міста Ярослава. Фото 1952 р.

переважно на валах, бо нам невідомо укріплень цього часу, де б місця, що вимагають захисту, не мали ровів і валів"[84]. Таким чином, вони складали наземну стіну, яка проходила по валах навкруги міста. Вгорі, на цих наземних "городнях" та "тарасах" із зовнішнього боку було влаштовано "заборола", із внутрішнього було покладено міцний поміст, на якому розташовувалися оборонці.

Цікаво, що в літописах зустрічаються дані про оплату майстрам, "городень", тобто цих самих зрубів, які вміщувалися у валах, а також пізніше встановлювалися і вгорі на них, і фактично, також складаючись з окремих городень, являли суцільну оборонну стіну, посилену вежами, що стояла навкруги усього міста. У "Руській Правді" Володимира Мономаха йшлося: *"закладаюче городню куну взяти, а кончавше ногата"*[85].

Ярославові вали у Києві – видатна військово-оборонна споруда свого часу

Внаслідок багаторічних археологічних досліджень було виявлено й систему побудови знаменитих Ярославових валів у Києві. Прикладом таких досліджень можуть бути зокрема розкопки, проведені в 1952 р. на схилі поблизу вулиці Малопідвальної, де увагу мешканців та дослідників вже давно привертали два пагорби, висотою 10-12 м, довжина одного з яких сягала 70, а ширина – 30 м. За свідченням старожилів міста колись ці пагорби являли єдиний масив і лише 1912 р. вони були розрізані проїздом до однієї з місцевих садиб. Наприкінці квітня 1952 р. під час будівельних робіт, частину одного з пагорбів було знято. При цьому було виявлено залишки дерев'яних клітей, що містилися в лесовій насипній ділянці.

Роботи було негайно призупинено і незабаром групі археологічної експедиції "Великий Київ" вдалося відкрити значні частини чотирьох клітей, які складали основу валу, побудованого, як було встановлено, при Ярославі Мудрому у 40-х рр. XI ст. Кожна кліть мала

Побудова в Києві за наказом Ярослава Мудрого міської стіни з Золотими воротами. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

стінки з дубових колод, від яких в більшості випадків, як повідомляли дослідники, *"збереглись лише відбитки в лесі"*[86]. Стіни клітей мали довжину від 3 до 3,2 м. При подальших роботах в іншому пагорбі також було розкрито ділянку давнього валу, який зберігся тут на всю його ширину, яка у верхній частині складала 18-20 м. Розкопки на цій верхній площадці дозволили виявити дуже зотлілі верхні частини зрубів-клітей, які містилися у пагорбі. Виявилося, що всю товщину валу складало шість клітей. Реконструктивне подовження напрямку цієї ділянки валу привело саме до місця, де колись розташовувалися знамениті Лядські ворота Києва – як відомо, головний об'єкт штурму міста військами Батия у 1240 р.

Як виявилося, розташування клітей на цій ділянці, а фактично при будівництві і всіх інших ділянок валу, мало певний порядок. Вздовж фасаду стіни суворого витримувалося чергування двох спарених клітей з міжкліттям шириною в 1,4-1,5 м. Далі знов ішли дві спарені кліті і за ними – знову міжкліття. При побудові двох клітей вздовж фасаду використовувалася одна колода довжиною 6,5 – 7 м, діаметром до 25-30 см. Всі кліті в плані були приблизно квадратні з стороною 2,75 – 3,2 м. Стіни шести клітей, що становили ширину всієї зрубної стіни валу, утворені колодами довжиною 18-19 м. Із зовнішнього боку укріплення стародавні зруби, засипані лесом

(ґрунтом), досягали 7-метрової височини. У нижній частині клітей розташовувалися (прибудовані у три ряди до основних) кліті меншого розміру (1,5 х 2 та 1,75 х 2,2 м). Вони служили для укріплення лесових присипок до нижніх частин клітей. Дослідниками було встановлено, що будівельним матеріалом клітей XI ст. у Києві був виключно дуб. Звичайно, сьогодні на наш погляд довжина колод, що лежали поперек валу 18-19 м викликає сумніви, адже при загальній довжині валу за периметром навкруги усього міса 4 км потрібні десятки тисяч таких колод. Втім, якщо вони мали довжину і до 10 м, від цього споруда давніх київських валів не стає менш грандіозною. Відзначимо також, що колись дубові ліси та гаї були розповсюджені по всьому місту, вони вкривали й майже весь сучасний Печерськ. Їхні залишки були зведені практично нанівець також при будівництві оборонних споруд в місті вже на початку XVIII ст. І сьогодні мабуть один з останніх дубів – спадкоємців тих легендарних лісів зеленіє на вул. Суворовській, і як визначна пам'ятка природи охороняється державою.

Ширина Ярославових валів у основи, як показали дослідження, досягала 30 м, висота в деяких місцях – 14 м.

При подальших спостереженнях вчені дійшли до висновку, що великі кліті, висотою до 6-7 м не споруджувалися одразу на всю височину, доробляючись кілька разів по мірі їхньої засипки лесом (грунтом) та камінням.

Як відзначають дослідники, завершення давньоруських валів – стіна, що підіймалася над ними – також являла єдиний ряд дерев'яних клітей, що виступали нагору, продовжуючи таким чином єдину систему зрубів, які містилися всередині валу. На цій стіні з прорізаними бійницями споруджувався поміст з бруствером, що виступав у бік поля, в якому також були прорізані бійниці, а в частині помосту, своєрідній підлозі для захисників, що виступала назовні над стіною, також були прорізані отвори для захисту нижньої частини стіни. Вгорі над спорудою розташовувався двоскатний дах, який захищав оборонців від стріл та каменів, що спрямовувалися метальними знаряддями атакуючих[87]. Згідно з літописами захисники міста під час бойових дій скидали з заборол на атакуючих колоди, камені, лили смолу та окріп, вражали їх пиками та баграми, стріляли з луків та арбалетів.

Велике значення в оборонній системі давньоруських міст мали вежі, які будувалися на валах, особливо у місцях, де вали робили кути й виступи, іноді достатньо рідко посередині міста й особливо часто біля в'їзду до міста. З веж, що розташовувалися відповідно з тактичною необхідністю згідно з оточуючою місцевістю, трохи висунутими вперед відносно стін, захисники мали змогу оглядати навколишню місцевість, а зокрема при відсічі й простріювати з луків відстань вздовж зовніш-

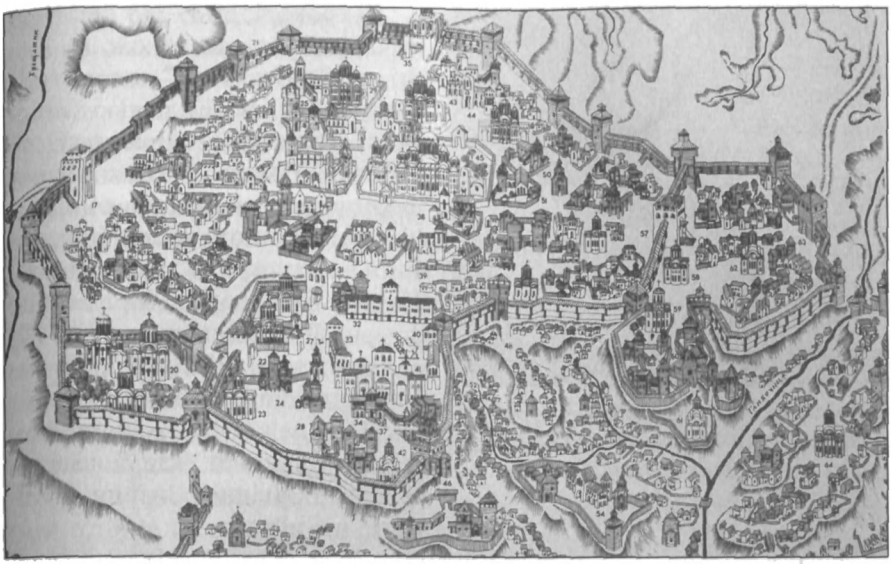

Верхнє місто. Фрагмент із карти-реконструкції Києва X-XIII ст. Реконструкція А.Д. Зоріна, О.І. Кутового, В.А. Розенберга

нього боку стіни до наступної вежі, а також т.з. „мертві зони", що розташовувалися як правило безпосередньо біля основи оборонних стін. Відповідно з сусідньої вежі також вже назустріч повинен був також прострілюватися цей проміжок між ними. До системи оборонних споруд входив також досить глибокий рів, виритий перед валом на фактично всіх площинних ділянках території київського плато.

На жаль, описи веж практично відсутні в руських літописах, мабуть єдиний виняток – вежа в Холмі – *"вежа же среде города высока, яко же бити с нее окрест града, подсздана каменьемъ в высоту 15 локоть, роздана же сама древом тесаным и убелена яко сыр, светящися на-все стороны"*[88]. Археологічні розкопки фіксують як правило лише місце колишнього розташування веж. Звичайно, товщина й міць фундаментів дає певну можливість приблизно уявити собі споруду, що колись височіла тут, втім у випадку з київськими вежами, на жаль не так просто, адже самі вали, на яких колись стояла стіна з вежами, реконструювалися у XVIII ст. і були остаточно зриті у місті ще в 30-40-х рр. XIX ст. Виняток становлять лише своєрідні кам'яні вежі, встановлені при в'їзді до міста – давні ворота. У місті князя Володимира це були Західні, або Батиєві ворота, залишки яких, як відомо, з зрізними даними, до кінця XVIII або навіть середини XIX ст., в місті князя Ярослава – Золоті, ряд елементів конструкцій яких зберігся до наших днів.

Золоті ворота з елементами оборонної стіни у Києві часів Ярослава Мудрого після реставрації. Фото 1986 р.

Широковідомо, що до Києва часів Ярослава також, як і до "міста Володимира", вели троє воріт – Золоті, Жидівські (інколи в літературі – Львівські) та Лядські. Навіть у їхніх назвах зберігається своєрідна топографія старовинного міста – дослідники стверджують, що в районі Жидівських воріт (приблизно сучасна Львівська площа – *С. П.*) мешкали вихідці зі Сходу, в районі Лядських воріт (нині – майдан Незалежності) – звичайно, не лише поляки, але й взагалі вихідці з Західної Європи – італійці, німці та ін.

І сьогодні в назвах київських вулиць (Ярославів Вал, Малопідвальна) простежується топографія валів стародавнього Києва. Відзначимо, що вулиця Прорізна одержала назву тому, що її вже на початку XIX ст. "прорізали" у залишках старокиївського валу, контури якого ще добре простежувалися у Верхньому місті на той час. Знову підкреслимо, що при створенні єдиної оборонної системи міста майстерно використовувався складний рельєф місцевості. Земляні споруди оборонного призначення давньоруського часу різняться від пізніших аналогічних споруд, які дуже часто будувалися на цьому ж місці із використанням їхніх залишків, насамперед тим, що не мали в плані різких кутів, прямих ліній, а як правило продовжували собою природний рельєф місцевості, який по можливості з великою майстерністю використовувався в фортифікаційних цілях стародавніми зодчими.

Одним з доказів могутності усієї оборонної стіни навкруги Києва за часів Ярослава, яка, як відомо, не дійшла до нашого часу, є залишки конструкцій на відрізку розкопаного валу поблизу Малопідвальної вулиці впоперек валу шести триметрових клітей[89]. Біля Золотих воріт кількість клітей, розташованих впоперек валу в його основі, як було виявлено під час пізніших досліджень, сягала дев'яти[90]. Від Золотих воріт над ярами та балками, про характер яких можна судити зараз по вулицях І.Франка та О.Гончара, вал був спрямований вздовж нинішньої вулиці Ярославів Вал. У районі сучасної Львівської площі на розі з Великою Житомирською вулицею стояли Жидівські (або Львівські) ворота, від яких вал повертав і прямував вздовж нинішньої Великої Житомирської вулиці над ярами, що спускалися на Поділ, поверта-

ючись до "міста Володимира" і сполучаючись з його валами, звідки, повз Михайлівський Золотоверхий монастир, спускався в напрямку Перевісища – частини нинішнього Хрещатика (Хрещатого яру, де колись на ділянці між сучасними Європейською площею та майданом Незалежності кияни вішали сіті (перевіси) для лову диких тварин). Тут, на нинішньому майдані Незалежності стояли знамениті Лядські ворота Києва, які зіграли трагічну роль в житті міста 1240 р. і від яких вал далі приблизно вздовж сучасної Малопідвальної вулиці знову піднімався до Золотих воріт.

Густинський літопис повідомляє: *"Заложи Ярослав Киев город большій и осыпа и валом великим и созда в нем церковь прекрасную св. Софіи и при ней две вежи позлащенныя... созда же и врата каменныя, в них же двери златыя постави, на вратах-же церковь Благовещенія Пресвятой Богородицы"*[91], виділяючи знамениті київські Золоті ворота, які з початку їхньої побудови призначалися для тріумфального, урочистого в'їзду до міста. Назву вони отримали, найвірогідніше, за аналогією з тріумфальними воротами в Константинополі, побудованими Феодосієм Великим в пам'ять перемоги над Максимом. Втім, цілий ряд дослідників вважає, що назву «Золоті» ворота одержали саме від церкви Богородиці, купол якої було вкрито золотом. Відомо, що церкву було надбудовано трохи пізніше, вже після побудови Софійського собору, ворота ж спочатку називалися «Великими»[92]. Як вали і стіни це була складна інженерна споруда, яка являла у нижньому ярусі дві могутні кам'яні стіни довжиною понад 25 м (за уточненими даними – 26, 8 м[93]) та шириною між ними 7, 5 м з арочним[94] склепінням.

Перед воротами з боку поля, як і перед валами, було вирито рів шириною біля 15 і глибиною 8-10 м, через який було перекинуто дерев'яний міст, який піднімався або спалювався при наближенні ворога.

На воротах були влаштовані спеціальні оборонні площадки, самі ж стули воріт за даними літописів були оббиті визолоченими мідними листами, також позолочено було купол зведеної над ними Благовіщенської церкви. Іларіон, розповідаючи про будівництво церкви на Золотих воротах, пояснював це тим, що Ярослав передав *"люди твоя и град... скорой на помощь христианам богородице... ей же и церковь на великих воротах созда"*, тобто Ярослав віддав людей і місто під захист київської Оранти. В Іпатіївському літопису пояснення присвячення церкви на Золотих воротах у Києві Благовіщенню виказане словами; *"дать всегда радость граду тому"*.

Слід відзначити, що Золоті ворота століттями залишалися своєрідним символом Києва. Багато разів загарбники, намагаючись за-

хопити місто, кидали свої основні сили саме на них. Так було зокрема 1096 р., коли в Золоті ворота "ломився" половецький князь Боняк, який навіть зробив спробу вирубати стули воріт, але напад було відбито, так було і 1146 р., коли Київ воював Ізяслав Мстиславич, 1151 р., коли Києвом намагався оволодіти Юрій Долгорукий. Того ж 1151 р. під Золотими воротами було вбито Свенча, сина хана Боняка, про що літопис повідомляв: *"Ту же и Свенча Боняковича дикого Половчина убиша, иже бяшет рекл: хощу сечи в Золотая ворота, яко же и отец мой"*. За давньою легендою та польськими хроніками "ущербив" свій меч о Золоті ворота, виїжджаючи з міста, польський король Болеслав Хоробрий, втім ці повідомлення є лише легендою – Болеслав Хоробрий перебував у Києві ще до їхньої побудови. Але фактом залишається те, що не наважилися штурмувати Київ в районі Золотих воріт вже в середині XIII ст. татаро-монгольські завойовники. Слід ще раз відзначити, що оборонних споруд таких масштабів не було на ті часи в Східній Європі. Дослідниками відзначається, що для побудови давньокиївських валів слід було, звичайно, вручну, викопати та насипати понад 630 тис. кубометрів грунту та використати не менш 50 тис. кубометрів дубового лісу. Таким чином, над спорудженням валу, як підрахували фахівці, мало працювати щоденно протягом 4 років понад тисяча чоловік[95].

Розповідаючи про оборонні споруди міста часів Київської Русі не можна обминути підземні споруди, що споруджувалися в умовах розвитку тогочасного Києва переважно на території Верхнього міста і Печерська. Звичайно, час і події зробили свою справу – ці ходи, що являли військову таємницю за часи, коли будувалися й використовувалися, відповідно були забуті наступними поколіннями. Крім того, подальше існування міста і фортеці в наступні століття викликає певні сумніви в питанні датування цих споруд – адже система їхньої побудови протягом середньовіччя, та й початку нового часу не дуже різнилася. Втім, є серйозні підстави розглядати підземні споруди як важливий елемент оборонного будівництва в Давній Русі. Приводом для цього зокрема є дослідження фортифікаційних споруд давнього Білгороду (село Білогородка Києво-Святошинського району). За свідченням Б. Стеллецького, який оглядав їх на початку XX ст., у давньому валу навіть на той час ще залишалися сліди рівномірно розташованих підземних ходів – своєрідних "потерн", якими за межі укріплення у випадку облоги було можливо непомітно виводити розвідників, війська або мешканців міста. Ці підземні ходи у Білгороді просто не могли бути споруджені пізніше, тому що Білгородська фортеця втратила своє бойове значення у XIII ст. і в наступні роки тут такі значні будівельні роботи практично вже не проводилися.

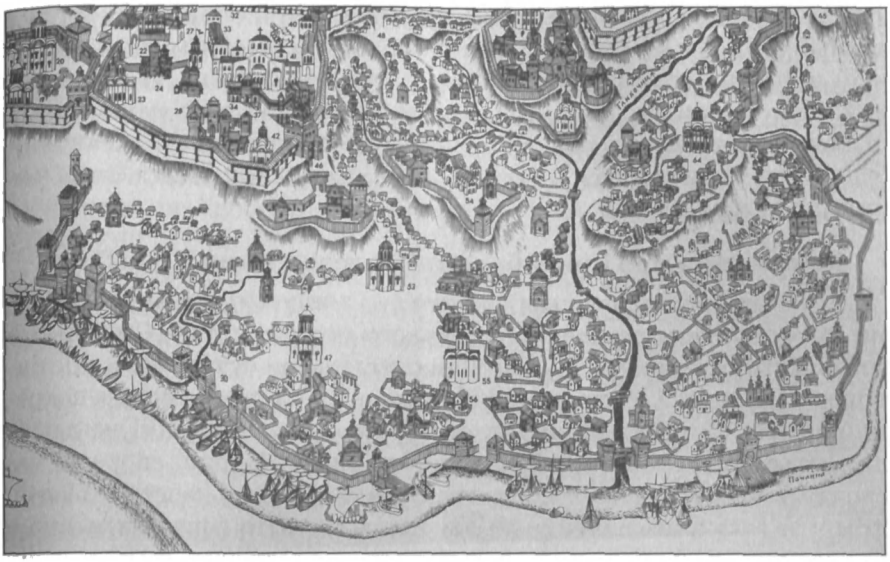

Поділ. Фрагмент із карти-реконструкції Києва X-XIII ст. Реконструкція А.Д. Зоріна, О.І. Кутового, В.А. Розенберга

Залишки підземних споруд давньоруського часу, як вважають вчені, такого ж призначення були віднайдені і в Києві. Це передусім підземний хід, який було виявлено наприкінці XIX ст. при ритті котловану для фундаменту будівлі Управління Південно-Західних залізниць по вул. Лисенка. Звідси хід, загальною довжиною до 100 м, як свідчить П.П. Толочко, йшов у напрямку Золотих воріт[96]. Аналогічний підземний хід зі стінами, викладеними сосновими колодами було виявлено 1908 р. під час археологічних розкопок, що проводилися В.В. Хвойкою у відомій садибі М. Петровського (Володимирська, 2). Він починався неподалік від давнього валу й потроху уступами йшов вниз, виходячи на поверхню в одному з ярів під горою[97]. Підземний хід, викладений сосновими та дубовими колодами було виявлено 1967 р. на вулиці Малопідвальній. Хід, виритий у чистому лесовому грунті висотою й шириною до 2 м, йшов у напрямку Прорізної вулиці[98]. Дослідники вважають, що він вів з фортеці до одного з ярів на схилі до Хрещатика. Нарешті, слід вказати на давні печерні лабіринти Софійського собору, Кирилівського, Києво-Печерського монастирів, інші лабіринти гір Печерська тощо. Незважаючи на те, що до серйозного наукового аналізу київських підземель у зв'язку із значною складністю даної проблеми ще далеко, висновок, як з наведених, так й інших фактів, що залишилися за межами нашої розповіді, один: таємні підземні ходи достатньо широко використо-

вувалися при заснуванні міст на Русі, зокрема й оборонних споруд давнього Києва. Цьому сприяли й геологічні умови місцевості, на якій виникло й розвивалося місто – лісиста, ізрізана ярами височина, лесові грунти, які витримували й донесли аж до нашого часу ці давні пам'ятки людської діяльності. Хто ж, коли, за яких обставин будував та користувався ними, на жаль, досі залишається лише робити припущення.

До питання про інші оборонні споруди міста XI-XIII ст.

У межах Ярославових валів додатково власними кам'яними стінами була захищена резиденція київського митрополита – Софійський собор. Втім, їхнє трасування досі викликає певні суперечки у дослідників[99]. На жаль, і археологічні дослідження, що проводилися зокрема навколо Михайлівського Золотоверхого монастиря досі не дають достатньо обґрунтованих відповідей про його оборонні споруди, які спочатку являли також земляний вал, рів та дерев'яні конструкції стін, втім у зв'язку з нескінченними нападами на місто вони безумовно з часом мали удосконалюватися. Одночасно слід уявляти, що територія Верхнього міста, захищена валами, на час розквіту столиці Русі у домонгольський час являла приблизно лише п'яту частину усього Києва. До 200 га займала зокрема територія великого посаду на Подолі, який тоді був однією з найбільш густонаселених частин Києва – тут розташовувався основний торговий центр міста – "торжище", вічева площа, подвір'я торговців, особисті й виробничі помешкання ремісників. Тут також за літописом 1161 р. проводилися значні будівельні оборонні роботи, пов'язані із спорудженням з північного заходу т.з. "столпья": *"Нача Изяслав полкы рядити с братьею, и доспев иде к Подолью, а Ростислав стояше с Андреевичем подле столпье, загорожено бо бяше столпием от горы оли до Днепра"*[100]. Виходячи з ділянки, яку займають на Подолі культурні прошарки XI – XIII ст., дослідниками було зроблено висновок, що територіально ця лінія оборони не виходила за межі ділянки від київських гір до сучасної вулиці Оболонської. Дослідники стверджують, що власними валами було захищено й інші окремі ділянки нижнього міста – зокрема місто Щека, втім слід пам'ятати, що в ті далекі часи Щекавицею називалася не лише гора на північ від Замкової на Подолі, а разом з нею і вся місцевість за сучасною Львівською площею і далі в напрямку Лук'янівки (Саме тут, до речі, на території сучасної обсерваторії, розташовувалася і славнозвісна Олегова могила, увічнена у безсмертному творі О.С. Пушкіна). А від Львівських, або Жидівських воріт впоперек Копирева кінця було насипано земляний оборонний вал від т.з. Вознесенського яру на північ, до верхів'я річки Глибочиці[101].

З протилежного боку від Подолу – на південь відносно Верхнього міста – на Печерську також була певна система оборонних споруд – дослідники зокрема відзначають: *"На лінії Угорського урочища, оберігаючи вхід у місто з південно-східного боку, де був спуск (Спаський, чи пізніший Наводницький), стояли Угорські ворота, подібно до того, як з протилежного боку: Лядські й т. п."*[102] Втім, не виключено, що Угорські ворота було побудовано пізніше, вже в XIV ст.

Власними стінами було захищено й ряд київських монастирів, що розташовувалися за межами Верхнього міста. Так, зокрема спочатку частокіл *(„монастырь огородиша столпьем")*, зруйнований можливо ханом Боняком у 1096 р., а потім і кам'яна стіна між 1182 і 1197 рр. були побудовані навкруги Києво-Печерського монастиря[103]. Відомо, що вона постраждала від землетрусу 1230 р. На жаль, час і події практично майже нічого не залишили від цієї споруди. Лише окремі ділянки залишків фундаментів колишніх стін, кладки на стінах Троїцької надбрамної церкви та печей для обпалювання цегли, з якої частково складалася стіна, було виявлено й розчищено під час археологічних розкопок у монастирському саду. Про стіну розповідають і джерела. Так, у посланні єпископа Туровського Кирила до Печерського архімандрита Василія йдеться *"Тобі ж дарував бог не тільки церкву улаштувати* (в Києві на Щекавиці – *С. П.*), *а й побудувати кам'яну огорожу навколо Лаври, де житла святих,*

Києво-Печерський монастир та Берестово в XI-XIII ст.
Реконструкція А.Д. Зоріна, О.І. Кутового, В.А. Розенберга

двори преподобних...” У “Синопсису” І. Гізеля також стверджується, що *“монастир навкруги кам'яними стінами був обгороджений на два стрільбища, в товщину ж, або в ширину кам'яна стіна мала сажень, і врата кам'яні ж, де тепер церква Тройці пресвятої”*[104]. Деякі дослідники вважають, що вираз “два стрільбища” слід розуміти як відстань, подолану стрілою за два постріли, вираховуючи її в цей час приблизно у 210 м. Такий відрізок дорівнює відстані із заходу на схід від Троїцької надбрамної церкви – головного входу монастиря – до будинку колишньої лаврської друкарні, де могла проходити оборонна стіна в ті часи. Втім, цілий ряд вчених має інший погляд на трактування цих слів “Синопсису” Так, зокрема С.В. Бессонов вважав, що у давній Ольвії дальність політу стріли з луку дорівнювала приблизно 520 м, у стародавньому Римі – 400 – 500 м, з англійського “довгого” луку – 600 м. Виходячи з цього, він припускає загальну довжину стін Києво-Печерського монастиря до 1000 м. Ряд дослідників взагалі схильні до думки, що вислів “стрільбище” в даному випадку слід трактувати не як відстань, на яку летить стріла, а лише як облаштоване місце, де тоді пускали стріли[105]. Існує й думка, що кам'яні стіни навкруги монастирів у домонгольський період мали більш художнє, ніж військове значення[106]. Втім, нам здається, що кам'яна стіна таких параметрів, як стіна Києво-Печерського монастиря, безумовно міцніша у порівнянні з дерев'яною.

Як показали розкопки 1951 р., що проводилися у монастирському саду, із західного боку території монастиря окремі залишки фундаментів стіни, розташовані на глибині 0,6 м на південь і північ від головної брами проходили майже паралельно сучасним стінами монастиря, побудованим наприкінці XVII – на початку XVIII ст.ст. І хоч в цілому лише незначні залишки фундаментів цієї стіни були виявлені під час археологічних досліджень, наявні дані дозволяють зробити припущення, що її висота сягала до 6 м, а ширина близько 2 м. Свого часу навіть існувала легенда, що по верхівці стіни в домонгольскі часи в Печерському монастирі відбувалися хресні ходи, проте це, як здається, малоймовірно. Щодо системи побудови стіни, виявлено, що її лицева та внутрішня сторони викладалися з двох рядів плінфи – давньоруської тонкої цегли, а середня або центральна частина забутовувалася сумішшю вапняного розчину з подрібненою цеглою[107]. Як відомо, така технологія побудови оборонних споруд була запозичена в будівничих Давньоримської імперії, звідки, фактично, через півтисячоліття вона дійшла до Давньої Русі. Ймовірно, що саме таким чином будувалися й інші важкі цегляні оборонні спорудитого часу та й значно пізніше на Русі.

До наших днів збереглася вхідна брама, головний, парадний вхід до

монастиря – Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври, розташована посеред західної частини огорожі. Побудована в 1106 – 1108 рр., на думку дослідників, "за взірцем та подібністю" церкви Благовіщення на Золотих воротах[108], Троїцька надбрамна церква в Києво-Печерському монастирі також була своєрідним символом вищого небесного захисту й найдавнішим зразком в Україні давньоруського надбрамного храму, що майже повністю зберігся до нашого часу[109].

Троїцька надбрамна церква у XII –XIII ст. Реконструкція

Церква була побудована на кошти онука київського князя Святослава – чернігівського князя Святослава Давидовича, який постригся у ченці у Києво-Печерський монастир під ім'ям Миколи Святоші[110] (пестливе від Святослав) і прагнув знайти тут спокій від підступності й жорстокості світського життя й династичної боротьби. До речі, це був перший відомий випадок, коли під впливом душевної кризи руський князь постригся у ченці. *"Блаженный и благоверный князь Микола Святоша...* – зазначає літописець, – *отстави славу и богатство, честь и власть княжения своего мимотекущего, царства ради небесного, вечного (аки он древле Індийский царевич Иоасаф), и перешед Печерский монастырь"*[111].

Архітектурні форми Троїцької надбрамної церкви стали своєрідною традицією та на довгий час прикладом для наслідування на Русі. Нижня частина храму має вигляд трьохпрогінної арки, в якій діючим у всі роки існування церкви був лише один прогін, а два інші – фактично були перетворені на допоміжні приміщення. Вважається, що церква не виконувала значних оборонних функцій, хоч така значна баштоподібна споруда якоюсь мірою все ж забезпечувала воротам більш надійний захист. Стіни церкви побудовані з плінфи та з дикого каміння способом т. з "змішаної кладки" На другому ярусі над брамою розташована Троїцька церква, яка являє тип чотиристовпного, хрестовокупольного храму, що завершується куполом на високому та стрункому барабані. Таким чином, основу

будівлі складають 16 стовпів, 4 з яких розташовані безпосередньо у внутрішньому приміщенні, а 12 – у стінах й трохи виступають як зовні, так і всередині споруди[112].

На жаль, церква не фігурує в давньоруських літописах, перша згадка про неї зустрічається лише 1638 р. у відомій "Тератургимі" А. Кальнофойського. Суворість й простота архітектурного вирішення пам'ятки вдало поєднуються з елементами прикрас поверхні стін двоступінчатими нішами. Свого часу безпосередньо на цегляне склепіння викладалася покрівля із свинцевих листів. Для забезпечення чіткості звучання голосу під час богослужінь, із східного боку церкви в стіни було закладено т.з. "голосники", які являли собою глиняні горщики, висотою до 30 см.[113]

Безпосередньо після побудови церкви до неї прилягали спочатку дерев'яні, а пізніше, між 1182 і 1197 рр. з півдня та півночі було прибудовано нові кам'яні оборонні стіни, таким чином, була створена єдина система захисту входу до монастиря. У листі до тодішнього архімандрита монастиря Василія відомий давньоруський письменник Кирило Туровський порівнював його з одним із засновників монастиря – Феодосієм Печерським і ставив навіть вище за нього, *"бо Феодосій, розпочавши будувати церкву, покликаний був богом і до нього відійшов; а тобі дарував бог не тільки церкву улаштувати, а й створити кам'яну огорожу навколо..., де житла святих і двори преподобних безнастанно оспівують бога в Трійці"*. Слід відзначити, що фортечні стіни XII ст., фундаменти яких були виявлені під час археологічних розкопок 1951 р. В.О. Богусевичем та Ю.С. Асеєвим, територіально не співпадали із стінами кінця XVII ст., які збереглися до наших днів. При побудові оборонних стін кінця XVII-початку XVIII ст. для включення церкви в єдину систему оборони та парадного входу до Києво-Печерської лаври було створено т.з. курдонер – невеликий коридор між оборонними стінами, що, звужуючись, вів до церкви.

Вважається, що стіни монастиря були зруйновані під час татаро-монгольської навали 1240 р. Проте, існує версія, що під час штурму монастиря у стінах могли бути зроблені лише значні проломи, самі ж стіни було розібрано пізніше за наказом переможців, плінфу з них могли вилучати й використовувати мешканці надалі для побудови інших споруд, в той же час Троїцька надбрамна церква – головний вхід до монастиря – постраждала порівняно незначно й в наступні століття тут змінювався лише декор при загальному збереженні давніх архітектурних форм.

Розглядаючи систему укріплень, що існувала в місті у давньокиївський час, крім окремо розташованих монастирів, слід, на наш погляд, зупинитися й на окремих укріпленнях, про які відомо надзвичайно

мало, т. я. у зв'язку з певними історичними подіями вже тоді, в часи, про які йде мова, від них, фактично, залишалися лише згарища. Одне з таких укріплень – т.з. Пісочне містечко або Городець – розташовувалося на лівому березі Дніпра за Чорториєм у його верхній частині в місцевості, яка значно пізніше вже у XVIII ст. у зв'язку з однойменним селом, що розташовувалося тут, одержала назву Вигурівщина. Назва "Пісочне" мабуть була пов'язана саме з якісними характеристиками місцевості, на якій його було зведено. Звідси відкривався чудовий краєвид на Київ. Свого часу проти Городця була найзручніша переправа через Дніпро – напроти Воскресенської церкви на Подолі[114]. Вперше Городець згадується в літопису під 1026 р., коли Ярослав Мудрий, який підійшов до Києва з великим військом, уклав тут мир із своїм братом Мстиславом Чернігівським: *"и разделиста и по Днепр Русскую землю: Ярослав прия сю сторону, а Мьстислав ону"*. У 1097 р. Володимир Мономах, запросивши сюди кількох князів, вів звідси переговори з київським князем Святополком Ізяславичем з приводу про осліплення князя Василька Ростиславича, звідси він мав намір рушити з військом на Київ й тут було укладено мир. Пізніше, 1135 р. в Іпатіївському літопису повідомлялося, що коли чернігівський князь Всеволод Ольгович, з помсти великому князю київському Ярополку за спустошення Чернігівщини *"придоша воююче села и городы Перечславъской волости и люди секуще, даже и до Киева придоша и городец зажигоша на святаго Андрея день, ездаху по оной стороне Днепра, люди емлюще, а другыя секуще, не утягшим перевестися им..."*[115] До речі, можливо залишки саме цієї пожежі були зафіксовані дослідниками під час археологічних розкопок наприкінці XIX ст.[116] Не виключено, що Городець під Києвом існував безпосередньо до монголо-татарського нашестя і саме звідти споглядав Київ Менгу-хан 1238 р., коли лівим берегом Дніпра повз Києва проходили монгольські війська.

Княжі усобиці – запорука послаблення Київської Русі

З другої половини XI ст. Русі надалі все більше загрожує новий ворог – половці – племена народів тюркської групи, які в свою чергу відступали із східних степів на захід під тиском все активнішої монгольської навали. Після смерті Ярослава Мудрого Київське та Новгородське князівства дісталися при розділі у спадщину його старшому сину Ізяславу. Незважаючи на те, що нападам половців найбільше підлягало Переяславське князівство, Руські князі іноді намагалися в ті роки об'єднати сили для надання спільної відсічі загарбникам. Зокрема, таку спробу було зроблено 1064 р., коли руські об'єднані сили на чолі з Ізяславом виступили проти половців, але були розбиті у битві на річці Альті.

Битва між князями за київський престол.
Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Складне зовнішньополітичне становище Русі того періоду погіршувалося внутрішніми негараздами, що було взаємопов'язано. Набіги половців все частішали і невдовзі кияни, намагаючись використати у відповідь черговий зручний, як їм здавалося момент завдати удар у відповідь, звернулися до Ізяслава з вимогою роздати зброю і вирушити в новий похід у половецькі степи. Причини відмови великого князя залишаються невідомими, але наслідком цього став бунт, під час якого кияни визволили з в'язниці правнука Володимира Святославича – полоцького князя Всеслава, якого і було проголошено великим київським князем. Ізяслав з якоюсь частиною скарбів, які зумів захопити, втік до польського короля Болеслава II, який з військом рушив у похід до Києва, щоб відновити його на престолі. Київське військо, яке виступило йому назустріч, не являло більш-менш серйозної сили – воїни бешкетували, дисципліна не підтримувалася; розуміючи складність становища сам Всеслав під Білгородом таємно залишив його і утік у власну вотчину до Полоцька. Залишившись без начальника, військо повернулося до Києва. У місті почався новий розбрат – всі небезпідставно побоювалися помсти Ізяслава. Джерела зокрема повідомляють, що серед киян були навіть й такі, хто пропонував спалити місто та всім разом втекти до Греції. Саме тоді вночі з Києва до Чернігова виїхав і засновник Києво-Печерського монастиря Антоній, який, перебуваючи там, власне і поклав початок чернігівським печерам на Болдиних горах. Як писав зокрема М.Ф. Бер-

Розграбування Чернігівщини половцями.
Мініатюра з Радзивіллівського літопису

лінський, завдяки посередництву чернігівського та переяславського князів, Ізяслав пробачив киян, сином його ще до повернення великого князя до міста було страчено 70 найактивніших учасників подій. Втім, пізніші дослідники вважали, що бунтівників було покарано більш жорстоко, адже у літопису повідомлялося: *"И пришед Мстислав исъсече кианы..., а другыя исъслепиша, другыя без вины погубивъ, не испытавъ"*[117]. Фактично саме в ті часи розквітають княжі міжусобиці на Русі, які тривали багато років. Ними *"засівалася та зростала Руська земля"*[118], – писав невідомий автор "Слова о полку Ігоревім".

1073 р. Ізяслав знову втікає до Болеслава, але тепер не одержує допомоги ні від нього, ні від германського імператора Генріха IV, зайнятих війнами та влаштуванням власних відносин з сусідами. Він все ж повертається до Києва великим князем 1077 р., але вже наступного року гине під час однієї з битв у міжусобній боротьбі, в якій все активнішу роль починають відігравати половецькі війська. Саме їх надалі більше запрошували князі в запеклій боротьбі за владу. Платою за допомогу звичайно все більше була можливість грабувати місцеве населення. Князювання Всеволода Ярославича, який тепер посів на великокняжий престол, вже постійно супроводжувалося повстаннями невдоволених племінників, які виступали зі зброєю і проти ве-

ликого князя, і один проти одного з приводу неправильного на їхню думку поділу удільних володінь. У нас немає змоги докладно зупинятися на деталях міжусобної боротьби тих часів, і лише наведемо факт, що тмутараканський князь Олег 1095 р. в нагороду половцям за свій вдалий похід на Чернігів, звідки був вимушений фактично втекти до Переяславля князь Володимир, надав змогу половцям досхочу грабувати чернігівські та переяславські землі. Того ж року до Києва підійшов половецький князь Боняк і спалив княжий палац у селі Берестово. І хоч надалі його війська були розгромленими поблизу Переяславля руськими князями, які саме поверталися з походу, втім, вже наступного року він знову з великими силами підійшов до Києва, спалив всі передмістя і ледь не увірвався до міста, намагаючись вирубати стули при штурмі Золотих воріт. Тоді ж половці вторглися до Видубицького та Печерського монастирів, де позбавили життя значну кількість людей. *"Приде второе Боняк безбожный, шелудивый, отай хыщник, к Киеву внезапу... и зажгоша болонье около града, и възвратиша на манастырь, и възжгоша Стефанов манастырь, и деревне, и Герьманы. И придоша на манастырь Печерськый...и поставиша стяга два пред враты манастырскими...",* – повідомляв літопис[119]. З опису подальших подій постає, що монахи та інші мешканці, доки половці вирубали ворота, побігли дніпровськими схилами. Увірвавшись, половці кинулися по келіях, підпалили південні та північні двері Успенського собору. Награбувавшись, підпаливши й т.з. Красний двір князя Всеволода над Видубицьким монастирем, залишивши після себе одні згарища, орди відійшли в свої степи за Дніпро.

Цей час характеризувався не лише почастілими нападами зовнішніх ворогів, але й подальшим зростанням протиріч між простолюдом і княжою верхівкою, боярами, лихварями тощо, в місті неодноразово відбувалися бунти та стихійні лиха – лише 1092 р. протягом місяця від мору померло до 7 тис. киян. Це був час, коли бояри – значні землевласники – захоплювали надалі все більше общинні орні землі, закріпачуючи смердів. 1113 р. під час одного з чергових народних бунтів на князювання в Києві було запрошено Володимира Всеволодовича Мономаха, який правив свого часу у Переяславі, Смоленську, Ростові-Суздальському, двічі вдало організувавши спільні походи князів на половців. Після придушення бунту, розуміючи складність становища держави та необхідність її єдності, він пішов на поступки простолюду, зменшивши відсотки за позики та скасувавши холопство за борги. Це було затверджено в "Статуті Володимира Мономаха", яким на довгий час визначалися юридичні відносини в країні. Діяльність Володимира Мономаха в цілому була досить вдалою для Русі, се-

ред хвиль десятиріч міжусобиці йому на певний час знову вдалося відновити великокнязівську владу на більшій частині руських земель.

Кирилівська церква в Києві. Фото 2-ої половини XX ст.

Слід підкреслити, що події тих років, відбиті в джерелах, також викладено значною мірою за легендами та переказами, деякі з яких надзвичайно сумнівні. Так, за широко розповсюдженою на Русі ще з XVI ст. легендою, імператор Олексій Комнін у цей складний для Візантії час загрози хрестоноських походів, після багатьох років надзвичайно складних відносин із Руссю звернувся по допомогу і з пропозицією тісного союзу до Володимира Всеволодовича. Надалі при підписанні мирної угоди він надіслав великому князю корону Костянтина Мономаха (свого власного діда по материнській лінії), інші прикраси, надаючи, таким чином, Володимиру титул руського царя. Володимир, вважаючи, що це підвищить його авторитет перед удільними князями, прийняв ці реліквії й подарунки й був урочисто коронований 1119 р. у соборі святої Софії, після чого й став Мономахом. Втім, при детальному розгляді виявилося, що і ця легенда була створена значно пізніше реальних подій вже в XVI ст. в інтересах посилення централізації Московської держави й поширення царської влади. Встановлено, так звана Шапка Мономаха, що зберігається в Оружейній Палаті Московського Кремля, була виготовлена в Середній Азії вже в післямонгольський час. Але разом з тим в цій легенді безсумнівно відбиті якісь дійсні історичні події.

Звичайно, нині надзвичайно складно уявити собі реальні події, що відбувалися в Києві за часів княжих міжусобиць. Адже понад 100 років продовжували ворогувати між собою нащадки Святослава з нащадками Всеволода, вважаючи, що їх незаконно усунули від великого київського княжіння. І весь цей час обидва ворогуючі табори активно запрошували половців брати участь у боротьбі, наводили ворожі орди на Руську землю. Негативні наслідки цих дій були зрозумілі все ясніше й час від часу зусилля передусім церковної влади приводили

до тимчасового умиротворіння й примирення сторін. І справді, іноді князі все ж згадували: *"Ми есмы не Угре ни Ляхове; но единого деда есмы внуци!"* Так, 1136 р., коли Київ у черговий раз було атаковано чернігівськими та половецькими військами, київські полки також вишукувалися на березі Либіді, готові до бою, втім київський митрополит Михайло II зумів втримати сторони від пролиття братської крові. Але такі випадки все ж залишалися рідкістю, а характерними для того часу насамперед залишалися ріки крові, що проливалися в міжусобній боротьбі на Руській землі. Наведемо слова давньої пісні, складеної з приводу перемоги Ярославичів над Всеславом Полоцьким під Мінськом:*"...На Немиче реке снопы стелют головами, молотят цепями булатными, на току кладут жизнь, веют душу от тела. Кровавые берега Немичи не добром были засеяны, засеяны были костьми Русских сынов"*[120].

***

Розглядаючи найнебезпечніші напрямки, з яких йшла загроза Києву в ті роки, знову підкреслимо, що стародавнє місто, займало Гору, пануючи довкола. Під Горою ж широко розкинувся Поділ, і підступи до нього починалися значно далі від тогочасного міста, а саме у місцевості, за якою закріплено зараз давню назву – Дорогожичі. Саме тут, на північ від тогочасних міських укріплень поєднувалися шляхи з Галичини, Волині, Чернігова. Полоцька, Новгорода. Саме цими шляхами підходили до Києва і друзі, і вороги. Саме тут, як правило, під першими узгір'ями біля тогочасного міста відбувалися збройні сутички. А хто оволодівав зокрема Кирилівською горою, перед тим лежав розкинутий увесь Поділ. Недарма в народній фантазії ці свого часу политі кров'ю місця асоціювалися з дванадцятиголовим змієм, що мешкав у печерах Кирилівської гори. І саме тут безслідно зникали кияни. У цих же місцях, де *"земля бе кровию польята"* згодом точилися і запеклі бої між претендентами на великокняжий престол. У 980 р. новгородський князь Володимир, підійшовши з *"с вои многи"* до міста, став тут табором перед штурмом Києва. *"Стояше... обрывся на Дорогожичи...,* писав літописець, – *и есть ров и до сего дня"*[121]. 1139 р. саме на Дорогожичах *"изрядив полкы, и, пришед, ста у города"* знов здійснив напад на киян чернігівський князь Всеволод Ольгович[122]. Він запалив Копирев кінець *(походження назви невідоме, західне передмістя стародавнього міста, район сучасних вулиць Смирнова-Ласточкіна, Кудрявської, Несторовського і Киянівського провулків – С. П.)* -і врешті-решт оволодів Києвом та престолом.

Втім, втримати місто було важче, ніж його захопити. 1146 р. Ігор Ольгович, який княжив у Києві, після багатьох конфліктів з меш-

канцями міста вийшов з дружиною та військом назустріч війську Ізяслава II Мстиславича, яке вишукувалося до бою при гирлі Либіді, і відступаючи, вже мав змогу на власні очі пересвідчитися в нелюбові до нього та невірності киян, які почали просто відкрито розбігатися. Втім, уникнути збройної сутички було вже неможливо і тут, на Дорогожичах, військо Ігоря Ольговича було повністю розгромлено, а самого його вже наступного дня поблизу т.з. "Шелвова борку" було схоплено в болоті, де ув'язнув його кінь[123]. Засланий переможцем до монастиря, він був незабаром убитий під час чергових хвилювань у Києві.

Недовго й Ізяслав володів містом. 1150 р. на лівому березі Дніпра біля протоки Чорторий на очах мешканців міста розбив табір князь Георгій Володимирович (Юрій Долгорукий) з чернігівськими й сіверськими полками, одночасно його союзник, князь галицький, розташовувалися з військами на березі Стугни й налякані кияни, війська яких стояли від Клова "*и до Берестого и до Угорских ворот и до Днепра*", розбіглися без бою, а князь Ізяслав втік до Володимира[124].

Іншою важливою місцевістю, де не раз зустрічалися у збройній боротьбі загони тих, хто прагнув оволодіти містом і тих, хто його захищав, є район сучасної Львівської площі і вулиці на захід від неї – Бульварно-Кудрявська (В.В.Воровського), Обсерваторна, Чеховський провулок тощо. При описі оборони Києва проти військ знов-таки Юрія Долгорукого наступного 1151 р., літописець, який, як здається, особисто спостерігав військові дії, що при цьому відбувалися, повідомляв, про місце десь поблизу Львівських воріт Києва на північний захід від них. Сам опис рясніє словами "семо", "туда", "оттоле", "оли" тощо, які, на думку дослідників, підтверджують щирість та емоційність автора запису. Відомо, що Юрій Долгорукий вів наступ на Київ з боку Либіді, приблизно в районі сучасної площі Перемоги. Кияни, захищаючись, зосередилися праворуч від князя Ростислава, дружина якого стояла проти Львівських воріт *"оли до Олговой Могилы"*, тобто від Львівської площі до сучасної вулиці Обсерваторної й безпосередньо території сучасної обсерваторії. Союзні киянам берендеї (народ, що входив до складу т.з. чорних клобуків – кочових тюркських народів, які асимілювалися серед монголів після Батиєва нашестя – *С. П.*) встали від Олегової могили *"між дебрями" "оли и в огород св. Иоанна, а семо оли до Щекавице"*[125]. Дослідниками відзначається, що таке розташування київських військ передбачало насамперед можливість захисту від ворога узвозів на Поділ і в загальних рисах відповідало майбутнім тактичним побудовам оборонних валів у місті, які створювалися й значно пізніше фактично з тією ж метою, навіть у XVIII ст. (певна частина т.з. Мініхових валів – *С. П.*)[126]. У давньоруський же

...И приде Володимер к Киеву с вои многыми, и не може Ярополк стати противу, и затворился в Киеве... И стоя Володимер на Дорогожичи, межи Дорогожичем и Капичем, и есть ров и до сего дня». Мініатюра з Радзивіллівського літопису

час, за даними дослідників, на цьому ж місці вже за 18 років після що описуються подій (1169 р.) у літопису згадується оборонний вал, що існував у цих місцях *"Мстислав пришед (з Вишгороду – С. П.), ста на горе от бору, а пещце постави на валове"*[127]. Те, що цей вал мав своїм призначенням захищати Жидівське місто, Копирев кінець та узвози на Поділ, вважав зокрема і М.І. Петров[128].

Слід підкреслити також значну роль, яку відігравала в оборонній системі Києва ріка Либідь, що у літописні часи була досить повноводною та являла значну перепону на шляху до міста. За літописними свідченнями XI-XII ст. неодноразово війська київських князів, зустрічаючи ворога, вишиковувалися фронтом до берега, перешкоджаючи здійснити форсування Либіді.

Як важливі громадсько-політичні наслідки цих подій слід особливо відзначити те, що саме за часів Юрія Долгорукого, який після численних поразок та перемог домігся-таки великого київського княжіння в 1155-1157 рр., у виснаженій багатолітніми міжусобицями Київській Русі відбулися перші кроки щодо розділення майбутніх України та Росії – від великого київського князівства відділялися північні й східні землі – насамперед Новгородська. У ті складні часи Юрій Долгорукий заснував місто Москву. Тоді з північного заходу на Київ посилився тиск

Один з київських давньоруських скарбів. Фото

князівства Литовського. Наслідком насамперед тривалих міжусобиць стало подальше послаблення Києва, який віднині хоч і продовжував відігравати значну роль у руських справах, втім все більш вона ставала лише декларативною – центр політичного життя на Русі в силу суспільно-політичних умов все далі пересувався на північний схід. Певну роль в занепаді Києва тієї доби відіграло й пов'язане із хрестовими походами переміщення на схід торгових шляхів. Але на поточному житті мешканців міста в ті часи все це відображалося мабуть порівняно непомітно, боротьба за місто тривала, адже київське велике князівство, як здавалося багатьом, давало суттєві переваги. 1160 р. при князя Ростислава Ізяслав Давидович з чернігівськими військами та половцями знову підступив до Києва. *"Бысть брань крепка вельми... и тако страшно бе зрети, яко второму пришествию быти"*. Напад на місто відбувався з боку Оболоні. І скільки кияни не відбивалися, б'ючись врукопашну, скидаючи на ворожі війська колоди з валів та стін, половці все ж, прорубавши частокіл, втоглися до міста, підпалили подвір'я, пролили ріки крові, викликавши загальний жах і вщент спустошивши Київ. Для характеристики часу відзначимо, що Ростислав, який втік з Києва до Білгороду, одержав допомогу від ряду удільних князів й польського короля, таким чином Ізяслав Давидович, який поспішав за ним з військом, застав тут велике ополчення переважно волинських, галицьких і польських військ. Після зради берендеїв він загинув у битві, в якій фактично було знищене й все чернігівське військо.

У черговий раз Київ було взято в травні 1167 р., коли вже вдруге київський престол посів Мстислав Ізяславич. *"Мстислав же, виладнавши полки свої рушив Василівським шляхом і в Київ увійшов"*, (шлях на Васильків, сучасна вул. В. Васильківська – *С. П.*) – повідомляв літописець. Але вже 1169 р., син Андрія Боголюбського, великий князь володимирський і суздальський Мстислав Андрійович, довідавшись про чвари київського князя Мстислава Ізяславича із союзниками, після в цілому вдалого походу проти половців, з приводу досить-таки спірного свого права на київський престол, послав

на місто значне військо. Кияни хоробро оборонялися протягом трьох днів, проте зрада вереші-решт призвела до падіння міста. Зважаючи на запеклість оборони й значні втрати серед атакуючих (Київ на два дні було віддано на розграбування нападникам), не лише будівлі князя, бояр та мешканців було розграбовано й спалено, але й цінності з церков та монастирів, обладунки й навіть найкращі дзвони були вивезені до Суздаля. *"И грабиша за два дни весь град: Подолье и Гору, и монастыри, и Софию, и Десятиньную Богородицю, и не бысть помилованья никому же... И взяша именья множество, и церкви обнажиша иконами и книгами, и колоколы изнесоша все..., и вся святыни взято бысть"*[129]. І незабаром цього ж року половці знов, втім, на цей раз безуспішно, обложили місто.

Аналогічні події відбувалися і в наступні роки. Іноді час великого київського княжіння окремих спочатку претендентів, а потім володарів київського престолу дорівнював кільком місяцям або навіть тижням і дням, після чого все починалося спочатку. Так було за часів Ярослава Ізяславича, який зокрема 1175 р. наклав на киян данину для викупу своєї родини, захопленої під час одного з штурму Києва та вивезеної до Чернігова, і за часів Святослава Всеволодовича, за часів якого 1181 р. у відсутності великого князя місто захопив Рюрик Ростиславич, князь Білгородський, потопивши при цьому в Чорториї кілька тисяч половців, які йому допомагали, і пізніше, знов-таки за часів Рюрика Ростиславича, коли 1202 р. його зять, галицький князь Роман Мстиславич за допомогою чернігівських князів та чорних клобуків оволодів Києвом, причому самі мешканці міста відчинили йому Подільські ворота. Наступного року під час від'їзду князя Рюрик Ростиславович, домагаючись повернення собі великокняжого столу київського, напав на місто разом з Ольговичами чернігівськими та половцями й також піддав його розграбуванню. При цьому *"не токмо едино Подолье взяша и позгоша, ино Гору взяша и митрополью святую Софью разграбиша, и монастыри все, и иконы одраша, а иные поимаша, и кресты честные, и ссуды священные, и книги и порты блаженных первых князей"*[130]. Роман Мстиславич поспішив знову до Києва і Рюрик втік до Володимира. Літописці з цього приводу відзначали, що такого з Києвом ще не бувало.

Звичайно, слід розуміти, що доля Києва була нерозривно пов'язана із тогочасним життям на Русі в усіх його складностях і негараздах. Може лише викликати подив здатність поколінь мешканців міста щоразу відновлювати його протягом століть після постійних, фактично майже щорічних нападів, серед рік крові та заграв пожеж. Адже, й літописні матеріали, і результати археологічних досліджень свідчать, що місто, незважаючи ні на що, залишалося надзвичайно

розкішним з величною архітектурою церков і палаців князів та знаті – дослідники зокрема стверджують, що в цей період у ньому було до 50 різного типу кам'яних будівель[131], щільно зайняте дерев'яними хатинами простолюду, підкреслене серед наддніпрянських гір виразними, стрімкими лініями оборонних споруд – стін, веж, воріт, живописним ландшафтом забудованих передмість. На думку дослідників, розкіш та краса знайдених на території Києва речей та прикрас того періоду не мала собі рівних не лише на Русі, але й в навколишніх країнах. Відзначимо зокрема, що на цій території було виявлено до 60 скарбів коштовностей із золота й срібла того періоду, в той час, як у такому значному місті як Чернігів було віднайдено лише 5[132]. Втім, вже наближалися історико-політичні події, що відіграли дійсно згубну роль в долі міста і на значний проміжок часу фактично прирекли його до занепаду.

Монгольська агресія та падіння міста

1223 р. прибулі до Києва посли від половецьких князів із-за Дону повідомили, що Джучі – старший син Чінгізхана – з величезною силою монголів прийшов на їхню землю і вже знищив аланів – один з народів, що мешкали в далеких степах. Посли просили допомоги – адже на цей час половецько-руські зв'язки набули нового змісту і шляхом багатолітньої постійної військової взаємодії, і шляхом вже звичайних на цей час взаємних шлюбів у княжих руських та половецьких родах. Монгольські війська, під проводом Бату-хана, онука Чінгізхана і сина Джучі, якому на курултаї дісталися ще не підкорені монголами західні землі від Уралу до Атлантичного океану, становили серйозну спільну загрозу і для половецької, і для руської земель. Питання надання допомоги половцям було вирішено позитивно. Втім, об'єднане руське військо, у складі якого були загони князів галицького, київського, чернігівського, смоленського та інших, що вийшло в похід на з'єднання з половцями, вже в зародку своєму несло сім'я розбрату й майбутньої поразки – чергова приватна свара призвела до того, що 31 травня 1224 р. київський князь Мстислав Романович з сильною дружиною стояв спокійно на укріпленому високому пагорбі, спостерігаючи як монгольські воїни на річці Калці нищили війська князя галицького, половецькі та інші. Звичайно, незабаром настала черга й самого Мстислава київського, який потрапив у полон, де й загинув невдовзі з двома іншими руськими князями. Відзначимо, що Субутай – військовий керівник монголів – після того, як всі намагання взяти сильно укріплений табір Мстислава ні до чого не призвели, надіслав свого переговірника, до речі особисто знайомого з Мстиславом, який від імені Субутая

обіцяв за викуп вільно пропустити його з військовою дружиною. Мстислав повірив, але щойно руське військо покинуло укріплення, як було атаковане й фактично знищене монголами (літописи повідомляють про 10 тис. загиблих руських воїнів)[133], які переслідували вцілілих втікаючих руських воїнів аж до чернігівської землі, після чого повернулися назад за Кавказькі гори. *"И бысть плач и туга в Руси и по всей земли, слышашамшам сию беду"*, – відзначалося в Лаврентіївському літопису[134].

Втім, поразка на Калці, звичайно, незважаючи на значний резонанс, який набули ці події, спочатку не позначилася на реальних справах – міжусобиці на Русі продовжувалися. На початку 30-х рр. XIII ст. Великий князь київський Володимир Рюрикович разом з галицьким князем Данилом Романовичем виступили в похід проти Чернігова і Смоленська, але їхні війська були розгромлені. Внаслідок 1236 р. Києвом оволодів чернігівський князь Михайло, який віддав у полон половцям Володимира Рюриковича з родиною і, розграбувавши місто, *"много зла сотвориша Кияном"*[135], посадив на київський престол смоленського князя Ізяслава Мстиславича, після чого оволодів ще й Галицьким князівством. Тоді ж на Київ рушив з військом незадоволений посиленням смоленського князя Ярослав Всеволодович новгородський, який, пограбувавши шляхом чернігівські землі, у свою чергу оволодів за допомогою киян Києвом, після чого Ізяслав втік до Смоленська. Наступного 1237 р. Києвом знову оволодів чернігівський князь Михайло Всеволодович.

Все це відбувалося безпосередньо напередодні і вже фактично під час відкритої агресії монголів на Русь. Монгольське військо було сильне насамперед своєю чисельністю, невибагливістю, а також, як у свій час слов'янські та германські племена, пережитками родового устрою, які зберігалися й згуртовували воїнів між собою, що значно посилювало їхню силу в бою. У відношенні громадського розвитку вони перебували на значно нижчому ступені, ніж народи Сходу й Західної та Східної Європи, які зазнали удару та гніту степових завойовників. Основну силу монгольського війська складала легка й важка кіннота. Легка кіннота несла сторожову службу й здійснювала розвідку. Важка – вела бій з головними силами супротивника. Основною масовою зброєю монголів був лук та дуже гострі стріли, якими вони володіли досконало, вражаючи ціль верхи на повному скаку, на відстані до 200 м. Кожний воїн мав у запасі кілька луків та кілька сагайдаків зі стрілами та сокиру. Краще озброєні воїни мали криві шаблі, шкіряні із залізними смугами, а іноді й повністю залізні захисні шоломи чи каски, а також досить легкі довгі піки із залізним гаком для стягнення з коня ворожого вершника. Дехто досить рідко був озбро-

єний арбалетом. Одягнені воїни були в своєрідні захисні панцирі з товстої та міцної шкіри буйвола.

Кожен монгольський воїн мав при собі пилку для загострення стріл, голки, нитки та сито для просіювання борошна або проціджування води. В кожного також був невеличкий намет, два шкіряних мішки – турсуни для води та для т.з. крути (сушеного кислого сиру, що в поході складав важливу частину раціону воїна). На зупинках, по можливості, воїни варили м'ясо у невеликих казанках. Якщо ж у безперервному захопницькому русі монгольської кінноти всі запаси закінчувалися, воїни пускали коням кров та пили її, таким чином, вони могли протриматися до 10 днів.

При облогах міст монгольське військо насамперед спустошувало околиці, потім намагалося викликати гарнізон на вилазку, чи бій у полі, влаштовуючи засідки. При невдачі своїх задумів, вони приступали до облоги, огородивши місто палісадом або ровом. При цьому основні важкі земляні та інші роботи як правило виконувалися полоненими та місцевими мешканцями, яких під страхом смерті також примушували йти із зброєю на приступ попереду монгольських військ.

Величезне монгольське військо, військо з централізованим керівництвом, високою дисципліною та відданістю ханам, мало у своєму розпорядженні фактично весь арсенал механічних метальних та інших засобів свого часу. Багато чого ними було вдало запозичено під час багаторічних воєн у Китаї. Так, вони використовували т.з. "пороки" – катапульти, що могли метати камені вагою до 160 кг. на відстань до 200 м. Для підпалення стін міст використовувалися своєрідні гранати, створені на основі нафти, вогненні стріли, своєрідні ракети, навіть, як стверджують дослідники, порохові заряди для підриву стін, відповідно при цьому робилися підкопи тощо. При війську монголів для обслуговування цих пристроїв перебували досвідчені інженери з Китаю та Персії. Як відзначають дослідники, монгольські війська проходили, залишаючи за собою пустелю, родючі землі й населені місця перетворюючи на пасовиська.

Першим під удар монголів на Русі підпало Рязанське князівство, потім – Володимирське, Суздальське, Московське, Ростовське, Тверське та інші. Візир при дворі монгольських правителів Ірану Рашид-ад-Дін писав у своєму "Зібранні літописів": *"Восени згаданого року [634 р. = 4. IX 1236 – 23. VIII. 1237] всі царевичі, які знаходились там, влаштували курултай і, за спільною згодою, пішли війною на русів. Бату, Орда, Гуюк-хан, Менгу-хан, Кулькан, Кадан і Бурі спільно облягли місто Арпан [Рязань] і за три дні взяли [його]. Піля цього вони також оволоділи містом Іке [Коломна-на-Оці]. Кулькану була там завдана рана і він помер. Один з емірів русів по імені Урман [Роман]*

виступив з раттю [проти монголів], але його розгромили і забили, [потім] разом за п'ять днів взяли також місто Макар [Москва] і вбили князя міста, по імені Уйлатимур [Володимир]. Потім облягли місто Юрія Великого[і] взяли [його] за 8 днів. Вони запекло бились. Менгу-каан особисто робив богатирські подвиги, поки не розгромив їх [русів]. Місто Переяславль, дідину Везислава [Всеволода] вони взяли разом за 5 днів. Емір цієї області Віке-Юрку [Георгій] втік і забився в ліс; його також впіймали й вбили. А після цього вони [монголи] пішли звідти, вирішивши на раді йти туманами облавою; і будь-яке місто, область, фортецю, які їм зустрінуться, брати і руйнувати. У цьому поході Бату прийшов до міста Козельська і, облягаючи його два місяці, не зміг оволодіти ним. Потім прибули Кадан і Бурі і взяли його за три дні..."[136]

Коли того ж 1239 р. двоюрідний брат Батия Менгу-хан, повертаючись з ордою з набігу на руські міста, спустошивши Переяславль і Чернігів, проходив лівобережжям Києва, він зупинився у Городку (на сучасній Вигурівщині). Краса і велич міста з могутніми оборонними спорудами, краєвид на яке відкривався з лівого берега, справили на нього велике враження. він *«...видив град, удивися красоте его и величеству его»*[137]. Менгу-хан надіслав послів, намагаючись "прельстити" великого князя Михайла Всеволодовича, запропонувавши киянам перейти "під руку" Великого хана і відкрити ворота – здати місто. Але на Русі вже були добре відомі страшні випадки: коли міста підкорялися, їхнє населення вирізувалося вщент. До того ж в той час у всій Східній Європі оборонних споруд подібних київським не було, а сам Київ порівнювався з Константинополем. І кияни, яким, власне, втрачати було нічого, *"не послушаша его"*. Існує думка, особливо поширена в художній літературі, що монгольські посли були повішені на Золотих воротах...

Київський князь Михайло Всеволодович виїхав до Угорщини, можливо сподіваючись одержати там допомогу, хоч це і заперечує літописець: *"Михаиле же, за страх Татарскый не сме ити Кыеву"* В умовах безвладдя Києвом і престолом оволодів Ростислав Мстиславич, онук смоленського князя Давида, втім Данило Романович, князь галицький вигнав його з міста, але у зв'язку з нападом монголів, якого чекали, виїхав і сам, залишивши на чолі киян київського тисяцького Дмитра. Звичайно, поява монгольського війська під Києвом не може пов'язуватися виключно з помстою Батия місту за смерть монгольських послів, хоч така думка іноді й зустрічається на сторінках видань. Так само нам здається неправомірною думка про те, що справжніми ворогами монголів були половці – кочовики, як і самі монголи, і нібито саме для того, щоб зайти половцям у тил,

і з'явилися на Русі монгольські війська. Втім, як би там не було – наступного року сам Бату-хан – онук з'явився під Києвом *"в силе тяжьце, многом множеством силы своей"*. Ще ніколи Батий не зосереджував біля одного міста таких сил з найкращими воєводами. Літопис говорить, що його військо складало *"по шесть крат сто тысячей"*[138]. Звичайно, ці цифри перебільшені, втім, Батий привів до Києва свої головні сили, й, як відзначають дослідники, ймовірно сюди було доставлено всі 32 "пороки" – важкі катапульти, що мали монголи під час походу 1240 – 1244 рр. Захоплений під час боїв в полон монгол Товрул повідомив про наявність у таборі Батия всіх його полководців, у тому числі з династії Чингізидів. Проте відомо, що деякі з них (Бурі, Гуюк, Менгу-хан) нібито ще до осені 1240 р. за наказом великого хана Угедея повернулися до Монголії[139].

"И окружи град и остолпи сила татарская и бысть град во обдержаньи велице. И бе Батый у города и отроци его обьседаху град, и не бе слишати от гласа скрипания телег его, множества ревения вельблуд его и ржания от гласа стад конь его. И бе исполнена земля руская ратных"[140]. Джувейні в "Історії завойовника світу" писав про події під Києвом: *"Царевичі спільно оточили [місто] з різних боків і спочатку з кожного бок влаштували таку широку дорогу, що [по ній] могли проїхати поряд 3-4 вози, а потім навпроти його стін, виставили металеві пристрої"*[141]. До речі, це повідомлення відповідає цікавому трактуванні походження назви південних воріт Києва, які в літературі відомі як "Лядські". Ряд дослідників виводить його від слів "ляда", "лядина", що позначало саме розчищену ділянку лісу, що певним чином підтверджується саме даною цитатою. У свою чергу назва „Батиєва гора" в Києві за переказами несе відгомін цих давніх подій – тут нібито стояв намет Батия.

Втім, деякий час місто досить успішно оборонялося. Головний удар монголи спрямували на Лядські ворота, що знаходилися в низині біля Хрещатицької долини: *"Постави же Баты порокы городу, подъле врат Лядскых, ту бо беаху пришли дебри; пороком же беспрестанно бьющим день и нощь, выбиша стены"*. Вірогідно, саме в цьому місці було найзручніше розгорнути штурмуючі війська, а вали були тут менш потужними, ніж на горі. Проте, як було визначено після археологічних досліджень, безпосередньо в районі Золотих воріт, і особливо у рові, перед ними було значне нагромадження людських кістяків, окремих кісток, метальних кам'яних ядер для пращі тощо, що свідчило про запеклі бої, які також відбувалися тут[142]. Але прорвано оборону міста було саме в районі Лядських воріт. Тут, в районі сучасного майдану Незалежності, було тоді т.з. Козяче болото й досить значний струмок, які на початку грудня вже замерзли й пере-

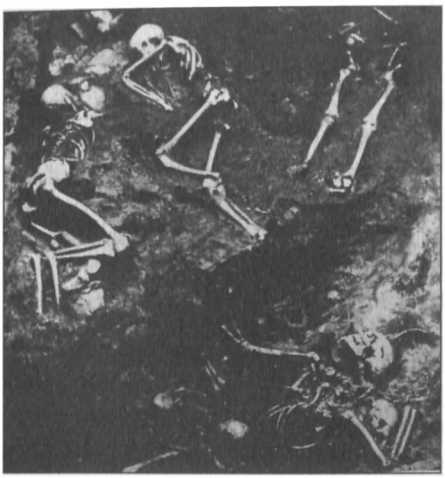

Людські кістяки у завалі житла XII-XIII ст. по вул. Десятинній, 2. Розкопки 1973 р. Фото

ставали діяти як захисний фактор. 6 грудня[143], підійшовши по кризі до воріт і притягши "пороки", монголам вдалося захопити частину валу, де дерев'яні заборола після обстрілу були зруйновані. Розгорнувся запеклий бій. *"И возидоша горожаны на избитые стены и ту бяше видити лом копейны и щет скепание, стрелы омрачиша свет побежденным"*. Але й втрати монголів того дня були настільки значними, що нарешті захопивши ворота, Батий був змушений дати перепочинок своїм військам або замінити частини, які зазнали значних втрат. Протягом вечора та ночі кияни почали посилювати стіни внутрішнього замку Києва цих часів – міста Володимира. В історії відомі випадки, коли протягом досить короткого часу обложеними здійснювалися дійсно грандіозні оборонні роботи. Так, в Афінах ще до н.е. у зв'язку з персидською навалою були побудовані т.з. "довгі стіни" загальною довжиною приблизно 12 км, висотою 4 м та шириною 3,5 м, причому камені, з яких вони викладалися, були настільки точно оброблені, що немов би злипалися, не потребуючи вапняного розчину (ця будівельна технологія залишається невідомою до нашого часу – *С. П.*). Але в Києві протягом однієї ночі практично побудувати щось значне захисникам не вдалося. Наступного дня бій розгорнувся з новою силою. Кияни були відтиснені у глиб міста й закріпилися за периметром старих валів міста Володимира. Сили захисників уже були виснажені й завойовники значно переважали їх чисельно. Вони прорвали й цю лінію оборони і через Софійські ворота, які саме з того часу в народі стали називати Батиєвими, незважаючи на відчайдушний опір киян на чолі з воєводою Дмитром, вдерлися до міста Володимира. Останні захисники Києва разом з жінками та дітьми закріпилися у кам'яній Десятинній церкві, навкруги якої за деякими даними було викопано рів. Мабуть це і був *„другий град около святое Богородице"* – останній рубіж оборони Києва. Колись, у дореволюційній пресі, автору зустрічалися матеріали про підземний хід, який нібито обложені намагалися вирити з Десятинної церкви до схилу Старокиївської гори,

виявлений під час археологічних розкопок. Але, якщо це і мало місце, закінчити й використати його киянам не вдалося. Від ваги людей, що перебували на хорах, їхнього майна, ударів пороків, ваги ворожих воїнів, які лізли на вкриті золотом куполи, кам'яний барабан, що підтримував центральний купол, не витримав і стіни храму завалилися, поховавши під руїнами захисників. *"Людем же узбегшимъ на церковь и на комары церковныя, и с товари своими, от тягости повалишася с ними стены церковные"*.

Проте, дослідниками висловлювалися й думки, (так вважав зокрема М.К. Каргер) що церква впала не стільки від "тягости" людей, скільки від ударів монгольських стінобитних машин. Воєвода Дмитро, який очолював оборону Києва, поранений потрапив у полон. За надзвичайну хоробрість, яку він проявив під час оборони міста, йому було збережено життя. За свідченням Волинського літопису падіння Києва не зломило воєводу, мабуть-таки дійсно міг він сказати всесильному Бату-хану: *"Земля ти есть сильна; сберуться на тя, и не пустят тебя в землю вою!"*

Під час археологічних розкопок різних років було виявлено багато залишків тих часів, які надають певним чином можливість відновити хід трагічних подій у Києві 1240 року. Крім руїн Десятинної церкви об'єктом археологічних досліджень стали залишки помешкань киян, в яких збереглися безпосередні залишки боротьби й загибелі їхніх мешканців. Так, 1946 р. в південній частині дитинця, неподалік від Софійських воріт, в подвір'ї будинку №4 по Великій Житомирській вулиці було виявлено й розкрито два житла. В одному віднайдено скупчення людських кістяків в завалі спаленого дерева та глини в різних положеннях у три-чотитри шари. У другому – кістяки двох дівчат-підлітків з підтиснутими до себе ногами, які намагалися врятуватися в печі, кістяк чоловіка з розбитим черепом та залишком металевої зброї в лівій лопатці, ліва рука якого обіймала голову кістяка дитини, нарешті, великі братські поховання захисників Києва (на схід від Десятинної церкви, у т.з. садибі Кривцова – Володимирська, 1-3, на розі Володимирської та Десятинної вулиць тощо)...[144] 1973 р. на території Великого княжого подвір'я (вул. Десятинна, 2) було відкопано також завал з обпалених дошок, серед якого були десять людських кістяків як чоловічих, так жіночих і дитячих різного віку, на яких збереглися сліди вбивства. Це проломи черепа, залишки залізних речей (зброї) між ребрами загиблих тощо. Те, що залишки цієї споруди дійшли до археологів у первинному стані має підтвердження рядом інших цінних знахідок як побутових речей, так і прикрас, які були б безумовно вилучені, якби були виявлені кимсь раніше[145].

Монгольські завойовники "искорениша и разметаша" і Києво-Печерський монастир, Так, в "Синопсису" повідомлялося: *"Нечестивые варвары овнами, или таранами стены каменные монастырские сокрушиши, в святую обитель вникоша, людей всякого чина посекоша, иных плениша... и самую небеси подобную церковь Пресвятые Богородицы оскверниша, от всего украшения обнажиша и крест с главы церковныя златокования сняша"*[146]. Таким чином, вірогідно, що частина монастирської стіни була зруйнована загарбниками 1240 р., як ми вважаємо, це трапилося ще перед захопленням основного міста, захисники монастиря загинули, або потрапили у полон, а залишки стін, як вже відзначалося, мабуть були розібрані пізніше самими ченцями за наказом переможців та на будівельні потреби. Про запеклу боротьбу на Замковій горі свідчить зокрема досліджене В.О. Богусевичем спалене житло, в стіні якого було виявлено наконечник стріли, а на долівці – меч. Втім, досить значна кількість наконечників стріл, шматок кольчуги, наконечник списа цієї епохи знаходилися на горі в різні часи. Можливо вони є свідками подій в місті 1240 р. Дослідники висловлюють думку, що Замкову гору, на відміну від Подолу, оборона якого була безнадійною, мешканці не покинули, й завдяки своїм майже прямовисним схилам вона була такими же вогнищем спротиву, як і головна фортеця на Старокиївській горі[147]. Але в літературних джерелах це підтвердження не знайшло. Зокрема Джувейн повідомляв: "*Через декілька днів вони залишали від цього міста тільки ім'я його і знайшли [там] багато здобичі. Вони віддали наказ відрізати людям праве вухо. Нараховано було 270 тис. вух. Звідти царевичі вирішили повернутися"*[148]. Звичайно, слід з обережністю відноситися і до цих даних, т.я. в період розквіту міста в домонгольський період дослідники визначають кількість його мешканців у 50 тис. осіб[149]. Втім, певне уявлення про події та ставлення до них сучасників і пізніших поколінь вони надають.

Захоплення монголо-татарськими завойовниками Києва знайшло відображення в легендах, широко розповсюджених свого часу на Русі. В одній з них, записаній у Київській губернії вже в XIX ст., розповідалося про народного героя вісімнадцятилітнього лицаря Михайлика, який надзвичайно влучно стріляв з луку. Батий, який нібито в молоді роки прийшов до Печерського монастиря, назвався там «батин син» і певний час був іноком монастиря, знав, що доки Михайлик у Києві, міста йому не захопити.

Легенда також повідомляє, що коли Батий покидав після чернецтва Печерський монастир, він пообіцяв не знищувати його. На прохання монахів дати розписку в цьому, він, так як був неосвічений, залишив відбиток власної руки на папері. Тепер, підійшовши з ве-

личезною силою до Києва він почав вимагати видачі богатиря. Перелякані кияни на віче постановили видати Михайлика ворогу. Зажурений Михайлик вдарив коп'єм Золоті ворота Києві й відніс їхні створи невідомо куди.

„Кияни – громада!
Погана ваша рада!
Якби ви мене не віддали,
Доки світ стоїть, татари Києва б не взяли".

Батий, як дізнався про це, знищив все місто, втім залишив в недоторканості Печерський монастир тому що монахи вивісили перед входом лист з відбитком його руки і він згадав про свою давню клятву[150]. Цікаво, що цей переказ перегукується з іншими, подібного змісту. Так, згідно з одним із них, Бату-хан, виходячи до Адріатичного узбережжя розпоров шию улюбленого коня, обагрив руки його кров'ю і залишив відбиток руки на римській стіні[151].

Київ у другій половині XIII – на початку XIV ст.

Після оволодіння Києвом, свої головні сили Батий спрямував на Володимир та Галич, інші міста *"им же несть числа"* далі на захід. Інші загони розійшлися по Київській землі, захоплюючи, спалюючи численні невеличкі міста та села цього, незважаючи на всі іспити часу, щільно заселеного, багатого, квітучого краю. *"Кровь и отец и братия нашея, аки вода многа землю напои; князи и наших воевод крепость ищезе; мьножайша же братия и чада наша в плен ведена быша: села наши лядиною поростоша, и величьство наша смерися; красота наша погыбе; богатство наше онем в корысть бысть; труд наш погании наследоваша, земля наша иноплеменником в достояние бысть"*, – писав сучасник подій, архімандрит Печерського монастиря Серапіон[152].

Руїни Десятинної церкви у Києві на початку XIX ст. Гравюра Панемекера

Безумовно від монгольської навали постраждала вся Руська земля, зокрема й територія Укра-

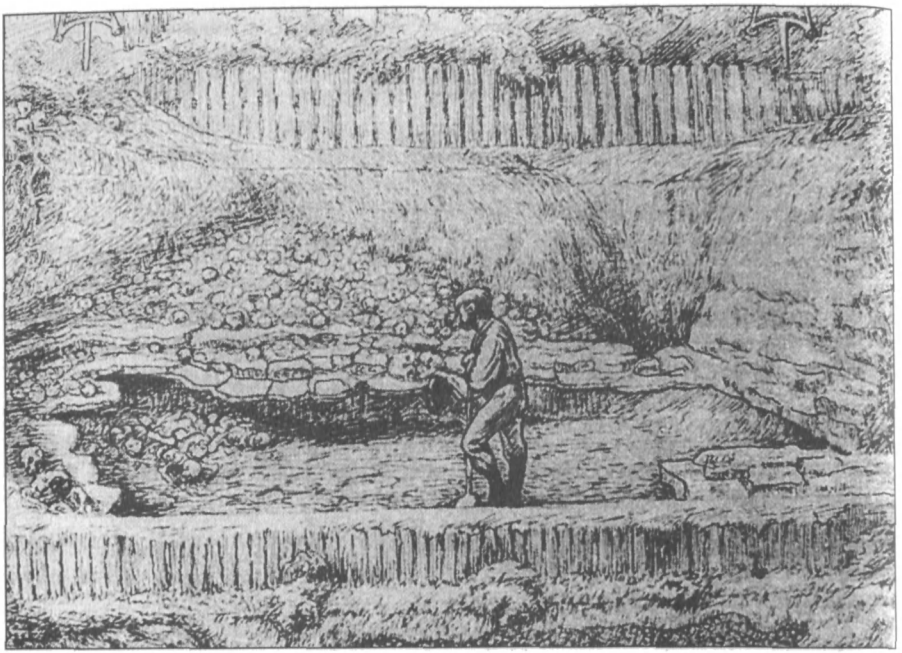

Розкопки В.В. Хвойки братської могили 1240 р. в Києві. Малюнок

їни. Практично під кожним містом і селом, від яких залишилися одні згарища, лежали загиблі. Їх просто нікому було хоронити, поширилися епідемії і дуже розплодилося вороння, яке було всеїдне, і хмари його, як повідомлялося в літописах, закривали небо. Втім, сказати, що напад на Київ був здійснений раптово і мешканці не встигли врятуватися було б мабуть-таки невірно. Нападу Батия чекали і не виключено, що частина мешканців розбіглась, рятуючись від загрози, по навколишніх лісах. Після того як монголи пішли, потроху вцілілі мешканці поверталися на згарища.

Питання про стан Києва в перші десятиліття після Батиєва нашестя досі викликає певні сумніви у дослідників. Думка про повний багаторічний занепад життя в місті після взяття його Батиєм, якої протягом багатьох років притримувалися представники російської дворянської та частково радянської історіографії, останнім часом зустрічає все більш активне заперечення. Так, якщо, наприклад, М. Карамзін вважав, що місто й Успенський собор Києво-Печерського монастиря були зруйновані вщент, зокрема собор *"по самі вікна"*, то зараз є достатньо фактів, згідно з якими служба у ньому в ті роки не припинялася. Та й справді, навіщо загарбникам було руйнувати будівлі, товщина кам'яних стін яких нерідко переважала метр Десятинна церква являла скоріше ви-

няток, т.я. вона була безпосередньо пов'язана з останніми трагічними сторінками оборони міста. Інша справа, що в наступні роки, коли Київ втратив роль столиці Русі, у зв'язку із зменшенням населення міста, з постійними набігами кримських татар, що розпочались трохи пізніше, при специфічному ставленні до православних святинь католицького духівництва за часів польського володарювання тощо, достатньо було кількох десятиліть недостатнього догляду за будівлями, зокрема пошкодження даху, щоб атмосферні опади та час стрімко розвивали та закінчували справу, розпочату будь-якими агресорами-руйнівниками. Як правило, говорячи про місто після взяття його Батиєм наводяться слова Плано Карпіні – посла папи Інокентія до Золотої Орди, який проїжджав через Київ 1246 р. та повертаючись 1247 р.: *"Коли ми їхали через їхню землю, ми находили незлічені голови й кістки мертвих людей, що лежали на полі; бо це місто було вельми великим та дуже багатолюдним, а тепер воно зведено майже на ніщо: ледь існують там двісті будинків, а людей тих тримають вони у самому тяжкому рабстві"*[153]. Втім, доведено, що ці картини найстрашніших спустошень південноруських земель з'явилися як пізніше доповнення до першого списка праці "Історія монголів" під впливом конкретної політичної потреби обгрунтування наступу католицизму нібито при повному розоренні центрів православ'я на Русь. Але, звичайно, заперечувати негативний вплив монгольської експансії на Русь, на її матеріальну й духовну культуру не доводиться.

Останнім великим князем київським був Михайло Всеволодович, який повернувся 1241 р. з Угорщини і був змушений відправитися до хана Батия за ярликом на київське княжіння. За відмову виконати язичницький обряд – пройти поміж двома вогнищами – його було страчено, мабуть все ж не з релігійних, а передусім з політичних міркувань[154]. Як відомо, Київська земля безпосередньо до складу Золотої Орди не ввійшла. Русь розглядалася як політично автономні території, що перебували під владою власних князів, залежних від ханів і зобов'язаних виплачувати їм данину. 1243 р., проводячи в життя політику "розділяй та володарюй", зіштовхуючи інтереси різних угруповань руських князів, Батий передав "Київ з усією Руською землею" володимиро-суздальському князю Ярославу Вселодовичу, а після смерті останнього – його дітям – Олександру Невському (1249-1263 рр.) та Ярославу (1263-1271 рр.). В той же час ще до 1245 р. Золотоординськими намісниками *"сочтоша я в число, и начаша на них дань имати"*[155], тобто було проведено перепис населення Русі для збору данини.

Достовірних даних про життя міста в останній третині XIII ст. джерела практично не дають, втім пам'ятники церковної істо-

рії свідчать, що саме тут відбувалися найважливіші події руського православ'я, зокрема Собор руських єпископів 1273 р., точилася певна боротьба в київській митрополії проти вищого духівництва і церковної бюрократії. На ці процеси намагалася активно вплинути золотоординська влада, яка, бажаючи підірвати значення київської митрополії (а відповідно й самого Києва) як об'єднуючого центру для Русі, мала одночасно зберегти й використати церковні структури для впровадження свого впливу. 1261 р. кафедру Переяславської єпархії було переведено до ординської столиці – Сараю, 1300 р. митрополит Максим *"не терпя насилиа от татар в Киеве и весь Киев розыдееся; а митрополит иде из Киева к Брянску, а из Брянску иде в Суздальскую землю и тако пришед с крылосом и со всем житием своим и сяде в Володимери"*[156], тобто, був змушений покинути Київ і перебратися разом із кафедрою до Володимира. Дослідники вважають, що це безумовно було зроблено під тиском ханів, які таким чином нищили Київ як символ єдності та могутності Русі. Окрім того, є побічні дані, що Київ значно постраждав під час міжусобиць, що почалися тепер між ординськими ханами, передусім Ногая з Токтою, перше відоме військове зіткнення яких відбулося на рубежі 1298-1299 рр. на пониззі Сіверського Донця й закінчилося перемогою Ногая. Незабаром відбулася друга битва, в якій Ногай потерпів нищівну поразку і під час втечі вже на правому березі Дніпра *"руський вершник з солдат Токти, наніс йому рану"*[157], від якої Ногай помер, йдучи під конвоєм на шляху до Токти. Під час походу на Правобережжя знову було спустошено Київську землю і саме місто. Слід відзначити, що київська феодальна верхівка намагалася підтримувати улус Ногая в його боротьбі проти центральної ординської влади, й можливо саме цим були викликані репресії проти міста цього періоду. Не в силах витримати утиски монголів, населення Київської землі потроху переселялося на північний схід.

Під посиленим наглядом золотоординських ханів Київ перебував і протягом всієї першої половини XIV ст. Так, остання звістка про київських баскаків – ханських представників, які здійснювали політичне керівництво, збирали данину тощо, датується 1331 р., тоді як в інших містах Русі згадки про баскаків зникли значно раніше[158]. З усіх київських князів першої половини XIV ст. до нас дійли відомості лише князя Федора, який згадується під 1331 р. Особа князя викликає велику цікавість й одночасно широкий спектр гіпотез у дослідників. Про стан міста того періоду, його вцілілих будівель, а тим паче оборонних споруд судити надзвичайно важко.

РОЗДІЛ II

КИЇВ ПІД ВОЛОДАРЮВАННЯМ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Київське князівство у складі Великого князівства Литовського

Активізація міжусобиць у Золотій Орді в середині XIV ст. надзвичайно негативно впливала на становище Київської Русі. Після смерті хана Ногая, орда якого на цей час була найближчим сусідом Київщини, його наступники, ворогуючи з кипчакськими ханами, раз у раз влаштовували напади на Руські землі. У ті роки тут траплялися страшні епідемії, хвилі яких, як і багато років поспіль, йшли із Південного Сходу й, передаючись через фактично постійно перебуваючі на Русі загони монгольських завойовників, спустошували країну. Землі десятиліттями стояли незораними, а вцілілі мешканці сіл і міст шукали порятунку в інших краях. У самій Золотій Орді була смута – лише протягом 1361 р. на престолі змінилося п'ять ханів. *"И бысть брань и замятня веліа в Орде. И бысть в них глад велий и замятня многа..."*, – відзначалося у Ніконовському літопису[1]. Незабаром, після тривалої запеклої боротьби за ханський трон після смерті золотоординського хана Берди-бека, Золота Орда остаточно розпадається на низку самостійних об'єднань – Хорезм, Ногайську орду, Сибірське, Казанське, Кримське ханства.

Тоді на сході Європи відбувається значне посилення Литовського князівства, яке не так постраждало від монгольської навали, як південніші руські землі, і тепер потроху почало прилучати їх, користуючись занепадом Києва та послабленням впливу Золотої Орди. Із заходу фактично це ж намагалася робити Польща. Спільні інтереси, що яскраво проявилися в той період, вели до значного зміцнення литовсько-польських взаємин. Якийсь час мали успіх намагання руських князів – київського, луцького та волинського разом з ліфляндськими військами та ординськими загонами, що, сподіваючись на здобич, радо брали участь у таких акціях, активно боронитися від агресивних дій Литви та Польщі. Втім, подальший стрімкий суспільно-політичний та економічний розвиток Великого князівства Литовського, на чолі якого став видатний державний і військовий діяч, князь Гедимін, як і подальше послаблення Русі, призвели до різкого змінення рівноваги сил, що склалися на східноєвропейській арені. Врешті-решт, уклавши дворічне перемир'я з магістром прусських лицарів, Гедимін, зібравши сили в кулак, завдав удару по Волинському князів-

ству, після підкорення якого рушив на Луцьк, далі на Овруч, Житомир та Київ. 1319 р. об'єднані руські та ординські війська чекали на нього на річці Ірпінь. Сили у сторін були майже рівними, проте, незважаючи на успіхи на початку битви, після перших же невдач татари кинулися навтіки, після чого й руські князі з військом відступили, а фактично втекли аж за Дніпро. Вже наступного дня Гедимін обложив Київ, обіцяючи мешканцям волю віри, законів та звичаїв, й незабаром, мабуть без великої крові, оволодів містом. "Князь Гидымин пошол со всеми силами своими до Киева; обляже город Киев и Кияне почались ему боронити, и лежал князь велики Гидымин под Киевом месяц; а затем здумали зъ собою горожане Киевские, ижъ моцы великого князя больше тирпити не могли... и змовившиеся одномысльне, подалися великому князю Гидемыну; изшедши з города со кресты: игумены, и попы, и диаконы, и ворота городовия отворили, и стретили великого князя Гидемына чесно, и вдарили ему чолом, и поддалися служити ему, и присягу свою великому князю на том дали, и били чолом, штобы отъ них отчин ихъ не отнимал; и князь Гидымин при том их зоставил, и сам честно в город въехал"[2].

Ольгерд – великий князь литовський. Дереворит XVI ст.

Сучасна українська історіографія заперечує реальне литовське панування у Києві за часів Гедиміна, втім, воно вже без сумнівів мало місце за кілька десятиліть, на 1362 р. за часів великого литовського князя Ольгерда. Він віддає Київщину і Переяславщину в удільне володіння своєму синові Володимиру, за часів якого було здійснено перші кроки щодо позбавлення краю від монгольського гніту. Володимир зумів організувати кілька вдалих походів проти татарських орд, відкинутих на певний час аж до берегів Азовського та Чорного морів. Включення ж Київської землі, як і інших руських земель, до складу Великого князівства Литовського, як вважають дослідники, відбувалося мабуть все ж переважно мирним шляхом. Одночасно відзначимо, що внаслідок цілої низки битв, в результаті яких Орда зазнала поразку, найзначнішою з яких була безсумнівно битва на Куликовому полі,

з-під золотоординського гніту були звільнені величезні території колишньої Київської Русі, які заселяло переважно слов'янське населення. Слід підкреслити, що перемога на Куликовому полі була перемогою не лише московського князя, який, безумовно, очолював цей рух – її значною мірою здобули об'єднані сили різних руських князівств як з Північно-Східних земель, так і з Литовсько-Руської держави. Молода Москва виступила як об'єднуючий центр великого антиординського союзу. У "Повісті про Куликовську битву" підкреслюється, що значну роль в ній відіграли брати київського князя Андрій Ольгердович Полоцький та Дмитро Ольгердович Брянський. Керував ходом битви з руського боку воєвода Дмитро Михайлович Боброк-Волинський, двоюрідний брат Володимира Ольгердовича, у той час як московський князь Дмитро Донськой хоробро бився разом з руськими воїнами.

Воїни під стінами обложеного міста. Мініатюра з «Киевской псалтыри». 1397 р.

Так би мовити, непрямий внесок у перемогу руських військ на Куликовому полі був зроблений і південноруськими воїнами з території Литовсько-Руської держави ще й тим, що військові дружини з Київського князівства, Волині, Чернігівщини, Полоцька, Вітебська тощо, перебуваючи у війську великого литовського князя Ягайла, який намагався «урвати шматки» з Північно-Східних руських земель і йшов назустріч ординцям з метою об'єднати з ними сили для битви, фактично знешкодили його наміри, так що військо зупинилося на відстані одного денного переходу на річці Оці "пребысть ту оттоле неподвижным". Та й знаменитий герой Куликовської битви, богатир Пересвіт також був родом із руських земель Великого князівства Литовського.

Ці приклади ілюструють значні проблеми, що існували й досить швидко накопичувалися в утвореному князівстві Литовсько-Русько-

Епізод битви. Мініатюра з «Киевской псалтыри», 1397 р.

му, яке об'єднувало на той час язичницьку Литву та християнську православну Русь. На першому етапі його існування руське населення тягнулося до Литви, намагаючись після страшного 70-літнього монгольського гніту тут знайти спокій та захист. Цьому сприяла й досить виважена внутрішня політика, що проводилася тоді в князівстві. Літописання та офіційне діловодство в Литовсько-Руському князівстві велося "руською" мовою[3]. Навіть через два століття, коли відбувалася значна полонізація державного апарату, Литовський статут 1588 р. вимагав: "писар земский маеть по руску литарами и словы рускими вси листы, выписы и позвы писати, а не иным языком и словы". Одночасно слід відзначити, що населення земель, які приєднувалися до Литви, мали більш високий економічний та культурний рівень, ніж корінне литовське язичницьке населення. Таким чином, процес приєднання руських земель до Литви мав велике позитивне значення для суспільно-економічного і культурного розвитку литовської держави.

Звичайно, це був також дуже скрутний час із своїми новими проблемами та протиріччями. На Велике князівство Литовське постійно тиснули сусіди – Польща, німецькі феодали та молода Московська держава, яка, як і Литва, вважала себе спадкоємцем Київської Русі. Поль-

ща намагалася відірвати від Литви насамперед Галичину, Поділля, Волинь. Для місцевих руських князів та нових магнатів це несло втрату їхнього політичного й економічного стану, для народу – панівне економічне й політичне становище поляків, які нав'язували чужу віру й культуру насамперед в Західній Україні. Проте така ж перспектива, що проглядалася вже в найближчому майбутньому, зримо загрожувала й мешканцям Центральної Русі. Становище почало ускладнюватися з прийняттям Кревської унії (1386 р.), згідно з якою великий литовський князь Ягайло зобов'язався «вихрестити на католицтво всю язичницьку Литву». Все це призвело до нерівноправності народностей в країні і потягу руського елементу краю тепер вже від Литви до Москви. У зв'язку з конкретними політичними подіями з Литви до Москви та назад часто-густо перебігали руські князі, що не могло не позначитися на їхньому соціально-економічному становищі, як і становищі нащадків, претензії яких дуже часто залишалися невдоволеними. Русько-литовський літопис, повідомляючи про незавидну долю Київщини після смерті Семена Олельковича, пояснював її тим, що "дід их князь Володимир бігав на Москву, й тим пробігав вотчину свою Київ"[4]. В той же час католицько-литовські прошарки населення країни линули до Польщі, яка значно посилила свої позиції після перемоги об'єднаних польсько-литовсько-руських сил над хрестоносцями 1410 р. під Грюнвальдом. Київ все більше починає відігравати роль заручника складних польсько-литовсько-руських взаємин, причому характерним є активізація наступу польсько-литовських католицьких кіл та все запекліший характер боротьби. Так, ще весною 1394 р., коли Київ було відібрано у Володимира і влада перейшла до Скиргайла, який, втім, вже за два роки тяжко занедужав на ловах і помер у січні 1397 р., у країні ширилися чутки, що на бенкеті його отруїв митрополичий намісник[5].

Київський князь Скиргайло. З дереворіту XVI ст.

Тоді литовським великим князем стає Вітовт, який, готуючись до рі-

Вітовт – великий князь литовський. З дереворитy XVI ст.

шучих дій проти Орди, зокрема проводить і значні роботи щодо укріплення Києва і, як свідчать джерела, мабуть вперше завозить до міста певну кількість гармат. Проте після низки переможних походів поразка 5 серпня 1399 р. армії Вітовта на річці Ворсклі від об'єднаних сил Тімур-Кутлука і Едигея призвела до загибелі війська і більшості князів, які брали участь у поході зі своїми військами. Переслідуючи залишки армії Вітовта, татари "пойдоша в Рускую землю, пленяюще огнем и мечем Волынь и Литву". "Татарове вслед их гоняюще, секуще на пятьсот верст до града до Киева пролиаша кровь, аки воду. Царь же Темир-Кутлуй пришед сам стал под градом Кіевом"[6]. Втім татарам, які не мали вогнепальної зброї, взяти Київ так і не вдалося. Місту довелося виплатити "окупь 3000 рублей литовських" та ще 30 "рублей" 12 серпня того ж року окремо виплатив Печерський монастир[7]. 3000 рублів – на той час це була досить значна сума, до речі, стільки ж взяв Едигей трохи пізніше, 1408 р., із Москви, яка надалі стрімко розвивалася і була на той час вже чи не найбільшим містом Східної Європи. Звичайно, ті та подібного роду події значно підірвали сили країни, і послаблення на певному етапі литовської правлячої партії призвело за актом Віленської унії 1401 р. до формальної інкорпорації, тобто приєднання Великого князівства Литовського до Польської держави.

Всі ті роки Київ все ж залишався центром, звідки Вітовт намагався впливати на події в Орді, підтримуючи певних претендентів на ханський престол, одного з них, як він повідомляв хрестоносцям, було навіть "короновано" у Києві[8]. Не виключено, що саме це спричинило великий похід Едигея на Київ 1416 р. Едигей, як повідомляв літопис, "поплени Руськую землю, и Киев, и Печерский монастыр сожже и со землею соровна".[9] Було захоплено і Верхнє місто, і Поділ. Неприступним залишився лише Київський замок, що був зведений на високій горі над Подолом. Руйнування ж у місті були настільки значними, що зокрема в Густинському літописі відзначалося: "оттоле Кіев погуби красоту свою, и даже доселе уже не може быти таков; но единаче замку тогда не може взяти в Киеве Едика"[10]. Боротьба, що розгорнулася в Литві після смерті Вітовта між Свидригайлом, який спирався певною мірою на

«руський елемент» та Жигмонтом (Сигізмундом Кейстутовичем), якого підтримували поляки, також мала багато епізодів, характерних і для наступних часів – змов, зрад, перемог і поразок кожної із сторін і врешті-решт закінчилася перемогою Жигмонта.

Проте невдовзі після остаточної і безперечної перемоги над супротивником самого Жигмонта було вбито, причому, як вважають дослідники, слова давньої литовської пісні "хоробрі руські князі забили Жигимонта князя литовського" мали під собою досить серйозні підстави[11]. З часом також стало відомо, що на чолі заколоту стояли волинські князі Іван та Олександр Чорторийські. Безпосереднім же керівником і виконавцем замаху був киянин Скобейко, якому "дали триста возів сіна й на кожний віз під сіно поклали по п'ять озброєних людей, при цьому ще одна людина возом правила, й відправили того Скабейка до Трок, начебто з дякольним сіном"[12]. Таким чином, 20 березня 1440 р. змовники проникли до Тракайського замку й вбили Жигмонта.

Напруга у відносинах, прихована політична, а часом і військова боротьба, не припинялися і в наступні роки. Це відбувалося незважаючи на те, що формально київські князі Олелько Володимирович та Симеон Олелькович навіть висувалися кандидатами у великі князі литовські. Київське князівство на той час стає найнебезпечнішим центром, навколо якого об'єднувалися проруські сили в Литві. Це все сильніше викликало занепокоєння правлячих кіл. Намагаючись принизити значення міста, скориставшись смертю Симеона Олельковича, 4 грудня 1470 р., Казимир IV – король польський і одночасно великий князь литовський наступного року ліквідує Київське князівство, перетворивши його на воєводство. "И отселе на Киеве князи пересташа быти, а князей воеводы насташа".[13] Воєводою у Києві було призначено ненависного киянам католика Мартіна Гаштольда, про якого ходило прислів'я "Король дав, Гаштольд взяв"[14]. Звичайно, все це супроводжувалося посиленням гноблення місцевого населення, для приборкання якого до Київського замку було введено значний литовський гарнізон, по місцях активно запроваджувалася нова литовська адміністрація.

Різке посилення влади литовських магнатів, яким супроводжувалися ті події, викликало ескалацію протидії з боку місцевих руських сил. Проявом цих надзвичайно складних відносин була, наприклад, "конспірація" руських князів 1481 р. Згідно з II Софійським літописом князі І. Гольшанський, Ф. Бельський та М. Олелькович змовилися з метою «відірвати землі» по р. Березину й прилучити їх до Великого князівства Московського. Князі нібито хотіли вбити великого князя литовського Казимира, коли він із своїми синами виїде на лови. Але "добрі люди" своєчасно застерегли Казимира. У літературі зустрічається дум-

ка, що до змови був причетний і київський воєвода І. Ходкевич, який саме і видав змовників королю. Як саме відбувалися подальші події – існують різні версії в різних джерелах, але відомо, що після викриття змови Ф. Бельському вдалося втекти до Москви, а М. Олельковича та І. Гольшанського було схоплено й 30 серпня 1481 р. страчено на Замковій горі в Києві. "...Вина їх Богу єдиному сведущу", – додає літописець[15]. Великий князь московський після невалого замаху вдав, що нібито нічого не знав про дії князів.

Взаємини між Литвою та Московським князівством час від часу періодично загострювалися, причому в той період зросла сила Москви ще не мала досить яскравих проявів, й литовське керівництво багато зусиль витрачало на втримування литовських князів, вже звиклих до своєрідної гегемонії на сході Європи, від чергової війни із східним сусідом. Тим більш, що потроху ускладнювалося й внутрішнє становище в самій Литві. "Нехай Литва не поривається до війни з цим князем. – говорив про великого московського князя князь Казимир, – бо він сильний, змігся великими перемогами й багатствами, а вони не можуть покладатися на Русинів великого князівства... Бо прецінь знають самі, що вони на них ворогують з причин релігійної ріжниці, і як дійде до війни з Московією, вони постараються здобути Литвинам не перемогу, а погибель"[16].

Слід відзначити, що протягом всього часу, особливо у XVI ст. - і за часів панування Литви, і за часів володарювання Польщі, в Україні в пам'яті народній ще зберігалися яскраві спогади про Київську Русь й час від часу мали місце окремі спроби повернути Києву його стан і звання столиці Русі. Це було найтісніше пов'язано із громадсько-політичними відносинами в країні, із зростанням невдоволення руської частини населення політикою, яку все більш відкрито провадила литовсько-польська верхівка.

Прикладом цього на тлі подій, що мали місце в Литовсько-руській державі на початку XVI ст., може бути діяльність князя М. Глинського, який очолював тоді фактично всю руську партію в країні і зумів на певний час зосередити під своїм впливом "трохи не половину Литви"[17]. Високоосвічений, близький до дворів ряду європейських володарів та монархів, прийнявший католицтво під час перебування у Західній Європі, в той же час овіяний славою „рятівника Литви" після перемоги з молодими недосвідченими воїнами над значними силами кримських татар під Клецьком, незабаром він піддався сильним репресіям аж до підсилання найманих вбивць, пов'язаних із побоюваннями, що він та руська партія таки захоплять владу в країні. Звичайно, одночасно репресій зазнала фактично вся родина Глинських, серед них – Іван Львович, з 1505 р. воєвода в Києві, Василь Львович, який свого часу одержав староство Берестейське. В цих умовах М. Глинський з братами починає

готувати повстання, наводячи контакти одночасно з Кримом та великим князем московським, висуваючи в переговорах насамперед інтереси православної віри – адже в ті роки вже набули значного поширення чутки про прийняття православними в литовській Україні-Русі, силоміць, під загрозою смертної кари католицизму. В той же час серед руського населення країни все більшої підтримки набуває думка про відтворення Великого Руського князівства із центром у Києві. Та й у Москві думка про Київ – "Матір міст руських", видатний центр православ'я, була поширена фактично протягом усієї її історії, й війни "за Київ" велися проти Литви в той час практично чи не кожним наступним поколінням. Так, починаючи з часів Івана III, у зносинах московського уряду з польським "червоною ниткою" проходить намагання повернення "искони вечной вотчины – Киева с уездом и пригородами и прочих вотчин своих"[18]. (Цими вотчинами вважалися: Житомир, Овруч, Звенигород, Переяслав, Канів, Черкаси, Остер, Чорнобиль, Мозир тощо – *С. П.*). Сигналом про початок виступу для М. Глинського став похід восени 1507 р.московського війська на Литву. Заграва повстання швидко поширилася з Турівщини – родового маєтку Глинського – по всій країні. На Київщині сили повсталих очолив також один із братів Глинських – Василь, військами якого було обложено Житомир і Овруч. В.Б. Антонович, характеризуючи ті події, писав: "Люде з київського князівства стріли Василя Глинського радо. Довідавшися, що повстання Глинського має на меті відновлення самостійного руського князівства, міста відчиняли йому ворота, земяне прибули в його табір і складали йому присягу. Славний староста черкаський і київський Остафій Дашкевич получився з ним на чолі полків своїх повітів. Кияни думали, що настав час, коли їх місто стане знову столицею великого руського князівства"[19].

Втім, надалі далися взнаки непідготовленість та певна несвоєчасність цих дій – час для них ще не настав. Московське військо, надіслане для допомоги М. Глинському, було нечисленне, не мало бойового досвіду й на ділі просто даремно гаяло час. Місцеве населення, якому були добре знайомі події міжусобної боротьби князів, що залучали до своїх військ і половців, і татар, і німців, і поляків, і московитів, активно виступивши на початку повстання, надалі все менше було готове до жертв. Кримські татари, за звичаєм, який закріпися з середини XV ст., замість початку активних воєнних дій проти Литви, як обіцяв Менглі-Гірей, прийшли на Київщину й просто вичікували аби підтримати переможця й розпочати грабувати населення. А новообраний литовський король Жигмонт, перебуваючи в Кракові, куди втік із Вільно, дізнавшись про початок повстання, доклав значних дипломатичних й організаційних зусиль, щоб якомога більше послаби-

ти сили повсталих. Терміново набиралися війська і врешті-решт, коли М. Глинський здійснював облогу Мінська, до нього наблизилося об'єднане військо Жигмонта та відомого полководця, до речі племінника М. Глинського, Костянтина Острозького. М. Глинський із своїми силами та московське військо, що стояло під Оршею, відступили за Дніпро, але литовські сили, атакувавши, розбили їх, після чого решта повсталих втекла до Великого князівства Московського. До Москви із своїми найближчими соратниками виїхав і Михайло Глинський.

Надалі під час багаторічного перебування при московському дворі роль М. Глинського була зведена фактично до похлібця. Таке становище, звичайно, не могло задовольнити видатного діяча і врешті-решт великому московському князю стає відомо про його політичні перемовини із Жигмонтом. М. Глинського було схоплено й засуджено до страти; врятувала йому життя лише термінова заява про повернення до православ'я. Втім, із в'язниці його не випустили. Він вийшов на волю лише 1527 р., коли після першого у вищих колах Русі розлучення великого князя Василя III, дружина якого була безплідною, великий князь, отримавши дозвіл від константинопольського патріарха, одружився вдруге, після оглядин величезної кількості претенденток саме з племінницею Михайла Глинського, дочкою його брата Василя – Оленою. 1530 р. Олена народила сина – спадкоємця престолу, відомого в історії як Іван IV Васильович (Грозний). Роль Михайла Глинського при московському дворі знову значно зростає, але незабаром після смерті великого князя Василя III М. Глинський конфліктує з фаворитом Олени, князем Овчино-Оболенським і після безпідставного, як вважають дослідники, обвинувачення в отруєнні Василя III, його знову було кинуто до в'язниці, де він і помер 15 вересня 1534 р.[20]

Зміни у військовій справі в Європі за часів Ренесансу

Повернення людства після століть пітьми середньовіччя, передусім в Західній та Центральній Європі, практично у всіх галузях діяльності – науці, техніці, мистецтві тощо – обличчям до людини, зокрема відродження забутої на багато століть античної культури, дало початок новому часу і новим суспільно-політичним взаєминам. Тоді й наука, нарешті, вийшла із свого „ув'язнення з монастирських келій», які, втім, зіграли надзвичайно позитивну роль на даному етапі її розвитку. Величезна кількість наукових фактів та винаходів значно прискорила темпи розвитку суспільства. Нагадаємо, що у XIV–XV ст. у низці міст Західної Європи виникли університети, в Німеччині в 1450 р. було винайдено книгодрукування, були відкриті й набули поширення магнітна голка, папір, механічний годинник, окуляри, географічні карти, ввезено з Азії порох тощо... Все це, незважаючи на складне політичне стано-

вище в Україні – агресію Криму, експансію польсько-литовсько-католицьких сил тощо із запізненням, але також проникало на землі Південно-Західної Русі.

Виробка в майстерні обложної гармати. З гравюри XV ст.

У галузі військової справи важливим фактором її змін у дану епоху стала поява вогнепальної зброї. Саме друга половина XIV ст. – час тріумфального розповсюдження вогнепальної зброї по всій Євразії.

Вперше в Західній Європі гармати використовують у військових діях у 1338 р. Досить швидко вони проникають і на схід Європи. У Литві вони з'явилися у 1382 р., у Польщі – 1383 р., в руських землях, як стверджують дослідники, між 1376 та 1382 роками[21]. Спочатку за ефективністю гармати не надто вирізнялися від інших далекобійних засобів того часу – катапульт та самострілів й застосовувалися паралельно з ними. Втім, вже тоді літописці відзначали значний психологічний ефект гарматних пострілів – "тол бе грозно, ино якоже от великого того грому многим человекам падати"[22].

На цьому етапі приблизно до середини XV ст. в цілому була певна перевага фортеці над силами облоги і штурму, що пов'язувалося з удосконаленням фортифікаційних засобів ведення бойових дій та недосконалістю тогочасної артилерії. Міста обносилися кам'яними стінами з баштами та ровами і були значно більш неприступними, ніж замки середньовічних феодалів. Приблизно з останньої чверті XIV по першу чверть XV ст. вогнепальна зброя залишається засобом виключно фортечного захисту, що використовувався разом з іншими способами оборони. Та й фортифікаційні споруди, переважно стіни та башти, кількість яких значно зросла, конструктивно, фактично з однаковим успіхом, підходили для ведення вогню одночасно з пищалі, лука та арбалета. Вогнепальна ж зброя в ті часи залишалася ще настільки недосконалою, що літописці як правило навіть не розповідали про її використання. Звичайно, з удосконаленням цього виду зброї вона набула величезного впливу на характер ведення військових дій. Із зростанням ударної сили артилерії все яскравіше починає проявлятися вплив на середньовічну фортифікацію саме вогнепальної зброї. З другої чверті XV ст. гармати та пищалі вже починають виділяти в окремі підрозділи з усього

обложного арсеналу армій розвинених європейських країн. Кам'яні стіни фортець надалі швидше вщент руйнувалися від артилерійського вогню, який вівся кам'яними, а потім і залізними ядрами, при цьому кутові башти з округлих чи квадратних, як це було досі, перетворюються на п'ятикутні спочатку також кам'яні, специфічної форми, яка забезпечувала рикошетування ядер при їхньому влученні в стіну. Але все швидше здійснюється процес заміни кам'яних стін земляним насипом – фактично валом, в якому грузли кам'яні і залізні ядра.

Основним родом військ в цих умовах стає нова європейська піхота, стрижень якої складає вже насамперед вільне населення зі швейцарських гір та фламандських промислових міст – ткачі, сукнарі, ковалі, шкіряники... З'являється та набуває поширення створення найманих військових частин та навіть армій, які починають переважати за боєздатністю давні традиційні феодальні ополчення. Майже разом із ще недосконалими гарматами з'явилася ручна вогнепальна зброя – бомбарди, кулеврини, аркебузи тощо. Бомбарда - це ствол невеликого калібру, що кріпився на дерев'яній основі довжиною до метра. У XV ст. набули поширення аркебузи, для яких вже було характерно дерев'яне ложе та ґнотовий запал. Вага такої ручної вогнепальної зброї дорівнювала 15-20 кг, а дальність стрільби – 150-200 м. У 1521 р. в Іспанії було удосконалено аркебуз. Таким чином виник мушкет – важка довгоствольна рушниця великого калібру з вагою кулі в 55 г, з якого стріляли з сошки – гострокінцевої жердини з розгалуженням на верхній кінцівці. Кулі з мушкета пробивали найважчі лати. У 1564 р. у місті Перуджі, в Італії, було виготовлено 500 рушниць, довжина стволів яких була лише білизько 20 см. Виготовлення цих рушниць дало поштовх до винайдення пістолета, який одержав назву від м. Пістоя в Тоскані. Цей різновид зброї дав поштовх до подальшого розвитку ведення військових дій. Для усвідомлення цього було достатньо низки битв, після яких вже в XVI ст. лицарська армія остаточно зійшла з історичної арени. Цікаво, що в XIV–XV ст. яскраво спалахуюча на сонці поверхня металевої броні ще демонструвалася відкрито, що мало великий психологічний вплив на ворожих солдатів. "Доспехи же на них бяху чисты велми, яко сребро блистающее и въеружени зело",– підкреслювалося у літопису[23]. З XVI ст., з появою і поширенням вогнепальної зброї, сяючі лати під час бою все більше починають прикриватися яскравим одягом з метою маскування їхніх власників, таким чином, війська набули вигляду "чудових, квітучих лук".

Значне зростання кількості ручної вогнепальної зброї визначило зародження й удосконалення нової тактики ведення бою. Для виконання залпу одночасно з найбільшої кількості мушкетів або пищалей

піхота мала шикуватися в довгі лінії, що налічували в глибину 2–4 шеренги. В той же час під час облоги та оборони фортець все більшого розмаху набувала мінна та контрмінна війна. У польовому бою все більше поширюються окопи, які пізніше в українській мові одержали назву шанці. Як правило це були чотирикутні земляні редути, посилені гарматами.

Артилерію спочатку не наважувалися вивозити в поле інакше, ніж в гуляй-містах – пересувних, іноді кількаповерхових баштах, втім щодалі більше її починають застосовувати під час облог. У середині XV ст. зафіксовано перші випадки виключно вогнепального взяття міст. Гармати того часу, виходячи з малюнків літописів, були потовщені у дульній та казенній частинах, мали фігурні турелі, численні поперечні та одиничні повздовжні шви, рідко прямокутні бічні скоби для переміщення ствола. Їх виготовляли з залізних смуг, заварених в довжину та укріплених набитими на них металевими обручами. Лафети були ще невідомі й стволи кріпилися до дерев'яних станків. Кам'яні ядра летіли після пострілу на дистанцію до 1,5 км. Поверх пижа при зарядженні іноді накладали камені або шматки заліза, використовували й палаючі ядра, при цьому кам'яне ядро вимазувалося смолою, вапном із різними прокладками тощо. Деякі гармати стріляли в той час лише один раз на день, деякі – виходили з ладу після першого ж пострілу. Важкі гармати були калібром, як тоді відзначалося, "в коліно" та "в пояс" людині. Турецькі гармати того часу, що збереглися до наших днів, були довжиною 4,7 м, а їхні кам'яні ядра дорівнювали впоперек 64-74 см та важили 220–287 кг. У той же час великі гармати, ефективні під час обстрілу міських стін, які до місця призначення іноді везли 40 пар биків, були вкрай незручними в умовах захисту фортеці – можливо було тричі вистрілити з т. з "малого наряду", доки виконувався один постріл з великого. З кінця XVст. почали застосовуватися "верхові гармати" великого калібру – мортири для ведення навісної стрільби, пострілами з них пробивали склепіння фортець. Великого поширення набули й т.з. "тюфяки" – гармати з розтрубом на кінці короткого ствола, з яких стріляли віялом картеччю.

Кримське ханство й Україна

У середині XV ст. становище в Східній Європі значно ускладнюється. Безпосереднім і дуже небезпечним ворогом насамперед Литви, Польщі та Московії стає Крим. Саме тут ще наприкінці XIII ст. оселилася частина монгольських завойовників, які брали участь у поході Батия на Русь, виокремившись з часом в окреме Кримське ханство, здобуття суверенітету яким припадає на 1433-1443 рр.[24] Деякий час вони залишалися досить мирними сусідами із землями Великого князівства Ли-

Татарин.
Малюнок А. Дюрера початку XVI ст.

товського, до складу якого, відповідно, тепер входили й українські землі. Мешканці Криму здебільшого ще займалися мирною працею – землеробством, скотарством, причому переважна частина їх залишалася надзвичайно бідною. Втім, незабаром ситуація різко змінюється. Невеликі озброєні татарські загони все запекліше починають здійснювати напади на міста й поселення в межах України. Метою цих набігів стає переважно «ясир» – невільники, які дуже дорого продавалися на кримських та східних ринках. Легка здобич у мирних українських селах дедалі більше привертає увагу кримчаків, які надзвичайно швидко опанували новий, але, фактично споконвічний засіб степовиків до наживи. Тим більш, що кіннота – на той час найкращий засіб пересування на далекі відстані – залишалася справді найдосконалішою ланкою їхнього військового мистецтва, й фактично всього життя. Активізації цього явища сприяла й різниця віросповідань – жорстока боротьба християнства та мусульманства, що загострювалася в ті часи зокрема під час хрестових походів та багаторічних релігійних війн. Перший значний татарський набіг з Криму на українські землі відбувся 1447 р. Надалі це рішуче поклало край відносно спокійному періоду відновлення Південної Русі після монгольської навали. Становище значно ускладнюється з 1475 р., коли Кримське ханство потрапляє у васальну залежність від Оттоманської Порти – адже ясир, невільники, основна мета набігів – високо цінувалися на усьому Сході. Відповідно відбулася певна структурна перебудова Кримського ханства як державного утворення, яке віднині стає гостро націленим виключно на військово-грабіжницьку зовнішню політику. Цьому сприяла, підкреслимо це ще раз, й надзвичайна бідність усього населення Криму, для якого ясир частогусто був єдиним засобом існування. Виходячи з цього, формуються й нові покоління кримськотатарських воїнів – які будучи надзвичайно чесними й відданими в приватному і державному житті, відзначалися надзвичайною жорстокістю і підступністю у боротьбі проти "невірних" – християн. Покоління й покоління чоловічого населення Криму виховувалися передусім саме як жорстокі завойовники і вже змалку готувалися до далеких походів. Ледь віднімаючи дитину від грудей, як повідомляв французький військовий інженер Гійом Левассер де Боплан, який перебував в Україні у 30-х роках XVII ст., татарські матері

Татарин із награбованим.
Гравюра другої половини XIX ст. з акварелі Ю. Брандта

ретельно купали її в підсоленій воді, аби сильніше затверділа її шкіра і ставала нечутливою до холоду – коли завойовник перепливатиме українські ріки в зимову пору. Вже з 12-ти років дітей брали у військові походи. Переважна більшість кримськотатарського війська не мала кольчуг або іншого військового вбрання, його мали лише найзаможніші воїни. Одяг більшості татар складався з кожухів – у теплу пору року або в дощ вони оберталися вовною догори, з настанням холодів – виверталися вовною всередину. Здебільшого зброю татарського війська складали шабля, лук й сагайдак з 18-20 стрілами. На поясі висіли кинджал, кресало для викрешування вогню й шило з 5-6 сажнями міцної мотузки щоб в'язати бранців. Кожен воїн також мав т.з. квадрант – досить складний для свого часу астрономічний інструмент для визначення місця перебування по зірках.

Великі набіги як правило очолював сам хан, війська якого складали до 80-100 тис. вершників. Набіги розпочиналися здебільшого в січні, щоб численні болота та річки, які зустрічалися на шляху, замерзли, вкрилися кригою й не заважали руху військ. До того ж татари не підковували коней і ті по снігу не так нищили копита. У джерелах неодноразово підкреслювалася надзвичайна влучність татарських воїнів, які верхи, на повному скаку влучали в ціль з луків з відстані до 200 кроків. Татарські воїни нерідко також на ходу перескакували на «свіжого» із

втомленого, який, до речі, був чудово навчений, одразу ж перебігав під ліву руку вершника і, відпочиваючи, біг поруч. Як відзначалося сучасниками, татарські коні зовні були негарними, невисокими, мали видовжений корпус, схудлі з густими гривами, що нерідко звисали аж до землі, втім, надзвичайно швидкими та витривалими. Вони весь час паслися: і влітку, і взимку, розгрібаючи копитами сніг, відшукуючи торішню траву, гілки й кору дерев, хвою, солому тощо. Коли татарські війська перетинали Дніпро, кожен воїн робив невеликого плота з очерету, вміщував на ньому жорстке дерев'яне сідло, лук, сагайдак зі стрілами, шаблю, одяг; прив'язував плота коню до хвоста, а сам голий з нагайкою у руці плив праворуч від коня, підганяючи його і тримаючись лівою рукою за гриву. Втім, іноді татарські воїни перепливали ріки й верхи, сидячи в сідлі.

У степу просування татарського війська, як повідомляли самовидці, складало незабутню картину: 80 тисяч татарських вершників супроводжувало ще до 200 тис. коней – адже кожен з вершників вів за собою ще двох запасних коней. *"Менше дерев у лісі, ніж татарських коней в степу, – писав Боплан, – ...коли бачиш їх здалеку, то видається, ніби суне з видноколу якась хмара – вона клубочиться, збільшується і жахом сповнюються серця найсмілівіших людей"*[25].

Пікет. Мал. Т. Горшельта. 1874 р.

Наближуючись до кордонів, де були виставлені як правило козацькі пости, татарські загони йшли далі переважно глибокими балками, приховуючи своє просування вглиб країни. Французький військовий мемуарист Ж. Маржерет, який перебував на службі за часів Бориса Годунова, писав про засоби охорони проти татарських набігів: *"...там тягнуться шляхи,... понад те, інколи ростуть одинокі, розсіяні дуби, віддалені один від одного на 8, 10 і до 40 верст. Як правило, біля кожного з них стають два ратники з готовими кіньми: один вартує на вершині дерева, а товариш його годує коней, повністю засідланих. Вершники змінюються через чотири дні. Якщо той, хто сидить на вершині дуба, побачить вдалині пил,*

одразу злазить, негайно, не кажучи ні слова, сідає на коня, мчить во весь дух до іншого дерева, кричить віддаля і показує рукою, де бачив ворога. Вартовий другого дерева, знаходячись на вершині, вже здаля помічає прудкого вісника і ледве зрозуміє з його слів чи із знаків, з якого боку підіймається пил, наказує своєму товаришу, який доглядав коней, мчати до третього дерева..."[26] За такою ж схемою працювала й система козацьких веж в степу: у разі появи татар, запалювали вогнище, з якого валив дим – знак небезпеки.

Досить швидко виробилася схема руху та дій татарського війська, якої воно майже бездоганно притримувалося протягом століть. Під час набігу дві третини війська постійно пересувалися разом, гарантуючи оборону на випадок раптового удару ворога. Остання ж третина поділялася приблизно навпіл й утворювала правий та лівий фланги. Так татари рухалися з невеликими перервами фактично без перепочинку вдень і вночі, не запалюючи вогню, намагаючись нічим не видати своєї присутності. Діставшись місцевості - мети набігу, основні сили рухалися у такому ж порядку, а фланги розкидалися тепер досить широко – "на 8-12 миль" вперед та вбік у пошуку здобичі.

За звичай вони поділялися на 10-12 загонів по 500-600 вершників. Загони оточували села, всю ніч палячи багаття й пильнуючи, щоб селяни не втекли з оточення. А зранку татари грабували і палили хати, вбиваючи тих, хто захищався та старих, які становили інтерес як ясир. Всіх інших зв'язували та гнали разом з худобою – кіньми, волами, коровами, козами, баранами...

Коли флангові загони поверталися зі здобиччю до основних сил, два інших крила приблизно такої ж чисельності відокремлювалися від основного війська, таким чином відбувалося збереження основних сил для відбиття раптового удару. Але не бій з ворогом був основною метою татар, а, насамперед, пограбування – з'явитися зненацька і хутко зникнути із здобиччю. Повернувшись у дике поле та відійшовши на певну віддаль від кордону, татари зупинялися на перепочинок, під час якого ділилася здобич, яка досі залишалася спільною власністю. *"Це видовище зворушує найбільш зачерствілі серця:, – писав де Боплан, – чоловіка розлучають з жінкою, а матір з донькою, і не мають вони жодної надії ще раз колись зустрітися. Ті люди стають нещасними невільниками поганців-мусульманів, серед яких зазнають наруги і принижень. ...Татари здійснюють наймерзенніші вчинки, знеславлюючи дівчат, гвалтуючи жінок на очах їхніх батьків і чоловіків, обрізуючи хлопчиків у присутності батьків, аби дістались у лоно Магометове. Найбільш тверде серце зворушилося б при зойках і співах, сльозах і стогонах цих нещасних русинів. Бо той народ зі слізьми співає і в сльозах оплакує своє горе..."*[27]

Але не лише через великі набіги несли біду Україні та іншим землям Східної та Центральної Європи загарбники. Переважно влітку за здобиччю вирушали порівняно невеликі татарські загони, які нараховували лише декілька тисяч вершників. Намагаючись досягти своєї мети, залишаючись непомітними, вони поділялися на зовсім невеликі загони по 10-15 вершників і раптово всі одночасно з'являлися в якомусь заздалегідь визначеному місці. Козаки, які йшли по слідах за значною кількістю нападників, часто-густо залишалися ні з чим, бо вже за кілька годин трава в степу, яка полягла після проходу значної кількості військ, вставала знову після проходу такого незначного загону. І таким чином 10-12 тисяч татарських вершників раптово, як сніг на голову, з'являлися у мирних містах і селах України, Московії, Польщі, Литви, Угорщини тощо

Набіги з Криму відбувалися практично кожну другу-третю весну. Це пояснюється тим, що організувати набіг, тобто посадити більшість чоловічого населення Криму на коня щорічно, без запасів зерна було все ж справою досить ризикованою – а якщо саме цього разу набіг не вдасться? Тобто слід було на всяк випадок іноді все ж сіяти хліб. В той же час на окремі місцевості іноді відбувалося й кілька набігів протягом одного року. При цьому, щоб перетнути кіньми поліські болота (хто їхав Білоруссю, звичайно пам'ятає такі місця: день за днем скільки бачить око – болота, а з них тягнуться дерева) слід вибирати такий час, коли болота ще сковані кригою, але сніг вже починає танути, щоб коні мали змогу розгрібати його копитами та видобувати для прогодування торішню траву. Як приклад цих набігів наведемо набіг кримських татар на Москву 1521 р. В той час великим московським князем був батько Івана Грозного Василь III, який, одержавши звістку про наближення татар, залишив місто, кинувся на північ, до Новгорода, збирати полки. Адже Північна Русь не так постраждала від монголо-татарської навали, як інші руські землі, де, за літописами, людського голосу не було чути, а лише вороння каркало. Відомо, що неодноразово хани намагалися організувати похід на Новгород, але щоразу такі спроби закінчувалися невдачею у трясовині боліт. У 1521 р. Москву Гірею захопити не вдалося. Татарські загони підійшли на відстань до 15 км від міста[28], й налякані бояри видали татарам "ярлик" з великокняжою печаткою – зобов'язання платити данину. Тим часом з'явився з півночі Василь III з військами, й татари, не ризикуючи вже здобутим, швидко відступили до Криму. Зокрема, Герберштейн називав вже зовсім фантастичну кількість полонених із Східної Русі, відігнаних того року до Криму – 800 000 осіб[29], які продавалися на невільничих торгах у Кафі (нинішня Феодосія – *С. П.*) дешевше за баранів й відомі

випадки, коли їх купували, щоб призвичаїти татарських дітей та яничар – майбутніх завойовників – до крові – вчитися вбивати.

Все це дозволяє зрозуміти, чому великі князі литовські часто-густо просто намагалися відкупитися – платили щорічну данину кримському ханові аби він не розоряв Київщини. "А його милість господар наш про тебе брата свого хоче те вчинити: з своїх людей і з княжих, і з панських, і з боярських в землі Київській і в Подільській з кожної людини голови велить тобі по три гроші дати в кожний рік..."[30] Звичайно, ця данина, хоч вона виплачувалася і не щорічно, важким тягарем лягала на населення України. З іншого боку зрозуміло, що навіть одержавши данину, втримати окремі татарські загони від набігів, які давали їхнім учасникам реальний прибуток, хан був не в силах. Робилися неодноразово запити та подання турецькому уряду, приносилися дари кримському хану, – втім всі ті заходи, звичайно, не могли утримати голодну степову орду, яка живилася майже виключно здобиччю від набігів, та з покоління в покоління виховувала в собі саме цей засіб прожиття.

Україна під владою Речі Посполитої. Козацтво

Слід зазначити, що в ті часи не лише Кримська Орда „голодними очима" дивилася на українські землі. З держав, розташованих поруч із кордонами України, Польща, піддана, як і Київська Русь, нападу монгольських кочівників в 1241, 1259 та 1287 рр., порівняно швидко, вже з другої половини XIII ст. залучається до системи європейських господарських зв'язків. У зв'язку з монголо-татарським нашестям Південно-Східна Русь на століття фактично випала з стану нормального економічного і суспільно-політичного розвитку. Саме через Польщу проходили тепер нові шляхи європейської торгівлі від північних морів до Чорноморського узбережжя і далі на Ближній Схід. На ґрунті транзитної торгівлі це призвело до зростання багатих міст, які значною мірою заселювалися також і німецькими колоністами.

Об'єднання Польщі в окреме королівство відбулося вже у 1320 р. Відповідно "збирання" польських земель в умовах значного послаблення Русі дуже часто набувало форми захоплення сучасних західноукраїнських територій (колонізація Галіції та частини Волині) й важкої багаторічної боротьби проти німецького Тевтонського ордену, у якій фактично були створені й зміцніли основні засади структури польського королівського війська. Їх було закладено ще в середині XIV ст., за часів короля Казимира III, який серед інших законів, спрямованих на посилення центральної королівської влади, зобов'язав всіх землевласників, зокрема духівництво й городян, не-

сти особисту службу або поставку короні військових чи просто озброєних людей. У цих суспільно-політичних та економічних умовах польські збройні сили відзначалися патріотизмом, високою військовою майстерністю та виучкою, а з здобуттям перемог – і високим бойовим духом.

Унія Польщі з Литвою (1386 р.), спрямована на боротьбу проти спільного на той час ворога – німецького ордену – мала безпосереднім наслідком перемогу під Грюнвальдом, де 1410 р. об'єднані польсько-литовсько-руські сили завдали рішучої поразки агресорам. Надалі, в середині XV ст. завдяки союзу польської королівської влади зі шляхтою – мілкопомісним дворянством над німецьким орденом було здобуто повну перемогу, внаслідок чого до Польщі було повернено Помор'я, а також відійшла більша частина Західної Пруссії.

Під час цих подій польські королі, задля конкретних цілей в питаннях накопичення та об'єднання сил, збереження політичної влади, престолонаслідування тощо, були вимушені раз по раз йти на поступки шляхті, зокрема санкціонувати звільнення її від усіх податей та повинностей окрім військової служби та уплати 2 грошей з лану земельних володінь. Між тим, після переможного закінчення воєн з орденом, шляхта стає зацікавленою в максимальному обмеженні королівської влади й успішно діє у цьому напрямку. Таким чином, період з початку XVI до середини XVII ст. стає часом найбільшого економічного та політичного розквіту шляхти, що відбувався за рахунок пригнічення інших прошарків суспільства. В той же час з прийняттям 1569 р. Люблінської унії – Польща і Литва, до складу яких тепер входила і значна частина території колишньої Київської Русі, об'єдналися в одну державу – Річ Посполиту. Київ, населення якого за розвідками вчених складало на цей час 15 тис.[31], як і інші землі та міста України, увійшов до складу новоствореної Речі Посполитої.

Слід зазначити, що навіть в період надзвичайного занепаду, зокрема навіть у "великий впад", який відбувся після розгрому Києва Менглі-Гіреєм 1482 р., місто все ж продовжувало відігравати важливе політичне й військово-стратегічне значення. Це яскраво постає з листа кримського хана польському королю: "Зійшовши на київські гори, я би одним оком дивився звідти на свій Бахчисарай, а другим – на твій Краків"[32]. Втім, на відміну від Поділля, Волині тощо, приєднання Києва до Польщі викликало певну дискусію у польському Сеймі. Противники цього приєднання, звичайно, не сумнівалися у правах Польщі на Київ. Походів короля Болеслава на Київ ще у XI ст. як приводу для цього, було цілком достатньо – певну вагу мали насамперед військово-економічні аргументи проти прилучення Києва до метрополії, що могло б,

як вважали ряд державних діячів того періоду, стати насамперед важким фінансовим тягарем для країни. При цьому згадувалася і річна данина, що платилася Литвою татарам, аби вони не пустошили Київщини. Втім, врешті-решт імперські амбіції взяли гору і переважною більшістю членів Сейму та владою короля Київ і Київщину було приєднано до Польщі, після чого польська шляхта активно посунула в новий для неї край. При цьому слід підкреслити, що місцеве населення не надто приязно ставилося до іноземців, які вже протягом століть практично займалися грабіжництвом цієї землі. Стан речей досить яскраво постає і з польського вірша, який після перебування у місті 1585 р. наводить один з польських авторів: "Величний колись Київ має славне ім'я. Хоч останнім часом все придавив хоробрий солдат, але все ж таки бережися"[33].

Ю. Коссак. Рейтарин. Гравюра кінця XIX ст.

Для проведення відповідної зовнішньої політики Польща потребувала значних збройних сил, система формування яких була достатньо відпрацьована вже на другу половину XVI ст. Основну силу польського регулярного війська складала регулярна шляхетська кіннота, яка утримувалася на "кварту" (четверту частину) всіх королівських доходів з маєтків. Це військо мало забезпечувати постійну оборону країни, включаючи Подолію та Україну. Звичайно, Польща воювала з сусідніми європейськими країнами – Німеччиною, Московією, Швецією тощо, але після унії з Литвою й входженням українських земель до складу Речі Посполитої, з початком кримсько-турецької експансії наприкінці XV ст. значні збройні сили країни утримувалися насамперед проти татарських набігів. Для формування кінних рот цього т.з. "кварцяного війська" король видавав особам, рекомендованим гетьманом, – ротмістрам "оповідні листи", тобто, фактично, повноваження для військового набору.

У той же час зміна внутрішнього становища в Польщі, що відбувалася практично із захопленням України протягом XVI – першої половини XVII ст., позначилася на стані польського війська, яке надалі більше складали загони окремих польських феодалів або до-

Селяни на панщині. З гравюри XVI ст.

сить часто просто авантюристів, які проводили власну політику, що нерідко не відповідала інтересам країни. При цьому суперництво між різними угрупованнями шляхти призводило надалі до подальшого послаблення королівської влади «аж до обрання королів не серед польських феодалів, а з іноземців» (Г. Валуа, 1573 р. – *С. П.*). Свій досить значний бойовий досвід велика кількість військових з регулярної польської армії надалі більше намагалася використати не так проти хижацьких набігів кримчаків чи інших проявів агресії проти Речі Посполитої, як передовсім, власне, проти мешканців України, в якій польська влада насамперед відібрала общинні землі, луки та пасовиська, знищивши таким чином селянську громаду. Надалі політика панської Польщі була спрямована на остаточне закріпачення селянства України. *"Селяни тут надзвичайно бідні, – писав Боплан у 30-х роках XVII ст., – бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кіньми і працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей Зеленими святами і на Різдво. До того ж мають возити для свого пана даром дрова та й відбувати багато інших робіт, яких не мали б робити. Ще вимагають від них грошових податків. Крім того, десятину з баранів, поросят, меду, усіляких плодів, а що три роки й третього волика. Словом, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише заманеться вимага-*

Польський пан із своїми гайдуками. Гравюра XVII ст.

ти. Не дивно, що цим злидарям у таких важких умовах не залишається нічого для себе. Але це ще не все: пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, а й над їхнім життям; такою великою є необмежена свобода польської шляхти (яка живе наче в раю, а селяни наче в чистилищі), що коли селяни потрапляють у ярмо до такого пана, то опиняються у гіршому становищі, ніж каторжанин на галері. Таке рабство є причиною того, що багато селян тікає, а найвідважніші з них подаються на Запоріжжя..."[34]

Слід відзначити, що численні польські загони в Україні утворювалися протягом усього XVI століття, аж до широкого розгортання в Україні національно-визвольного руху, здебільшого під приводом захисту краю від невірних – кримських татар. Для цього слід було лише одержати так званого «заповідного листа", який прагнули мати переважно ті, хто був «не в ладу із законом» - польські шляхтичі або корінні мешканці. Історично так склалося, що на території Київщини, наряду із значним відтоком населення в ті роки (в першу чергу через постійні напади татарських загонів), існувало багато «захожих» людей, здебільшого шляхтичів, які вигнані з місць постійного проживання судовими переслідуваннями, складностями життя, під вагою

переслідувань особистих ворогів тощо з різних, але надзвичайно схожих причин тікали сюди. Їхня мета була як правило – знайти багатство, а іноді й чужою кров'ю змити попередні гріхи. Цьому сприяли обставини тогочасного буття – адже вислів "сам собі пан" в умовах постійних збройних сутичок з татарами (наприклад, тільки з початку XVII ст. до доби Богдана Хмельницького лише великих набігів татар в Україну нлічувалось до 100), з іншими шляхтичами, запорозькими козаками, коронними, московськими військами, які з кожним відновленням військових дій надалі частіше також з'являлися тут, надзвичайно достовірно відображає тогочасне життя в Україні. Ті ватажки-авантюристи, маючи іноді в характері деякі зародки лицарства, щодо місцевого населення були справжніми розбійниками, діяння яких дійшли до нас зокрема завдяки скаргам, записаним у свій час в судових книгах. Так, на ротмістра С. Іскоростинського, за даними дослідників, лише протягом 1609 р. було розпочато 29 судових справ про розбій та пограбування та 30-та – про вбивство шляхтича Ф. Полонського. Документи несуть пам'ять кривавих злодіянь того ж року на Київщині – Пашкевича, Старинського, Магдаленського, Книша та інших. Полковник Тапежник 1611 р. грабував Київщину на чолі п'ятитисячного загону...

Все це зрештою змусило короля Сигізмунда III скасувати видачу "заповідних листів", що, звичайно ж, великого значення не мало. Врешті-решт, через значну кількість скарг король взагалі був змушений видати наказ про розпуск таких загонів. Проте виконати це, як виявилося, було неможливо. Окрім того, вже за два роки (1617 р.), загони знову почали набиратися для відбиття чергового турецько-татарського набігу. І знову по всій Київщині залишали криваві сліди шляхетські набіги. І десятки років їхніми ворогами насправді були не стільки кримські татари, від яких вони мали захищати край, а "схизматики" – місцеве православне населення. І коли Орда без будь-яких перешкод грабувала білоруські землі й потроху переходила на київське Полісся, як повідомляють дослідники, один з таких польських верховодів – І. Жашковський на тій же Київщині викрадав селян, мучив їх, розпинав на хрестах, аж доки вони триразово не присягалися служити йому на його землях. Ян і Марціал Сташкевичі на чолі загону з 300 вершників нападали на окремі садиби, села й містечка, та, пограбувавши вдосталь, вимагали від мешканців розписки, що вони жодних претензій не мають і не матимуть. М. Фастовець із загоном з 2000 осіб взагалі вів справу згідно з всіма правилама військового мистецтва: підійшовши до містечка, він вимагав викуп грошима та провіантом, а якщо відповідь його не влаштовувала, розпочинав облогу і, взявши містечко приступом, накладав на меш-

канців контрибуцію. Не дуже різнилися від усього цього й дії коронних військ. Так, хоругва Яна Потоцького, воєводи Брацлавського, 1609 р. на шляху до Смоленська повністю вирізала мешканців колишнього міста Звягиля (Новоград-Волинська). За два роки після його загибелі, коли тіло цього ж Яна Потоцького з великими урочистостями у супровроді двохсот вершників перевозилося на батьківщину, прибувши до містечка Олевськ, конвой дощенту пограбував замок і садиби[35]. Коронні війська лише тим різнилися від напівбандитських об'єднань, що вони не «піднімали руку» на майно значних сановників, садиби ж дрібних володарів грабувалися начисто. І так тривало в Україні десятки і десятки років...

Таке послаблення польської королівської влади, що пояснювалося відсутністю в неї надійної опори в суспільстві, вело до кризи в країні, яка виникла внаслідок повстань в Україні в першій половині XVII ст., й, особливо 1648-1654 рр., а агресивна політика, яку намагалися проводити Стефан Баторій, Сигізмунд III, Владислав IV та ін., вороже налаштовувала Польщу до більшості сусідніх держав і врешті-решт за століття призвела до реальної загрози самому існуванню Речі Посполитої як такої.

***

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. населення України охопили смуток та відчай. Невипадково у вітчизняній історії цей період отримав назву "смутного часу". Минуло понад триста років з початку монголо-татарського нашестя, але спокою на Русі не було – набіги, пограбування, шаленість озброєних загонів, беззахисність життя, нарешті, походи польського війська на чолі з двома Лжедмитріями на Москву, шведська інтервенція тощо спричинили значний сплеск визвольно-патріотичного руху, який очолили купець Мінін та князь Пожарський. В Україні, яка входила до складу Польсько-Литовської держави, аналогічні процеси, звичайно, також мали місце, але вплив загарбників тут був значно більшим, ніж у Північно-Східній Русі, та й місцеві патріотичні сили були підірвані міжусобицями, тривалим монголо-татарським гнобленням, литовським пануванням, татарськими набігами, зрадою верхівки. В цілому, те, що відбувалося у країні, протягом століть залишалося чимось повсякденним, вже майже цілком нормальним. Втім, надалі, у зв'язку з польською експансією, в Україні все більше посилювалися релігійні протиріччя між католиками – населенням Польщі та Литви, та православними, якими залишалися українці. У той же час верхівка українського суспільства «ополячувалася» і значною мірою намагалася не брати участі в антипольському русі. Але зокрема ідея церковної унії – погодившись на зверх-

ність Ватикану, домогтися рівноправності на території Речі Посполитої реформованого православ'я з католитизмом – викликала нечувану протидію місцевого населення, незважаючи на надзвичайно жорсткі заходи щодо її введення. Окремі виступи нижчих прошарків суспільства, переважно селян, придушувалися польською владою з надзвичайною жорстокістю і аж ніяк не змінювали загального ходу подій. Польська шляхта не хотіла й слухати про розширення прав "хлопів" та козацтва, ставлячись до них з відкритим презирством. Надалі поляки в Україні дістали право обіймати будь-які посади, будувати скрізь костьоли та купувати землі. За цих умов боротьба, що розпочалася, неодмінно набувала значення боротьби за віру – між католицизмом та православ'ям. Згодом, з появою в Україні ордену єзуїтів, гноблення та знищення православ'я набуло нечуваного розмаху. Польські королі почали роздавати місця православних єпископів навіть неосвіченим воякам за їхню "пильну службу королівству", а польські магнати віддавали православні монастирі у придане за дочками. Знову наведемо спогади Боплана, який з подивом писав, що обід звичайного польського дворянина в Україні був розкішнішим від обіду французького короля. Звичайно, все це важким тягарем лягало на плечі перш за все українського селянства. З посиленням в країні феодального гніту становище селянства все білтше ускладнювалося, все нові й нові повинності накладалися на нього. Крім того, в умовах нескінченних збройних нападів осіле населення, переважно селяни – "хлопи" – було вимушене «ходити за сохою з шаблею та списом» і лише мріяти про волю. Саме тоді, коли країна була як величезний озброєний табір, споконвічна мрія народу про волю, знайшла яскраве втілення в козаках – вільних озброєних людях, міс-

Битва козаків з польським військом. Малюнок М. Дерегуса

цем перебування яких став переважно степ.

І.Рєпін. "Козак у степу". Олія. 1881 р.

"Козак" у перекладі з тюркської означає "вільна людина" Тип козака, як вільної, озброєної, глибоко віруючої, надзвичайно хороброї православної людини, якій були "Січ мати, а Великий Луг батьком", виробився на початку XVI ст. Саме в козацтві втілилася глибинна потреба українського суспільства, його самобутня захисна реакція на соціальний гніт і на численні зовнішні ворожі сили, що оточували Україну. З одного боку це був прояв боротьби низів українського суспільства проти представників королівської влади, феодалів та міського патриціату, вже достатньо розвинутих на той час. А з другого – політика Польщі, спрямована на економічне поневолення України, покатоличення його населення, викликала протест як представників вищих кіл українського суспільства, які, навіть досягнувши вищих воїнських та державних відзнак у Речі Посполитій, намагалися залишатися вірними своїй народності, так і широких народних мас, чия руська народність прирікала на поневолення і в яких намагалися відібрати останнє – віру їхніх батьків. Звичайно, слід розуміти, що поняття справедливості при постійних військових діях проти ворожих зграй, які фактично змінювали одна одну, в умовах соціальної нерівності, національної і релігійної ворожнечі протягом століть було досить спірним, що позначилося зокрема навіть в трактуванні власних назв, які змінювалися з часом, й зокрема укріплювалися в мові. Так М.О. Максимович, звертаючи на це увагу, писав: "...слово козак, що колись було племінним ім'ям горського народу косогів, а потім й Азійських орд, що означало взагалі наїзника, в турків та татар одержало лайливий зміст, коли козаками стали називати себе Запорожці, які дали себе знати Туреччині й Татарщині. Навпаки, на Україні слово козак перетворилося в народне ім'я, яким називають себе Українці в розумінні добровільного воїна..."[36]

Нескінченні татарські набіги з Криму вимагали постійної концентрації значних збройних сил. Козаки ж, у свою чергу, вбачали в

польському тиску небезпеку значно більшу й постійну, порівняно з тією, яка загрожувала з боку татар, що все ж було явищем тимчасовим. У цих складних політико-економічних умовах необхідність захисту свого народу викликала появу сил, які обрали місцем свого перебування південь України, звідки переважно «визрівала й насувалася» кримська небезпека, і де серед степу найменше слід було чекати контролю і загрози з боку польсько-литовської шляхти. Відомо, що багато козаків, серед яких були переважно вихідці з найбідніших прошарків населення, були родом з Київщини та Черкащини та інших районів Середнього та Нижнього Придніпров'я. Більшість з них з весни до осені мешкала поблизу Дніпра, ловлячи рибу, займаючись полюванням, а взимку поверталась додому. Окільки вони становили постійне бунтівне джерело невдоволення, спрямоване проти місцевих феодалів та центральної влади, київський воєвода та війт не дозволяли їм мешкати в місті. Звичайно, у цьому були й певні економічні причини, зокрема торгівля горілкою, вином, медом, пивом, яка досить часто здійснювалася козаками з порушенням прав мешканців міста та монастирів, які зазнавали значних збитків тощо. Таким чином, перебування козаків у містах, зокрема у Києві, з цих та інших причин строго контролювалося. Згідно з уставною грамотою великого литовського князя Олександра від 1499 р., міські мешканці, на подвір'ї яких зупинявся козак, під страхом штрафу у 12 коп. грошей повинні були негайно оповістити про це воєводу[37]. Зважаючи на це, формально не в'їжджаючи до безпосередньо до міста, козаки будували собі своєрідні шалаши з дерева та очерету, які називалися куренеми. До речі, походження цього слова найтісніше пов'язано із історією України, т. я. "курінь" у монголів означає родове та племінне об'єднання, до якого входили від кількох сотень до кількох тисяч юрт. Таким чином, у XIII-XIV ст. це слово потрапило в Україну й закріпилося в українській мові одразу в двох значеннях. А місцевість на північному заході Києва, де колись зупинялися поблизу міста козаки й концентрувалася більшість таких помешкань, з часом одержала назву Куренівка.

Не маючи змоги щоразу мститися загарбникам, які жорстоко та підступно здійснювали набіги на Україну, козаки, як реальна, певним чином організована військова сила, в свою чергу організовували походи у відповідь переважно на кримські і турецькі землі. Найперші писемні згадки про козацькі походи датуються 1492 р. В одному з листів Менглі-Гірей скаржився великому литовському князю Олександру на киян та черкасців, які захопили татарський корабель під Тягинею. 1493 р. Богдан, черкаський староста, «здійснив перехід під Очаків, зруйнував замок, забрав залогу й усяку здобич». Саме таким чи-

ном протягом століть українські козаки намагалися захистити країну від ворожих вітрів, ворогуючи практично з усіма навкруги, зокрема й з молодою Московською державою. І це досить легко зрозуміти, адже з посиленням ролі Москви, претендуючи на спадщину Київської Русі, великі московські князі воювали з Литвою та Польщею, що, безперечно, важко позначалося на житті народних мас передусім на території порубіжної України. Грабіжництво населення було обов'язковим елементом військових дій того часу, і, таким чином, приводів для взаємної помсти в умовах нескінченних нападів з усіх боків було достатньо. Все це було наслідком часу та крові, що століттями проливалася на українській землі.

Тип запорожця.
Мал. з колекції Д.І. Яворницького

На початку XVI ст. зустрічаються перші згадки про Запорозьку Січ – своєрідну козацьку республіку, в якій вбачалися втілення мрій України про волю і незалежність. Пам'ять про козацьку республіку навіки залишилася в народі, і невипадково М.В. Гоголь у своєму творі "Тарас Бульба" писав: *"Так ось вона, Січ! Ось те гніздо, звідки вилітають усі ті горді й дужі, як леви! Ось звідки розливається воля й козацтво на всю Україну!"*[38] Через свою віддаленість від тогочасних центрів України, Запоріжжя було практично недоступним для польської та литовської влади. 1552 р. на острові Хортиця було побудовано укріплений замок, в якому розташовувався козацький гарнізон. 1584 р. італієць Гамберіні так характеризував українських козаків: *"З козаків можна набрати 14 00–15 000 добірного, добре озброєного війська, жадного більше слави, як наживи, готового на всяку небезпеку. Їхня зброя – шаблі й рушниці, яких у них ніколи не бракує. Добрі вони до війни пішої й кінної...дають собі добре раду на морі. Мають усякі човни й на них їздять у походи на чорноморські землі".*[39] *1590 р., за висновками дослідників, козацьке військо налічувало до 20 тис. осіб*[40]. *Взимку на*

острові залишалося лише кілька сотень козаків, які несли охоронну службу, зберігаючи артилерію та військові припаси, інші мешкали переважно у селах. Січ, розташована на межі степу і поля, протягом століть кров'ю своєю захищала Україну від нападів і з півдня (Криму), і з південного сходу - від католицької експансії, а деякою мірою і від литовських та польських феодалів.

Боплан, який тоді перебував в Україні, досить детально описав козацький устрій. "...ви знайдете людей, що вміють всі ремесла, потрібні для громадського життя: теслярів для будування домів і човнів, стельмахів, слюсарів, мечників (зброярів), гарбарів, шевців, боднарів, кравців і т. д. Козаки - великі митці в добуванні салітри, якою переповнена Україна, та у виготовленні гарматнього пороху. Жінки прядуть льон і вовну, тчуть для свого вжитку полотно і сукно. Усі козаки вміють орати, сіяти, жати, косити, пекти хліб, готувати страви, варити пиво, мед і вино, виробляти горілку і т. ін...У мирні часи полювання і рибальство становлять головне заняття козаків"[41].

Характеризуючи ведення козаками військових дій, слід відзначити, що в атаку звичайно вони йшли "лавою" (в одну шеренгу), для зустрічі ворога "батувалися", тобто шикувалися у 3 шеренги. Для оборони замість загальноприйнятого в арміях Європи каре (чотирикутника), вони шикувалися у формі трикутника. Як відзначав Боплан, козаки дуже вміло застосовували в бою т.з. вагенбург, тобто табір з возів, які міцно поєднувалися між собою залізними ланцюгами. За возами займали місце переважно найкращі стрільці з пищалей, за якими в кілька шеренг розташовувалися інші. Атаку ворога козаки зустрічали одностайним залпом з пищалей. Безперервність такого вогню підтримувалася чітким виконанням дій – коли перша шеренга козаків стріляла, наступна заряджала пищалі та передавала першій. Таким чином, скорострільність залежала від кількості шеренг та відпрацьованості дій.

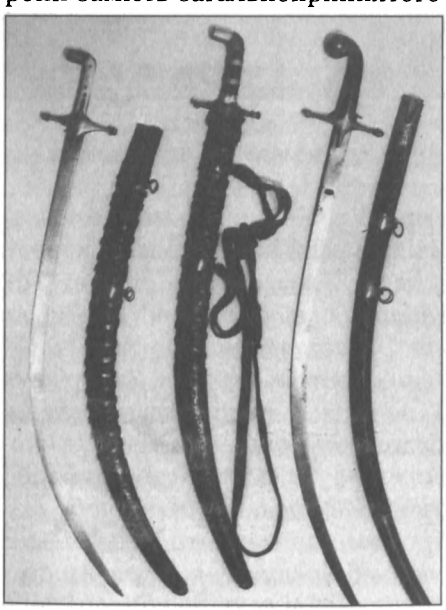

Козацькі шаблі. Фото. Національний історичний музей України. Київ

Після того, як лави ворога були розгромлені влучним при-

цільним вогнем з пищалей та гармат, з табору, як вихор, вилітала козацька кіннота й холодною зброєю фактично вже добивала деморалізовані залишки сил. Перемога в бою супроводжувалася стрімким переслідуванням втікаючого ворога. Слід зазначити, що напад козацькі війська намагалися здійснювати раптово, використовуючи як правило ніч для зближення з ворогом, а на світанку починали атаку, намагаючись оточити його. У бою козакам були притаманні: хоробрість, маневреність, ініціативність, взаємовиручка, що робило їх надзвичайно небезпечними супротивниками.

Як ми вже відзначали, працювати в полі українським селянам нерідко доводилося із зброєю, і питання зброї, поширеної в Україні в той період, набуває особливого значення. Зброя як невід'ємний атрибут життя зустрічається і в українському фольклорі, де зокрема йдется про "пищаль семип'ядну", "шаблю гостру", "тугий лучок й стрілочок цілий пучок"[42] тощо. Відповідно, тема боротьби та смерті за Вітчизну частогусто фігурує в українських народних думах, які століттями співали бандуристи, передаючи народне ставлення до славних лицарів війська Запорозького:

"Легла казацкая, молодецкая голова,
Как от ветра на степи трава!
Слава – не умрет, не поляжет
Рыцарство казацкое всякому расскажет!"[43]

Значну увагу дослідників привертає питання озброєності козацтва. Це пов'язано насамперед з перемогами, які досить часто здобували козаки у боротьбі проти, здавалося б, значно організованіших та озброєних фактично найостаннішими європейськими та східними зразками зброї, польських та татарських військ. Постійні збройні протистояння примушували козацтво, фактично вчорашніх селян, з одного боку озброюватися хто чим і як міг – саме цим, на нашу думку, пояснюються численні випадки виготовлення шабель, зразки яких дійшли до нашого часу, зібраних з деталей різних окремих примірників, різного типу, часу й походження, що пояснюється, як вважають дослідники, саме тривалим застосуванням їх у практичному житті. З іншого боку необхідність вижити й перемогти зобов'язувала козаків використовувати й досить сучасні на той час методи ведення військових дій, з яких надзвичайно важливим було застосування вогнепальної зброї. Так, відомо, що значна кількість козаків мала у своєму розпорядженні по кілька рушниць, що складали на той час фактично найостанніше досягнення в галузі озброєння – саме тому нерідко сучасники називали їх "огнистим", або "рушничним військом". Так, зокрема, Адам Кисіль, тодішній брацлавський воєвода,

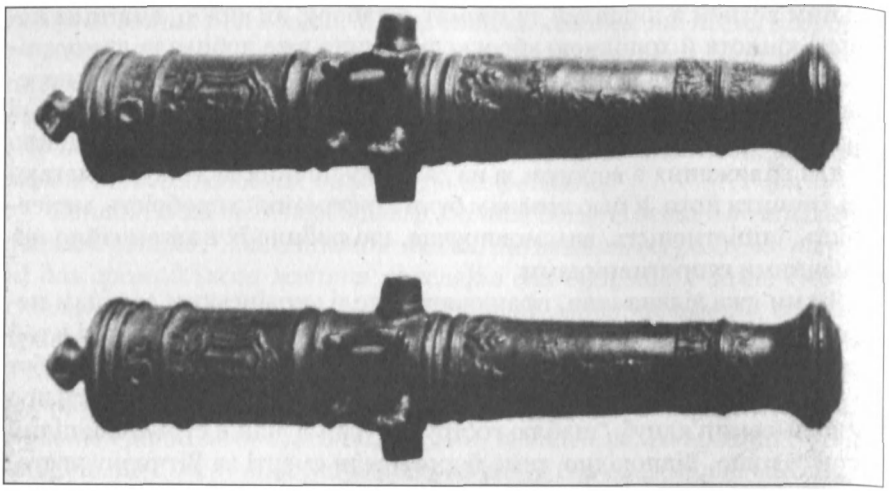

Козацькі гармати. Фото. Львівський історичний музей

1648 р. повідомляв коронному канцлеру, що Богдан Хмельницький має декілька десятків тисяч "огнистого війська"[44].

Розвиток вогнепальної зброї в Україні в XVI – першій половині XVII ст., як, відповідно, і в інших країнах, пройшов етапи від дуже примітивних зразків т.з. гаківниць до мушкетів – рушниць із кремінним ударним замком. Взагалі найпримітивнішим й найдавнішим зразком такоого різновиду зброї був "кий залізний", що з'явився на озброєнні ще у XIV ст. Це була залізна або мідна трубка, укріплена в колоді «для упору» в плече. Понад століття для оборони фортець і ведення вогню з мурів продовжували використовуватися гаківниці збільшених калібрів. У польових боях застосовували гаківниці вже переважно без гаків невеликих калібрів, від яких і пішли аркебузи, мушкети, рушниці, карабіни тощо. Аркебузи (гаркебузи) – досить важка і дорога свого часу рушниця калібром 12,5–18,5 мм, дальність пострілу якої сягала 250 м. Зокрема, саме ними були озброєні реєстрові і деякою мірою запорозькі козаки. З середини XVI ст. в

Герб війська запорозького. Малюнок. 1622 р.

Україні широко застосовувалися мушкети з ґнотовими або колісцевими замками, вагою 8–10 кг, та дальністю пострілу – до 400 м. Досить розповсюдженими були також "півгки" – короткі, легкі рушниці, "карабіни" (від арабського "карабі", що означає легка вогнепальна зброя), які називалися також "бандолетами", від назви пояса з гачком, за який вершник прикріплював карабін, "яничарки" – турецькі рушниці з ґнотовим або ударним кремінним азіатським замком тощо. Слід зазначити, що завдяки багаторічним торговим зв'язкам, наявності значної кількості трофейної, а точніше, турецької зброї, після століть безперервних воєн, а особливо після славнозвісної Хотинської битви 1621 р., саме цей вид зброї став в Україні найпоширенішим. У той же час відомо, що з середини XVI ст. мідні гармати, які переважно були на озброєнні в запорожців, виготовлялися на теренах України у ливарнях, що діяли у Києві, Львові, Ніжині, Стародубі, Почепі, Новгород-Сіверську, Глухові[45]. Ручна вогнепальна зброя частково також виготовлялася безпосередньо в Україні як правило за типовими й загальноприйнятими зразками східної або західноєвропейської зброї, з деякими змінами та удосконаленнями.

Київ у XVI–XVII ст.

В умовах безперервної внутрішньої і зовнішньої боротьби у Польсько-Литовській державі населення Києва зростало дуже повільно. Адже набіги кримчаків на Польщу, Прибалтику, Угорщину, теперішні російські міста та землі йшли територією України, якою рухалися загарбники, практично куди б не спрямовували вони надалі своїх коней. За таких обставин, коли практично кожен набіг з Криму проходив чи не територією нинішньої Київщини, люди вкрай неохоче селилися у цій місцевості.

Люстрації (переписи населення та майна – *С. П.*) показують значне зменшення кількості населення Київщини на початку XVI ст. Намагаючись якось протидіяти її обезлюдненню, литовська, а потім і польська влада були вимушені вдаватися до екстрених заходів. Так, одна з ранніх грамот, за якими києво-подільське міщанство звільнилося від низки податей та військових обов'язків, була видана великим князем литовським Олександром 1500 р. Втім, вже на початку XVI ст. чергові набіги зводили ті заходи нанівець, значні напади на Київ відбулися у 1522 р., коли зазнав поразки і потрапив у полон староста Черкаський Євстафій Дашкевич, і 1526 р., коли татар від Києва відігнав литовський великий гетьман К.І. Острозький. Про скрутне становище міста, зокрема йдеться у листі канцлера О. Гаштольда до земського підскарбія Б. Боговитиновича.

"Розорення міста - , писав О. Гаштолд, - було дуже значне, т.я.

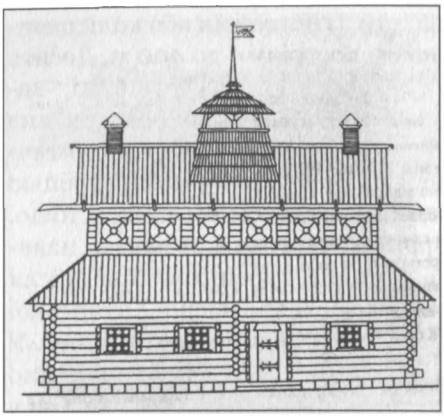

Київська міська ратуша. Реконструкція П. Юрченко

місто було фактично беззахисне, у ньому не було на той час ні ротмістра, ні якогось військового загону, а місцеве ополчення, не було здатне принести ніякої дійсної користі" Свого часу О. Гаштольд просив польського короля надіслати гарнізон: король призначив у Київ ротмістра Мислимицького, на утримання якого з загоном було призначено й певну суму грошей, прискорення видачі якої також просив короля О. Гаштольд[46]. У другій половині XVI ст. київський воєвода К. Острозький оголосив про заснування поблизу Софії Київської слободи, мешканці якої отримували волю строком на 24 роки, після чого до міста почала стікатися біднота з усієї України[47]. 1565 р. польський король Сигізмунд Август для збільшення кількості києво-подільських міщан дозволив оселюватися тут «людям різних мов і релігій» – вірменам, євреям і особливо полякам. Враховуючи існуючі міські привілеї того часу, які не завжди поширювалися на новоприбулих, це раз по раз призводило до конфліктів між ними та корінними мешканцями.

Весь цей час Київ в цілому залишався незначним містом із застарілими давніми укріпленнями. Частина їх була зосереджена навкруги Старого міста, де, втім, було обмаль мешканців і де містилася адміністративна частина, Софійський і Михайлівський монастирі. В основному життя концентрувалися на Подолі – на той час значно більш розвиненій торговельній частині міста, яка відповідно відчувала себе більш-менш безпечно безпосередньо під замком литовських воєвод, одним з найзначніших на Придніпров'ї, закладеним, як вважається, за часів великого князя Володимира Ольгердовича у 70-х рр. XIV ст.[48] Адже у ньому при нагоді можна було відсидітися під час раптового нападу. Е. Лясота, перебуваючи три дні в Києві в травні 1594 р. так описував місто: "Там де видніють руїни і де колись стояло місто, в сучасну добу майже зовсім немає будинків, або є їх дуже мало, а сучасне місто побудоване внизу в долині, на правому березі Дніпра; воно займає досить великий простір, тому що майже при кожному домі є садок. В ньому багато церков, вони майже всі дерев'яні, лише одна кам'яна – стоїть на площі. Там є також катедра католицького єпископа, але соборна церква зовсім занедбана, деревляна. Тут жиють також

вірмени, зрештою не особливо заможні; вони також мають свою церкву. Замок стоїть високо, на окремій горі і займає великий простір; він також немурований, а деревляний, обмазаний глиною"[49]. Життя потроху відроджувалося в той час і трохи далі – навкруги тогочасного Києво-Подолу та Старого міста – в монастирських містечках – насамперед Печерському, а також крок за кроком поширювалося на Клов, Паньківщину, Лук'янівку...

Мешканці міста в ті часи, як розповідав А. Контаріні, який перебував у Києві 1473 р., звичайно проводили час до третьої години за справами, а потім відправлялися до глибокої ночі в шинки, що пояснювалося, як вважають дослідники, урядовою протипожежною забороною «тримати світло в приватних будинках», яка тоді діяла в місті. Хоч посла Венеціанської республіки і не задовольнили умови приміщень, запропонованих для його перебування, він зокрема відзначав, що Київ у той час був переповнений хлібом та м'ясом і був значним пунктом притулку караванів з Північно-Східної Русі до Кафи, втім, ті каравани, – підкреслював він, – подібно вівцям, дуже часто були наражені на напади татар[50]. Про деякі звичаї, заведені в місті щоправда трохи пізніше – вже у 20-х роках XVI ст., – писав С. Герберштайн: "Кияне мають закон, по котрому майно чужинецьких купців (котрі там випадково вмруть) переходить або до короля або до його намісника, що дотримується також у татар і турків у відношенні до померлих у них киян. У Києві є гора, через котру купці мусять переїздити трохи тяжкою дорогою; коли по в'їзді на неї випадково заломиться яка-небудь частина воза, то річи (майно), що везлося цим возом, забирають до державного скарбу".[51] М. Литвин, перебуваючи в Україні 1550 р., писав, що місто переповнене чужоземним крамом, причому "шовк... коштував дешевше, ніж у Вільно, а льон та перець дешевше соли", до того ж по всіх допливах Дніпра "спроваджують до Києва рибу, м'ясо, футра, мед, а також сіль з таврійських лиманів, де навантаження сіллю цілого корабля коштує 10 стріл"[52]. Відзначимо, що прибулі до міста при в'їзді до нього мали платити воєводі мито – купці та торгівці "отъ копы по 4 грошы"[53], окрім цього з караванів "поклон по доброй воли" – з Турків йдучи – розкішними речами, а з Москви – соболями й іншими товарами, козаки ж зверху Дніпра, знизу, або з запілля

Печатки Київського міського магістрату. Середина XVII ст.

повинні були заходити до намісника воєводського й особисто заплатити йому грош.

Слід підкреслити, що хоч в Києві, як і в інших містах України, залишався значний ризик раптового нападу на місто і його мешканців, але все ж життя під захистом замку у значному населеному пункті було безпечнішим, ніж у селах. В цих умовах кількість мешканців міста потроху зростала і вони були вимушені оселюватися в місцевостях поряд, навіть віддалених від замку і не надто захищених від нападу ворога. Якщо не брати до уваги здебільшого частоколи, якими обносилися вцілілі монастирі, Печерське селище – невелике містечко навколо Києво-Печерського монастиря фактично було позбавлене оборонних споруд. Старе місто майже повністю зосереджувалося в межах давньої міської фортеці, що складалася із побудованого навкруги міста земляного валу з напівзруйнованими вежами. Втім, насправді Старе місто тоді також не мало серйозних оборонних споруд, і було Софійською слободою, в якій поміж давніми валами були розкидані кілька десятків хат селян та козаків, посаджених на "запустіле місце" 1600 р. князем Костянтином Острозьким[54].

За джерелами, на той час більш-менш міцними дерев'яними стінами з баштами та ровом був оточений лише Поділ. Гільйом Боплан (французький інженер на польській службі) у своєму описі України писав про укріплення Києва на початку XVII ст., маючи на увазі, передусім звичайно Києво-Поділ: "Місто малолюдне, у ньому налічується до 6000 мешканців, обнесене дерев'яними стінами з баштами й окопане рвом у 25 футів шириною, виглядом схоже на трикутник".[55] Те, що в ті роки Київ асоціювався майже виключно саме з Подолом підтверджує насамперед факт, що лише на його мешканців поширювалося Магдебурзьке право, надане місту між 1494-1497 роками. Саме Подільський магістрат мав у своєму розпорядженні печатку міста, в центрі якої було вміщено зображення чоловічої руки, що тримає арбалет. Слід відзначити, що Магдебурзьке право надавало мешканцям певний захист від свавілля воєвод і коронних чиновників й пізніше, в роки більш активної польської експансії в Україну, місто саме відало доходами й витратами. Міське самоврядування здійснювали 12 осіб, які розподілялися на дві групи, першу очолював війт, другу – бургомістр. Оборону міста мав здійснювати міський корпус, створений з реєстрових козаків, який поповнювався охочими шляхетного походження, а також членами київських цехів. Він мав своє блискуче озброєння, своїх литаврщиків тощо, втім чисельність корпусу була незначною. Насправді, чимдалі корпус не призначався для військових дій проти ворога, а просто проходив парадним маршем для "вящего украшения" урочистостей насамперед під час зустрічей у місті

коронованих осіб. Традиція урочистого маршу міського корпусу зберігалася протягом століть і була скасована лише в 30-х рр. XIX ст. У той же час "право самозахисту" міста в ті часи було важливим привілеєм, який надзвичайно цінували городяни. Наскільки сама міська община на цей час вже була порідненою з думкою про обов'язок самооборони, можна судити з того, що коли вкотре замок у місті було спалено, кияни добровільно і власним коштом побудували дубовий палісад й слізно просили короля не полишати їх права на самозахист. Звичайно, час, конкретні політичні події вносили зміни у течію життя – польський король Сигізмунд III грамотою 1624 р. звільнив місто від обов'язку щорічного нападу на татар, втім, всі мешканці, як і раніше, у разі необхідності повинні були його захищати.

Становище в місті в ті роки яскраво постає з наказу короля Сигізмунда III 1611 р., в якому саме Подільському магістрату надавалося право "місто Київ... розширять де б зміг"[56]. Пошук вільного простору для розширення і забудови міста був важливим аспектом діяльності магістрату вже, мабуть, починаючи за кілька десятиліть після відновлення Києва, захопленого і вщент зруйнованого 1 вересня 1482 р Менглі-Гіреєм 57. Навіть багато років поспіль, наприкінці XVI ст., Поділ не мав укріплень ні з боку Дніпра, ні з боку оточуючих його гір. Це, зокрема, викликало негативну реакцію центральної та й місцевої польської влади, т.я. значно ускладнювало контроль за в'їздом та виїздом з міста. Втім, конкретні умови робили фактично неможливим побудову оборонних споруд навкруги Подолу так, як це було тоді прийнято в містах Західної Європи. Навіть у самому місті, не говорячи вже про передмістя, разом із подвір'ями, в яких містилися господарські споруди, житлові будівлі оточувалися садами та городами, які займали величезну площу, відмовитися від яких мешканці не погоджувалися й обороняти, звичайно, не вистачало сил. Але з боку Дніпра раптовий напад ворога був проктично неможливим, то й укріплення тут не будувалися аж до початку XVII ст. З іншого боку, гори, які разом з Дніпром утворювали в топографії Подолу, як це відзначав Боплан, у плані трикутник, також виконували якийсь час певні оборонні функції. Відомо, що примітивні "рогатки", крізь які 1584 р. проїжджав М. Груневег, як відзначають дослідники, було встановлено свого часу у долині ріки Глибочиці, ймовірно у найвужчому місці поблизу сучасного Житнього ринку[58]. Пізніше, після виникнення Біскупського містечка тут було побудовано дерев'яний паркан. "Фортка Острозька у рів Боричів"[59] разом з іншими незначними укріпленнями існувала 1589 р. на сучасній Поштовій площі з боку Володимирського (у той час Рождественського) узвозу.[60] Втім, ті будівлі скоріше несли не оборонні, а все ж мабуть виключно контролюючі функції в'їзду до міста. Тут чергувала сторожа, яка наймалася з

міських прибутків. Певний час така ж сторожа вартувала у Верхньому місті з боку поля біля Золотих воріт, втім незабаром, з 1545 р.[61] міщани почали платити воєводі 15 коп. грошей на рік й охорона тут почала здійснюватися виключно військовими[62].

Таким чином, найвразливішим напрямом оборони Києво-Подолу залишався напрям від Оболоні, де існували певні укріплення з незапам'ятних часів. Спочатку це були незначні земляні насипи з частоколом, який після набігу Менглі-Гірея 1482 р. кілька разів переносився відповідно з розширенням меж міста, але наприкінці XVI ст., коли становище певним чином стабілізувалося, тут було побудовано дерев'яний острог із земляними оборонними спорудами і, фактично, в незмінному стані надалі ця лінія, як відзначають дослідники, перебувала до XVIII ст. За М. Груневегом у 1584 р. ті укріплення йшли безпосередньо від Щекавиці до Дніпра.[63] За свідченням Боплана, у 1630 – 1640-х роках перед дерев'яною оборонною стіною був "жалюгідний" сухий рів завширшки 25 футів (8,5 м)[64].

Як було доведено археологічними дослідженнями і у XV ст., як і за часів Київської Русі, поблизу Києва на лівому березі Дніпра – за Чорториєм – існувало укріплене поселення – замок, відновлений за переказами київським князем Симеоном Олельковичем. Раніше тут існувало т.з. Піщане містечко (Городець), де свого часу відбулося примирення Ярослава з братом Мстиславом Тьмутараканським. У XV ст. тут було засипано давні сліди пожежі, відновлено давній вал і побудовано дерев'яні будівлі князівського палацу, господарських та жилих споруд оборонних стін. Звичайно, безжальний час, реальні події зробили своє і з цими будівлями. Вже у XVI ст. на місці споруд замку знову залишився лише пустир з досить високим валом, який місцеві мешканці називали Олельковим городищем. Видатний київський історик М.І. Петров вважав, що мабуть замок в черговий раз було знищено під час набігу на Київ Менглі-Гіреєм у 1482 р.[65] Як відзначав свого часу В. Завитневич, який за дорученням імп. Археологічної комісії проводив археологічні дослідження тут в травні 1890 р., "дане городище розташовано на північ від села Вигурівщина, на східному березі видовженого озера, що являє залишок русла річки Гнілуши, рукава р. Чортория. Форма городища – майже правильне півколо, яке примикало відкритим боком до озера. Навкруги валу вбачаються сліди глибокого колись рову, тепер в окремих місцях майже зовсім занесеного піском"[66].

Внаслідок археологічних розкопок тут було віднайдено кладовище, сліди величезної пожежі, під час якої розплавилися окремі металеві речі, що свідчить про наявність досить значних дерев'яних споруд, що колись існували тут, залишки речей господарського вжитку, зокрема

металева голка, черепки від битого посуду та шматки тонких залізних кілець для оковки відер тощо, залишки прикрас, кістки тварин, а також зброї – залізна сокира, як відзначав автор розкопок, "ранньослов'янського типу", шість залізних стріл (мабуть маються на увазі їхні наконечники – С. П.), кілька залізних ножів тощо. В. Завитневич звертає увагу на "дивовижну сталість форм багатьох речей домашнього вжитку". Виходячи з цього, він робить висновок, що тут зустрічаються нашарування кількох епох[67].

Замок на Киселівці

В епоху середньовіччя над Подолом у Києві височів замок, який свого часу був найзначнішою оборонною спорудою на всім Придніпров'ї. Його було зведено на високій горі, на якій ще в період зародження міста за часів Київської Русі будувалися перші укріплення і звідки перейшов на Старокиївську гору із подальшим розвитком міста легендарний Кий. Ця гора, домінуючи над низинним Подолом - останець – відокремлена давнім розмивом від київської височини частина плато висотою близько 80 м, що здавна привертала увагу своїми властивостями передусім у зв'язку з можливостями оборони від загарбників, яких було досить практично в усі періоди розвитку міста, звичайно, і в період литовсько-польського панування. Навкруги височіли інші гори, самі назви яких, дані колись ко-

Замкова гора у Києві. Краєвид з півночі. Фото 2006 р.

рінними мешканцями, несли відбиток сивої давнини – Щекавиця (за легендою саме тут був колись укріплений замок князя Щека – брата легендарного засновника міста), Уздихальниця – (з неї за часів хрещення кияни дивилися як ідолів, яким досі вони поклонялися, спускали з гори вниз у Дніпро), нарешті, Старокиївська гора – "Кияниця", де, за переказами, був палац легендарного засновника міста, князя Кия.

Слід відзначити, що площа Замкової гори нині частково зменшилася, т.я. постійно протягом століть тут відбувалися зсуви ґрунту, зокрема вони були зафіксовані ще у 1524, 1552 і 1570 р.р., продовжувалися вони й надалі; особливо постраждав, за даними дослідників, західний бік гори, під яким розташовувалося урочище Гончари, де (по вул. Воздвиженській, 22) в наші дні було виявлено залишки оборонної замкової дерев'яної стіни на відстані вже приблизно до 20 м від теперішнього схилу. Таким чином, сьогодні вже досить складно і лише приблизно можна визначити загальну первинну площу поверхні гори і відповідно замку, стіни якого були зведені майже безпосередньо над схилами.

На жаль, не збереглося і прямих свідчень про те, яким був первинний вигляд замку в Києві у 70-х рр. XIV ст. за часів великого князя Володимира Ольгердовича, саме з ім'ям якого більшість дослідників пов'язує його побудову. У документах повідомлялося, що у замку в 1474 р. київський воєвода М. Гаштольд приймав венеціанського посла А. Контаріні[68], із записів якого відомо, що внутрішні будівлі в замку було обнесено міцними дерев'яними стінами з високими вежами. У замку розташовувалася адміністрація, гарнізон або в певні періоди – сторожа; зберігалися гармати, інша зброя, порох, запас провізії тощо. За стінами замку під час ворожих нападів оборонялося, а іноді може й просто відсиджувалося місцеве населення. Є дані, що Володимир Ольгердович поводив себе надто незалежно щодо до великого князя литовського. Цікаво, що у Київському замку в ті часи навіть карбувалася власна монета[69], чим, власне, нібито і був викликаний похід Вітовта 1393 р. на Київ. За часів Вітовта після захоплення замку його споруди було посилено, сюди було відправлено гармати[70], втім, слід знову відзначити, що відомості про ті часи досить часто недостатні, документи, що збереглися – неповні й суперечливі, містять нашарування віджилих поглядів та забобонів і, таким чином, користуючись ними, надзвичайно важко відділити правду від вигадок, т.я. прямих фактичних даних збереглося безумовно недостатньо.

Втім, не викликає сумнівів те, що замок свого часу був досить ефективною оборонною спорудою, про що свідчить зокрема той факт, що 1399 р. золотоординський хан Тимур-Кутлук, війська якого пере-

слідували залишки військ Вітовта, які зазнали нищівної поразки на ріці Ворсклі, не став штурмувати київський замок, а взявши викуп з мешканців – 3000 крб.,[71] зокрема жінкам, які переховувалися в замку, довелося віддати всі свої коштовності – після недовгої облоги пішов геть.

На той час обидві укріплені колись частини київського Верхнього міста – "Місто Володимира" та "Місто Ярослава" разом із практично неукріпленим за відомими на сьогодні даними "Містом Святополка", що розташовувалося навкруги Михайлівського монастиря, переживши занепад після монгольської навали, потроху відроджувалися. Проте захищати в ті роки все місто не вистачало сил, й життя в Києві так і концентрувалося переважно під замком на Подолі, у Верхньому ж місті поодинокі хати та городи були розкидані серед величних руїн, які залишилися від кам'яних будівель давньоруського періоду. Все це потроху розбиралося мешканцями для життєвих потреб і було охоплено величезними давніми валами із залишками кам'яних воріт, які були ще не такими зруйнованими, як вже в середині, скажімо XVIII ст., і викликали справжній подив у нових поколінь мешканців і гостей міста. Слід зазначити, що за час існування Київського замку (а це понад 280 років) в свою чергу минули цілі епохи, що, звичайно, позначалося і на архітектурі і, звичайно, на загальному стані дерев'яних споруд замку, які будувалися, застарівали, руйнувалися, палилися, відбудовувалися, перебудовувалися відповідно до вимог практичного життя нового часу – залежно від наявних коштів, можливостей адміністрації, згідно з прогресом технічних засобів ведення військових дій, військових доктрин та змінами політичних відносин. І нові покоління киян сприймали Київ зовсім не так, як це робили його мешканці періоду Київської Русі чи пізніших, вже після спалення замку козаками, часів. Адже руїни давнього міста будили уяву, залишки старих грандіозних валів, що зберігалися на той час у Верхньому місті, ставили питання, прямих відповідей на які тогочасно наука ще не мала, а перекази, переповідаючись від покоління до покоління й змінюючись з часом, нерідко набували відверто фантастичних рис.

Сьогодні, звичайно, нелегко правильно уявити собі споруди замку в часи його існування, як й життя мешканців міста, що вирувало тут у ті роки. Ймовірно Київський замок за своєю конструкцією був таким собі прикладом спадкоємності традицій давньоруського оборонного зодчества та будівель, що створювалися на Русі за нового часу. Про це можна говорити, виходячи із прийнятих загальних принципів розташування оборонних споруд на рельєфі з максимальним використанням природних рубежів і побудови конструкцій дерев'яно-земляних

споруд, прийнятих свого часу на Середній Наддніпрянщині. Технологія спорудження таких укріплень з пустотілими городнями вимагала меншої кількості землі й була мабуть оптимальною для розташування її вздовж краю високих крутих схилів, саме таких, якими були схили Замкової гори.

Про перші десятиліття існування замку з літописної історії міста відомо надзвичайно мало. Як вже зазначалося, замок встояв у 1399 р. під час облоги його ханом Тимур-Кутлуком, причому фактично керував цією акцією Едигей – на той час темник Тимур-Кутлука. 1416 р. знову війська Едигея, який тепер сам очолював набіг, захопили Поділ, вдерлися, пограбували й спалили Старе місто, але як не обложували замок, взяти його також так не змогли, "...но едначе замку тогда не може взяти в Киеве Едика"[72], – повідомляє літописець.

Краєвид на Замкову гору з вул. Верхній Вал

Київський замок, як, відповідно, і все місто, було взято приступом 1482 р. під час великого набігу хана Менглі-Гірея. З цього приводу дослідники зазначають, що після приходу до влади в Криму Менглі-Гірея через цілу низку факторів – зокрема проявів слабкості та мінливості литовської зовнішньої політики; поступового, але постійного посилення Московського князівства тощо, потроху відбувається переорієнтація кримської політики з союзу з Литвою на Москву. Зокрема, не останню роль у цьому відіграла і підтримка Литвою союзницьких відносин з ханом Золотої Орди Ахматом – найзапеклішим ворогом Гіреїв, а після смерті Ахмата – його синів. Зви-

чайно, у своїй політиці великий князь московський Іван III, який утримував у Москві братів – суперників Менглі-Гірея на ханство, намагався використати будь-які можливості для послаблення Литви. Зокрема, весною 1482 р. він вимагав від свого посла в Криму, щоб той намовляв хана на похід "на Польску землю або на київські місця"[73], що разом з багатими подарунками, мабуть-таки і зробило свою справу. Згідно з Никонівськомим літописом "вересня 1, по слову великого князя Івана Васильйоича усієї Русі прийде Менглі-Гірей, цар Кримський Перекопський Орда, з усією силою своєю на королеву державу і місто Київ взя й вогнем спалив, а воєводу Київського пана Івашка Хоткевича захопив, а оного полону незкінчено взя; й землю Київську зробивши пусту".[74] "А люди які були в ньому та по всіх волостях чоловіки та дружини й діти багацько полонені відведені в Орду, й від Києва... полонено руських покордонних міст 11 й, багато зла сотворивши, відійшов"[75], – повідомляє Псковський літопис. Додамо, що київський воєвода І. Хоткевич так і помер у кримському полоні 1486 року, очікуючи викупу.

Для термінової відбудови міста та замку після набігу Менглі-Гірея в 1482-1485 рр. "на работу киевскую с топором" було зігнано понад 20 тис. осіб з наддніпрянських, двинських, топорецьких, великолуцьких та інших земель, охороняли яких у зв'язку з постійною кримською загрозою сорокатисячне військо на чолі з воєводою Б. Андрієвичем[76], з яким прибуло до міста і багато князів: Мстиславський, Одоєвський, Воротинський, Трубецький, Козельський, Можайський та ін.[77] У літературі відзначається, що наведені дані про кількість військ безумовно перебільшені, проте роботи було проведено дуже значні. Ними керував Б. Шепелевич, який "Киев выше поднял, хорошо застроил..."[78], і завершено їх було вже за часів воєводи Ю. Путятича[79]. Втім, зважаючи на тогочасні обставини, замок все ж був укріплений недостатньо, і його продовжували лагодити протягом наступних років майже за часів всіх київських воєвод – найзначніші роботи проводилися при Ю. Пацевичі (1486-1489 рр.), за часів князя Д. Путятичі (1492-1502 рр.), князя Ю. Гольшанського (1508-1510 рр.), князя А. Радзивілли (1511-1514 рр.), Андрія Немировича (1515-1541 рр.).[80] Як вже відзначалося, замкові укріплення часто руйнувалися передусім через геологічні умови – схили гори, незважаючи на деякі закріплювальні роботи, що проводилися, час від часу обвалювалися. Та й без цього зрозуміло, що дерев'яні конструкції вимагали постійного догляду та регулярного ремонту кожні 25-30 років, не говорячи вже про відновлення руйнувань, завданих під час ворожих нападів. Звичайно, виконання ремонтних робіт залежало від ряду факторів, основними з яких були мабуть все ж економічні можливості їхнього проведення в

даних конкретних політичних умовах. Є відомості, що ті роботи проводили "...київські землевласники, але не городяни, що іменувалися як правило міщанами, – відзначав І. Каманін, – жалувані королівські грамоти міщанам визволяли їх від цієї важкої та непосильної для них повинності. Кожен обиватель повіту або землі ставив у замку свою "городню"; за спорудженням, а надалі й цілістю її спостерігав городничий; кількість городень у Києві в різні періоди існування замку все ж перевищувала сотню"[81].

Потреба у постійних роботах з відбудови замку була зумовлена небезпекою раптового нового нападу татар й розорення ними міста, а набіги ті залишалися надзвичайно частими. Низка джерел повідомляє про напад татар на Київ вже зокрема у вересні 1489 р., причому кількість ординців нібито налічувала до 100 тис. Втім, взяти відновлений замок їм не вдалося. Набіги татар на українські землі почастішали у 90-х рр. XV – на початку XVI ст. – т.з. "люстрації" – дані перепису населення – свідчать, що кількість населених пунктів, дворів у них, а як наслідок і мешканців Київщини, на середину XVI ст., порівняно з люстрацією 1471 р., значно зменшилася. На думку сучасних істориків, саме тоді Київ занепадає і зокрема його монументальні споруди набувають того сумного і понівеченого вигляду, який подають у своїх описах європейські мандрівники кінця XVI – початку XVII ст.

На початку XVI ст. у перипетіях все запеклішої боротьби країн Західної Європи проти турецької агресії, папа Лев X пише листа польському королю Сигізмунду I про передачу йому коштів, зібраних для боротьби проти турків. Як стверджують дослідники, частина з цих коштів, згідно з розпорядженням папи, мала бути витрачена на укріплення Києва як прикордонного міста. Це нібито стало

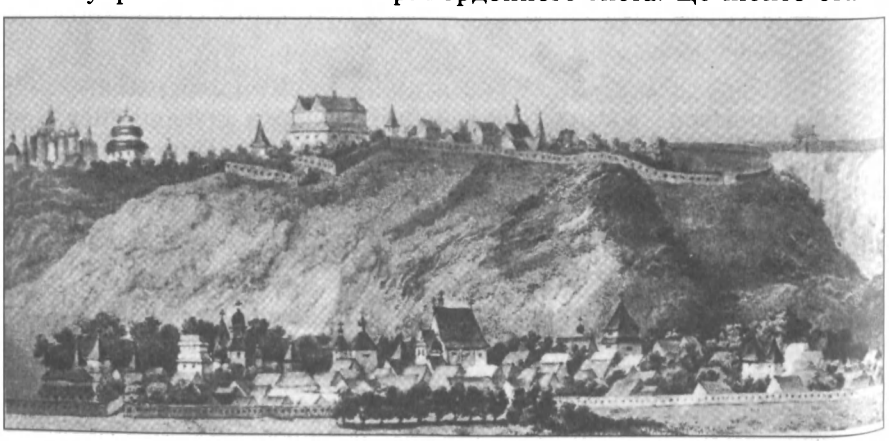

Замок на Киселівці. Копія з мал. А. ван Вестерфельда

приводом для проведення польськими ревізорами опису Київського замку 1520 р.[82]

Споруди замку на цьому етапі його існування певним чином постають з чергової люстрації, складеної у лютому-березні 1552 р. На той час – і це особливо відзначається в документі – весь замок протягом 10 років залишався справою городничого Івана Служки[83] (зрублений близько 1542 р. міським городничим Іваном Служкою за часів київського воєводи - князя Федора Пронського). Серед подальших подій, які мали безпосередній вплив на стан замку, дослідники відзначають пожежі 1600, 1603, 1605 та 1608 рр.[84] Дві останні нібито були спричинені, згідно з деякими джерелами, ударами блискавок, за іншими – що, мабуть, все ж більш ймовірно – замок був підпалений самими київськими міщанами під час чергового загострення політичного становища в Україні. Але як би там не було, таке збільшення кількості пожеж саме в цей період говорить як про занедбаність охорони та утримування замку, так і про зростання соціально-політичної напруги в Україні. У той же час вчені стверджують, що замок після відбудов цього періоду зберігав загальне планування, властиве усьому комплексу його споруд попередніх часів.

У зв'язку з відсутністю на Київщині природного каміння, замок, як і раніше, при відбудові 1552 р. було зведено із тесаних соснових колод ("з дерева соснового тесаного уроблен, инъшие меньши, вси з бланъкованьем добрим, драницами не тонъкими побитым, с помосты с подсобитьем з дверъми, а с столъбами, где их потреба")[85]. Для побудови замку було викликано теслярів – майстрів робіт по дереву з Київського полісся[86]. Усього на той час стіна складалася з 133 окремих ділянок або городень-зрубів, кожна з яких в довжину сягала близько 4 сажні (понад 8 м), вкритих дерев'яним дахом ("дранцями не тонкими побитими"). Частина городень була заповнена трамбованою землею, а частина залишалася порожньою – там містилися службові приміщення. Втім, як відзначають дослідники, землею городні заповнювалися лише на найнебезпечніших ділянках, зокрема поблизу мосту біля т.з. Драбських воріт та гори Клинець, що на той час поєднувала Замкову та Старокиївську гори. Для інших городень, що стояли над високими схилами гори, такої необхідності не було, і тут вони залишалися пустими[87]. На наш погляд, навантажувати кінцівки гори, які були схильні до зсувів ґрунту, рації не було. Вчені стверджують, що кожну городню будували мешканці навколишніх волостей, і кожна волость або навіть окремі особи, які будували городні, мали право до внутрішнього боку городні прилучити будівлю для зберігання своїх власних пожитків і власного перебування під час облоги[88]. Для запобігання пожеж по-

верхня городень була покрита глиною (залишки цієї обмазки стіни і башт було знайдено під час археологічних розкопок) – "знадворья облеплены вси глиною аж до бланкованья, толсъто на 2 пяди, а от земли тольстей"[89], до неї прибудовувся ряд господарських та жилих споруд, які складалися зі світлиць, сіней та комор. Їхні розміри, як зазначається в опису замку 1552 р., були довжиною 3 сажені, а біля землі – 5 сажень.Вчені вказують, що довжина таких городень коливалася в середньому від 4,5 до 10 м.[90] Про висоту городень люстрації не повідомляють, втім, виходячи з аналогії до подібних укріплень, прийнятих у Східній Європі ще з давньоруського часу до другої половини XVII ст., можливо припустити, що їхня висота досягала 3-4 м[91]. Беручи до уваги, що в замку у разі облоги повинно було відсиджуватися місцеве населення, наявність таких житлових та допоміжних споруд є цілком можливою і виправданою. Крім господарського призначення, вони використовувалися для деяких спеціальних цілей, зокрема тут перебували ув'язнені тощо. Над коморами, тримаючись на них, розташовувалися внутрішні допоміжні пристінні галереї або помости оборонного характеру на товстих стовпах «де є потреба». Це «бланкованьє» і було захисною стіною з бійницями з "подсобитьем" – висунутою вперед частиною системи з спеціальними пристосуваннями-отворами для скидання каміння, зливу гарячої смоли тощо в процесі спротиву тим, хто мав штурмувати стіну. По "бланкованью" час від часу проходила замкова сторожа.

У той період у стіни замку було врубано 15 веж, 14 з яких були в плані "округлої" – шестикутної форми і 1 – чотирикутна. Вежі було обладнано бійницями і пристосовано до ведення бойових дій із нижнього ("стрельбам земным"), середнього та верхнього ярусу з високим дахом також пристосованим для ведення стрільби. Для стрільби з гармат у нижньому ярусі було обладнано гарматні площадки – т.з. „шопи". Відомо, що вперше про наявність гармат у Києві згадується ще наприкінці XIV ст. (за часів Вітовта). На середину XVI ст. артилерійське озброєння Київського замку складали 18 гармат, 11 серпентин "...долгих. Куля до них с кулак", 82 гаківниці та 8 київ (довгих самопалів). Втім, зокрема В.Б. Антонович вказує, що в замку в той час було 17 гармат і близько 100 гаківниць[92]. Довжина стволів гармат коливалася від 7 до 15 п'ядей, тобто від 1,2 м до 2,5 м. Стволи зовні були прикрашені вилитими орлами та найвірогідніше роком виготовлення латинськими цифрами – 1506, 1524, 1525, 1529. У кожному випадку опису окремої гармати підкреслювався її стан, наприклад, – "ложе і кола під ним оковані добре". Наводився й приблизний калібр гармат: "куля около на пядь и на 3 пальцы", "куля до него около на пядь "куля до него с гусиное яйцо", "куля до него побольше с гусиного

яйца", "куля около на две пяди и на 3 пальцы". Гарматні площадки – "шопи" – були накриті міцним дахом. Опис доносить до нас також імена замкових пушкарів тієї доби – Станіслава Масарчика, Якуба Валентия, Павла Русина, Павла Німця...[93]

До замку вели двоє воріт, врізаних у вежах – північній т.з. "Воєводській" (над сучасним Житнім ринком) та південній т.з. "Драбській" (солдатській) або ротмистровій, замкненій постійно – вдень і вночі. Перед Драбською брамою через рів було перекинуто розвідний міст на двох ланцюгах, побудований "люди митропольи Спасские с Печерскими по половине" У 1525 р. міст називався "Кривий"[94]. Пройшовши через міст на гору Клинець, звідти потрапляли приблизно на середину сучасного Андріївського узвозу, звідки можна було легко дістатися Верхнього міста. Відповідно саме цим шляхом найчастіше користувалися мешканці міста, тому саме на них покладався ремонт мосту[95]. Невеликий майданчик перед Драбською брамою виконував роль лобного місця, де, як вважається, було страчено 1481 р. учасників заколоту проти великого князя литовського Казимира – Михайла Олельковича та Івана Гольшанського, а пізніше, 1630 р. – ватажка одного з козацьких повстань, київського полковника Івана Кизима з сином. До Воєводських воріт по балці вів шлях, який існував з давніх-давен безпосередньо з Подолу, втім взимку цей шлях часто вкривався ожеледицею й доводилося навіть вирубувати у ньому східці для коней, які тягли до замку вантажі.

До замку було приписано кілька сіл з київських околиць – Димидівці, Петрівці, Лутаву, слободу Омелянівщину, а також села на Десні – Незводичі, Погріби, Милославці; села в інших волостях, селяни з яких мали забезпечувати замок провізією, сіном, дровами тощо[96].

В опису замку 1552 р. особливо підкреслювалося, що його стіни, які в деяких місцях похилилися, були підперті міцними колодами. З цього, як здається, можна зробити висновок, що відновлювальні роботи виконувалися з використанням вцілілих ділянок стін, побудованих ще під час попередніх робіт з відновлення замку, можливо після набігу на місто Менглі-Гірея 1482 р.

Із окремих споруд, що містилися в замку, відзначимо т.з. "шпихлір" – пороховий погріб завдовжки в три сажені, також дерев'яний, як і весь замок, всередині весь вимазаний глиною, в якому зберігалося пороху гарматного – "3 бочки, 15 фасок", пороху гаківничого – „3 бочки і пол 3 фаски", пороху рушничного – "пол 5 фасок" Тут же стояли також бочки із селітрою та сіркою. Окремо зберігалися артилерійські снаряди того часу – кулі залізні, оловом облиті – "шестьютъ осмъдесять, а не облитих 8", кам'яних куль "сто без однієї", куль серпентинових

кам'яних 17, куль гаківничих залізних 200 і 40, "шроту залізного на кулі не обливаного полтораста".

У замку були побудовані 3 руські (Покровська, св. Миколая та св. Василя) та 1 латинська церкви. Щодо інших споруд замку, то називаються 4 добрих та 1 ветха кліті, окремо – кухня й лазня. Також окремо зазначено "домы" церковні Печерського монастиря та пустинського дому. Не виключено, що під клітями малися на увазі будинки приватних осіб – зокрема "здавна" тут містилися оселя Горностаєвих, один з яких, сучасник опису, на той час був воєводою новгородським; ротмістрів будинок тощо. Внизу під замком, біля підошви гори, тулилися зо 30 десятничих будинків із садибами.

На території замку також була викопана вкрита дахом криниця глибиною 30 сажень. Води в ній було, за описом, на той час на сажень. На випадок облоги у замку зберігався свинець – "полчетверти свинки", а також залізо, інструменти, каміння, зокрема цегла (на випадок термінових будівельних та ремонтних робіт) випалена й непалена під дахом, дерев'яні колоди, вода в бочках та 204 бочки засоленої свинини – щоправда вже настільки згнилої, "шо й собаки не їдять". На одній з веж замку, що виходила у бік Подолу, було встановлено великий годинник-куранти, який "со всеми приправами выбивает 24"[97]. Сторожу замку на той час складали як військові, так і особи, наймані містом. Двоє сторожів, які утримувалися коштом міста, охороняли Воєводську браму, в Ротмістровій (Драбській) вежі це були 10 військових, які вдень стояли біля брами, а вночі ходили по стінах та навкруги, гукаючи час від часу, на що відгукувалися інші охоронці.

Замок у Києві часів захоплення міста Радзівіллом. З мал. А. ван Вестерфельда

Ми неодноразово відзначали, що події, про які йдеться, досить віддалені у часі, джерела з найрізноманітніших питань надзвичайно неповні і дуже часто доводиться "домальовувати" в уяві риси та деталі практичного життя, відсутні в документах, що залишилися. Із «Денника» Михайла Литвина, який подорожував Україною 1550 р., ми дізнаємося, що Київський замок "подібно іншим замкам, утримується недба-

ло"[98]. У чому саме виявлялася ця недбалість доводиться лише здогадуватися, мабуть все ж дерев'яні стіни та башти замку вкотре були вражені часом. Нам залишаються також невідомими обставини, за яких за 2 десятиліття після перебування в місті М. Литвина було проведено чергову перебудову замку – якщо за люстрацією 1552 р. в ньому налічувалося 133 городні і 15 башт[99], то за люстрацією 1570 р. – 177 городень та лише 7 башт[100]. Окрім того, з території замку зникають дві православні церкви, замість яких з'являються дві гарнізонні корчми. І якщо зникнення церков можливо досить вірогідно пояснити загальним наступом католицизму, що посилився в Україні після Люблінської унії 1569 р., то про зменшення кількості башт знову-таки залишається лише гадати, можливо, обветшалі конструкції було вирішено недоцільним відновлювати у повному обсязі й з усіх було залишено лише найважливіші, справді необхідні в системі оборони замку. Уявити їхнє розташування за описом також надзвичайно складно: так, одна башта, з обох боків від якої було викопано рови, як говориться в люстрації, "стоит рядом с воротами на мосту ку Киеву". Друга – "стоит на полудень ку св. Спасу", вірогідно, у напрямку гори Дитинки та "Міста Ярослава". Третя – "стоит ку Щековице", можливо у напрямку Кудрявця, який у XVI-XVII ст. входив до спільного Щекавицького масиву. Четверта – "Воєводська брама" – "стоит на заход солнца против". П'ята – "стоит на полуночь". Шоста – "стоит ку месту не которой зенгар (годинник) зепсованный". Сьома башта – "стоит ку Днепру и ку месту напротив Здыхальницы".[101]

Цікавим є свідчення О. Гварніні, коменданта вітебського, зроблене на початку XVII ст., що "Київський замок був удвічі більше краківського, мав 7 великих та багато менших башт дерев'яних, обтинений був частоколом та окопан валом". Він також підкреслював, що замок було споруджено "з дубів, каменів та землі"[102]. Втім, це повідомлення викликало сумніви у дослідників: "Але Гварніні чи не розумів усього Старого міста під ім'ям замка?", – запитував зокрема з цього приводу свого часу М.О. Максимович[103].

Значну цікавість становить опис міста, зроблений за часів польського панування Й. Верещинським, київським біскупом, який обіймав цю посаду з 1589 по 1599 р. З опису яскраво постають грандіозні руїни, розкидані в ті роки по території Верхнього міста, являючи залишки найвідоміших київських храмів – насамперед св. Софії: – *"На жаль, ця святиня зараз не лише зробилася приміщенням для рогатої худоби, коней, собак та свиней, але й втрачає свої прикраси від дощів, що проникають крізь дірявий дах"*. Він пише і про "прикордонні небезпеки" , що спричинялися не лише набігами татар і війнами за Київ, які велися в той час московськими князями, але й постійні

сутички з місцевим населенням та козаками з приводу релігійних питань, які тоді надзвичайно загострилися.

Звернемо увагу на опис Києва, зроблений Ю. Верещинським з метою добитися фінансування оборонних споруд в цій далекій від Варшави та Кракова, але благословенній місцевості. Зокрема, Й. Верещинський вимагає від Сейму "... укріпити... теперішній замок, який розташований на досить високому пагорбі, пагорб під теперішнім замком, наполовину підгнившим, має сам по собі висоту краківської ратуші, а шириною й довжиною він відповідає краківському замку з усім його передмістям. Ось цей теперішній замок на вищезгаданому пагорбі, природньо високому, має бути відновлений...". Одночасно в листах Й. Верещинського також перелічуються недоліки замку, зокрема він відзначає можливість артилерійського обстрілу Замкової гори кам'яними ядрами з сусідніх гір.

Слід відзначити, що вже починаючи з середини XVI ст. рядом осіб висловлювалися пропозиції перенесення основних укріплень Києва до Верхнього міста. „...Своїм порядком має бути влаштовано поселення на місці давнього князівського двору, де князь київський, названий Києм, мав свої чудові палати", – пише Й. Верещинський. Звичайно, його увагу привертали давні київські вали, які він пропонує використати для організації сильної оборонної системи міста. „...Слід укріпити ті величезні вали масивними баштами, а також забезпечити гарматами й достатнім запасом пороху й куль. – пише він. – Слід дивитися, щоб башта від башти була побудована (кам'яна чи дерев'яна все одно) на відстані в крайньому разі однієї польської стадії (84,3 російські сажені – С.П)"[104].

Відомо, що Й. Верещинський наполягав на побудові ще одного замку – Біскупського – на сусідній з із Замковою горою горі. „Ці дві гори... якщо будуть укріплені стіною й будовами, то служитимуть одна другій опорою в годину небезпек від ворогів Корони Польської"[105]. Вже після смерті Й. Верещинського польським біскупом у Києві – його наступником – справді було захоплено місцевість на горі Щекавиці, яка до того була окремим володінняя київських митрополитів. Під горою, тобто на Гончарах та Кожум'яках, тепер мешкали біскупські міщани. Привласнивши собі цю гору, київський католицький біскуп, згідно з проектом Й. Верещинського, також встановив на ній замок, одні з воріт яких дивилися на Поділ. На жаль, докладного опису Біскупського замку нам віднайти не вдалося. Відомо лише, що наприкінці війни 1648–1654 рр., як стверджують дослідники, Біскупський замок було знищено, а місцевість пізніше знову було повернено київським митрополитам[106].

Наведемо відомості про інші заходи, які, на думку Й. Верещинсько-

го, мали бути вжиті для посилення оборони міста від ворога, "а особливо від князя московського". У зв'язку з відсутністю на Київщині каміння для побудови башт, він пропонував зокрема налагодити виробництво цегли для їхньої побудови. В умовах же відсутності коштів *"...слід укріпити ті вали хоч дерев'яними баштами та забезпечити нові укріплення гарматами, гаківницями і всім необхідним для оборони. Крім того, і теперішній київський замок без затримки повинен бути приведений до кращого ладу, тому що зараз він не лише пустий, але й наполовину згнив"*[107].

Будівлі замку згоріли в черговий раз вже після смерті Й. Верещинського (1599 р.) близько 1606 р. Втім, його клопотання не залишилися марними. За рішенням Варшавського Сейму 1607 р. дерев'яний замок у Києві знов було відновлено[108]. Проте відновлювати замок у попередньому вигляді було явно нераціонально. З часом відбулися певні зміни у розвитку військової справи, і київський замок, який, звичайно, був значним опорним пунктом й досить надійним сховищем для мешканців міста протягом кінця XIV– XV ст., з розвитком вогнепальної зброї та зміною тактики ведення обложних військових дій все більше втрачав свої переваги і з точки зору місцевлаштування, і з точки зору можливості витримання довготривалої облоги та штурму. Адже з подальшим розвитком артилерійської справи саме розташування замку ставало надалі вкрай небезпечнішим у зв'язку з можливістю обстрілу з навколишніх гір.

Так із Щекавиці, і частково з Старокиївської гори, справді було видно фактично все, що робилося на його території, оскільки площина поверхні Замкової гори трохи понижена на північ. Окрім того, на півдні, за Драбською брамою, досить недалеко ("може людина каменем з руки докинути") підходив відріг Старокиївської гори – Клинець, а також неподалік через Боричів (Андріївський) узвіз стояла гора Уздихальниця, яка в той час була вищою за Замкову, відповідно з неї також було видно все, що відбувалося у замку. Таким чином, встановивши на навколишніх горах гармати, можливо було вести прицільний вогонь по обложеним. Для запобігання цьому спочатку передбачалося встановити поперек усього замку тарасу для захисту з боку Щекавиці. Пропонувалися та вживалися й інші заходи. Зокрема, 1617 р., як повідомляє "Київський літопис", за наказом київського воєводи, коронного гетьмана С. Жолкевського довелося гору Уздихальницю "срыть копаньем на полшеста сажени"[109]. С. Жолкевського, видатного польського полководця та державного діяча, було призначено київським воєводою 1608 р. після смерті старезного на той час К.І. Острозького. Це були часи походів Лжедмитрія на Москву й, відповідно, С. Жолкевський брав досить активну участь у подіях і прибув до міста лише 1614 р., що зафіксовано у його мемуарах.

Тоді вкотре значною мірою було перебудовано і київський замок. Давні дерев'яні городні, монтування конструкцій яких вимагало певних коштів, було замінено дубовим частоколом, що було значно дешевше, ніж відновлювати стіни замку в попередньому вигляді. Звичайно, замок не міг би витримати облоги регулярної армії, але міг бути непоганим захистом проти полчищ татар чи різноманітних інших розбійницьких зграй, які також не мали артилерії і шукали щастя, час від часу захоплюючи містечка і села України. Як відзначають дослідники, основні роботи було закінчено в 1619 р.[110] До речі, саме у такому вигляді замок дійшов до нас у малюнках А. Вестерфельда 1651 р.

При подальших перебудовах відмовилися і від переважної кількості дерев'яних оборонних башт, які також з легкістю можна було б зруйновати артилерійським вогнем з навколишніх гір – тепер було залишено лише дві башти з воротами на обох виїздах із замку та третя – своєрідний редюїт безпосередньо на території замку, яка під час штурму в крайньому разі мала бути останнім притулком для його захисників. Гарнізон замку складався з 200 солдатів, більше яких С. Жолкевському через фінансові негаразди "вибити" в уряду не вдалося. Як відзначала зокрема О. Попельницька, „Інвентар" 1619 р. свідчить, що відбудовані 1609 р. укріплення були не такими потужними, як замкові стіни, що існували до пожежі 1605 р."[111] Основні надії у разі бойових дій покладалися на надання допомоги з боку коронного війська, до підходу якого замок мали утримувати гарнізон та київські міщани.

Після загибелі 1620 р. С. Жолкевського у битві під Цецорою у війні проти Туреччини київським воєводою було призначено Т. Замойського, який після приблизно двомісячного перебування в Києві, зробивши кілька в цілому невдалих спроб зменшити рівень міжконфесійної боротьби та зняття протиріч між магістратом та уніатською церковною владою, активно займаючись також влаштуванням фехтувальних турнірів, особисто надаючи призи переможцям – коней, військові обладунки та квіти, врешті-решт назавжди залишив місто.

Я. Тишкевич, який довго фактично виконував обов'язки постійно відсутнього Т. Замойського, нарешті офіційно став київським воєводою 1630 р., але й він все ж досить рідко приїздив до міста, перебуваючи весь час у своєму маєтку в селі Махновці на Житомирщині. Таким чином, київський замок аж до подій 1648–1654 років у певні періоди залишався лише зрідка місцем перебування київських воєвод і служив переважно місцем офіційних прийомів поважних гостей міста.

Династія князів Острозьких в Україні у XIV-XVI ст.

Події, що відбувалися в Україні в ті роки, важливим складником яких була боротьба католицизму проти православ'я, загострюючись, дедалі більше захоплювали широкі народні маси, об'єднуючи їх у спільній боротьбі і, природно, висували своїх вождів та героїв. Важливе місце серед них в історії України посідає династія князів Острозьких – відгалуження князів Пінських та Туровських – непохитних борців за православ'я в Україні, які зробили надзвичайно багато для розвитку культури країни та національної самосвідомості народу. Перша, відома в історії особа з цього роду – Феодор, син Даниїла, дістав 1386 р. підтвердження від великого литовського князя Ягайла прав на місто Острог, а, крім того, на міста Корець і Заслав, густозаселені селами. Пізніше великий князь Вітовт ще розширив територію його володінь. Учасник відомої Грюнвальдської битви (1410 р.), Феодор Острозький ходив також на чолі українського загону до Чехії – на допомогу гуситам проти військ імператора Сигізмунда. Пізніше, під час боротьби Вітовта з Свидригайлом за Волинь, Феодор визволив Свидригайла з Кременецького замку, де той був ув'язнений (1420 р.), і завдав полякам цілу низку поразок, віднявши у них Подолію та Волинь. Перед смертю (після 1441 р.) він постригся у ченці до Києво-Печерського монастиря, де і був похований у Дальніх печерах, а згодом зарахований до сонму святих.

К. І. Острозький.
З картини невідомого художника

Його син, Василь Красний, поділив свої володіння між двома синами, старший з яких, Георгій, одержав місто Заслав і поклав початок роду князів Заславських, а молодший – Іван - володів Острогом. У свою чергу син Івана, Костянтин (народився близько 1460 р., а помер 1530 рр.), був старостою брацлавським та вінницьким, гетьманом найвищим литовським тощо, а також видатним військовим діячем свого часу – літописи повідомляють про понад 60 великих битв, у яких він здобув перемогу. Зокрема, К.І. Острозьким була відпрацьована, наприклад, особлива тактика проти татар – його

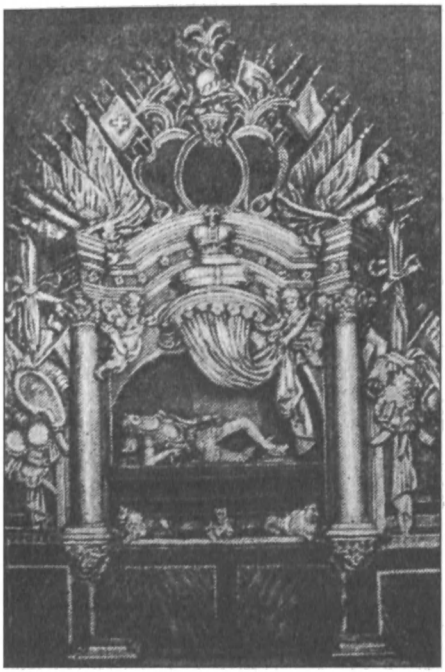

Надгробний пам'ятник князю К. І. Острозькому в Успенському соборі Києво-Печерської лаври

війська атакували їх тоді, коли вони повералися із здобиччю до Криму, вже не чекаючи нападу, і завжди вигравали битви.

К.І. Острозький на чолі польсько-литовсько-козацьких військ воював і проти Московії. У битві на берегах Ведроші (1500 р.) його було поранено й взято в полон. Довгі шість років Костянтина Острозького приневолювали до вступу до московської служби, стежачи буквально за кожним його кроком. І, врешті-решт, 1506 р. він погодився прийняти московське підданство, зробивши звичайний у таких випадках заручний запис на вірність Москві і одержавши сан боярина. Але лише звільнившись цим від постійного нагляду К.І. Острозький 1507 р. втікає до України і знову стає активним учасником боротьби Литви проти Москви, за що у російських літописах його постійно називали "ворогом божим". Одночасно, здобуваючи значні військові перемоги, він за життя був удостоєний двох тріумфів, всупереч всім інтригам при дворі користувався значною прихильністю короля і всіляко намагався користуватися своїм величезним впливом для поліпшення становища руськомовного населення краю. Зокрема, К.І. Острозьким було відкрито значну кількість православних церков, дві з них – у самому Вільно.

К.І. Острозького було поховано у Києві в Успенському соборі Києво-Печерської лаври (в епітафії йшлося: "Константин Иванович, князь Острозский, воевода Троцкий, гетман великого князства Литовского; по многих победах, от смерти полягши, зде погребен, лета от Рождества Христова 1533, имеяй лет 70, одержа побед 63.")[112]. В Успенському соборі було поховано і його сина – Костянтина Костянтиновича Острозького (1526-1608 рр.), який, в свою чергу, обіймаючи найвищі посади в адміністрації краю (київського воєводи, волинського маршалка, володимирського старости тощо) також відіграв величезну роль в суспільно-політичному житті України. Він мав дій-

сно незліченні багатства. Йому належало 35 міст і 671 поселення, над мешканцями яких він мав фактично необмежену владу. І в цих умовах, безперечно, виступ К.К. Острозького проти католицької експансії в Україні мало величезне значення для подальшого розгортання подій.

На той час в Україні відчувалася крайня нестача в засобах та провідниках національної культури. Єзуїти цілими купами спалювали слов'янські книги. Українське дворянство посилало дітей до закордонних та польських шкіл, де мова, звичаї, віра батьків, як правило, ігнорувалися й висміювалися. За цих умов К.К. Острозький, фактично, першим порушив питання просвіти рідного народу. Його величезні маєтки перетворювалися на мережу шкіл. Зокрема, в Острозі були відкриті Вища школа для духовних осіб та друкарня. Саме в останній, 1581 р. було видано "Острозьку Біблію" – перше видання Біблії церковнослов'янською мовою. Шукаючи союзників проти наступаючого католицизму, князь починає переговори з Московією, одержуючи звідти книги церковнослов'янською мовою. Він підтримує так звані "братства" – єдині на той час осередки православ'я в Україні, відкриваючи при них школи та друкарні, відновлюючи напівзруйновані школи та монастирі. Після того, як поширилася чутка, що деякі єпископи та князі підписали Акт про введення унії, К.К. Острозький випустив відозву: *"...мнимые пастыры наши... в волкы претворишася... умыслили всех благочестивых в здешней области хрестьян безъвести отторгнувши, за собою в погыбель вринути... Оповедам против таких супостатов хотечи союз с вашими милостями заедино стояти..."* Відозва набула значного поширення в народі й значно підвищила авторитет К.К. Острозького. Всі намагання короля, який прислав грамоту – "Ми за пастирями повинні ити, яко Дух панский дал их нам за вожи до живота...", – були марними. Вирішальний момент настав на Брестському соборі 1596 р. Обидві сторони мобілізували всі наявні сили, привели за собою цілі натовпи озброєних людей – намети та гармати займали передмістя Бреста. На чолі православних стояв К.К. Острозький. На нього в першу чергу і спрямовувалися зусилля короля та єзуїтів. Знаменитий праведник, єзуїт Скарга прийшов до К.К. Острозького і, використовуючи весь свій ораторський хист, переконував його перейти на бік унії і схилитися перед папою. Але князь залишився непохитним...

Загострення політичної ситуації в Україні

Соціальне гноблення, національно-релігійні утиски викликали опір українського народу – адже за "Літописом Самовидця" "...міли панове Україну плюндровати и болшую часть осажовати людми ні-

мецкими и полскими. Так же и у віри руской помішка великая била от уніят и ксендзов, бо уже не тилко унія у Литві, на Волині, але и на Україні почала гору брати"[113]. Звичайно, мешканці Києва не могли залишатися осторонь тих подій, що визрівали в Україні. І хоч у Київському замку, в той період постійно зосереджувалися збройні сили загарбників, втім, вони не могли відчувати себе у безпеці. Так, на початку 90-х рр. XVI ст., після того, як київський замковий уряд бив та жорстоко катував двох козацьких послів, надісланих з метою визначення Возного для взаємного розбирання насилля та кривд, яких козаки зазнали від князя Вишневецького, причому одного з них при цьому було закатовано насмерть, 4-х тисячний загін козаків "з усією своєю артилерією" рушив на Київ. Київська шляхта, "не бажаючи пити пива, завареного замковим урядом", втекла з міста, а замковий уряд зачинився разом з усіма міщанами в замку. Посли від міста, які зуміли пробратися до козаків, врешті-решт владнали справу: кияни заплатили козакам 1200 злотих, після чого було укладано з містом "вічний мир" без присяги, але з обов'язком захищати "давню столицю київського князівсва"[114]. Але протиріччя між козаками та польською адміністрацією, звичайно, на цьому не закінчилися і вже 1592 р. черговий напад на замок учинив за допомогою київських міщан повсталий загін К. Косинського. Стурбований ситуацією К. Острозький, тодішній київський воєвода, в той час навіть одержав спеціальне посвідчення на сеймі в тому, що попереджав, в якому занедбаному стані перебувають укріплення Києва та Білої Церкви. За його словами, тоді повсталі "неодноразово нападали на місто і київський замок, забрали кращі гармати, порох і всю вогнепальну зброю"[115]. За два роки (1595-1596 рр.) кияни брали участь у повстанні С. Наливайка. Можливо не без допомоги київських мешканців замок було підпалено й він повністю згорів близько 1606-1608 рр.

Мешканці Києва, як і все населення України, дедалі більш вороже ставилися до загарбників – значна їхня частина приєдналася до повстання Т. Федоровича (1630-1631 рр.), козацько-селянських повстань 1637-1638 рр. Становище в Україні, як і загальну політику Польщі, спрямовану перш за все на максимальну експлуатацію населення, яскраво ілюструє лист гетьмана П. Сагайдачного до короля Жигмонта III від 15 лютого 1622 р.: "...скоро я гетман, по указу Вашого Величества, на Хотинскую военную службу з козаками з Украйны выйшол, тогда они старостки зараз козачок бедных зачали на всякие работизны панские, без жаднаго обзору и призрения, часто выгонити, бити, и вязенями неслухающих мордовати; що тяжко и жалосно козакам, з службы Вашей монаршой военной, з ранами еще незгоенными...

было от жен и матерей своих слышати, и слезы з очес их точащиеся видети..."[116]

Звичайно, в цих умовах протидія українського народу польській агресії, зароджуючись та поширюючись по всій Україні, мала якнайбільший прояв саме серед козацтва. Зростання турботи про чистоту православної віри в Січі спостерігається в ті роки по мірі наступу католиків та уніатів. Так, якщо у XVI та на початку XVII ст. тут можна було зустріти нерідко, як ми відзначали, й збіднілих шляхтичів, то на Раді 1632 р. було прийнято рішення про вилучення з лав запорожців всіх прибічників католицької віри. З наступом уніатів запорожці все активніше ставали на захист православних церков та монастирів. Зокрема, в листах від запорожців, що надходили до Києва 1610, 1632 рр. та ін. йшлося, що всі вони "за церкву східну, за віру грецьку" покладуть свої голови[117]. І коли вже в перші роки після прийняття Брестської унії, одержавши від короля Сигізмунда III спеціальну грамоту, уніати намагалися здійснити дві спроби нападів на Києво-Печерську лавру, озброєні монахи з козаками та міщанами відбили нападників. Невипадково Павло Алеппський, вже пізніше, відвідавши Київ 1653 р. відзначав, що „у всіх келіях: у митрополита, єпископа, архімандрита, у диякона або монаха є незлічена безліч коштовної зброї, саме: малі алжирські та черкеські рушниці, шаблі, пістолети, луки зі стрілами й т.і."[118] Адже в умовах нескінченної боротьби в Україні, як ми бачимо, зброя була необхідністю не лише рядових мешканців, але нерідко й ченців. 1609 р. козаки схопили та втопили в Дніпрі намісника уніатського митрополита І. Потія А. Грековича, який прибув до міста із завданням навернення населення Києва до унії[119]. До речі, вони виконали цим наказ гетьмана Г. Ждановича, який у своєму універсалі з Запоріжжя закликав, щоб Антонія Грековича "где колвек здыбавши, яко пса убити"[120].

Коли ж на Запоріжжі стало відомо, що київський війт-уніат опечатав православні церкви в Києві, до міста терміново прибув спеціальний загін козаків, який і розквитався ним, а церкви було відкрито для богослужіння. Козаки під проводом полковника Шульги надали військову допомогу братії під час нападу 1630 р. на Києво-Печерський монастир польських жовнірів та німецьких найманців[121]. Літопис повідомляє, що після повстань козаків проти польських загарбників у Копачеві, Димері, Білогородці, жовнірів побили й під Києвом "в окопі за Дніпром". "Тоеи ж неделе другую роту, перевезшися зза Днепра, на местечку монастырском побили...На завтре в Киеве байдаков 50 и челнов без личбы спалили, жебыся Поляцы не мели чим перевозити на тамтую сторону до гетьмана... Того ж дня люд королевский настигал..., пришедши в вечер, на местечко и на монастырь хотели ударити и ударили

были, леч козаки не подалеку были, а до того услышали звонов великий гвалт, вернулись, опановали монастырь и Немцев отразили. На завтре знову Немце штурмовали до монастыра, куле с кобыл на церковь падали: где, що за страх был, хто выповест? В тым козаки одошли, а Немцы, рекомо впросилися до казаков до местечка, вшитко местечко сплюндрували, и самому бы ся монастырови достало, гды би не особливая ласка святой пречистой..."[122]

Перелік подібних подій тих часів в Україні, як і безпосередньо в Києві, можна продовжити. Слід підкреслити, що козацькі гетьмани в цій складній політичній ситуації неодноразово намагалися налагодити відносини з Москвою, але, не маючи на той час військової переваги над Польщею, московські дипломати за звичаєм ухильно відповідали, що "коли від поляків утискування у вірі буде, тоді государ і замислиться, як би віру православну від єретиків визволити"[123].

Гетьман П. Конашевич-Сагайдачний. З гравюри кінця XVI ст.

У той же час Київ – "Мати міст руських", значний центр православ'я, мав велике політичне значення. Через нього, як і раніше, пролягали важливі торгові шляхи, втім, як вже відзначалося, розуміючи непевність свого становища, польська вища влада, за винятком замку на Киселівці, не вкладала кошти у розбудову міста. Укріплення Старого Києва були занедбані, й фактично складали залишки валів ще давньоруського часу, а про систему оборони, зокрема Печерського містечка, ми можемо судити з відомої гравюри з "Тератургими" А. Кальнофойського – монастир в ті часи було обнесено лише дерев'яною стіною, над якою височіло кілька дерев'яних башт. Слід відзначити, що в деяких випадках дуже важко визначити призначення ряду двоповерхових споруд, зображених на малюнку. Безумовно, оборонне значення мала двоповерхова башта з проїздом на першому поверсі та бійницями й дзвоном на другому, що розташовувалася при в'їзді на територію Печерського монастиря. До речі, на плані чітко показано, що дерев'яні укріплення охоплювали тоді не лише Києво-Печерський монастир, але й територію містечка – башта стояла на початку головної вулиці укріплення, ліворуч якої розташовувався надалі головний вхід до лаври – Троїцька над-

брамна церква, а праворуч, тобто фактично напроти неї – вхід до Вознесенського монастиря. На малюнку чітко простежується різниця між дерев'яною стіною навкруги Києво-Печерського монастиря, яка складалася з вертикально встановлених деревин на зразок частоколу, втім прикритого вгорі дошками – своєрідним дахом, та стіною, що йшла, охоплюючи територію Вознесенського монастиря, і складалася з окремих заборол, побудованих з горизонтально покладених одна на одну колод, також прикритих вгорі своєрідним дахом мабуть з однієї широкої дошки. Ця стіна охоплювала Вознесенський монастир і підходила до хат та подвір'їв, що містилися в районі нинішньої вулиці Цитадельної. Надалі до Васильківських воріт ріс ліс або кущі, серед яких розташовувалися окремі садиби з парканами.

План Печерської частини Києва. З книги А. Кальнофойського „Тератургима"

Також переважно своєрідними парканами з вертикально встановлених колод огороджувалася на той час кожна окрема територія Ближніх та Дальніх печер. Зрозуміло, що намагання побудувати в ті часи єдину оборонну стіну навкруги печер ще не були підкріплені достатніми техніко-економічними можливостями. Мабуть це пояснювалося зокрема складністю рельєфу місцевості, де окремі ділянки були розділені великими ярами. До речі, слід підкреслити, що при гравіруванні плану Києва з книги А. Кальнофойського 1638 р. в друкарні окремі аркуші були переплутані й частина з них була надрукована у зворотному вигляді. Тому ціла низка відомих вчених свого часу вважали план взагалі непридатним для використання. І лише 1895 р. професор М.І. Петров розібрався у цьому непорозумінні[124]. Слід також взяти до уваги, що зображення Печерська у книзі А. Кальнофойського досить схематичне, масштаб явно не витримується, прикладом чого є позначення Микільського монастиря, який на плані майже впритул наближений до Києво-Печерської лаври.

Відзначимо також, що окремі споруди, позначені на плані, викликали різне їхнє тлумачення щодо свого призначення у вчених різних

Башта на північно-західному розі Києво-Печерського монастиря. За А. Кальнофойським

часів. Так, одна з будівель, згадки про яку містилися в літописах і яка, як свого часу вважалося, була зображена на відомому плані Печерська А. Кальнофойського 1638 р., привертала увагу дослідників, як писав М.І. Петров, можливо саме як один із замків князів Олельковичів у Києві. Заснування заміського укріпленого палацу на Печерську припадає саме на час поступового відродження міста – можливо це було на початку XV ст., вважав він. Тут, приблизно навпроти Микільського монастиря, зводилися укріплення, шлях до яких вів через Угорські ворота, будуються будинки та на плані А. Кальнофойського міститься величезна 4-поверхова кам'яна будівля "побудована в напівготичному стилі, із зубчатими вгорі стінами, але, яка, мабуть (на 1638 р. – *С. П.*) вже не мала даху; ця будівля мала бути тим заміським палацом князів Олельковичів, який був зруйнований у 1482 р. Менглі-Гіреєм і потім занедбаний. На обвалених частинах цього замку росли дерева ще у 1638 р., хоч будівлю цю пристосовано було свого часу іноками Пустинно-Микільського монастиря до богослужінь і в ньому була домова церква"[125]. Втім, сучасні дослідники, згідно з цілою низкою побічних ознак, дійшли висновку, що руїнами, вказаними на плані, позначена ще не відновлена на той час П. Могилою церква Спаса на Берестові.

Початок військових дій 1648 – 1654 рр.

Вже в XVI та першій половині XVII ст. козаки як збройна сила неодноразово брали участь у зовнішніх війнах на боці Польщі і нерідко, як

це було, наприклад, 1621 р. у Хотинській війні проти Туреччини, відігравали вирішальну роль у подіях. Втім, всі вимоги православного духівництва щодо відведення православній вірі належного місця в державі, повністю ігнорувалися, а іноді у відповідь на заворушення, що мали місце серед мешканців, як це було зокрема 1625 р., в Україну посилалося військо (під проводом С. Конецпольського) з жорстким наказом приборкання бунтарів.

Сподівання, що становище нормалізується після смерті Сигізмунда III і обрання на польський трон його сина Владислава, який, на відміну від багатьох його попередників, надзвичайно високо цінував українське козацтво й мав репутацію справедливої толерантної людини, також не справдилися. Король був не в змозі утримувати польських магнатів та лицарство від вже звичної політики та лінії поведінки з українцями, наслідком чого і стали врешті-решт події в Україні 1648-1654 рр. Виключна енергія, розум та вдача Б. Хмельницького, який очолив повстання, підтримка повсталих широкими народними масами зробили становище в Україні вкрай складним та напруженим. Ситуація поляків ще ускладнилася після смерті Владислава IV і утвердженні на польському престолі його брата Яна Казимира, який вже відкрито проголосив Богдана Хмельницького бунтівником. У відповідь на переговори козацького гетьмана з татарами щодо спільної боротьби проти поляків, з метою придушити повстання в зародку, поляками було послане військо проти козаків. „Літопис Самовидця" так передає зміст подальших подій: „Хмелницкій, узявши відомість о заступленню войск коронних, не ожидаючи на Запороже приходу їх, але переправвившися з войсками татарськими немалими, напролтив пойшол войск коронних. И испоткавъшисе в полях, у урочища Жолтой Води, там осадил каштелянича Стефана Потоцкого и комісара козацького з восками їх. А войска, которіе ишли Дніпром водою чолнами, минувши городи, не доходячи порогов, старшину зостаючую при них, и піхоту німецкую, в чолнах будучую, виколили и покидали в Дніпр... Войска зась козаціе, зостаючіе при тех. войсках коронних, видячи, же юж и тое військо, которое водою ишло, зостает при Хмелницком и Орді, – и тіе усі з войска коронного пристали до Хмелницкого и до орди, и на тое ж войсько почало бити, где чрез килка дній без перестану тая война тривала. И войсько осажденное будучи в степах, не могучи витривати, рушило табором оттоля ку Княжим Байраком оборонною рукою, уступаючи назад ку городом, але в том отході не пощастилося їм, бо, не допустивши оных до тих Княжих Байраков, почала орда с козаками табор їх розривати. А в тіе Княжіе Байраки запровадивши військо козацкое піхоту, покопали рови, до которих пришовши табур войска полского, змішалися, и там усе тое войсько розбито, в неволю побрано татарскую..."[126]

Богдан Хмельницький.
З гравюри XVIII ст.

Звичайно, мешканці Києва брали активну участь у тогочасних подіях. У травні 1648 р. після перемог українського війська над поляками під Жовтими Водами та Корсунем, "поспільством" за допомогою трьохтисячного козацького загону польські загарбники були вигнані з міста. Поляки знову заволоділи ним у середині червня після від'їзду козаків до місць активних бойових дій на Брацлавщину. Після перемоги українських військ на річці Пиляві та повернення із походу до Західної України київські міщани з козаками знову повстали проти шляхти, яку "топили...вбивали"[127], – як повідомляє "Літопис Самовидця". Католики та уніати намагалися знайти при цьому спасіння в стінах київських монастирів, особливо Печерського[128]. Повсталими було захоплено київський замок з гарматами та усім знаряддям, а 23 грудня 1648 р. на чолі козацького війська в місто через Золоті ворота урочисто в'їхав Богдан Хмельницький. Ось як повідомляють про цю знаменну подію літописи: *"...в воскресение после вечерни возвратился из Замостия в Киев гетман Хмельницкий. Киевляне радовались его приезду и оказывали ему при встрече почести вдвое, а может быть и в десять раз большие, чем когда-либо воеводам...Из Киева изийдоша ему во сретение всякого возраста и чина люде, радостная приносяше похвалы, яко освободителю по Бозе Российския страны от разбойничьяго лядзкого ига; такожде и вси полководцы воинства казацкого, светло блещащеся, з ким в запустелий град Киев вхождаху, и, видевши красоту церквей Божих и монастырей опустошенну и на землю опровержену, с плачем поклоняхуся всем святым местам"*[129].

Становище в місті, й зокрема недоторканність і воля вибору дій Братської колегії та православних монастирів у Києві, стали однією з тем переговорів Б. Хмельницького з представниками польського короля у Переяславі в лютому 1649 р. "Мій Київ, я пан і воєвода київський!", – оголосив він польським комісарам[130]. Втім, тимчасове замирення сторін не призвело до вирішення корінних проблем – вже безпо-

середньо під час переговорів знову проти шляхти виступили козаки та київські міщани на чолі з Д. Нечаєм. Справа дійшла до того, що воєвода А. Кисіль, який повертався з Переяславля, мав обминути Київ з причин агресивності київських міщан, які зверталися до Б. Хмельницького, щоб ніхто з поляків не заїжджав більше до міста. У ті дні на вулицях Києва знову били шляхту й ксьондзів, за якими "ганялися як за зайцями", і з яких безжалісно знущалися та яких, палаючи помстою за довгі часи принижень та важкої експлуатації, топили в Дніпрі[131].

Ікона "Покрова" з портретом Богдана Хмельницького. XVII ст.

Це ж продовжилося в травні 1649 р. Такі рішучі настрої киян, які підтримувалися й вищим місцевим духівництвом[132], у даних громадсько-політичних умовах врешті-решт призвели до створення нової військової одиниці – Київського полку, який складався із 17-ти сотень – за містами навкруги міста: Білгородської, Броварської, Васильківської, Обухівської тощо. За донесенням у травні 1649 р. представництва Москви до царя повідомлялося, що "в Києві і в польських (українських – С. П.)... містах залишилися лише найстаріші мешканці, та сама малеча..."[133] Київський полк, очолений полковником М. Кричевський, відіграв важливу роль у подіях, що розгорталися – тоді ж, у травні 1649 р., із заходу в Україну рушила польська армія під проводом короля, а з півночі безпосередньо на Київ – армія великого литовського гетьмана Я. Радзивілла. Під Лоєвом у серпні Київський полк чинив важкий опір військам Радзивілла. Важкопоранений М. Кричевський потрапив у полон, де покінчив з життям [134]. Втім, завдяки діям Київського полку та повстанням у польському тилу, у Білорусії, що активізувалися, тоді наступ Радзивілла на Київ було відбито.

Між тим перемога козацького війська над полякам під Зборовом 8 серпня 1649 р. поставила під сумнів питання самого існування Речі Посполитої. Ось як було відображено становище держави на той час у записах одного з тогочасних польських авторів: *"Й та є справедлива*

Київський воєвода А. Кисіль.
З картини невідомого художника

Series трагедії Зборівської. Скільки сот років вже не була Польща in tantis angustiis, ни королі Польські, як того року, 15 серпня! Ледь не повернулася та напасть, что трапилася під Варною, або під Лигницею, й ті часи, коли Хан Татарський перебував у Кракові 12 тижнів. Будет в нас пам'ятний цей день – кров'ю та смертью братів наших, тілами яких майже на милю вкриті поля..."[135] Безпосередньо після переможного закінчення битви Богдан Хмельницький знову приїжджав до Києва, де, за словами літописця, "лежачи долілиць пред гробами святих, заливався слізьми вдячності й віддавав хвалу всевишньому"[136]. Незабаром було укладено Зборівський договір, згідно з яким польсько-шляхетське військо не повинно було займати території Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств, де адміністративно-судові функції мали виконуватися козацькою старшиною. Втім, широкі селянські маси України залишилися невдоволеними рішеннями договору, зокрема обмеженням кількості т.з. "реєстрових" козаків, т.я. основна маса селянського населення, що також брала участь у військових діях, мала знову повернутися і працювати на своїх колишніх власників – польських поміщиків та українську старшину. В цих умовах, звичайно ж, виступи проти поляків в Україні й Києві продовжувалися.

Воєводою ц місті стає Адам Кисіль, ім'я якого певний час зберігалося у назві місцевості, де розташовувався замок – Замкової гори, або т.з. "Киселівки". Документи та мемуарна література свідчать, що православний шляхтич, він поєднував в собі набожність та вірність вірі предків разом із шляхетською гордістю та пихою з приводу належності до прошарків олігархії, що панували у Речі Посполитій. Постать Адама Киселя досить складна й суперечлива. Він був типовим дітищем свого часу. Наближений до короля, виконуючи його найскладніші дипломa-

тичні доручення у зносинах з Москвою, Кримом та козаками, А.Кисіль мав у кар'єрі і великі успіхи, й значні невдачі. Звичайно, його особа не викликала особливої симпатії у дослідників. Зокрема, М.О. Максимович вважав, що він "перебував на боці поляків, як єдиний сенатор, який залишився з православних; та й розіграв кумедну, а разом з тим жалюгідну роль обоюдника, про якого говорили тоді, що в нього "Руська кістка обросла Польським м'ясом"[137]. Він неодноразово виступав на сеймі, намагаючись з одного боку затвердити існуючий стан речей у відносинах Польщі з Україною, а з іншого – примусити шляхту все ж поважати права козацтва, що було надзвичайно складно, а, може, й взагалі практично неможливо. У Польщі про нього навіть розповсюджувалися вірші, зміст яких загалом був такий: "Бережіться, поляки, змії в траві, зведе вас Кисіль своїми м'якими речами..., не хочуть козаки більш воювати, а він підбиває їх оголяти зброю..."

Вже у дуже похилому віці призначений королем київським воєводою напередодні Зборівського миру, ведучи постійні переговори з Богданом Хмельницьким, А. Кисіль у складній обстановці зростання визвольного руху в Україні та невдалих для Речі Посполитої військових дій, коли вся шляхта з України втікала до Польщі, залишався в Київському замку разом із дружиною взимку 1649, весь 1650 та зиму 1651-1652 рр. Звідси разом із Хмельницьким вони їздили на одну із козацьких рад у Переяславль 1650 р., повернувшись обидва сюди ж у березні. У Києві тоді зібралося багато селян та козаків, які не були вписані до т.з. "реєстру", згідно з цим залишаючись, фактично, кріпаками польських поміщиків. Назрівав і навіть розпочався відкритий бунт, селяни й козаки обложили замок, саме коли у ньому в гостях у А.Киселя перебував Б. Хмельницький із козацькими старшинами, і лише безпосереднє втручання гетьмана заспокоїло їх. Після А. Киселя, який помер 1653 р., жоден польський воєвода вже в замку не перебував, і дуже швидко замок „на Киселівці" як ненависний символ польського панування в Україні, фактично вщент був розбитий та спалений мешканцями Києва та козаками.

Взяття Києва військами Я. Радзивілла. Визволення міста

Військові дії 1651 р. в цілому складалися не на користь українців. Після поразки козаків під Берестечком у червні 1651 р. шляхетська армія пішла до Білої Церкви, маючи на меті продовжити рух вглиб України і далі на Київ. Одночасно з півночі на Київ розпочав наступ великий гетьман литовський Я. Радзивілл. Незважаючи на героїчний опір, який чинили козацькі війська та мешканці навколишніх містечок, зокрема тут знову активно діяв Київський полк, очолюваний на той час

полковником А. Ждановичем, польсько-литовське військо захопило Чорнобиль, Димер та Вишгород. Після цього Я. Радзивілл послав до Києва окремий загін під командуванням ротмістра Гонсевського. 24 липня 1651 р. на підступах до Києва відбулися запеклі збройні сутички, втім, не витримавши натиску переважаючих сил ворога, козаки Київського полку відступили. Певною мірою цей відступ було здійснено на прохання київського митрополита, який, боючись, що „гетьман Радивил посилає на них велику військову силу, між козаками наказавши їм побити на заставі київського полковника і козаків, а потім іти до Києва і там церкви й доми до решти знищити, а киян, яких застануть – усіх вирубати. Против такої великої сили він, київський полковник, стати не може, тому нехай би він в Києві проти поляків більше не стояв, а пішов би геть, а митрополит вишле до Радивила своїх посланців, щоб він не велів руйнувати церков і побивати православних християн. Бо вони – всякого стану люде, духовні й світські, хочуть бути в підданстві і всій волі королівській, а що козаки проти короля стоять, і війну ведуть і Київом володіють, – це чиниться не з їх волі. Тоді полковник із застави зійшов з козаками, і став у двох милях вище Київа, і йому стало відомо, що митрополит послав до Радзивілла свого посланця, дуже прохаючи його, щоб Радзивілл прислав своє військо для охорони Києва, а вони хочуть бути у всій волі королівській"[138].

Відомо, що Б. Хмельницький і все козацьке військо були обурені такою поведінкою київської духовної влади – до міста митрополиту було надіслано докірливого листа та догану київському полковнику з наказом повернутися до міста й боронити Київ. Оскільки обіцяної військової допомоги гетьман у зв'язку із складною загальною ситуацією при цьому надіслати не зміг, то й козакам довелося вдруге від Києва відступити.

Пересвідчившись, що війська козаків під Києвом незначні, Гонсевський повернувся до Я. Радзивілла, після чого литовський гетьман з усім військом рушив до міста. Обоз литовського війська розташувався на Оболоні. 2 серпня тут весь день відбувалися т.з. герці між литовськими вершниками та козаками[139]. На другий день до Києва підпливла на човнах литовська піхота, причому на перших суднах гетьман наказав встановити якнайбільше значків та стягів бойових частин не тільки литовських, але й польських, щоб внести в козацькі ряди непевність у своїх силах.

Наступ литовського війська безпосередньо на Київ розпочався 4 серпня. Частина литовської кавалерії наступала на місто з напряму Вишгороду (з Оболоні) під Дорогожичі і Кирилівську церкву. Інша частина обійшла Старе місто і за планом мала завдати удару в напрямку Софійського собору. Одночасно піхота мала підпливти до міста на бай-

даках і розправитися з оборонцями з боку Дніпра. Знаком до початку наступу на Київ був постріл на світанку з гармати. Слід відзначити, що частина козаків з міщанами намагалася організувати оборону міста, концентрувала сили та влаштовувала опорні пункти в районі Золотих воріт, втім були розбита. До того ж далася взнаки й демонстрація сили, яку влаштував Радзивілл, встановивши на човнах значну кількість значків та стягів – козаки від міста відступили. Про це одразу ж стало відомо загарбникам, які того ж дня увійшли до Києва. Втім, місто залишилося фактично пустим – з нього пішли всі, хто вважав себе хоч якимось чином скомпрометованим перед поляками. Видатний український історик М.С. Грушевський писав, що київський митрополит виїхав назустріч Радзивіллу, щоб просити його "Пожалувати у місто і в київські церкви". На запитання надісланих до нього литовським гетьманом посланців, як він оправдовує нелояльну поведінку до поляків духівництва і всієї громади Києва, митрополит виставив свідків з польських мешканців Києва, які під час побиття поляків у місті знайшли притулок у київських монастирях. Після цього Радзивілл був вимушений пощадити місто. Було організовано парадний в'їзд військ через Золоті ворота, наслідуючи цим давній вхід до Києва Болеслава Хороброго. Польська реляція тих часів так описувала цю подію: *"Сам (Радзивілл) війшов у город з військом через Золоті ворота – названі так тому, що король Болеслав, добуваючи Київа, напередодні в'їхав через ворота і вдарив їх шаблею, що була позолочена – і з того часу прозваний був Сміливим. Стрічав його (Радзивілла) митрополит і архімандрит печерський з усім духовним чином, але купців і міщан було мало, тому що багато їх зійшлося з козаками і повтікало до українських міст; инші вийшли з козаками або по монастирях поховались. Війт з писарем клали князеві під ноги корогви і ключі городові віддали, і зложили наново присягу. Князь заїхав до св. Софії, і митрополит з усім собором служив молебень і співали вірш: "Тебе Бога хвалим". А військо все стояло під земляним валом"*[140].

Київ було поділено для постою між хоругвами, як вважалося також для порядку і безпечності, втім, хоч офіційно місто й не було віддане "на поток і розграбування", литовське військо одразу почало його грабувати. Значно постраждали монастирі: так у Печерському монастирі "казну всю поимали, и что православный государь, царь с Москвы дал... паникадило, и тот нечестивый еретик Радивил велел взять"[141]. При цьому було спалено практично весь Поділ, який палав 2 дні. За даними істориків, у Києві в ті дні було зруйновано й спалено понад 2 тис. будинків[142], спалили й церкви, зокрема в Успенській церкві згоріли київські міські й земські книги[143]. Пізніше поляки розповідали "про спалення і спустошення Києва і яка велика здобич литовському вій-

Сутички між козаками та литовцями на Оболоні

ську дісталася як у грошах, так і в інших речах рухомих – на міліони треба рахувати, бо у трьох тільки купців знайшлося 160 тис., а що ж у інших! – в серебрі, в клейнотах..."[144] Ось як описуються вищезазначені події в "Літописі Самовидця": Радзивілл "...знову переправивши за Днепр, потягнул на Киев; и там притягнувши, Подолное місто немал пустое застал; бо з козаками и міщане киевскіе уступили суднами вниз Дніпра ку Переяславлю, Черкасом и к инним містам коло Дніпра, где могли пройти байдаками и иними суднами. А митрополит кіевскій Силівестр Коссов не уступовал с катедри, але зоставал при церкви святої Софії, ткже и архимандрита печерский Іосиф Тризна з братією зоставали у монастиру Печерском, любо великую шкоду и небезпечность здоровя міли. И поплюндровавши в Киеві, войско литовское потягнуло под Білую Церковь..."[145]

Литовське військо залишило місто вже наприкінці серпня у зв'язку із загальною стратегічною обстановкою та наступом на місто

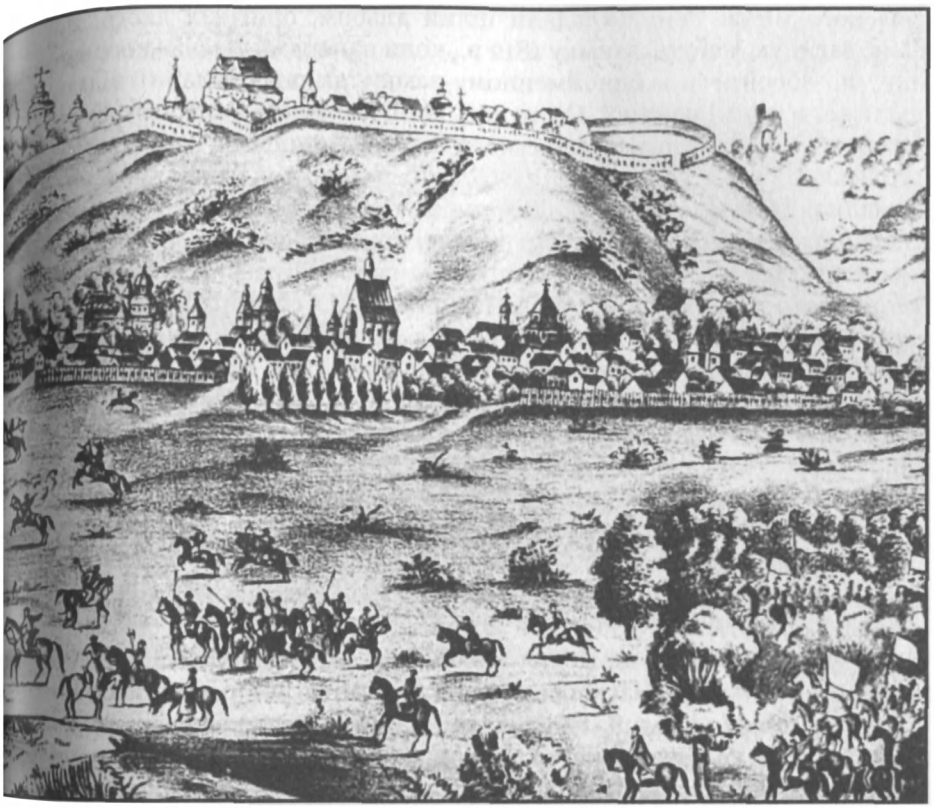

Копія з мал. А. ван Вестерфельда

козаків Київського та Переяславського полків разом з озброєними київськими міщанами. У той час, залишивши піхоту в Києві і перебуваючи з кіннотою у Білій Церкві, Я. Радзивілл одержав повідомлення, що 3 тис. козаків рухаються вниз правим берегом Дніпра аби атакувати залишену в Києві литовську піхоту. Одночасно до міста прямували й козацькі загони у човнах по Десні. Раптовим ударом Я. Радзивілл зупинив та розбив загони, що йшли по берегу Дніпра, втім, козаки, що пливли в "челнах", дісталися Києва. Під Микільським монастирем відбулося кровопролитне зіткнення між козаками та литовськими військами. Не дочекавшись планованого підкріплення, як відомо розбитого на підступах до міста, козаки відступили. Втім, одразу ж після цього й литовські загони, залишивши Київ, пішли під Білу Церкву.

Як відомо, з військом Я. Радзивілла 1651 р. до Києва потрапив голландський художник А. ван Вестерфельд, який залишив малюнки то-

гочасного міста. Вони складали цілий альбом, оригінал якого, на жаль, загинув, мабуть, взимку 1812 р., коли паперами Несвізького архіву, що зберігався в однойменному замку, як розповідали свідки, опалювали приміщення[146]. Свого часу копії малюнків з альбому, були виконані для останнього польського короля Станіслава Августа Понятовського, завдяки чому вони й були збережені для нащадків. Кілька малюнків невідомого походження з 20-х рр. XIX ст. час від часу з'являлися у російському друці: "Золоті ворота", два (сухопутний та річковий) "Бій козаків з поляками під Києвом", "Краєвид Київського литовського замку на Киселівці". На початку XIX ст. в архіві Імп. Академії малярства у Санкт-Петербурзі під час розбирання документів Станіслава Августа Понятовського було виявлено цілий альбом з цими та іншими, невідомими раніше копіями малюнків А. ван Вестерфельда краєвидів та пам'яток архітектури Києва 1651 р. (20 таблиць з 23-ма малюнками на них). Слід відзначити, що серед цих краєвидів міста та малюнків окремих споруд в альбомі зустрічається багато дрібних етнографічних та інших деталей, які відображають тогочасне життя міста.

Звичайно, нас насамперед цікавлять малюнки, на яких відбито оборонні споруди міста та сцени його військової історії. На одному з таких зображено краєвид Подолу та бій між литовськими військами і козаками на Оболоні. Наскільки можна зрозуміти, автор намагався зафіксувати підхід військ Я. Радзивілла до Києва, їхню концентрацію у лісі під містом та початок битви або т.з. герці та одиночні сутички, що відбувалися при цьому. Втім, слід зазначити, що цінність малюнка значною мірою пов'язана із зображенням на другому плані фактично усього Києво-Подолу, в якому, як ми знаємо, в ті роки було сконцентровано життя міста. При уважному розгляді можна побачити будівлі церков, будинки окремих мешканців, навіть якийсь нібито бульвар приблизно на місці нинішніх Спаської та Хоривої вулиць. Над усім цим велично височіють споруди замку на Киселівці, а ліворуч, на Старокиївській горі, будівлі київських церков.

Дослідники відзначають, що розібратися з окремими будівлями Подолу, зображеними на малюнку, надзвичайно складно. У деяких з них високий дах, властивий насамперед католицьким будівлям, що цілком природно, якщо брати до уваги досить значний час, який Київ перебував під владою польських королів. Але, на думку вчених, всі ті католицькі будівлі "безслідно змиті були хвилею народного повстання проти поляків при Б. Хмельницькому"[147]. Адже прямо на очах автора-художника А. ван Вестерфельда місто тоді було двічі спалене. Один з очевидців цього лиха писав про події 10 серпня: "...з'явився вогонь над Дніпром й зрівняв із землею до 60 будинків. Втім костел св. Яцка (до-

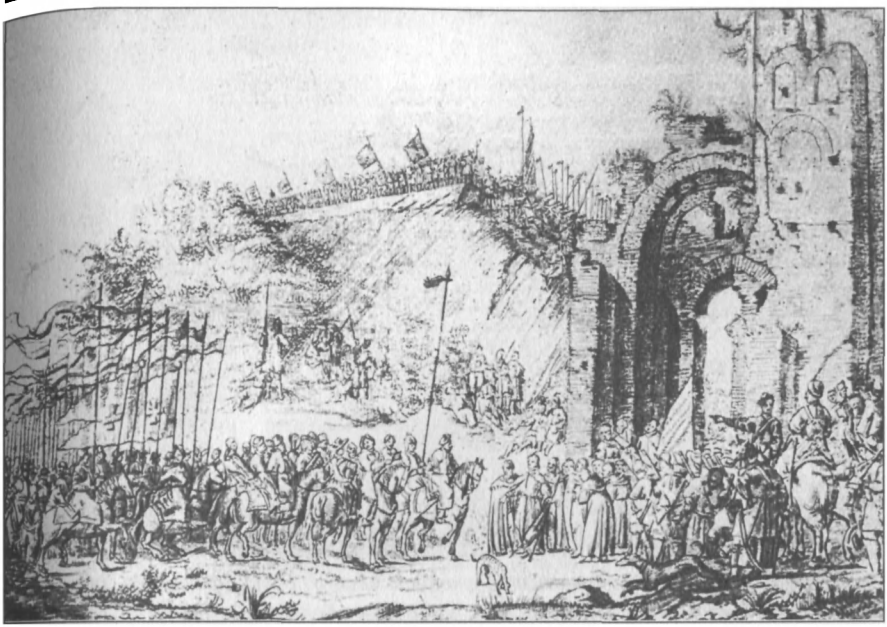

Вступ литовських військ на чолі з Я. Радзивіллом через Золоті ворота до Києва. З мал. А. ван Вестерфельда

мініканський – *С. П.*) відстояла піхота". 17 серпня "знову з'явився вогонь страшний і небачений. Спочатку згорів костьол о.о. бернардинців..., потім церква вірменська і дві кам'яні давні церкви дизунитів (православних)...Самих шляхетських домів згоріло коло 300. Надвечір піднявся такий жахливий вітер, що нам, які дивилися з гори, уявився Содом та Гоморра"[148].

Уважно придивившись, на малюнку можна побачити й укріплення, якими тоді було обнесено Поділ з боку Оболоні. У розриві дерев'яної стіни, що оточувала місто разом із "мізерним" за Бопланом ровом, можна побачити одну з дерев'яних башт, через яку вела дорога до міста.

На одному з малюнків зображено підхід польського війська до Золотих воріт, прохідну арку воріт, яка збереглася на той час, та залишки церкви Благовіщення, що розташовувалася на другому поверсі. Перед воротами вишикувалося військо, у перших лавах якого безпосередньо за командним складом розташовувалися прапороносці. До кам'яної стіни прилягає високий земляний вал, на якому також вишикувалися ряди військ із знаменами.

Також змальовано урочистий в'їзд великого гетьмана литовського, князя Януша Радзивілла до Києва 4 серпня 1651 р. Кінні та піші литов-

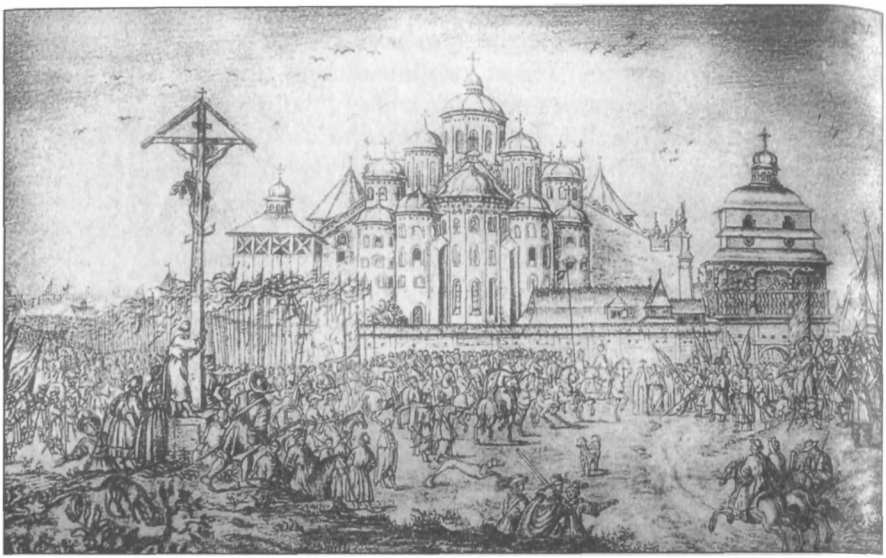

Зустріч Я. Радзивілла київською церковною владою біля Софійського собору. Копія з мал. А. ван Вестерфельда

ські війська прямують від Золотих воріт до Софійського собору. Попереду одного з загонів їде верхи сам гетьман Радзивілл, який наближається до триярусної дзвіниці перед собором. З воріт собору назустріч виходить на чолі з духівництвом група осіб, можливо київських міщан із знаменами, цеховими значками, схиляючи їх до землі перед гетьманом. На площі перед собором, заповненій військовими, зображено високий хрест із розп'яттям під своєрідним двоскатним дахом. Як відзначав відомий вітчизняний історик М.І. Петров, такі розп'яття у той час як правило встановлювали для запрошення охочих оселитися у певній місцевості, таким чином мабуть навкруги св. Софії і в середині XVII ст. ще були незаймані пустирі[149].

На іншому малюнку зафіксовано момент битви на Дніпрі, де разом із козацькими та польськими човнами зображено й намагання козаків приблизно 25 серпня закріпити свої бойові позиції під Микільським монастирем. Втім, як відомо, не здобувши бажаної підмоги, козаки відступили.

Аналізуючи малюнки із зображенням замку на Киселівці, М.І. Петров звертав увагу на те, що незважаючи на значні пошкодження замку від пожежі, яка сталася у ньому на початку XVII ст., на світлині він постає з найсуттєвішими рисами, властивими замку в цілому у його більш ранніх описах, зокрема в середині XVI ст. На його думку, це пояснювалося тим, що відновлення замку проводи-

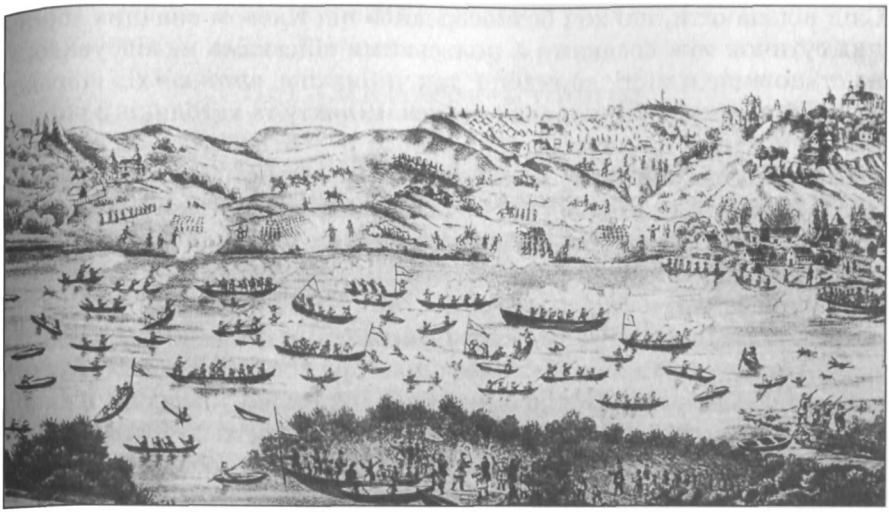

Бій між козаками та литовцями на Дніпрі 26 серпня (5-6 вересня) 1651 р. Копія з мал. А. ван Вестерфельда

лося коштом і працею міщан і виконувалося, так би мовити, по прийнятому попередньому шаблону. Виходячи з малюнків А. ван Вестерфельда, в середині замку, з боку схилу на Кожем'яки, видніється висока дзвіниця або сторожова башта з хрестом на ній. Мабуть саме на ній було встановлено годинник, про який згадується в люстраціях замку середини XVI ст. На півдні гори, біля Драбських воріт, розташовувалася велична будівля мабуть адміністративного характеру. Поза стін укріплення, на уступі гори, відгороджене т.з. лобне місце, де відбувалися страти, біля нього церква, звідки шлях спускається на Поділ. На північному боці гори, неподалік від Воєводських воріт стоїть величезний будинок, навколо якого висаджено сад, мабуть це будинок воєводи, а найближча до нього церква – Микільська. З Кожем'яцького боку гори стоїть також двоярусна церква, а може костел з двоскатним дахом. Неподалік – кілька будинків з хрестами на дахах – можливо подвір'я Києво-Печерського та Микільського монастирів, які за описами мали бути в замку. Звичайно, величезну цікавість становлять й інші малюнки альбому – краєвиди Святої Софії, Києво-Печерського, Микільського монастирів, руїни будівель у Старому місті, які не дійшли до наших днів, постаті мешканців міста тощо.

Незважаючи на відступ литовських військ з Києва наприкінці серпня 1651 р., в цілому неспокійна обстановка зберігалася в місті і надалі. За джерелами, в місті відбувалися постійні заворушення.

Слід відзначити, що хоч безпосередньо під Києвом значних збройних сутичок між козаками й польськими військами не відбувалося, на становище в місті, звичайно, так чи інакше, впливав хід військових дій, що активно продовжувалися. Шляхту та католиків з уніатами били в місті на початку червня 1652 р.[150] Втім, в умовах відступу козаків й нового наступу поляків багато мешканців знову покинуло місто й втекли на Лівобережжя під захист московського війська. В одному з документів, що датувався червнем 1653 р., повідомлялося, що "міщани з Києва і з інших багатьох місць у царської величності бік утікають"[151].

В ті часи магістрат розореного військовими діями Києва виступає перед гетьманом України з клопотанням про пільги й 8 липня 1652 р. у таборі під Кам'янець-Подільським було підписано універсал, в якому Богдан Хмельницький через "велике спустошення міста Києва, яке від війська лядського понесло" забороняв військовим людям й козакам, проходячи Києвом та через його перевіз, висувати жодні збиткові для міщан вимоги відносно провіанту, фуражу, квартир тощо, одночасно й офіційні особи не повинні були вимагати більше того, що зазначалося у виданих ним паперах[152]. Окремі універсали Богдана Хмельницького захищали також право киян на покоси, винокуріння, захищали від "вшеляких непотрібних датков" – реквізиції підвод, забезпечення чоботами, панчохами тощо.

РОЗДІЛ III

ПІД ДВОГОЛОВИМ ОРЛОМ

Київ у складі Московської держави після Переяславської ради

Після Переяславської ради і приєднання України до Росії, Вища московська адміністрація надавала особливу увагу Києву як давній столиці Русі і як найважливішому опорному пункту в Придніпров'ї. Ми вже відзначали, що за часів польського володарювання стан обороноздатності міста залишався досить низьким, що пояснювалося небажанням, а може й нездатністю влади в умовах постійного неспокою в Україні вкладати в будівництво оборонних споруд Києва значних коштів, не вбачаючи особливих перспектив у процесі умиротворення краю. Усі заходи щодо укріплення Києва фактично були пов'язані лише з утриманням та певним ремонтом замку на Киселівці, який надалі більше застарівав й приходив у занепад і з розвитком міста, дедалі менше надавав можливість забезпечувати захист його мешканців.

У той же час в середині XVII ст. навіть значно потерпілий після подій 1648-1654 рр. Київ залишався значним економічним та політичним центром України. П. Алеппський, який проїжджав містом 1655 р. відзначав: *"Будинки в цьому місті чудові, високі і збудовані з колод, що вистругані зсередини і ззовні"*[1]. Втім, кількість населення міста в той час значно зменшилася. Багато людей в місті загинуло від чуми, яка лютувала в 1652 р. За свідченням того ж П. Алеппського, зокрема в Печерському монастирі під час епідемії з п'ятисот осіб з живими залишилося лише 200[2]. Дослідники вважають, що в 60-х рр. XVII ст. в Києві налічувалося до 10 тис. мешканців[3]. У цей період знову посилилися напади з Криму. Зважаючи на вищезазначене, багато містечок та сіл в Україні зовсім спустіли. Слід відзначити певні складнощі, що виникали у зв'язку з прибуттям до України перших московських військ. Так, російський воєвода Бутурлін звертався до Б. Хмельницького: *"Ти, гетьман, сам пишеш государю, що турки та татари йдуть на Малоросію, а в Києві обложні люди лише одні міщани, й тих небагато... Царські стрільці й солдати приїхали до Києва другий рік й досі не мають де голови прихилити, блукають з дружинами й малими дітьми між подвір'їв і мороз, і дощ, і сльоту, і жар від сонця терплять, і багато хто помирає"*[4]. *З часом прооблеми поступово вирішувались..* Московські війська оселювалися переважно у Верхньому місті й розпочинали роботи з відбудови його укріплень. Можна стверджувати, що в цілому після переходу Києва з 1 березня 1654 р. під юрисдикцію Москов-

ської держави, розпочався принципово новий етап в будівництві його оборонних споруд. У Києві було запроваджено воєводське управління. Воєводам (з кінця XVII ст. вони стали називатися губернаторами), які командували великими російськими гарнізонами, нідісланими в Україну надавалося право *"осадных людей...* (тобто військових – *С. П.*) *в городах судить и расправу над ними чинить"*[5]. Відповідно вони повинні були дбати про безпеку й оборону міст.

Київ, який залишався ареною політичної боротьби, терміново додатково укріплювався новою владою, яка аж ніяк не була зацікавлена в його втраті і поверненні до складу Польщі чи то шляхом політичних рішень, чи то шляхом військових дій. Активні кроки у цьому напрямку були тим більш необхідні, що вся система оборони міста, певним чином більш-менш відпрацьована у попередні десятиліття, зазнала значних руйнувань внаслідок воєнних дій в Україні протягом 1648-1654 рр. В організації відбудови оборонних споруд активну участь брали руські воєводи, князі Ф.С. Куракін[6] та Ф.Ф. Волконський[7], які на чолі московського війська терміново прибули до міста для організації та проведення заходів щодо його захисту від польських загонів, які з'являлися час від часу під Києвом. Насамперед вони мали дати оцінку існуючому стану укріплень та найшвидше скласти нові креслення більш сучасних оборонних споруд. *"А в якому місці в Києві за государевим указом, і яку фортецю влаштувати і яким чином і боярам і воєводам, то все написати в книги вірно, окремо й на креслення нанести, й ті будівельні книги за дячим приписом, й креслення надіслати до Москви в Розряд"*[8].

Московський цар Олексій Михайлович. З картини невідомого художника

Безперечно, увагу воєвод насамперед привернули будівлі замку на Киселівці, втім, наслідки огляду були в цілому невтішними: *"...у Києві ж, государ,* – йшлося в їхньому листі до царя Олексія Михайловича, – *на горі поставлене воєводське подвір'я, й огороджене острогом; ...та по ньому башти погані, і води у ньому немає; а була...одна криниця копана, до води 50 сажень, і вода в ньому була погана, і та крини-*

ця завалилася"[9]. Також відзначалася неможливість укритися на горі від гарматного вогню з навколишніх височин, надзвичайна складність проведення вилазок звідти до ворожого стану, загальна відкритість місцевості тощо. У вкрай незадовільному стані перебували й укріплення Нижнього Подолу: *"...біля посаду в один бік від ріки Дніпра до гір було острогу сажень з 300, а по тому острогу було 6 башт та двоє воріт проїжджих; і той, государ, острог у багатьох місцях спалений та розламаний.* Не надто оптимістичними були й висновки огляду оборонних споруд Печерської частини міста: *"навколо Печерського монастиря огорожа дерев'яна та бої влаштовані, й рів викопаний, а за мірою навкруги буде сажень з п'ять сот"*[10] (1080 м – *С. П.*).

Врешті-решт було вироблено загальну концепцію організації захисту міста. Відповідно найзручнішим місцем розташування нової фортеці в Києві московськими воєводами було визнано територію Верхнього міста: *"І ми, холопи твої, оглянули місце, де бути місту або острогу, на горі, поблизу Софійського монастиря..., а крім того місця міста поставити ніде"*[11]. Роботи зі створення тут нових укріплень розпочалися фактично одразу після прибуття російських військ й проводилися надзвичайно інтенсивно – князі доповідали Олексію Михайловичу, що *"острог і всілякі фортеці роблять всіма людьми вдень і вночі"*[12], адже неподалік, під Білою Церквою, знов активізувалися польські загони. Одночасно проводилися роботи зі спорудження стін та башт навколо Михайлівського Золотоверхого монастиря та будівництва укріплень на Подолі. Наслідки напруженої праці були позитивними – вже за місяць, 31 березня 1654 р., воєводи доповідали про завершення першої черги найнеобхідніших робіт – про те, що острог у Верхньому місті і башти вже побудовано, а зараз *"по тому острогу будуємо мости і облами та рів копаємо"*[13]. Одночасно будувалися дерев'яні житлові приміщення для стрільців та інших військових – швидкими темпами заселялися Стрілецька та Рейтарська слободи – район майбутніх однойменних вулиць у Києві. Вже до літа будівництво першої черги укріплень навкруги Старого міста було практично завершено.

Слід відзначити, що у влаштуванні оборонних споруд навкруги Верхнього міста знайшов місце як найпередовіший досвід будівництва оборонних споруд того часу, прийнятий у Східній Європі, так і окремі прийоми фортифікації, які складали здобутки переважно тогочасного російського військового досвіду і не були розповсюджені до того ні в Польщі, ні навіть у самій Московії. Про це зокрема свідчить П. Алеппський, який в щоденнику відзначав, що фортеця *"...укріплена дерев'яними стінами, ровами та міцними баштами: Москвитяни мають світлий розум, подібно франкам, так як вони винайшли пристосування для укріплення своєї фортеці, яких ми не бачили у їхній*

власній країні Московії. Вони встановили навкруги рову колоди, схожі на довгу вісь водяного колеса, дуже великі й переплели їх жердинами, загостреними як кинджали та списи, що виступають з чотирьох боків вісі у вигляді хреста, як коловороти в наших криницях.

Колоди ці встановлено у два яруси, які над землею мають висоту півтора зрости. Коли ворог нападе, він не знайде шляху ні на землі, ні вгорі, а якщо повисне на верхніх колодах, то загине, тому що впаде на загострені нижні кілки, що воп'ються в його тіло й могила стане його домівкою"[14]. Описуючи нові київські укріплення, П. Алеппський також повідомляв про підйомні мости, побудовані біля воріт нової фортеці в Києві, про підземні мінні галереї із закладеною в них вибухівкою, викопані в найвразливіших місцях навкруги фортеці, відзначав також велику кількість гармат, встановлених у два яруси – *"одна над іншою, вгорі та внизу"*. Він повідомляв також про заходи, вжиті на випадок раптового нападу на місто у цей неспокійний час: *"На кожних воротах висить великий дзвін: коли щось трапляється, то в нього б'ють, щоб повідомити всім, хто перебуває у фортеці"*. Наскільки можливо зрозуміти з його записів, в той період гарнізон Києва перебував у стані постійної бойової готовності – *"деякі з них стоять з мушкетами на річковому березі, не присідаючи, протягом цілого дня, й замінюються іншими на ніч"*[15]. За П. Алеппським, кількість військ в гарнізоні Києва і в таборах, околицях міста в той період налічувала до 60 тис., що в цілому підкреслює значення, яке надавалося Києву російським урядом.

Досягнута угода гетьмана України Богдана Хмельницького з Москвою в червні 1654 р. про спільні дії проти польської армії докорінно змінила подальший хід військових дій. Вторгнення вже влітку 1654 р. на Правобережжя польського війська під командуванням гетьмана М. Потоцького врешті-решт закінчилося його відступом і низкою значних перемог російсько-козацьких сил в Україні, Литві та Білорусі. При цьому з Києва, який так і залишився недосяжним для поляків, після відведення загрози місту, як і з інших міст України, до Білорусі, де розгорталися основні бойові дії, направлялися загони козаків та стрільців. Активна спільна боротьба козаків разом з московськими військами проти поляків продовжувалася до 1657 р., до смерті Б. Хмельницького, після чого внаслідок складної політичної ситуації в Україні владу знову захопили кола польсько-шляхетської орієнтації, під впливом яких гетьманом України було обрано І. Виговського. Вже наступного року на Лівобережжя, яке залишалося під проводом Москви, знову було організовано набіги татарських загонів, одночасно значно посилювалися зв'язки та взаємодія з польськими колами української старшини, яка, як і раніше, плекала особисті надії увійти до складу

Московські воїни XVI- початку XVII ст. З давньої німецької гравюри

шляхти. Врешті-решт новий гетьман вдався і до відкритих військових дій – у серпні 1658 р. на Київ, де продовжував перебувати російський гарнізон, рушило 20-тисячне козацько-татарське військо під керівництвом його рідного брата – Д. Виговського. Так звана Київська битва, що відбулася під стінами міста, в народі одержала назву "Скавиччини". Як повідомляє Чернігівський літопис, *"...Данило Выговский подступил под город Московский Киевский, от монастыря Печерского, с войском козацким, а Яненко, полковник киевский, з другого боку, стоячи на Шкавице, добывали города Московского; на той час воеводою был Василий Борисович [Борис Васильевич – С. П.] Шереметев; а потом, когда дня оного Данило Выговский был весел, Москва, вышедши из города, обоз Данилов розбила, а козаков много сгинуло, а Данило Выговский сам ледво утек..."*[16] Загалом подібна інформація міститься і в "Літопису Самовидця": *"Того ж лета Выговского брат Данило, с полками казацкими стал под Киевом на Щекавице, хотячи Киева доставати; але боярин Шереметев тое его войско разогнал"*[17]. При докладнішому розгляді подій слід зазначити, що перші звістки про наступ Д.Виговського на Київ принесли 16 серпня працюючі під містом "солдати, драгуни та люди боярські". Воєвода В.Б. Шереметьєв вивів військо під місто, але, побачивши це, козаки зупинилися у двох верстах під містом за Либеддю. 23 серпня під Київ прибув Д. Виговський, після чого, власне, й розпочалися військові дії. Атакуючі

Гетьман І. Виговський.
З портрета невідомого художника

приступили *"до міста з посаду з Киселева містечка"*,.втім внаслідок вилазки того ж дня стрільців та солдатів київського гарнізону вони були збиті з гори Киселівки. Одночасно козаки дали відсіч і при наступі в напрямку Золотих воріт. Наступного дня основні сили козаків з татарами стали табором під Печерським монастирем і почали вночі у двох різних місцях, зокрема "у валу проти Печерських воріт", рити "шанці" (рови та окопи – *С. П.*), але на світанку, як повідомлялося в донесенні про події царю Олексію Михайловичу, *"в шанцах пехоту побили и знамена поимали и изменника Данилка Выговского и Татар и Черкас побили и языков многых поимали, и бунчюк, и литавры, и обозы, и пушки, все поимали, от страху твоих, великого государя, ратных людей многие Черкасы в Днепре потонули, а Данилка Выговской ушел Днепром на лодке сам-друг"*[18]. Пізніше полонені козаки, які до речі зовсім нерішуче поводили себе під час цих збройних сутичок, зізнавалися воєводі, що *"приходили до Києва по великій неволі, старшини посилали їх побиттям, а деяких і рубали й того їм не казали, що висилали їх на бій"*[19].

Підпис І. Виговським 6 вересня 1658 р. т.з. Гадяцького договору фактично про перехід України знову під володарювання Польщі викликав величезне невдоволення в країні. Відповіддю на дії гетьмана було народне повстання, підсилене й присилкою військ московським урядом. Всі намагання пропольської верхівки старшини організувати в цих умовах новий похід на Київ залишалися марними. Незважаючи на перемогу гетьмана у битві проти царської армії 29 червня 1659 р. під Конотопом, коли загинула значна частина московської кінноти, виступ проти нього врешті-решт переважної кількості українських полків, призвів до його низложення, після чого І. Виговський 1659 р. втік до Польщі і незабаром загинув.

Становище у місті тим не менш залишалося досить складним. Нова війна Росії з Польщею, розпочата вже 1660 року, несла за собою багато жертв з обох боків, і потребувала значних людських резервів та

коштів. Надалі вимагали вкладання все нових коштів і київські оборонні споруди, адже 1654 р. тут було виконано фактично лише термінові першочергові фортифікаційні роботи. Зокрема, в "Розписі Києва 1661 р." знову підкреслювалася необхідність проведення в місті таких робіт й неможливість їхнього проведення власними зусиллями: *"...Києва большого города и меншого земляного валу и острогу по мере 2 999 сажень без чети. И в осадное де время ратніми людьми, которіе ніне в Киеве, обнять того и худіх мест поделать вскоре некому"*[20]. Це був надзвичайно неспокійний час, кількість військ у місті була явно недостатньою, хоч на випадок раптових воєнних дій зберігалася певна кількість гарматних запасів, зокрема зілля, тобто пороху – 589 пудів, свинцю – 128, ґноту – 261, селітри – 447, сірки – 20[21].

Слід підкреслити, що російським урядом вже найближчими роками все ж була виділена певну частину необхідних коштів та війська для проведення невідкладних робіт з ремонту київських укріплень, т.я. 29 серпня 1665 р. київські воєводи доповідали в Москву про роботи, здійснені з метою відновлення київських укріплень: *"міські стіни у багатьох місцях були погані, і земля осипалася, і про те... писали ми..., й ті, Государ, погані стіни, що осипалися, наказали ми... поробити різних полків стрільцям й солдатам; й міської... стіни серпня по 29 день зроблено в різних місцях мірою 348 сажень, та два розкати дороблено, що розпочаті були до нашого... приїзду"*[22]. Розкати – великі земляні насипи, попередники пізніших бастіонів, які будувалися замість башт в найвідповідальніших місцях оборони і на яких, як правило, встановлювалися гармати. Далі в донесенні розповідалося якими саме військами відновлювалися окремі ділянки валів, згадується вежа біля Львівських воріт, до якої було прибудовано три вінці, розкат за Михайлівським монастирем, розкат проти Сергієва подвір'я Рущункіна, розкат за Львівськими воротами, розкат у Меншому місті тощо.[23] В той же час досить характерним явищем данного періоду була чолобитна київських подільських міщан царю Олексію Михайловичу від 11 лютого 1665 р. про продовження їм пільгового часу збирання податей, які мали йти на будівництво укріплень навколо Подолу, т.я. кошти, виділені свого часу для цього, були витрачені київськими воєводами на інші цілі у Верхньому місті – зокрема хліб було віддано *"ратним людям"*, а із заготовленого лісу було побудовано великі башти та колодязі.

Війна закінчилася Андрусівським перемир'ям 1667 р., згідно з яким Росії було повернено Смоленськ та Сіверську землю, визнавалося входження до її складу й Лівобережжя України. Київ з околицями за два роки мав бути поверненим Польщі, втім, цар Олексій Михайлович наказав російським дипломатам всіма правдами й неправдами не від-

давати місто полякам: *"Стійте усіма силами, щоб нам у титлах як і раніше київськими писатися"*[24]. Це всіма можливими засобами здійснювалося російськими дипломатами й таким чином місто залишилося за Росією й надалі, що було юридично оформлено "Вічним миром" між Польщею та Росією вже пізніше, за 17 років.

Посилення обороноздатності міста в другій половині XVII ст.

Київ залишався головним економічним та культурним центром України в складі Росії всю другу половину XVII ст. Місто стає важливим опорним пунктом протидії агресії не лише шляхетської Польщі, а й султанської Туреччини, яка також намагалася використати у власних інтересах складне політичне становище на сході Європи й загарбати українські землі. Це врешті-решт також зумовило необхідність проведення у містах та в інших стратегічних пунктах України значних фортифікаційних робіт.

На той час в політичному та військово-економічному аспектах Туреччина була надзвичайно небезпечним супротивником, який володів величезними ресурсами і, незважаючи на певний спад в політико-економічному розвитку, що тоді вже виразно спостерігався, ще не збирався відмовлятися від агресивної зовнішньої політики, яку проводив все попереднє століття. Розквіт Оттоманської імперії припадає на середину і другу половину XVI ст., коли за часів султана Сулеймана Законодателя, або, як його називали в Європі Сулеймана Пишного (1532-1566 рр.), Туреччина боролася за гегемонію у Священній Римській імперії Карла V. У результаті перемоги турків при Могачі 1526 р. ними було захоплено всю південну, а незабаром, в середині століття, – і всю центральну Угорщину. 1529 р. відбулася перша облога турецькою армією Відня. В ті роки Сулейман неодноразово посилав сильні військові експедиції до меж Середньої Європи, а також до Польщі та України. Втім, незабаром з'явилися і ознаки майбутнього занепаду імперії – великі географічні відкриття відволікали від території Туреччини значну частину східної торгівлі та транзиту. Поразка турецького флоту під Лепанто у 1571 р. від об'єднаних сил Іспанії та Італії поклала початок низці майбутнім невдачам турецьких збройних сил, проте ще ціле століття Туреччина фактично зберігала, й навіть розширювала раніше захоплені нею території.

Край турецькій експансії поклала лише поразка під Віднем 1683 р., відповідно розпочався зворотній процес відпадання захоплених нею територій, втім навіть у цих складних обставинах Туреччина продовжувала підтримувати кримського хана в польсько-українсько-московських справах. Відзначимо, що зокрема Польща припинила платити

данину кримському хану ще 1645 р. Саме цим він, до речі, виправдовував на дипломатичному рівні участь татар у боротьбі проти поляків разом із козацькими військами під проводом Богдана Хмельницького 1648-1654 рр. Звичайно, тоді татари вже не становили тієї страшної загрози, якою вони були для України в попередні століття. Вже не відбувалося великих набігів, в яких брали б участь десятки тисяч кримчан. Проте досить значні загони раз у раз фактично до кінця XVII ст. все ж продовжували загрожувати мешканцям краю.

Французький історик, дипломат та мандрівник середини XVII ст. П. Шевальє так характеризував військові дії татар цього періоду: *"Татари воюють тільки великими загонами в дві-три і чотири тисячі вершників, а то й більше; вони не розпочинають бою, якщо не впевнені в своїй перевазі. Коли на них нападають, вони відступають і розосереджуються на маленькі загінчики так, що поляки й німці, які йдуть щільним строєм і ескадронами, не знають кого атакувати. Відступаючи, татари так влучно відстрілюються своїми стрілами, що часто досягають ними своїх переслідувачів більше, як за двісті кроків. Потім за чверть милі вони з'єднуються і кожен в одну мить стає на своє місце, на яке він повертається таким способом ще багато разів; але так діють татари лише тоді, коли їх велика кількість, інакше вони тікають прожогом. Отже, якщо їх не захопити вночі, що зрештою досить важко, бо вони завжди чатують, або при переході через ріку або яр, то нелегко завдати їм поразки"*[25].

Таким чином, татарські напади на українські землі продовжувалися, і за підтримки турецьких загарбників вони і в ті роки завдавали значної шкоди населенню України. Так, під час нападу татар на Умань 1674 р. полковник з старшиною і найвідомішими козаками поїхав на переговори – всі вони були підступно захоплені ворогом. Обложене місто, залишившись без керівництва боронилося *"час немалий, а именно цілій тиждень потужне"*[26]. Турки почали рити шанці, висипати вали, на які поставили гармати *"так що з гармат турецких в гармати уманскіе стриляно"*[27]. Не досягши успіху, вони заклали міну – *"...значную часть замку з лівой сторони, с приезду, міни вирвали аж до самого фундаменту"*[28]. Хоч пробоїну, що виникла у стіні, уманці намагалися засипати гноєм та землею, втім втримати загарбників не змогли *"...юже по улицах з дворов билися так, кров текла ріками, аж усі полегли, а инних по ліохах, соломи понаволікавши, турки подушили, а инних, не щадя малого и великого, у Раковской брами, где були останние в місті сперлися, усіх вистинали, и коими по трупах ездячи, кого и мало живого сискали, без всякой литости мертвили, що так розуміти, же много мучеников того часу стало. И так, Умань,*

Гармати XVII-XVIII ст. на фортечному валу у Чернігові. Фото 70-х рр. XX ст.

преславній город українскій пограничній, с церквами божіими и с християнским народом, дощенту спалили и спустошили, и гармати, которіе были спіжовие, з собою побрали, а которіе железники, тіе порохами надто понабивавши и порозривавши, спод Умані со всім войском отступили"[29].

Київ тоді, на щастя, оминула така доля, втім, мабуть, саме тому, що цьому певною мірою сприяло його місце розташування у глибині території України, а також і тому, що роботи з укріплення міста продовжувалися, фактично, безперервно. Майже щорічно змінювалися воєводи та царські довірені особи, які керували військовим будівництвом. Так, 1665 р. замість думного Чадаєва в Київ було призначено М.Я. Львова, 1666 р. – П.В. Шереметьєва, 1669 р. – Г.А. Козловського, 1673 р. – Ю.П. Трубецького, 1675 р. – О.А. Голіцина, 1677 р. – О.П. Головіна, 1678 р. – М.А. Голіцина і т.д.[30] При цьому досить значне місце в будівлях вже займали новітні елементи фортифікаційного мистецтва, що поширювалися на той час, зокрема в укріпленнях навкруги Старого міста 1674 р. застарілі дерев'яні башти повністю було замінено на розкати, на яких тепер, як правило, встановлювалася артилерія – "пищалі". Одночасно на окремих ділянках відновлювалися дерев'яні стіни, розширювалися та підвищувалися згідно з розробленими кресленнями земляні вали[31], проводився ремонт та будівництво нових виводів та таємних підземних слухових ходів, зокрема були зроблені *"у проїзних воротах 4 ґрат залізних опускних великих"*[32]. Тривали й значні роботи з будівництва підйомних мостів біля воріт та хвірток. Зокрема, перед т.з. Троїцькою хвірткою було споруджено *"через рів підйомний міст, на підйомному мосту підйомні п'яльці..."*[33] Мости будувалися й біля Львівських, Київських, Золотих воріт. Відзначимо, що довжина підйомного мосту біля Золотих воріт сягала 7 саженів. Найголовніші ворота фортеці додатково оточувалися зовні ще й особливими валами, які захищали їх від нападу ворога та артилерійського обстрілу. Підхід до Золотих воріт прикривали ще й три окремі земляні укріплення. Також проводилися значні роботи з метою модернізації укріплень – саме таке завдання ставилося перед будівничими: *"Снутри выводу стоит большая ветхая башня, рублена в 4 стены, и ту башню надо сломать для непри-*

Розмічування будівельних робіт у Києві на місцевості.
З „Тезиса Ободовского". Деталь гравюри І. Мирського 1688-1691 рр.

ятельских людей озажегу"[34]. Окрім того, на ділянці проти воріт було значно поглиблено рів, щоб завадити ворогу рити в напрямку воріт підземні мінні галереї, а також зрізано всі підвищення місцевості навкруги, які заважали б захисникам спостерігати за можливими діями ворога. *"Перед выводом за подъемным мостом доведетца высокое место скраю понизить и учинить ко рву..., а в острог оставить проезд, чтоб тем боем оберечь подъемный мост ис ворот из острога бою, когда надобно будет неприятельские подкопные вымыслы перенять"*[35]. Дослідники відзначають, що руїни Золотих воріт із досить значними залишками Благовіщенського храму на другому поверсі, а саме: вхідними дверима, вікнами, високими стінами, було видно у валу ще до середини XVII ст. 1682 р. Золоті ворота було додатково укріплено залізними ґратами, підйомним мостом, хвіртками, зовнішнім бастіоном тощо.

Звичайно, не всі роботи тривали однаково успішно, що знайшло відображення зокрема у «Розписі до креслення Києва 1673 р».: *"Подле того Троецкого выводу зделано новые Софийские ворота. И у тех ворот снутри города лесом недорублено и перед вороты через ров подъемный мост не намощен бревнами и подъемные пяльцы на мосту ж не сделаны, потому что в то число такого лесу не стало, и мочно то учинить нынешним зимним временем"*[36].

Спеціальні інженерні споруди будувалися і з метою приховання та безпечного перебування військ всередині фортеці, а також їхнього швидкого переміщення до певних ділянок оборони. Підкреслимо, що тогочасні основні оборонні споруди в місті, а це переважно залишалися земляні вали, в цілому будувалися з використанням залишків споруд ще давньоруського часу й, відповідно, зберігали їхнє розташування та спрямування відносно загроз з навколишніми місцевості. Втім, способи ведення воєнних дій на той час вже значно змінилися. Старі

дерев'яно-земляні споруди були не в змозі витримувати обстріл важкої обложної артилерії, що вимагало їхньої кардинальної реконструкції. Таким чином, давні, поставлені ще за часів Київської Русі зруби, забутовані камінням і землею, які складали основу валів, розбиралися; вузькі, багатолітні, на той час значно осілі вали посилювалися висотою до 3 сажень (6 м – *С. П.*), і шириною так, щоб вгорі на валах була змога встановлювати гармати, яким впоперек верхівки валу було б достатньо місця для відкату при пострілі. Крім того, конструктивно верхня частина валу влаштовувалася таким чином, що спочатку впоперек усієї площі було покладено дубові загострені колоди, які виступали гострою частиною у бік ворога, а вже над ними насипався викладений дерном бруствер, в якому прорізалися амбразури та спеціально облаштовані площадки для гармат, обслуги та стрілків.

З 70-х рр. XVII ст. у місті інтенсивно відбувалося будівництво т.з. Нового чи Поперечного валу, від Золотих до Михайлівських воріт, який *"драгуни і солдати, і стрільці... вимірюючи в довжину й ширину робили"*[37]. Є свідчення, що вал насипався драгунськими полками М. фон Залена та Ф. Майєра[38]. Насипка Поперечного валу, як і перебудова валів та будівництво розкатів, також була пов'язана із зміною на той час способів ведення воєнних дій, оскільки так зване Печерське місто (частина Верхнього міста, що розташовувалася в напрямку на південь, на схилі до сучасного Хрещатика, район сучасних вулиць Софійської та Малої Житомирської – *С. П.*) вільно проглядалося й під час воєнних дій ворог фактично на вибір міг розстрілювати його артилерійським вогнем з узгір'їв на протилежному боці Хрещатицького яру. Адже і тоді під Києвом досить часто з'являлися ворожі загони, на озброєнні яких були й гармати. *"А за містом від ріки Дніпра до Золотих воріт гори великі та високі, і з тих гір через міську стіну в місті бачити в усі боки: в прихід ворожих людей від гарматної стрільби у Софійському та в Михайлівському монастирях й на подвір'ях зовсім перебувати не можна, і по вулицях людям не лише кінним, й пішим пройти неможливо"*, – повідомлялося зокрема в «Розписі до креслення Києва 1673 року»[39]. Саме тому по самій верхівці узгір'я, де починається майдан перед Софійським собором, понад схилом, що йде до Хрещатика, було вирішено насипати вал *"И для защиты монастырем и во дворех жилецким людем и чтоб з загородных больших гор в город было невидеть, надобно сделать новой земляной вал..."*[40].

Приблизно тоді частина Києва, що розташовувалася на горизонтальній площині біля Софійського собору, включаючи колишнє «Місто Володимира» та Михайлівський Золотоверхий монастир, стала називатися Велике Верхнє місто, а територія за Поперечним валом на схилі до Хрещатицького яру – Печерське місто, (у літературі зу-

Л. Тарасевич. "Здобуття фортець". Гравюра на металі. 1695 р.

стрічається й назва: 4-те відділення міста[41]; перші три – (1) Місто Ярослава, (2) Місто Володимира, (3) Михайлівське відділення – *С. П.*), т.я. було розташоване навпроти узгір'я, на якому далі вниз по Дніпру стояв Печерський монастир. Відповідно ворота, що вели до нього і розташовувалися фактично між валами на самому Хрещатицькому яру, також тоді називалися Печерськими. Про їхнє будівництво в «Розпису до креслення Києва 1673 р.» повідомлялося: *"У тому валу стоїть ветха вежа, рублена у 6 вікон, в якій проїзні Печерські ворота, і в те місце доведеться зробити нові ворота всередині того виводу, між старого валу місце низьке, перед тим стояла вежа ветха, рублена в 6 стін і з обох боків тієї башти острог до терас старого валу і та вежа й острог минулого року розламані і для швидкого закінчення нові ворота додати в довжину 3 сажні, з обох боків воріт зробити дерев'яні надруби для очищення воріт дрібною рушницею, із зразка, як зроблено у нової Михайлівської калитки"*[42]. Дерев'яні ворота у цьому місці кілька разів удосконалювалися та ремонтувалися, кам'яні ж Печерські ворота з т.з. кордергардіями – приміщеннями, де перебувала сторожа – тут було побудовано вже в 40-х рр. XVIII ст. За деякими даними вони стояли на Хрещатицькій площі (сучасний майдан Незалежності) до 1833 р., і були знесені під час прокладання нових вулиць при розбудові і черговому розширенні міста. Втім, у літературі кінця 30-х рр. XIX ст., зокрема зустрічається, що *"вони залишаються ще й зараз в недоторканості й зайняті караулом та військовими арештантами"*[43].

На залишки валу XVII-XVIII ст., який спускався колись до Печерських воріт, неодноразово натрапляли при веденні в цьому районі будівельних робіт вже наприкінці XIX ст. Так, 1896 р., як повідомляла газета "Киевское слово", під час перепланування т.з. ділянки Фабрициуса, що виходила на Хрещатицьку площу, було розкопано частину пагорбу, при чому відкрилися *"залишки культурного життя, з чого можна зробити висновок, що ці підвищення були колись насипані штучно... Верхівка гори, менш однорідна, й нижня, має висоти біля*

5 сажнів. Окрім повздовжніх смуг, які свідчать, що ці частини були колись створені штучно, вона показує ще кілька вертикальних, трохи похилих ліній, які означали, як виявилося пізніше, сліди дерев'яних стін, складених з колод як зруб... Нещодавно з гори вивалилася якась частина її, причому на стінах гори, що залишилася, виразно виявився відбиток кута з колод зовсім зотлілого зрубу... У різний час при вивезенні землі в ділянці Фабриціуса було виявлено не мало людських кістяків, що належали, судячи із знайдених при цьому речей, кінцю XVII ст. На думку людей знаних, нижню частину штучного підвищення, із слідами давніх зрубів, що щільно містяться на ньому, слід віднести до XVII століття: це – залишки одного з воєводських валів, поділявших давній Київ на кілька частин..."[44]

Таким чином, як відзначалося і авторами кінця XVIII ст., *"всі ці чотири відділення* (Місто Володимира, Місто Ярослава, Михайлівське відділення, Печерське відділення) *складають зараз Старокиївську фортецю. Укріплення ж цієї фортеці складається з давньо-верків"*[45].

Як зразок місцевих укріплень, що також існували в місті в ті часи, наведемо невелику фортецю, яка розташовувалася проти Хрещатицького яру над Хрещатицьким джерелом і мала назву Скородум. Відомо, що в другій половині XVII ст. вона іменувалася Малим містечком або просто Містечком. 1674 р. сюди, як і в містечко Печерське, було відряджено з воєводської команди 50 осіб, надалі воно потроху занепадало, зокрема у «Розписі Києва» 1683 р. йшлося: *"Мале – Містечко давньої побудови, яке на Печерській горі, навкруги виводів 125 сажень, все худе й обвалилося".*[46]

***

Оборонні заходи, що, безумовно, величезними зусиллями мешканців, козаків та солдатів проводилися на Правобережжі, зокрема і в Києві, з початку 70-х років XVI ст., не минули марно. Незабаром, вже 1677 і 1678 рр. відбулися два походи турецької армії в Україну, кінцевою метою яких було саме оволодіння Києвом. У першому поході 100-тисячне турецьке військо підійшло до Чигирина, але взяти місто було не в силах,. У липні наступного року 200-тисячна турецька армія разом з кримчаками, на чолі яких був Мурад-Гірей, пройшла Україною значно далі, захопивши Чигирин і Канів. Незважаючи на відбиття агресії із значними втратами для нападників, їхні окремі військові частини просочилися до самого Києва. Внаслідок гарматного обстрілу у Верхньому Малому місті було пробито оборонний вал. Слідом осіла й стіна, що стояла на ньому. Наскільки значними були руйнування можна зробити висновок з того, що в отвір, який утворився, ворожі вояки мали змогу бачити те, що відбувалося в місті[47].

І надалі, незважаючи на відбиття чигиринських походів, Туреччина не відмовилася від задуму захоплення Правобережної України, і вже наступного 1679 року нова турецька армія, кінцевою метою якої залишався знову-таки Київ, була зосереджена на Дунаї. Відповідно під Києвом було сконцентровано 100-тисячну російську армію під командуванням В.Б. Шереметьєва та полки українських козаків на чолі з гетьманом І.С. Самойловичем. Тоді ж в місті за безпосередньою участю козаків, за наказом гетьмана, знову було проведено значні фортифікаційні роботи. Воєводою М. Голіциним було прийнято рішення *"стіну підвищити і в ширину додати, щоб під час підходу ворожих людей з пробитого валу у Меншому місті було не видно і від гарматної стрільби було безпечно".*[48] Таким чином, роботи велися переважно над удосконаленням оборонного валу вздовж південного "хрещатицького" боку, від крайнього на той час Михайлівського бастіону до Золотих воріт. *"И тіе усі войска, которих было на по два крот сто тисячей, с козацким войском стояли коло Киева и вал копали коло монастырей и жадних подездов не отправовали нікуда через усе літо",* – повідомлялося в "Літописі Самовидця"[49]. Про це ж іде мова і в "Київському Синопсисі" – князь Черкаський, який командував московським військом, *"на знамение бытия своего под Киевом обведоша великий град Киевский многими крепкими валами"*[50]. У "Літописі Самуїла Величка" йшлося: *"...в порожнюванію часу не тратячи, войска московскіе верхній город Киев, идеже церковь св. Софии... глубокими рвами и вісокими валами обведоша и умоцниша..."*[51] Роботи були розпочаті в 1679 і закінчені в 1682 році. До посилених в той період стін належить т.з. Нижній вал, що проходив, як відзначалося, від Михайлівського монастиря через Печерські ворота до Золотих воріт по південній пологості Старокиївської гори, спускаючись до нинішнього майдану Незалежності. Таким чином, знову укріплювалося насамперед т.з. Печерське відділення – місцевість, що спускалася від Старого міста до Хрещатика в напрямку Печерського монастиря. Слід відзначити, що цими валами на низці ділянок покривалися попередні давні Ярославові вали, причому в деяких місцях давні вали повністю зривалися, ґрунт з них йшов на побудову і укріплення нових оборонних споруд, які, фактично, в свою чергу, за даними дослідників, проіснували в місті майже до середини XIX ст.

Одночасно проводилися фортифікаційні роботи і на інших ділянках міста. Нові дерев'яні оборонні стіни з шістьома баштами було побудовано накруги Печерського монастиря[52]. 1675 р. планувалося *"учинити міцним ополченням твердий окоп від Печерського монастиря"*[53]. У "Систематическом описании киевских крепостей", складеному

Майером 1847 р., зокрема повідомлялося, що укріплення Печерська поєднувалися з Старокиївською фортецею ретраншементом, який розпочинався *"проти люнету розділу Перевісища та Софійського відділення в 90 сажнях від гонверків цього останнього. Ретраншемент цей вірогідно побудований князем Черкаським після взяття Чигирина турками, проходить редантами від Старокиївської фортеці на південь на відстані біля 1100 сажнів від Дніпра й пересікаючи дві*

Печерські ворота Києва. Відновлені.
Фото 2006 р.

річки доходить до підвищеного пункту проти Печерської фортеці, до передмістя якої потім звертає під прямим кутом, але у вигляді редантів, а в 300 сажнях від фортеці поведений прямою лінією до берега Дніпра, понад західно-північних фасів фортеці. Таким чином, ретраншемент містить простір біля 4 1/3 квадратних верст, приготовлений для розташування чисельного війська"[54]. Нагадаємо, що ретраншемент - це оборонна огорожа, відділена ровами, валами та іншими засобами від інших частин фортеці й розташована всередині її для затримання розповсюдження нападників у разі подолання ними головного валу. У деяких випадках ретраншемент також розташовувався зовні головних фортечних укріплень з метою затримати підхід до них ворожих військ. Реданти - дерево-земляні укріплення, у формі кута, спрямовані вершиною у бік супротивника. Дослідники відзначають, що ймовірно саме тоді було відремонтовано споруджений ще за

часів Б. Хмельницького вал та рів на Печерську з боку Києва, що починався неподалік від Микільського монастиря й тягнувся до глибокого яру, т.з. "Душегубиці"[55].

У той же період у місті зводилися й інші стратегічні та допоміжні оборонні споруди. Літопис повідомляє, що 1679 р. *"на Днепрі под Кіевом мост на байдах уроблено широкій, же у три лаві ити могли вози, а тое роблено коштом царским задля переходу войск, которіе войска стояли до Рождества пресвятої Богородици"*[56]. Втім, слід відзначити, що все це знову не зупинило татар, які після чергового нападу *"на отходе войск спод Киева... учинили немалую шкоду, бо казаков и москви немало порубали и живо побрали, которіе при конех зоставали за Либедю, также и коней много барзо заняли."*[57]. І в наступні роки в Центральній Україні відбувалися окремі турецько-татарські напади, зокрема під Києвом *"татаре часто докучали и людей в полон брали"*[58]. Про це йдеться і в інших літописах того часу. Зокрема, Рігельман повідомляв у 1681 році, що *"В сію прошедшую зиму паки Татара под Киев подбегали и брали людей в полон"*[59]. Як про справді незвичне й надзвичайно благотворне для Київщини становище йшлося в листі київського воєводи до царів Івана та Петра Олексійовичів 1684 р.: *"У Києві милістю Божою все спокійно і про ворожих людей ніде не чути"*[60].

Втім, неспокійні політичні умови, зумовлені татарськими нападами, що продовжувалися, викликали необхідність посилення й постійного ремонту київських оборонних валів і надалі. Зокрема, в місті було побудовано новий вал від Печерського міста до Дніпра, в місці впадіння в нього Либеді. За офіційним «Розписом» 1682 р., оборонні споруди Києва поділялися на укріплення навкруги Верхнього міста і Подолу. Старий Київ на горах, обнесений навкруги земляним валом з бастіонами, поділявся тоді на дві частини – на Менше місто й Більше. Головною Київською фортецею тоді було Менше місто, тобто найдавніша частина старого Києва, т.з. Андріївське відділення (приблизно територія колишнього "Міста Володимира"). До нього вели п'ять воріт: Київські, що - на Поділ, Миколаївські, Трьохсвятительські, Михайлівські й Софійські. При побудові воріт використовувалися технічні досягнення того часу – так, Київські ворота були обладнані залізними ґратами, над Софійськими височіла дерев'яна наглядова башта, перед Михайлівськими й Софійськими над ровом були побудовані підйомні мости. Навкруги фортеці Меншого міста із зовнішнього боку до валів прилягали десять "виводів" (так тоді називали майбутні бастіони – *С. П.*): 1). Київський (перед Київськими воротами), 2) Воздвиженський; 3) Трьохсвятительський; 4) Воєводський; 5) Михайлівський; 6) Софійський; 7) Накутний (над Кожем'яками), 8) Петровський; 9) Предтеченський і 10) Різдвяний (навпроти Десятинної церкви).

У головній фортеці Меншого міста розташовувалися дві кам'яні церкви – відновлена П. Могилою Різдва святої Богородиці Десятинна, з дерев'яною трапезною та Трьохсвятительська на т.з. житньому дворі (територія нинішнього Міністерства закордонних справ України). Поруч з нею стояли 9 амбарів з хлібними припасами, приказний дім (будинок головного управителя), а також 6 льохів з скарбницею, порохом та вогнепальними снарядами та 5 амбарів з гарматами, які фактично складали тогочасний арсенал. На території Меншого міста розташовувалися також 9 будинків для розміщення воєвод, окольничих, бояр, дяків, полковників, двох священиків та війта, кузня, ручний млин і 4 криниці глибиною 8-10 сажнів.

"Велике кам'яне місто" в старому Києві (Софійське, Михайлівське та т.з. Печерське відділення Старого міста) мало в окружності з баштами, бастіонами й поперечними валами 2127 саженів. До нього вели ворота: Михайлівські, Печерські, Золоті, Всесвятські, та Львівські. Печерські. Золоті та Львівські ворота були обладнані металевими ґратами, над ровом перед Печерськими та Золотими воротами було також побудовано підйомні мости. У валах влаштовувалися таємні хвіртки. Перед валом Великого міста було насипано 12 бастіонів: Хрещатицький, Печерський, Троїцький, Новий, Поперечний, Золотоворітський, Сергіївський, Георгіївський, Всесвятський, Львівський, Кирилівський та Миколаївський, що розташовувався поблизу Петровського бастіону, який належав до системи оборони Меншого міста.

У цій частині фортеці розташовувалося 19 будинків для генерал-майора, стільників та полковників, 1 пороховий завод, 1 кружечний і 1 поштовий двір зі стайнями на 41 коня, млин вітряний та 338 будинків, критих дранцями, лубками й очеретом, в яких мешкали офіцери, під'ячі, рейтари, стрільці та солдати.

На 1682 р. в обох відділеннях Верхнього Києва налічувалось: 134 гармати, 57 855 різних ядер, 53 871 граната, 15 бомб, 8 743 пуди пороху, 4 071 пуд свинцю тощо.

Нижнє місто, "де мешкає війт з міщанами" (Поділ), було обнесене огорожею довжиною 1500 ½ саженів від Кисилівської гори до Хрещатицької башти. До Подолу вели на той час згідно з «Розписом» 1682 р. троє воріт: Кожем'яцькі (навпроти гори Скавики), Іорданські (поблизу Юрковиці) і Воскресенські. На Подолі містилося 12 дерев'яних церков та 635 міщанських і козацьких будинків.

Оборонні споруди будувалися в той період і на Печерську. У «Розписі Києва» 1682 р. відзначалося, що 1679 р. за наказом гетьмана І. Самойловича було насипано вал навкруги Печерського монастиря та селища поряд з ним. До укріпленого містечка вели такі ворота: Київська вежа з воротами, Васильківські, від Київської вежі 123 сажні й П'ятницькі навпроти Звіринця й Наводницького перевозу..."[61]

Надзвичайно важливою політичною подією тих років стала чергова "вічна" угода між Польщею та Москвою 1686 р. про кордон, згідно з якими Польща визнавала належність Смоленська і Києва до Московської держави на умовах спільних бойових дій проти турків та татар. У спогадах повідомлялося, що зі сльозами на очах польський король підписував її, відмовляючись від Києва. Проте, незважаючи на те, що Росія та Польща наступного року разом «таки воювали Крим», татарські напади продовжувалися, і цього року *"татаре барзо великіе шкоди коло Києва починили, коло самого города под замком людей побрали, постинали и усе літо не давали отпочинку, же з города за Либедь трудно било вийти, – не дбаючи на те, що наши войска на Крим пойшли, и наші в Криму не бавили. А они, поганці, не тілко за Кіевом тот бок спустошили, але и на сем боку Дніпра немало по селах людей в неволю побрали и иних постинали"*[62].

У той же час мужність народу, який протягом століть витримував нескінченні напади загарбників та самовіддано боровся з численними ворогами, викликала співчуття, повагу і подив сучасників. Так, у книзі "Новая манера укрепления городов, учиненная чрез господина Бланцеля, генерал-поручика войск короля французского", що побачила світ у Парижі 1683 року після подорожі автора Україною, автор писав: *"Я хоч і не бачив Казані та Астрахані, втім знаю, що вони не мають інших фортифікацій, хіба просту цегляну огорожу з баштами...*

А по Дніпру фортеці, які я сам бачив, – такі ж й для того зело дивуюся мужності народу цього, як він в таких неукріплених містах – Києві, Могилеві й Смоленську – міг витримувати довготривалі облоги й погубити багато тисяч ворогів, обороняючи себе"[63].

***

Відповідно з переходом під юрисдикцію Москви, на Україну більш значною мірою, ніж раніше, почали впливати політичні хвилі, пов'язані з питаннями престолонаслідування, а певною мірою і з ним шляхами розвитку Російської держави в складних умовах зовнішнього та внутрішнього неспокою, що мав місце в той період. Після раптової смерті у молодому віці московського царя Федора Олексійовича в умовах боротьби за владу кількох боярських родів нашвидку зібраний Земський собор затвердив на престолі 10-річного Петра, обійшовши хворобливого Івана – сина Олексія Михайловича від першого шлюбу. Біля влади в країні ствердилася феодальна група Наришкіних, в той час як прибічники Милославських негайно почали готувати палацевий переворот і зуміли-таки використати рух московських стрільців, невдоволених своїм становищем і зловживаннями начальства. Врешті-решт,

після здійснення перевороту 15 травня 1682 р. царями було оголошено Івана та Петра, втім у зв'язку з їхньою молодістю правління тимчасов було довірено царівні Софії – старшій дочці царя Олексія Михайловича від шлюбу з Милославською. При цьому оминули царицю Наталію – матір Петра. Правління Софії тривало до 1689 р., коли вона була відправлена Петром до Новодівичого монастиря.

Незважаючи на внутрішні складнощі в країні, значення Києва для Росії було настільки значнеим, що місто аж ніяк не випускалося з поля зору верховної влади і оборонні роботи у ньому продовжувалися практично щороку. У 1684–1685 рр. керування фортифікаційними роботами у Києві було покладено на П. Гордона, відомого у майбутньому сподвижника Петра I, діяльність якого в місті в галузі будівлі оборонних споруд була достатньо значною. Дослідники стверджують, що до цих робіт в той період залучалися й інші іноземні фахівці, як: Ф. Лефорт, Ф. Віт, Ю. Фомендін та інші. У літературі зустрічається думка, що 1681 р. проект укріплення Києва було розроблено відомим військовим інженером та архітектором А. Зернікау, якому зокрема належить і низка інших проектів українських фортець цього періоду[64].

Записи з щоденника П. Гордона відтворюють загальну картину його перебування в місті, під час якого мала місце і напружена діяльність, і розваги (полювання, пияцтво тощо), і особиста драма (у Києві в нього помер дворічний син – *С. П.*). Проте із них, як і із низки інших джерел, випливає, що П. Гордон достатньо сумлінно ставився до своїх обов'язків. Приїхавши до міста влітку 1684 р., П. Гордон насамперед наказав негайно ремонтувати зруйновані частини валів Верхнього та Нижнього міста. Необхідність термінового проведення цих робіт постає зокрема хоч би з того, що коли в ті роки до Києва було направлено нового воєводу – Ф. П. Шереметьєва, то у зв'язку з постійною військовою небезпекою його супроводжували 700 військових. Тоді ж у місті поширилися чутки, що татари незабаром знову збираються здійснити набіг на Київщину, у зв'язку з чим було віддано наказ солдатам весь час бути при зброї та насторожі. Зважаючи на це, на ряді ділянок було вирито нові окопи. Те, що становище на Київщині залишалося справді досить складним, підтверджує і той факт, що 18 листопада, татари знову захопили в лісі під Києвом 40 мешканців з кіньми та майном. З метою посилення південних кордонів з Києва весною 1685 р. було виведено два полки стрільців, в яких налічувалося 515 та 380 осіб. Після цього київський гарнізон налічував 2241 піхотинця, 125 кавалеристів та 35 пушкарів.

У цей період оборонні споруди Києва поступово доповнювалися новими дерев'яно-земляними укріпленнями бастіонного типу, прийнятими тоді виходячи із стрімкого розвитку штурмової артилерії, в Західній Європі.

На початку листопада 1684 р. П. Гордон склав план проведення необхідних фортечних робіт на осінь, згідно з яким вали та бруствери мали простягатися на 477 сажнів. При цьому слід було насамперед забезпечити виконання цих робіт будівельними матеріалами. У переліку найнеобхідніших елементів конструкцій з деревини фігурують 479 ялинових дерев, 207 дубових свай, 3273 дубові штахети тощо. З планом цих робіт та планом закладки мін навкруги фортеці 15 листопада до Москви було відправлено спеціального рейтара. Робота над удосконаленням київських валів продовжувалася і надалі. У травні 1685 р. П. Гордоном було складено кошторис матеріалів та обладнання, необхідних для проведення робіт найближчим часом, серед них значилися 1500 балок у 2 сажені довжиною та з 5 до 6 вершків товщиною, 1000 дошок у 3 сажені довжиною і 9 вершків шириною, 500 соснових штахетів довжиною в сажень та товщиною у 3 вершки тощо. З травня П. Гордоном було направлено 60 робітників для ремонту Іванівського бастіону. Незабаром були повністю завершені укріплення біля Печерських воріт, і 16 червня було здійснено вимірювання зовнішнього валу Великого і Малого міста. Вал навкруги Софійського міста на той час був протяжністю 287 саженів, вал Малого міста був готовий лише на 38 саженів, Печерський – на 575 саженів, Михайлівський – на 210 саженів, а всі разом з т.з. болверками, без зовнішніх укріплень – на 2 152 сажені. Одночасно необхідно було налагодити й постійно діючий ремонт військового спорядження – зокрема в місті було виготовлено 4 лафети для важких та картечних гармат середнього калібру й 60 – для легких гармат.

Влітку 1685 р. було розпочато роботи біля Київських воріт, у вересні поблизу них почали встановлювати палісад та було закінчено т.з. верки (так в ті роки називалися будь-які укріплення – *С. П.*) ліворуч від воріт тощо[65].

Слід відзначити в цілому плідну діяльність П. Гордона в місті в ті роки – перед його від'їздом до Москви в грудні 1685 р. Верхній замок (укріплення на Старокиївській горі навколо Малого міста) мав протяжність укріплень 817 саженів, а всі інші укріплення разом, за даними дослідників, – 2 937 саженів[66].

План міста полковника І. Ушакова. Верхнє місто. Поділ. Печерськ

Київ саме цього періоду зафіксовано на т.з. плані полковника І. Ушакова, складеному 1695 р. напередодні великих пожеж, що сталися у місті у 1696-1697 рр., після яких, відповідно, в архітектурному обличчі Києва, переважно з його дерев'яними житловими та оборон-

ними будівлями, відбулися певні зміни. Як повідомлялося свого часу в "Киевской старине", план, про який іде мова, був копією *"найдавнішого з усіх досі відомих планів Києва..."*, складеного *"на початку царювання Петра Великого, за наказом Київського воєводи, князя П.І. Хованського "для означення місць, де було б можливо побудувати фортецю для захисту Києва"*[67]. Дослідники надавали важливого значення цьому плану для вивчення київської старовини. Зокрема В.І. Щербина, підкреслюючи важливість цього документу, писав: *"...багато які місцевості цілковито змінили свій вигляд. Тому розташування багатьох пунктів, які згадувалися в літописах та актах, зараз визначити неможливо, й особи, які спеціально займаються історичною топографією Києва, нерідко приходили до абсолютно протилежних висновків"*[68].

За планом І. Ушакова Київ наприкінці XVII ст. вже чітко поділявся на три частини: Верхнє місто, яке мало два відділення – Старе (Мале) місто разом із т.з. Печерською частиною, Поділ та Печерськ. Слід підкреслити, що це умовний план, т.я. відстані між окремими частинами міста у відповідному масштабі явно не витримано, втім, окремі частини міста, як вважається, показано достатньо точно й реально. Більше того, він настільки докладний стосовно характеристики тогочасної забудови міста, що дає змогу навіть виявити техніку побудови окремих споруд. Звичайно, у ньому вже за його призначенням відбито й стан оборонних споруд міста того періоду. У той же час, як відзначають дослідники, план був все ж не фіксаційний кресленням, а швидше проектними пропозиціями, про що свідчить текст, вміщений у верхній частині плану: *"по указу... царя Петра Алексеевича... Иван Ушаков описывал где можно учинить оборонные крепости Киеву Верхнему и Нижнему городам и Печерскому местечку с посади"*[69]. Так, зокрема О. В. Сіткарьова вважає, що план *"являє собою схему міста та його околиць, що передає систему їх оборони, основний характер забудови, конфігурацію міських кварталів"*[70].

На час складання плану найважливішою частиною Києва з точки зору його оборони безумовно вважалося Верхнє місто. Ми характеризували роботи зі зведення найзначніших оборонних споруд в Києві, що проводилися з часу прибуття до міста московського війська 1654 р., втім, виявити зміни в характері будівель різних десятиріч того періоду, в залежності від різних факторів – терміновості їхнього проведення, конкретних напрямків, з яких йшла загроза місту в різні роки тощо, зараз надзвичайно складно. Зробимо спробу підсумувати стан оборонних споруд Верхнього міста так, як вони відображені на плані 1695 р.

Як відзначають дослідники, *"лінія фортечних укріплень нагорної частини Києва наприкінці XVII ст. проходила в основному по трасі*

валів давньоруського часу..."[71] Звичайно, ці укріплення, як вже відзначалося, були певним чином змінені й реконструйовані – дерево-земляні вали, споруджені переважно за часів Ярослава Мудрого тепер, протягом часу з 1654 р., замінювалися на значно масивніші земляні[72]. При проведенні цих робіт старі вали з дерев'яними клітями всередині розбиралися здебільшого повністю й на цьому ж місці зводилися нові, вже земляні, (здатні витримувати влучення ядер при обстрілі), які були у верхній частині шириною до 3 сажень (6 м – *С. П.*) для встановлення гармат, що забезпечувало місце для відкочування гармат при пострілі та розташування стрілків й артилерійської обслуги. Впоперек верхньої ділянки валу укладалися загострені колоди, спрямовані загостренням назовні у бік ворога. Над ними зводився земляний бруствер, приблизно в сажень завширшки та заввишки, у внутрішній частині якого з певними проміжками були влаштовані невеликі приміщення з прорізаними амбразурами, в яких розташовувалися стрілки. Іноді в цих регулярно врізаних у бруствер приміщеннях встановлювалися й гармати.

За словами російського священика Івана Лук'янова, який перебував у Києві 1701 р., навкруги усього Верхнього міста в той час було насипано "*...вал земляний дуже міцний та високий, а міською стіною все караули стоять міцні, на сто сажнів – караул від караулу. І вдень і вночі все полковники ходять тихесенько оглядають, чи міцний караул, а вночі спати не дають, все караул від караулу кричать та гукають: хто іде? Зело небезпечно бережуть сей град, та й слід би берегти: прямий замок московській державі*"[73].

Ми також вже відзначали про стурбованість тогочасних військових спеціалістів станом ділянки міського валу від Золотих до Печерських воріт вздовж схилу Хрещатицького яру – і надалі до Михайлівського Золотоверхого монастиря. Адже з розвитком артилерії з гармат, встановлених на протилежному схилі Хрещатицького яру, ворог міг вільно й прицільно обстрілювати не лише Печерську частину міста, але й території навколо Софійського собору та Михайлівського монастиря. Саме як протидія цьому розглядалася побудова т.з. Поперечного валу, який було насипано посеред Верхнього Києва від міського валу в районі Золотих воріт, вздовж сучасної Володимирської вулиці і далі – по південному краю Софійського майдану до поєднання з валом Михайлівського монастиря.

На плані І Ушакова разом із земляними валами Києва з їхніми деталями – пищалями, будками, хвіртками тощо, вказані т.з. розкати – попередники майбутніх бастіонів – масивні, насипані із землі своєрідні башти, висунуті вперед за лінію валів, з яких обстрілювався фронт місцевості безпосередньо перед укріпленням, а також міг вестися фланговий артилерійський вогонь вздовж основного валу. Розгляда-

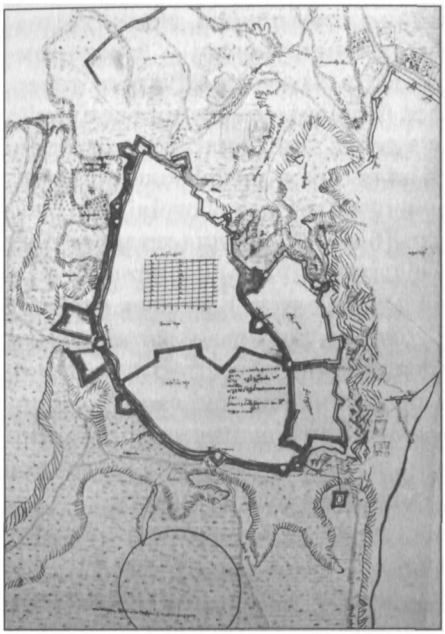

План Києва кінця XVII ст.

ючи частину плану І. Ушакова, де відображено Верхнє місто, ми бачимо, що розкат, позначений на плані "біля Поперечного валу", на якому було встановлено "пищалі", тобто гармати, свого часу було побудовано приблизно на розі, може трохи нижче сучасних вулиць Володимирської та Прорізної. Далі на валу, що спускався до Хрещатика, містився Троїцький розкат, який розташовувався десь в районі сучасної Малої Підвальної вулиці, приблизно посередині між розкатом біля Поперечного валу та Печерськими воротами (сучасний майдан Незалежності) на Хрещатику. Біля Печерських воріт міста, як і в районі Золотих воріт, були споруджені додаткові укріплення, які складалися з кількох менших та нижчих валів, на яких також було встановлено гармати. Розкат, назва якого на плані відсутня, розташовувався на місці найвищого підйому валу після Печерських воріт – приблизно на розі сучасних Трьохсвятительської та Костельної вулиць.

Вздовж Дніпрових схилів у Верхньому місті також було насипано "Вал міський земляний", на якому, як і на інших ділянках, стояли "пищалі" та т.з. будки, які на плані позначено досить схематично – можливо вце були прилаштовані для тривалого перебування укріплені спостережні пости. Цей вал також було посилено розкатами – Воєводським, Трисвятським та Воздвиженським (останній – в районі Андріївської церкви). Тут, неподалік від Воздвиженської церкви, розташовувалися т.з. Київські ворота (в районі сучасного Андріївського узвозу), через які проходив великий шлях із Верхнього міста на Поділ. Беручи до уваги надзвичайну складність цього надзвичайно крутого підйому на Старокиївську гору, перед Київськими воротами, додаткових валів насипано не було. Втім влітку 1685 р. на цій ділянці було розпочато роботи зі встановлення палісаду та будувалася низка інших укріплень[74].

Звідси, з північно-східного кута фортеці, вал уздовж північного схилу Старокиївської гори прямував на захід, причому безпосередньо поблизу Київських воріт, на крутому виступі гори – своєрідно-

му редуті, висунутому у бік Подолу, на плані позначено одразу три гармати. Проте чи справді їх було саме три, чи таким чином на плані позначалася значна кількість артилерії, встановлена тут, сказати важко. Також три пищалі показано й трохи далі на Іванівському розкаті та, як позначено, одна – на Петровському розкаті, який ніби замикав кут між валом колишнього "Міста Володимира" та валом, який надалі повертав майже перпендикулярно і йшов понад схилом гори, над Кудрявцем, у напрямку сучасної Львівської площі. На закінченні цієї ділянки валу, на розі, де вал повертав у напрямку Львівських воріт, розташовувався Кирилівський розкат, на якому також позначено три пищалі. Звідси вал уздовж байраків йшов вже безпосередньо до Львівських воріт, також додатково укріплених валами зі встановленими пищалями і далі, через Всесвятський розкат – до Золотих воріт. Знову під-

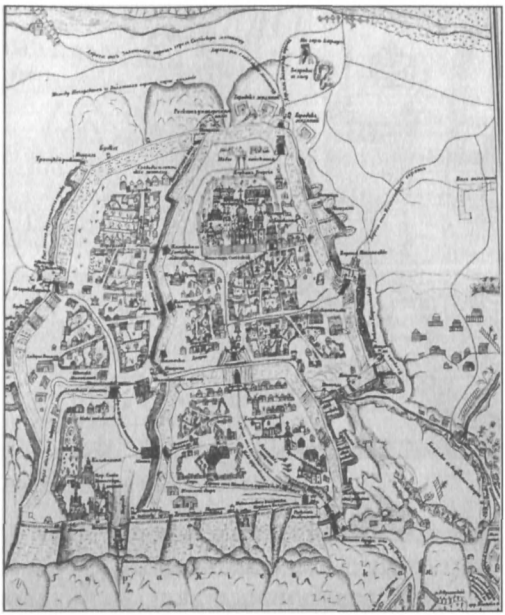

План Києва, кінця XVII ст., стольника І. Ушакова. Старе місто. 1695 р.

План укріплень міста біля Золотих воріт. Деталь плану І. Ушакова

Всесвятський розкат. Деталь плану І. Ушакова

креслимо, що на низці ділянок перед валом, де у цьому була потреба, було вирито рів, а на валу встановлені наглядові будки. Крім цього високого зовнішнього валу, який йшов навкруги усього Верхнього міста, всередині його також проходили вали "Міста Володимира" – їхні залишки навколо Михайлівського Золотоверхого монастиря та "Поперечний вал".

***

План полковника І. Ушакова дає змогу досить детально розглянути й укріплення інших частин міста. На Подолі після Переяславської ради будівництво та ремонт укріплень було покладено на київського війта і проводилося зусиллями місцевих мешканців, т.я. Нижнє місто мало Магдебурзьке право, згідно з яким ці роботи залишалися у віданні магістрату. Втім, оскільки коштів на проведення робіт, звичайно, завжди не вистачало, роботи просувалися надто повільно, що в умовах постійної загрози турецько-татарської агресії, яка тоді ще висіла над містом, було небезпечно. Врешті-решт виконання робіт було прискорено – *"за указом великого государя і по грамоті з Приказу Малия Росії та за наказом боярина й воєводи Петра Івановича Хованського з товариші велено Київ місто Нижнє будувати з оборонними фортецями від ворожого підходу"*[75]. Вже до 1682 р. Нижнє місто було обнесено дерев'яною стіною з баштами і проїжджими баштами-воротами. У будівництві активну роль відіграли майстри, терміново прислані з Росії, й, відповідно, за конструкцією та фортифікаційними принципами подільські укріплення в цілому були близькими до загальноприйнятих тогочасних російських укріплень.

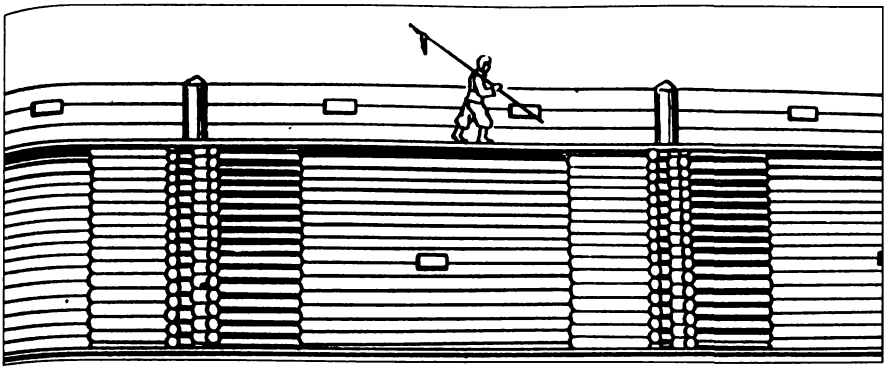

Внутрішній фасад оборонної стіни поч. XVIII ст. на Подолі. Реконструкція В.О. Харламова

Нагадаємо, що територія заселеного Подолу нагадувала у плані трикутник, який двома вершинами упирався у київські гори – Замкову та Старокиївську. Новостворена огорожа навкруги Нижнього міста складалася з невеликого земляного валу та встановленої на ньому стіни висотою до двох саженів із соснових колод, покладених горизонтально одна на одну й закріплених так між вертикально вритими в ґрунт стовпами. В огорожі було прорізано два ряди бійниць для стрільби (верхній та нижній). Із внутрішнього боку цієї оборонної стіни у проміжку між окремими городнями, які її складали, було встановлено трикутні кліті з дубових та соснових колод. Ці кліті або зруби, висотою також приблизно у 2 сажені, заповнювалися землею і служили упорами для брусованого настилу, покладеного на них. Таким чином, настил перекривав простір між зрубами й утворював з одного боку закрите приміщення для стрілків нижнього, "підошвеного бою", з другого – у разі необхідності, слугував підлогою для варти, яка розташовувалися на другому поверсі. Тут іззовні було встановлено дощатий бруствер, висота якого сягала приблизно по груди стрілку, щоб можна було вільно оглядати місцевість перед укріпленням. Загальна довжина цієї стіни, яка прикривала Поділ з півночі (з боку Оболоні) та сходу (з боку Дніпра) дорівнювала приблизно 2,8 км. З південного заходу Поділ був прикритий стрімкими схилами київських гір (Старокиївської, на якій розташовувалися укріплення Старого міста, та Киселівки (Замкової).

Підкреслимо, подільська система оборони була задумана й розроблена у тісному зв'язку із конфігурацією конкретної навколишньої місцевості, яка надавала переваги під час оборони або навпаки – ускладнювала її. Якщо рахувати довжину однієї конструкції городні (6–8 м завдовжки), то вся лінія оборони повинна була складатися приблизно з 400 городень. В них було вмонтовано 11 дерев'яних башт та т.з. ви-

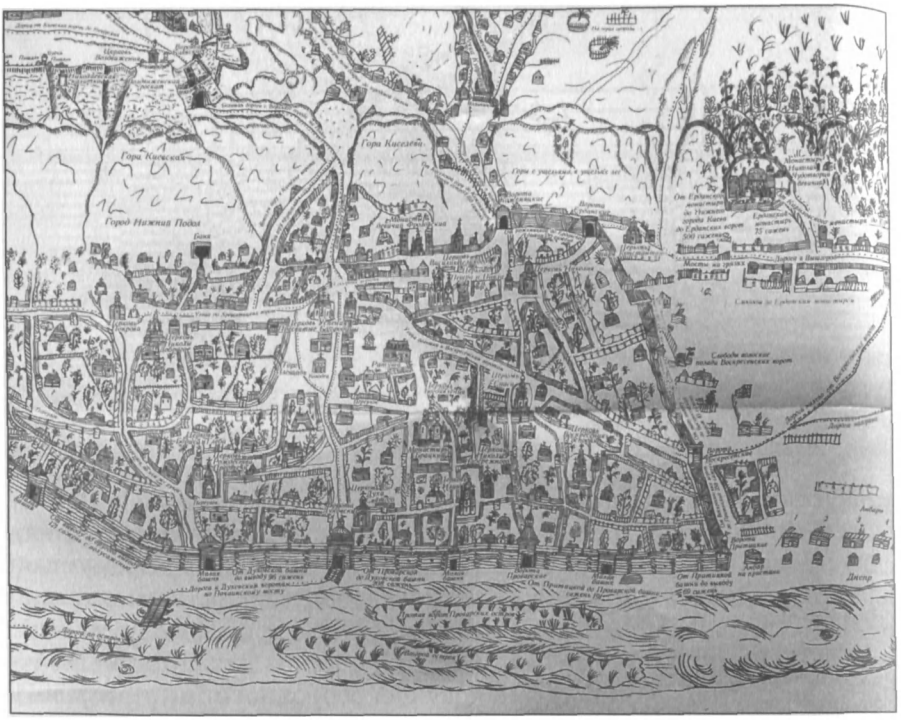

План Києва кінця XVII ст. І. Ушакова. Поділ

водів – укріплених виходів з Нижнього міста. На північному заході укріплення, безпосередньо під горою Киселівкою, на відстані 18 сажені від схилу (цей проміжок прикривав дерев'яний частокіл) розташовувалася Кожем'яцька башта з воротами. За 132 сажені від неї північніше, вздовж стіни на правому березі річки Глибочиці, розташовувалася Йорданська башта з воротами. Починаючи з цього місця, лінія оборони укріплення повертала на схід (сучасні вулиці Верхній та Нижній Вал) і йшла, зовні прикриваючись Глибочицею, аж до місця її впадіння в ріку Почайну біля Дніпра. На цьому відрізку стіни на відстані 71 сажені від Йорданської башти стояли три малі башти, або т.з. виводи, відстань між якими дорівнювала 107 та 72 сажені. За 45 саженів від третього виводу на цій же ділянці розташовувалася Воскресенська башта з воротами. Далі – через 258 саженів (мабуть ця значна за протяжністю ділянка стіни надійно прикривалася Глибочицею) стояла т.з. Притицька башта. За 69 саженів від Притицької башти вниз по течії Почайни стояв черговий "вивід", а за 21+98 – Проварська або Броварська башта з воротами. На відстані 208 саженів від неї – Духівська башта з воротами, за нею на 96 саженів, а потім 121 сажень – знову два "виводи"

і, нарешті, з півдня ця лінія замикалася т.з. Хрещатицькими воротами (в районі суч. Поштової пл.), від яких ділянку в 6 саженів у напрямку Старокиївської гори та городів, що розташовувалися на узгір'ї, знову прикривав частокіл.

"Виводи", встановлені між баштами вздовж стіни Нижнього міста, були, як вважають дослідники, також невеликими двоярусними баштами, квадратні в плані з стороною в середньому в дві-три сажені, в нижньому ярусі яких розташовувалися драбини, по яких захисники укріплення діставалися на другий ярус оборонної стіни. У других ярусах "виводів" також були й бійниці для ведення вогню, інші при-

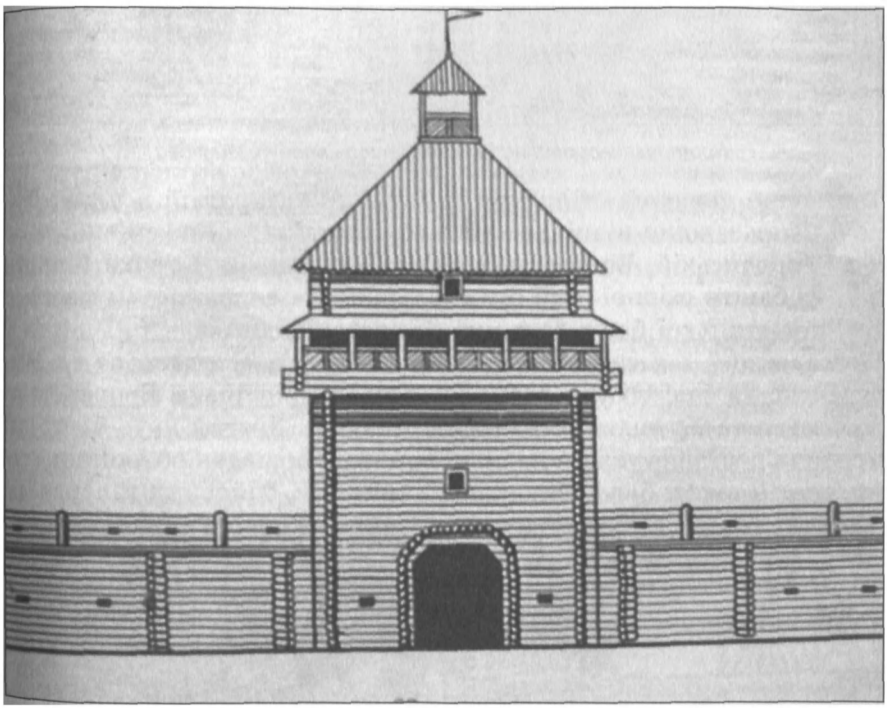

Духівська вежа. Реконструкція В.О. Харламова

строї оборонного характеру, не виключено, що тут розташовувалися й гармати. Слід відзначити, що "виводи", розташовані по східній лінії оборони укріплення більші за розмірами, за ті, які знаходились на північно-західній лінії. Так, зокрема, в плані вони також становили квадрат, але з стороною в 3 сажені, в той час як інші – із стороною в 2 сажені.

Більшими за розмірами були й башти, що розташовувалися на східній лінії оборони вздовж русла Почайни, тобто з боку Дніпра.

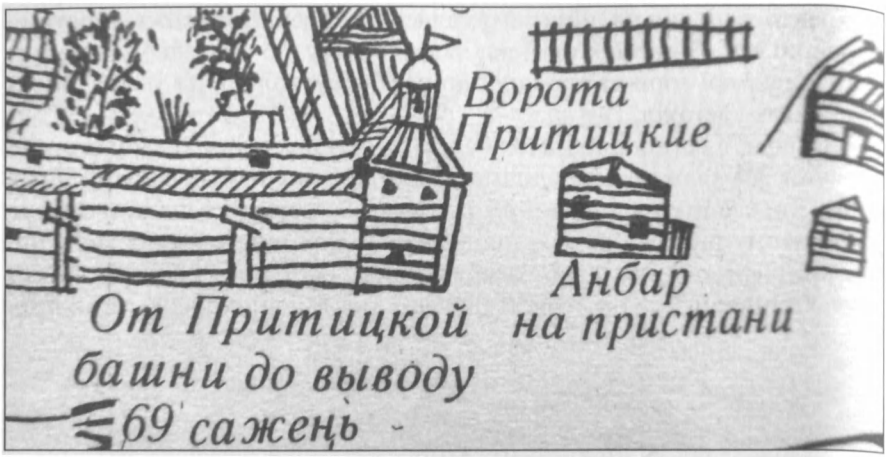

Притицькі ворота на Подолі. Деталь плану І. Ушакова

Так, якщо довжина стіни при практично квадратній в плані будові башт західно-північної лінії дорівнювала: в Кожем'яцькій – 2-х, Йорданській, Воскресенській та Притицькій – трохи більше 4-х, то башти східної лінії були більшими – зокрема у Духівської та Хрещатицької башт довжина стіни дорівнювала – 6, і лише у Броварської – 3 сажені. Якщо Кожем'яцька, Йорданська та Воскресенська башти були двох'ярусими, то Притицька, Броварська, Духівська та Хрещатицька – триярусними. Другий ярус башт як правило розташовувався на рівні бойової площадки оборонної стіни, третій також було обладнано бійницями, бойовими галереями

Духівські ворота на Подолі. Деталь плану І. Ушакова

Кожем'яцькі та Йорданські ворота на Подолі. Деталь плану І. Ушакова

із спеціальними прорізами у підлозі для лиття киплячої смоли, стрільби по ворожих воїнах, які проникли безпосередньо до оборонної стіни тощо. Третій ярус здебільшого увінчувала спостережна вежа. Перед деякими баштами додатково було вирито рів, через який перекидався міст.

Назви башт подільських укріплень, які дійшли до нашого часу, як правило були пов'язані або з християнськими святинями, або з конкретною місцевістю, в якій були побудовані башти. Так, зокрема, Притикою називалося місце на березі Почайни, де ще з часів Київської Русі до берега причалювали судна. Джерела свідчать, що ще на початку XVIII ст. Почайна була досить глибокою річкою, яка, відділяючись від Дніпра вузькою піщаною косою, поєднувалася з ним нижче т. з. Хрещатику – місці легендарного хрещення киян за часів великого князя Володимира. Ще на початку XIX ст. ця коса була довжиною до 60, а завширшки приблизно 7 саженів, від правого ж берега Дніпра вона містилася на відстані до 40 сажнів[76]. Річка також досить надійно прикривала лінію Подільських укріплень зі сходу. Київська гавань на той час була нижче по течії ріки, в місці, де саме Почайна впадала в Дніпро; у літературі зустрічається думка, що в XVI-XVII ст. сюди, вгору по течії річки, заводили зимувати судна, щоб їх не пошкодило товстою кригою в гирлі Почайни. Свого часу приблизно в кінці Борисоглібської вулиці, навпроти Духівської церкви, було перекинуто міст з набережної через Почайну на Дніпровську косу, що відділяла Дніпро та Почайну, а шлях по косі проти Різдвяної церкви звертав вже на інший міст, влаштований далі з коси через Дніпро до чернігівського берега (на Труханів острів). Зникнення цієї піщаної коси, яке відбулося пізніше, нібито було пов'язано із тим, що вже на

початку XVIII ст. під час чергової турецької війни з метою скорочення шляху для суден, які спускалися з Дніпра та Десни і мали перезимувати зиму на Притиці, де для них були облаштовані дерев'яні кліті, у косі було прорито канал, в який, відповідно, пішла головна течія Дніпра, якою й було зрізано значну частину піщаної коси. Незабаром Дніпро повністю змив піщану косу, що відділяла від нього Почайну на цій ділянці. Аби виправити становище й відвести течію від правого берега, приблизно навпроти Борисоглібської вулиці, були потоплені старі байдаки. Оскільки всі вжиті заходи не допомагали відновити старий рельєф берега біля Києва, на лівому березі було прорито канал від Дніпра до річки Чорторий, від чого течія з такою силою пішла цим новим руслом, що свого часу навіть виникло побоювання з приводу того, щоб правий берег не обмілів зовсім[77].

Пізніше, на початку XVIII ст., система оборони Нижнього міста ще удосконалювалося. Крім дерев'яних башт, в оборонних спорудах Подолу також, як і у Верхньому місті, з'являються розкати та т.з. бровар козацький. Звичайно, такі укріплення були не в змозі значний час витримувати вогонь важкої обложної артилерії, але вони досить довго залишалися надзвичайно ефективними при відбиттях приступів невеликих ворожих загонів та кавалерійських набігів.

***

Особливої уваги заслуговують також і оборонні споруди, відображені на плані І. Ушакова, що існували у Печерській частині міста. На той час Печерськ –був досить значним посадом, мешканці якого переважно працювали на потреби монастиря, а також, звичайно, вели звичний приватний спосіб життя – обробляли власні городи, торгували на ринку, відвідували шинки тощо. Підкреслимо, що серед заходів, намічених для захисту Києва безпосередньо після Переяславської ради, передбачалася і побудова нових укріплень навкруги Печерського монастиря, який був найзначнішою в країні православною святинею. Він розташовувався дещо окремо на південь від старого Києва і століттями залишався об'єктом постійних зазіхань і нападів практично всіх ворожих сил, що підходили до міста.

У «Розписному списку Києва» 1661 р. серед заходів, що згідно з височайшими повелінням мали бути вжиті для укріплення міста, зокрема відзначалося: *"Та на Печерській горі велено поставити містечко, і того містечка за малолюдством поставити та сидіти у ньому нікому"*[78]. Йшлося й про кончу необхідність поставити три додаткові укріплення на київських горах з гарнізонами по 500 солдатів, тоді у Києві буде *"безстрашно"*[79]. Про те, що в місті, і зокрема на Печерську, тоді було дуже неспокійно, зокрема свідчить і звернення ке-

рівництва Києво-Печерської лаври до російського уряду з проханням прискорити оборонні роботи. Так, 1673 р. в листі воно просило *"щоб великий государ... велів те їхнє Печерське місто полагодити й ратними не малими людьми осадити, щоб обитель святу у розорення не допустити"*[80] Розгляд питання вищою московською владою підтверджує зокрема Указ від 28 лютого 1675 року, згідно з яким належало *"вчинити міцним ополченням твердий окоп біля Печерського монастиря"*[81]. Чи було тоді це виконано нам не відомо, але 1679 р. за наказом гетьмана І. Самойловича козаками було проведено значні роботи зі спорудження земляних валів та інших оборонних споруд навкруги монастиря, чим, фактично, в місті було започатковано нову Печерську фортецю, а тим самим певним чином розпочато і новий якісний етап в побудові оборонних споруд Києва. Інокентій Ґізель писав: *"Гетьман Іван Самойлович, у пам'ять свого з численними військами перебування під Києвом, любов свою... маючи до святої Лаври Печерської... остщався огородити ю й ствердити окрест міцними земляними валами"*[82]. У "Розпису Києва» 1682 р. з цього приводу повідомляєлося: *"Перед Печерським містечком посад, а на посаді мешкають Печерського монастиря та інших монастирів піддані, які від воїнських людей з [деревень] і сел збігши, оселились... Поблизу Печерського монастиря влаштовано вал у 187 [1679] році за наказом гетьмана Івана Самойловича війська запорізького козаками... Усього біля Печерського монастиря й містечка по валу та байраках і по горах 1313 сажень"*[83]. Залишки цього валу, який козаки зводили з великої неопаленої цегли-сирцю, обсипаючи будови землею, що дозволяло створювати досить круті схили (ескарпи та контрескарпи), свого часу важкодоступні для нападників, як вважає низка дослідників, і сьогодні можна бачити на території київського парку Вічної Слави.

У джерелах зустрічається думка, що вже в ті часи укріплення навкруги Печерського монастиря мали в плані дещо округлу форму при чому їхні межі визначалися саме контурами навколишньої місцевості[84]. Печерське містечко розташовувалося на високому плато, яке із південного сходу обмежувалося крутими дніпровськими схилами, з півдня – долиною ріки Либідь з глибоким яром, який пізніше одержав назву Наводницький, з півночі – яром між Печерським та Миколаївським монастирями (над Аскольдовою могилою). Таким чином, загальне розташування укріплень навкруги Печерського монастиря, звичайно залежачи від військово-технічних фортифікаційних можливостей даного періоду, було безпосередньо пов'язано із рельєфом навколишньої місцевості.

На думку дослідників, з півночі та півдня тогочасне укріплення за-

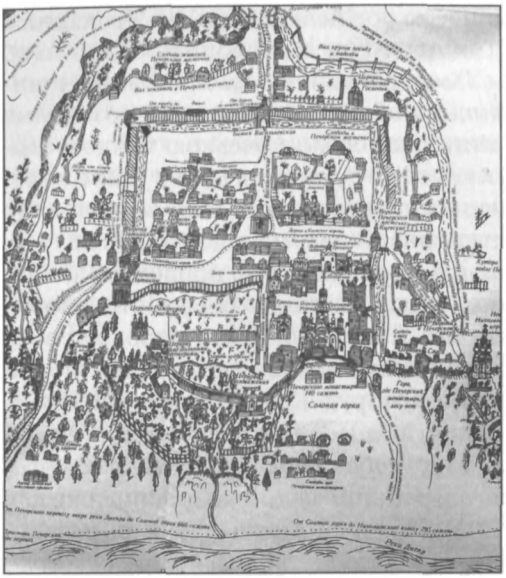

План Києва кінця XVII ст., стольника І. Ушакова. Печерськ

хищало Печерський монастир в межах кордонів його верхньої території, а із заходу воно охоплювало місцевість на відстані приблизно до 500 м від Троїцької надбрамної церкви, включаючи до території фортеці й Вознесенський жіночий монастир, що розташовувався навпроти Києво-Печерської лаври. До його складу також увійшли церкви Феодосія Печерського та Вознесіння, ринкова площа, житлові та інші будівлі центральної частини містечка. Зі сходу фортеця штучних оборонних споруд не мала – їх довгий час замінювали круті й важкодоступні схили Дніпра. *"До Дніпра фортець ніяких нема й будувати неможливо, тому що буєраки й ліси великі"*, – відзначалося зокрема на плані І. Ушакова.

Існує думка, що з півночі Печерське містечко мало й дві лінії штучних укріплень, перше – *"від гори, що біля Миколаївського монастиря до буєраку, що зветься Душегубиці"*, протягом 345 сажень було *"валком давнім невеликим"*.[85] Цей "валок" було підсилено на 500 сажень надовбами – штучними перепонами, ще широко поширеними і в той період, - кількарядними вертикально вкопаними дерев'яними палями або кілками[86]. "Валок" обривався перед Душегубицею – глибоким природним яром із північного заходу, по якому протікав струмок, перегороджений греблею.

Своєрідна друга лінія укріплень, створена, як і перша, важкою працею козаків та мешканців селища, влаштовувалася, як показує план І. Ушакова, являючи собою, прямокутне дерев'яне містечко, яке оточували рови та вали, над якими в свою чергу було побудовано дерев'яний частокіл із загострених у верхній частині колод. У валах було зроблено "вилазні хфіртки". Північну частину фортеці східного боку починав "вивід з двома земляними боями" Ширина валу теоретично мала бути достатньою для транспортування та встановлення на ньому гармат, а також здійснення ними відкоту при пострілі, розташування артилерійської обслуги, стрілків, що робило ширину

т. з. валгангу – верхньої поверхні валу – не менш як 6 м.[87] По кутах фортеці в місцях поєднання західного валу з північною та південною його ділянками було побудовано 6 "виводів" у формі окремих дерево-земляних площин, влаштованих на висоті валу для розташування тут гармат. Ці "виводи", побудовані із рублених дерев'яних клітей, заповнених землею, виступали вперед відносно основних укріплень. Їхні розміри у верхній частині дорівнювали "навкруги" (за периметром) 32 сажені (69,12 м), 41 сажень (89, 28 м), 31 сажень (68, 96 м), 45 сажень (97, 2 м), 24 сажені (51, 84 м) і 8 сажень (17, 04 м)[88].

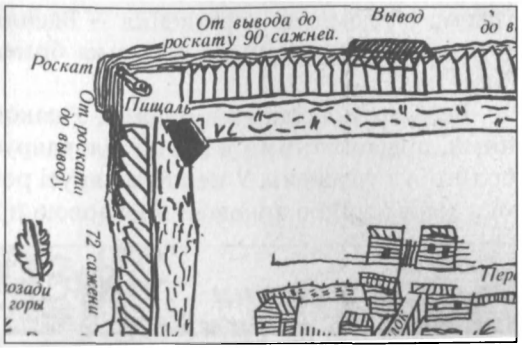

Розкат на південно-західному розі укріплень навколо Києво-Печерського монастиря наприкінці XVII ст. Деталь плану І. Ушакова

Потрапити на територію укріплення на Печерську можливо було через три дерев'яні брами - башти, вбудовані безпосередньо в оборонні вали. Перед брамами через сухий рів були перекинуті дерев'яні мости. Західна частина укріплень - це досить чітко окреслений прямокутник з валу та частоколу на ньому, на кутах якого були насипані "виводи". Приблизно посередині західної ділянки валу розташовувалася т.з. Васильківська башта, назва якої походила від кінцевого пункту шляху, який розпочинався тут від укріплень: *"від містечка Василькова шлях, і по тім шляху татарський прихід буває..."89.* Васильківська башта була довжиною 4 сажені, кожна сторона (8,64 м).

З півдня у валу була розташована П'ятницька башта, назва якої походила від церкви, що тоді стояла поруч. Міст перед П'ятницькою баштою захищався ще однією дерев'яною баштою, що розташовуваася на в'їзді на міст із зовнішнього боку (Звіринця). Кожна з П'ятницьких башт була довжиною 3–3,5 сажені (7, 56 м).

З півночі для проїзду в Печерське містечко між валами була розташована т.з. Київська башта з ворітьми – саме звідси пролягав найкоротший шлях на Старий Київ. Слід зазначити, що побудова оборонних споруд на Печерську мабуть мала вже певний традиційний, вивірений століттями досвід відбиття ворожих облог та нападів – адже за А. Кальнофойським, на відомій гравюрі 1638 р., фактично на цьому ж місці також вирізьблена висока проїзна башта із дзвоном нагорі. Київська башта кінця XVII ст. була більшою за інші вежі, що стояли над

трьома в'їздами до укріплення – Васильківської – із заходу та двох П'ятницьких – з півдня. Київська брама мала розмір стін 7 сажень (15,12 м).

Всі башти, згідно з планом І. Ушакова, були дерев'яними, рубленими, прямокутними в плані, кількаярусними. Розмір стін Київської брами був 7 сажень. У першому ярусі розташовувалися проїзні ворота з характерною арковою побудовою прорізів. Другий ярус, в стінах

Васильківська брама Києво-Печерського монастиря за планом І. Ушакова

якого були обладнані амбразури, використовувався для стрільби тепер вже переважно з вогнепальної зброї. Над ним розташовувалася своєрідна караульна вежа, перекрита шатровою покрівлею й увінчана флюгером.

Під час облоги ворота в баштах зачинялися, а самі башти завалювалися колодами, засипалися землею для унеможливлення ворогу ввір-

П'ятницькі башти Києво-Печерського монастиря. Деталь плану І. Ушакова

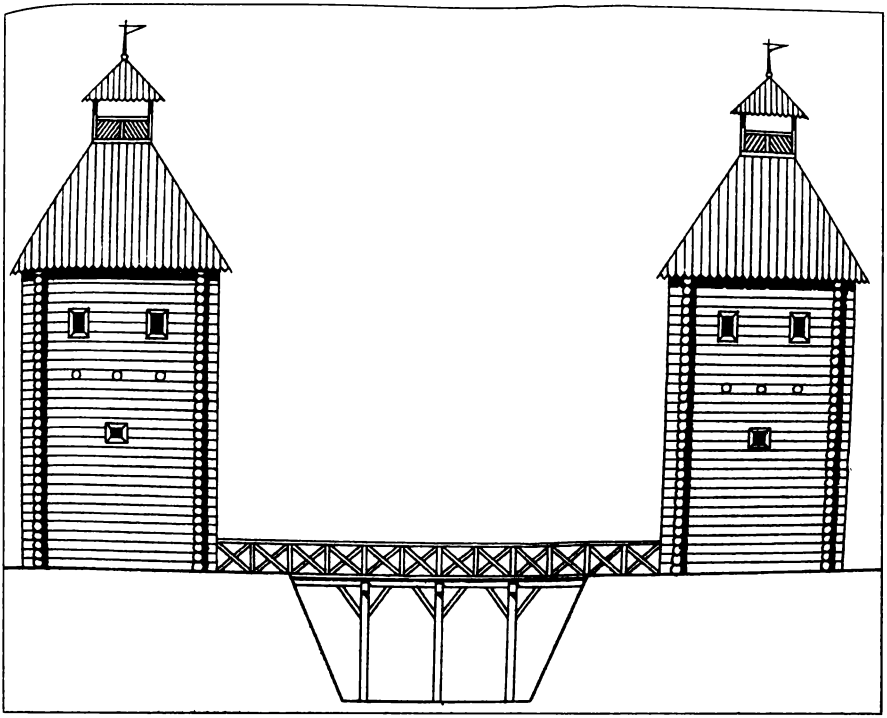

П'ятницькі башти. Реконструкція О.В.Сіткарьової

ватися в укріплення. Для непомітного виходу з укріплення в оборонному валу робилися "таємні" проходи – вилазні хвіртки та "підлази", якими в разі необхідності мали користуватися оборонці.

Озброєння київського гарнізону у II половині XVII ст.

Велику увагу в «Розписах м. Києва» даного періоду - своєрідних облікових документах, в яких перелічені та певним чином охарактеризовані найголовніші будівлі, озброєння фортеці, боєприпаси, що зберігалися, допоміжні споруди, кількість військ тощо, приділено гарматам – найважливішому виду оборонного озброєння, що вже широко поширилось на той час. При цьому зазначалося, як це було прийнято в таких документах, не лише місце, де гармата була встановлена, її вага, довжина та вага ядер, якими вівся вогонь, але описувалося й оформлення стволу, напис на ньому, при можливості майстер, який її вилив, саме станку, на якому вона встановлена, загальний стан гармати тощо.

Досить докладний опис гармат, що розташовувалися в київських оборонних спорудах – переважно на валах та розкатах фортеці, подано в «Розписному списку Києва» 1695 р. З нього ми дізнаємося, що

практично фортеця у Старому місті була озброєна різноманітними гарматами навіть надзвичайно давніми кінця XV – початку XVI ст. Дослідники відзначають, що тут, наприклад, була п'ятипудова пищаль 1499 р., відлита Яковом Фрясом та дванадцятипудові гармати, виготовлені придворним ливарником царя Федора Іоановича Андрієм Чоховим. Були тут також мідні 24-пудові пищалі польського виробництва 20-х рр. XVI ст., а також голландські 208- та 157-пудові мідні пищалі, виготовлені майстрами Свенусом Костером та Евергардусом Спринтером у 30-х рр. XVII ст. та пищалі російського виробництва, відлиті на замовлення царів Михайла Федоровича (майстри Г. Наумов, О. Якимов, Н. Федоров), Олексія Михайловича (майстри П. Яковлєв, Я. та П. Дубини, О. та Х. Іванови). Деякі гармати, що перебували на озброєнні Київської фортеці, були виготовлені в 60-х рр. XVII ст. у Ліоні майстрами Я. фон Горіном та Г. Алнніком. 1687-1688 рр. до Києва зі Смоленська були привезені гармати, відлиті О. Ярчиуловим тощо. Довжина цих гармат в цілому становила від 1,5 до 5 м, що разом із від-

Київська вежа Києво-Печерського монастиря. Деталь плану І. Ушакова

станню для відкоту після пострілу мало визначати ширину гарматних майданчиків на валах та розкатах.

Цікаві дані відносно міської артилерії містив і «Розписний список м. Києва» 1700 р. Зокрема, у ньому повідомлялося, що у Верхньому місті на Іванівському розкаті *"пищаль мідна, галанська; на ній вище*

запалу вирізьблено підпис; пищаль ядром 15 гривенок, довжина 4 аршини з вершком, ваги 88 пудів; та нижче запалу слова по латині; та на ній же вилита людина на коні з карункою, на карунці хрест, під ногами змій; та вище вушок вилитий орел двоголовий... станок окований, на дубових катках, вітхий. Інша пищаль мідна же в 4 гривенки ядром, довжина 4 аршини з вершком, вагою 35 пудів; на ній вилито напис: Божою милістю, повелінням государя, царя й великого князя Михайла Федоровича усієї Росії злито сию пищаль в літо 7137 (1628 р. – С. П.); майстер Кіндратій Михайлов під нею станок окований, на дубових катках"[90].

Приблизно таким же чином були описані й інші гармати-пищалі – на Різдвяному, Трисвятському, Воєводському, Михайлівському, Архангельському, Печерському, Троїцькому виводах, на Воздвиженському, Сергіївському, Всесвятському розкатах тощо. З "Розписного списка Києва» 1700 года можна зробити висновок, що укріплення Старого міста порівняно мало змінилися, порівнюючи їх із станом попереднього Розписного списку 1682 р. Дослідники відзначають, що особливість списку на 1700 р. складають більш докладні відомості про склад київського гарнізону з переліком бойових запасів та різних родів зброї, серед якої найцікавіші мідні пищалі 1498 р. з написом *"Іоан, Божею милостью, государь всея России"*, пищаль 1505 р. російського майстра Якова Дубини та пищаль 1524 р. майстра Германа Енкіна, а також гармати 1505 та 1506 рр. майстра Антона Чехова[91].

У «Розписних списках Києва» йдеться і про гармати, що були встановлені на валах не лише у Верхньому Києві, але й в інших частинах міста. У "Розписного списку г. Киева» 1700 г. повідомлялося, що у баштах Нижнього міста було встановлено 8 пищалей. До тих пищалей зберігалося 80 ядер: 10 ядер вагою по 12 гривенок, 10 ядер вагою по 6 гривенок, 30 ядер по 3 гривенки, 20 ядер вагою по 2 гривенки тощо.

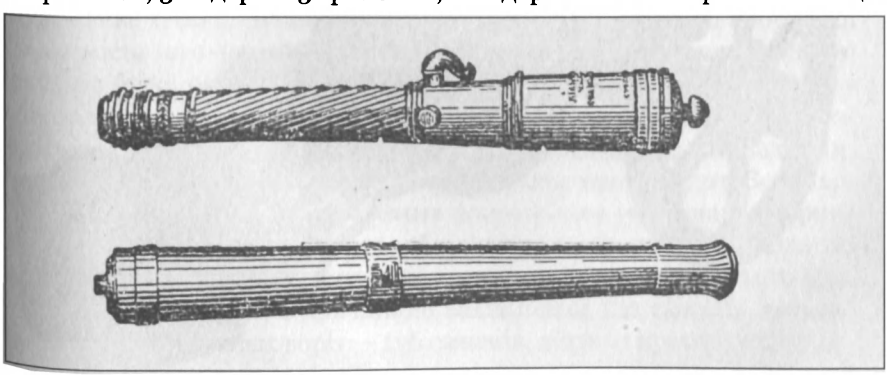

Пищаль 1592 р. та кільцева пищаль XVI ст.

Дві пищалі були віддані за часів князя М.Г. Ромодановського для оборони від ворожого нападу у 1690 р. у Печерське містечко, одна перебувала у Видубицькому монастирі. У збройних амбарах зберігалися мушкети, ядра, гранати нарядні, несправна зброя тощо[92].

У Печерському містечку за «Розписом 1695 р». було 33 "затинних" пищалей, а також *"пищаль мідна довжиною аршин 10 вершків, вагою 10 пуд 13 гривенок, на ній насічені реньї, станок та колеса старі"* Інша гармата, що була тут, – *"пищаль залізна в пол. 4 гривенки ядром, довжина 3 аршини без чверті, вагою 29 пуд.; на ній вирізьблено підпис по латині від 14 року, під нею станок окований на дубових катках" тощо.* Крім того, 10 пищалей зберігалися *"на станку... у Київських воріт під сараєм"*[93].

Характеризуючи систему укріплень та озброєння Печерського містечка в той неспокійний час, слід відзначити, що керівництво Києво-Печерського монастиря ще 1673 р. знову просило російську адміністрацію надіслати до монастиря гармати, ядра та порох, *"щоб якщо мати чим паки від... ворожого підходу боротися"*[94]. З часом вогнепальна зброя та артилерійське обладнання з Росії було доставлено. Так, зокрема 29 листопада 1681 р. монастирю було передано 100 мушкетів[95], *"зілля ручного без дерева"* 5 пудів[96], *"зілля гарматного з деревом 5 пуд, свинцю 5 пуд"*[97], *"ґніту вареного 1660 пуд"*[98] тощо. *"Пищаль залізну"* було передано монастирю 1687 р.[99] 1689 р. за часів боярини й воєводи М.Г. Ромадановського до Лаври було передано 24-пудову мід-

Мідна гаубиця, 1542 р. виготовлення

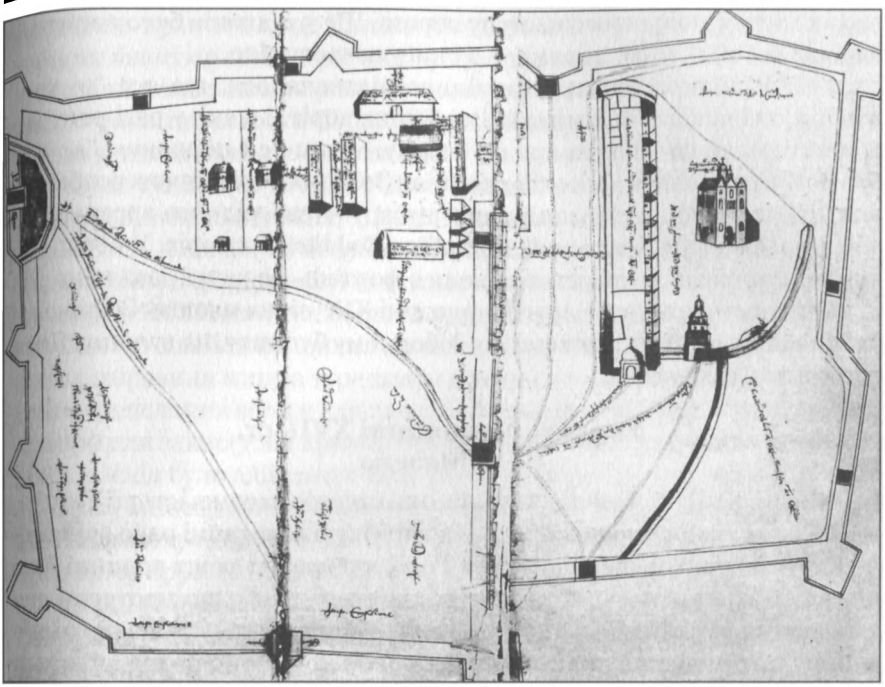

Верхнє мале місто та Михайлівське відділення на плані 1688 р.

ну пищаль довжиною 2, 8 м, на якій було відлито герб польського короля Сигізмунда I Старого (1467-1548 рр.) і дату виготовлення – 1525 р. Значна кількість зброї була передана до Києво-Печерської лаври за часів київського воєводи І.В. Бутурліна, пізніше – у 90-х рр. XVII ст. за часів Л.Ф. Долгорукого.

Документи кінця XVII – початку XVIII ст., зокрема "Розписной список Києва 1700 г." надають змогу виявити й інші деталі оборонної системи міста того періоду. У ньому повідомлялося, що взагалі у Києві на той час було: 90 рейтарів, 963 солдати, 586, 492 та 513 стрільців у трьох полках та 48 пушкарів. До цієї кількості воїнів слід додати командний склад, таким чином гарнізон міста складався з понад 2700 військових.[100] Звідси ж ми, зокрема, дізнаємося, що навкруги Верхнього міста розташовувалися 5 окремих допоміжних укріплень – проти Всесвятського виводу, периметр оборонних валів якого складав 46 сажнів, ще одне поблизу нього, довжиною валів 42 сажені, третє праворуч від Золотих воріт з довжиною валів понад 170 саженів, четверте – ліворуч від Золотих воріт – 136 саженів, п'яте – праворуч від Троїцького виводу – 50 саженів. У цих укріпленнях в напряму до Либеді було зроблено 20 підкопів для закладання вибухівки в найбільш враз-

ливих місцях можливого наступу ворога. Ще 5 підкопів було вирито "в заровных боях", втім, де саме – з опису незрозуміло.

У "Розписному списку" особливо відзначалося, що т.з. "вістові" дзвони, які висіли біля міських наріжних воріт, і в які, у разі раптової тривоги, мали сповіщати про небезпеку, «були не в порядку»: "до вух" був розбитий дзвін на міській стіні біля Золотих воріт; також розбитий, знятий, та зданий до рушничного амбару – своєрідного арсеналу, де зберігалася зброя, і вістовий дзвін біля Софійських воріт. У «Розписі» вказані "підлази" – підземні виходи з фортець, до речі провали на місці яких спостерігалися в другій половині XIX ст. на площах Софійській та Михайлівській, у Софійському соборному будинку, на вулицях Десятинній та Стрітенській.

Україна наприкінці XVII ст. І.С. Мазепа

Кінець XVII ст. був надзвичайно складним часом в історії України із своїми протиріччями, коли з одного боку її мешканці радо зустрічали братські православні війська з Росії, які врешті-решт повинні були покласти край польській та татарській експансіям, що протягом століть душили Україну, а з іншого – надалі все сильніше тривало підкорення і притиснення краю, який добровільно перейшов під юрисдикцію Росії, царською адміністрацією. Україна, територіально розірвана між Польщею та Росією, неминуче ставала заручницею складних процесів, що відбувалися тоді у східноєвропейській політиці. Зокрема, 1699 р. згідно з т.з. Карловицьким миром Польща знову одержала Подолію. Київщина й Брацлавщина після цього почали стрімко заселятися селянами з Волині, Південного Полісся, Галичини, а також і з Лівобережжя – які надалі більше піддавалися там релігійному та феодально-кріпосному гніту. Між тим слід констатувати, що незважаючи на всі зусилля гетьманів П. Дорошенка, І. Самойловича та ін., плани возз'єднання українських земель залишалися нездійсненними. Країна залишалася поділеною на Правобережжя та Лівобережжя між Польщею та Росією, а населення надзвичайно страждало через нескінченні військові дії, що відбувалися в ті роки. Особливо скрутно доводилося мешканцям Правобережжя. За часів гетьмана П. Дорошенка люди нерідко просто були вимушені залишати рідні місця, переважно рятуючись від союзників гетьмана, на мир з якими він був вимушений іти в боротьбі проти Польщі – турків і татар. А Правобережжя за часів І.Самойловича, як показують люстрації, практично взагалі майже перетворилося на пустелю. Колонізаторська політика заселення Правобережжя в умовах турецької експансії в Україну і постійних військових дій, що проводилися тут, також позитивних

наслідків практично не давала. Становище погіршували й дії політичних авантюристів, наприклад Куницького, який 1683 р. був призначений польським королем гетьманом Правобережної України. За таких умов переважна більшість українських сил на Правобережжі об'єднувалася навколо фастівського полковника С. Палія, який в надзвичайно складних умовах підлеглого польського короля наполегливо шукав змоги переходу Правобережжя у підданство російського царя. Втім, допомога з боку Росії С. Палію також відбувалася в умовах надзвичайної обережності і таємності, адже продовжували діяти умови миру з Польщею, укладеного 21 квітня 1681 р.

Однією з найважливіших статей замирення з Польщею з боку Росії було розірвання миру з турецьким султаном та кримським ханом й негайне надіслання військ для захоплення найзначніших переправ через Дніпро для захисту від кримських нападів. Також за угодою не пізніше 1687 р. слід було здійснити похід до Криму російських військ. Для виконання вищезазначеного московські дипломати послали хану "повідомлюючу" грамоту про укладення угоди з польським королем – *"хто буде йому друг, той і нам друг, а хто йому недруг, той і нам недруг.* На це хан відповів, що він сварки з Москвою не шукав, а до дружби та недружби готовий, – і надіслав загони в Україну, власне й розпочавши таким чином воєнні дії.

Весною 1687 р. московська армія на чолі з фаворитом царівни Софії, яка фактично здійснювала управління країною, – видатним дипломатом, надзвичайно честолюбним князем В.В. Голіциним, повільно, чекаючи відсталі підрозділи, рушила в південні степи. На березі річки Самари до московських військ приєдналися запорозькі полки на чолі із гетьманом І. С. Самойловичем. За матеріалами російських архівів, "черкаси", тобто українські козаки Гетьманського полку, говорили, що *"великих государів ратних людей і їх черкас зібрано нині численно й ніколи стільки війська не було"*[101]. Для переправи об'єднаного війська через річку Самару було наведено 12 мостів, по яких вози йшли по два одночасно, переправа тривала 4 дні. Втім, В.В. Голіцин відчував себе дуже невпевнено і при першій-ліпшій нагоді, після того як татари підпалили степ, незважаючи на те, що за донесеннями козаків *"у степу... кримських військових людей ніхто не бачив й навіть слуху про них не було"*[102], адже хан з військом стояв аж за Перекопом, розпочав відступ.

Після повернення армії, у пошуку винуватців невдалого походу ширилися чутки, що степ нібито був підпалений запорожцями. Честолюбний В.В. Голіцин, намагаючись виправдати передусім себе, звинуватив у невдалих діях і врешті-решт у зраді гетьмана України. За таких умов відбулося зміщення І.С. Самойловича, в якого вже давно склалися надзвичайно складні стосунки з українською старшиною. Його зокрема

звинувачували в гордовитості, в небажанні співробітничати з царською адміністрацією щодо кримського питання, незабаром було страчено його старшого сина Григорія, а самого колишнього гетьмана з родиною відправлено до Сибіру. Наступним гетьманом України на Генеральній раді, що зібралася на березі річки Коломак 25 липня 1687 р., було обрано І.С. Мазепу. Втім, через надзвичайну популярність І.С. Самойловича серед козаків та селян такі дії влади призвели до поширення заворушень – в окремих полках справа доходила навіть до вбивств кошових і представників військової старшини. Цей рух невдоволення швидко поширювався – все більше набувала розмаху насамперед розправа з ненависними селянам представниками імущого прошарку, їхніми управителями, орендарями тощо. Особливу небезпеку становило те, що ці події набули значного поширення серед козаків полків, які разом із січовиками мали охороняти від татар південні кордони України. У цих умовах новий гетьман України І.С. Мазепа вдався до рішучих дій: були видані два універсали, в яких він вимагав від полковників наведення порядку крайніми заходами, аж до страти учасників заколотів, що врешті-решт поклало край безладдю та заворушенням у війську.

Відповідно з усіма цими подіями нового змісту набувають в ті роки відносини Запорозької Січі як значного окремого громадянсько-військового утворення, фактично з усіма основними претендентами на українські землі – Польщею, Росією та Туреччиною. Козацтво достатньо енергійно продовжувало відстоювати власні інтереси серед усієї складності проблем, що в той час поставали перед мешканцями України. Зокрема, намагання московського уряду захистити Лівобережжя від турецько-татарської агресії на Півдні шляхом побудови ряду фортець в нижній течії Дніпра, а також на інших південних річках – Самарі, Орілі тощо, викликало різкий спротив січовиків, які вважали, що таким чином влада насамперед добивається посилення контролю над Січчю. І ніякі запевнення гетьмана, що фортеці служитимуть лише опорними пунктами для захисту краю від татар, докорінно справи вирішити не могли – адже насправді їхньою побудовою московський уряд намагався насамперед посилити свою владу над свавільним і непокірним січовим козацтвом. І все ж, незважаючи на всю складність у відносинах з Москвою, 20 тисяч козаків за наказом гетьмана і під його безпосереднім наглядом працювали на будівництві Новобогородицької фортеці, а запорожці взяли участь у Другому кримському поході російської армії 1689 року. Як відомо, цей похід, також як і перший, закінчився невдало – військо, очолюване князем В.В. Голіциним, через нестачу питної води вже від самого Перекопу – фактично воріт Криму – знову повернуло назад. Втім, царівна Софія, знову рятуючи свого фаворита, зустріла його такими почестями і урочистостями, нібито ним було здобуто блискучу пере-

могу. Відповідно частина милостей та благодіянь Софії спрямовувалася на гетьмана України – другого за субординацією учасника походу, що приховувало й певну небезпеку, адже І.С. Мазепа сприймався тепер, в умовах активізації боротьби за владу в Москві - між Софією та Петром, як прибічник царівни та Голіцина. Втім, здійснивши незабаром державний переворот, відправивши Софію до Новодівичого монастиря і таки захопивши владу, молодий Петро І не став звинувачувати в невдалому завершенні Кримського походу українські козацькі війська – з одного боку мабуть він добре розумів, що в гетьмана справді не було змоги активніше впливати на хід подій, а з іншого – в умовах непевності після перевороту при явній опозиції частини військових, зокрема стрільців, він не хотів відштовхувати від себе старшину України й псувати стосунки з гетьманом. Такому розвиткові подій надзвичайно сприяла поведінка гетьмана під час особистої зустрічі з царем, що відбулася 9 вересня 1689 р. – вже приблизно за тиждень після усунення від влади Софії. Українська делегація на чолі з гетьманом, одержавши нагороди та подарунки й завоювавши симпатії молодого царя залишила Москву.

Реформи Петра І, що проводилися у країні, несли значні зрушення, які фактично докорінно змінювали весь спосіб тогочасного життя. Втім, їхнє здійснення надзвичайно важким тягарем лягало передусім на народні маси, а надзвичайно жорсткі дії Петра у відповідь на спроби протидії реформам, у свою чергу також викликали відповідну негативну реакцію в різних прошарках суспільства – ті роки характеризуються кривавими приборкуваннями бунтів, подальшим значним підвищенням експлуатації селянства і працюючих на новозбудованих мануфактурах, конфіскацією маєтків окремих вельмож, церковних коштів та цінностей тощо. В Україні все це мало додаткову напругу – виборовши власною кров'ю свободу від польської експлуатації, українське селянство аж ніяк не бажало йти у неволю до нового українського та російського панства, що рік у рік стверджувалося й посилювалося. Серед цих негараздів ставлення царя до українського козацтва було досить упередженим – запорозька вольниця в час розбудови держави і створення регулярної армії, особливо за умов військових поразок, які супроводжували початок діяльності Петра І, аж ніяк не користувалася його підтримкою. З іншого боку слід зважити, що уряд, виділяючи значні кошти на будівництво флоту, нових оборонних споруд, облаштування армії, ведення бойових дій проти Туреччини, Швеції тощо, протягом значного проміжку часу просто не платив запорожцям і вони, фактично, постійно беручи участь у військових діях, що проводилися Петром І на Півдні – взятті Кизикермену 1695 р., Азова 1696 р. тощо, дуже часто були вимушені або голодувати, або самі заробляти собі на прожиття – займалися рибальством, торгували Проте значна частина запорожців, як і їхні попередники, тра-

диційно, а також просто забезпечуючи себе, як і раніше, брала участь у походах "за віру" переважно в Крим і Туреччину, таким чином порушуючи баланс сил та рівновагу нової європейської політики. Але ж, як можна було в цих умовах втримати запорожців від набігів на Крим та Туреччину, якщо, як відзначав свого часу М.О. Максимович, *"воно на тому склалося й зростало, – й татарва була у нього завжди, як смерть, за плечима"*[103]. Таким чином, новому гетьману дісталося в спадок надзвичайно складне як зовнішньополітичне, так і внутрішньополітичне становище в Україні. Все це вимагало від нього надзвичайної працездатності, уваги, обережності й дипломатичності – адже, до речі, саме цього мали навчити його зокрема й листи української старшини з доносами на попередніх гетьманів, що фактично постійно надходили з України до Москви. Втім, незважаючи на всю складність становища в ті роки, І.С. Мазепа потроху намагався наводити лад в Україні. Адже не будемо забувати, що реформи Петра І, які ціною величезних жертв надалі все ж вивели Росію на вищий рівень розвитку, лише розпочиналися. В цілому на даному етапі вони залишалися вкрай непопулярними серед простолюду та сановників, зокрема й української старшини, і зовсім не ґарантували успіху в майбутньому.

Становище ж України, яка все більше втягувалася в загальноросійські справи, які вимагали нових коштів і жертв, все ускладнювалося, що додатково вимагало від гетьмана надзвичайної обережності і розсудливості. Втім, він не міг залишатися осторонь подій, які безпосередньо впливали на становище України. Зокрема, після винесення польським Сеймом 1699 р. постанови про знищення козацтва як стану, на Правобережжі, яке так й залишалося досі під владою Польщі. Врешті-решт 1702 р. спалахнуло повстання на чолі з С. Палієм. Повсталі сподівалися на допомогу Запоріжжя та гетьмана Лівобережжя, втім, І.С. Мазепа, фактично побоюючись поширення повстання та антифеодального руху на Лівобережжя, який безумовно мав місце серед повсталих, захопив С. Палія й передав його царській владі, що об'єктивно посилило становище польських поміщиків на Правобережній Україні. С. Палія було заслано до Сибіру.

Будівнича діяльність І.С. Мазепи у Києві. Побудова цегляних оборонних стін навкруги Києво-Печерського монастиря

Величезну увагу І.С. Мазепи в той складний час, звичайно, привертали справи внутрішнього життя країни. Слід відзначити, що крім значного спадку у політичній сфері, він залишив по собі надзвичайно великий слід у галузі культурного, церковного будівництва, освіти в Україні. Як глибоко віруюча православна високоосвічена людина,

зокрема сучасники неодноразово відзначали вільне володіння ним багатьма іноземними мовами, І.С. Мазепа в цих надзвичайно складних політико-економічних умовах виступає засновником і меценатом будівництва в Україні храмів, учбових закладів тощо. Зокрема, в той період він виділяє кошти на реконструкцію Софійського собору, будівництво низки церков – Микільського собору – при ньому – церкви св. Богоматері, церкви Всіх Святих та інших будівель Печерського монастиря Києва, церкви св. Єпіфанії в Братському монастирі тощо. Надзвичайно складним свого часу, потребуючим значних вкладень заходом гетьмана, здійсненим, до речі, власним коштом, було і обнесення новою цегляною стіною Києво-Печерського монастиря. Як відомо, ставлення І.С. Мазепи, як і інших українських гетьманів, до Києво-Печерського монастиря було надзвичайно шанобливе. Адже гетьман змалку був вихований у праведній православній вірі, яку не могли похитнути ніякі спокуси років перебування при польському королівському дворі. Величезний вплив на нього мала мати – Марія Магдалена – ігуменя Вознесенського жіночого монастиря, що розташовувався в Києві на Печерську, навпроти Києво-Печерської лаври. Відповідно заходи гетьмана щодо укріплення цієї видатної православної святині – адже стіни монастиря мали символічно відділяти всіх його мешканців від світського життя – свого часу були безпрецедентними – кам'яної стіни навкруги монастиря не було аж із давньоруських часів. Ми неодноразово підкреслювали, що, перебуваючи у певній віддаленості від міста, протягом століть Києво-Печерський монастир залишався об'єктом постійних нападів численних ворогів – на той час насамперед татар, а також і зазіхань поляків, як і заручником складної внутрішньополітичної боротьби в Україні. Все це болісно позначалося на справах монастиря не лише як відомого релігійного центру, але й осередку освіти, культури, науки тощо. Побудова нових цегляних стін навкруги монастиря в цих умовах мала надати значно більшої безпеки і монастирю, і мешканцям усього Печерського селища, що розташовувалося навколо в ті роки.

Як ми бачимо, зокрема з плану Києва, складеного полковником І. Ушаковим 1695 р., в ті часи монастир було обнесено лише дерев'яною стіною, над якою височіли кілька дерев'яних башт. Відповідно кожні 15-20 років цю систему дерев'яних стін доводилося поновлювати, ремонтувати, а користь від неї в умовах постійних ворожих нападів та розвитку засобів ведення військових дій, зокрема після появи вогнепальної зброї, була досить відносною. У той же час побудова цегляних стін мала стати справді новим етапом в розвитку оборонних споруд навкруги Києво-Печерської лаври. Відзначимо, що це було надзвичайно вартісним заходом, адже цегляне виробництво, фактично,

Гетьман України І. С. Мазепа. З картини невідомого художника

робило свої перші кроки в місті повторно з часів Київської Русі й, звичайно, що продуктивність міських цеглярень залишалася на рівні, який аж ніяк не міг забезпечити паралельно кілька значних будівництв. Саме тому, зокрема, будівництво майбутньої Академії на Подолі, розпочалося лише після закінчення зведення оборонних стін на Печерську.

Слід особливо підкреслити, що у фортифікації пізнього середньовіччя між камінням і деревом залишалася величезна різниця. Особливо це давалося взнаки у боротьбі проти такого ворога, яким століттями залишалися на Русі татари. Зокрема, при облозі міста з дерев'яними стінами вони використовували запалювальну рідину, виготовлену на основі нафти. Стріла оберталася шматтям, яке змочувалося рідиною, запалювалася і посилалася в ціль – окремо визначену суху ділянку стіни. Зрозуміло, що спеціально виділені воїни не давали обложеним гасити полум'я. Якщо взяти до уваги надзвичайну точність лучників (від цього залежало життя), відстань, з якої проводився обстріл досягала 200 і більше кроків, швидкість, з якою посилалися в ціль палаючі стріли (більше 10 за хвилину), та швидкість, з якою починали палати ділянки стіни після такого обстрілу, то стає зрозумілим, що питання падіння обложеного міста – було питанням навіть не днів, а годин. У той же час ще раз пдкреслимо, що в умовах Південно-Західної Русі на степових та лісних її територіях в умовах фактичної відсутності залежів каміння саме дерево й земля протягом багатьох століть були матеріалами, які використовувалися у будівництві, зокрема й оборонних споруд. Також слід наголосити на тому, що намагання оборонців з метою зменшення можливості запалення стін закласти окремі ділянки дерном, покриття їх свіжезнятими й ще вологими шкірами тварин, звичайно, мало допомагало під час серйозних бойових дій.

Становище змінювалося, якщо місто було обнесено кам'яними стінами. Знову-таки татари обложили його, попускали стріли, розорили околиці... А далі? Якщо у обложених були певні запаси провіанту та джерела з питною водою, то для оволодіння містом слід було прово-

дити облогу за всіма правилами, тобто рити шанці, споруджувати вали, встановлювати на них гармати тощо. А на все це, зокрема татарам, не вистачало ні майстерності, ні часу. Адже неподалік вже могли бути значні військові сили, що йшли на допомогу обложеним. Слід зважити, що й коні досить швидко виїдали траву навколо обложеного міста. Але татари, як відомо, не йшли воювати – переважно вони вирушали в Україну виключно грабувати мирних мешканців. До речі, саме з будівництва кам'яного Кремля починається піднесення Москви. У той же час, саме у зв'язку з поширенням кам'яних оборонних споруд і подальшим розвитком науки, майже одночасно в багатьох містах Європи спостерігається й поширення вже відомого, зокрема на Сході, якісно нового засобу ведення військових дій за допомогою т.з. "зілля" – пороху. Досить швидко відпрацьовується і відповідна техніка штурму обложених міст. Нападники копали т.з. "мінні галереї", закочували у спеціально підготовлені "камери" бочки з вибухівкою, підривали стіни, а потім йшли на приступ. У свою чергу обложені дуже часто мали свої "контрмінні галереї", слухаючи в них: риють чи не риють, копали назустріч, також закладали вибухівку і підривали наслідки нерідко багатомісячної праці ворога.

І. Мігура. Гравюра на честь Івана Мазепи із зображенням церков, зведених його коштом. 1706 р.

Цегляні стіни, побудовані в Києві коштом гетьмана І.С. Мазепи, збереглися до наших днів – це оборонні цегляні споруди навкруги т.з. Верхньої території Києво-Печерської лаври. Слід особливо підкреслити, що, на відміну від споруд, відомості про які ми вилучаємо з літописів, давніх планів, з окремих фрагментів археологічних розкопок, спогадів тощо, ці оборонні споруди порівняно в неушкодженому стані дійшли до нашого часу і є цінними пам'ятками військової архітектури кінця XVII – початку XVIII ст. Стіни з оборонними вежами мали захищати т.з. верхню територію Києво-Печерського монастиря, перетворивши його в досить міцно укріплену фортецю. Довжина стіни за

периметром дорівнювала 1190 м, висота – близько 6–11 м в залежності від рельєфу конкретної ділянки.

Конструктивно оборонна стіна складалася з двох ярусів. Перший – товщиною 2,5-3 м – мав бути основою для другого ярусу – своєрідного брустверу, товщиною до 1-1,5 м, а також тримав на собі дерев'яні бойові площадки шириною 1 м 15 см, що йшли із внутрішнього боку брустверу вздовж усього протягу стіни. Із зовнішнього боку стіна була трохи похилою площиною за рахунок утончення конструкції догори, а із внутрішнього - товщина стіни першого ярусу разом із монолітною ділянкою частково ствновила цегляну аркову конструкцію взаємопов'язаних опорних стовпів, які й підтримували бойові площадки. Стіна та бойові площадки другого ярусу були вкриті дахом із ґнотовим покриттям.

Слід відзначити, що конструкція цих стін була надзвичайно близькою, зокрема до побудови дерев'яних укріплень, зведених російськими

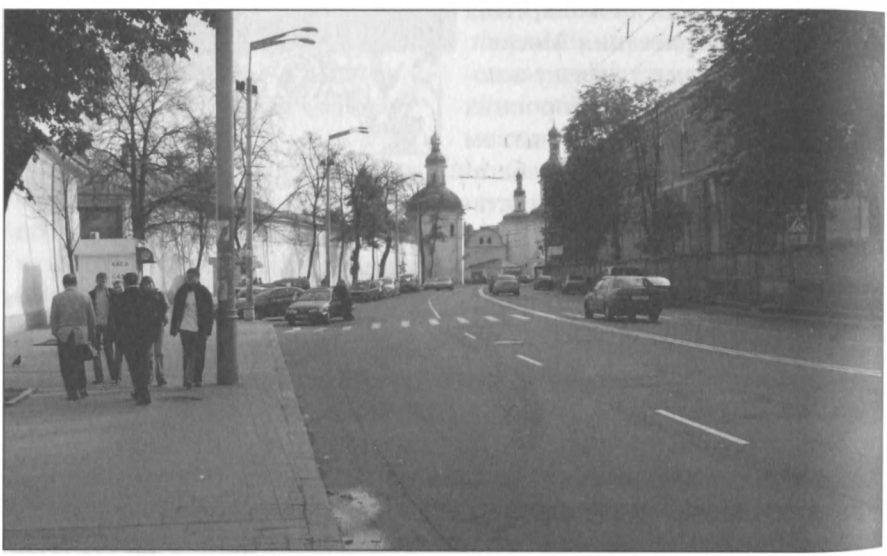

Західна ділянка стіни Києво-Печерської лаври та Онуфріївська вежа. Фото 2008 р.

військовими інженерами та будівельниками в Києві на Подолі трохи раніше – у 70-х рр. XVII ст. Звичайно, матеріал та техніка виконання робіт різнилися, але загальний принцип побудови оборонної стіни залишався безумовно єдиний[104]. Втім, на відміну від Подільських дерев'яних стін, у нижньому ярусі Лаврської стіни були відсутні бійниці. Мабуть це було пов'язано із складністю їхнього виконання у товщі кам'яних стін та з їхньою практичною недоцільністю, що вже виявила-

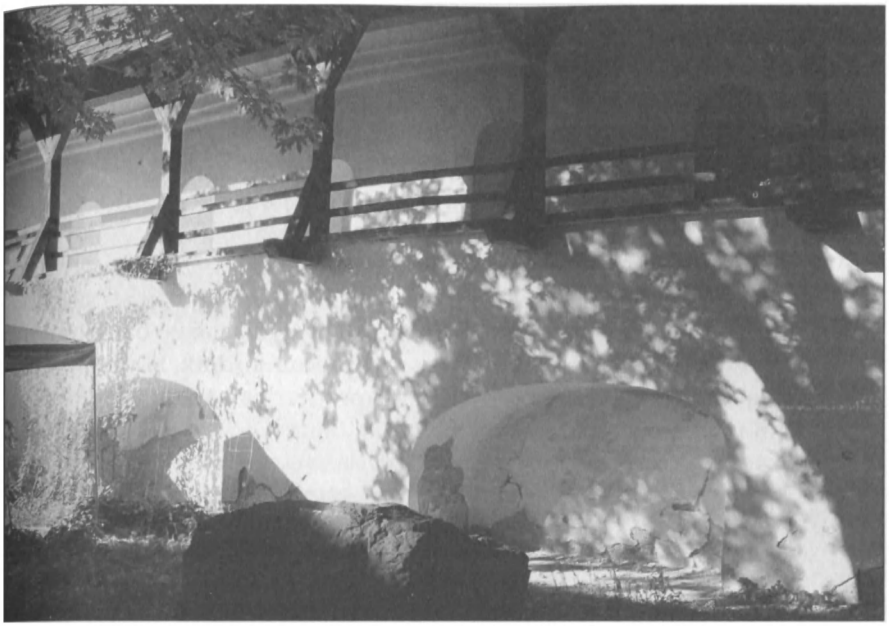

Північна ділянка фортечної стіни Верхньої лаври. Вигляд зсередини. Фото 2006 р.

ся на час будівництва. Також кам'яний, як і вся стіна, бруствер другого ярусу Лаврської стіни був значно міцнішим та вищим за дерев'яний подільський – він прикривав людину повністю. Відповідно огляд навколишньої місцевості та бойові дії велися через складну систему бійниць другого ярусу, розрахованих для ведення як ближнього бою, так і для обстрілу ворога з дальньої дистанції з гармат, мушкетів, пістолетів, а також не виключено ще й з луків та самострілів, що, безумовно, ще було прийнято на той час у практиці ведення оборонних дій.

Слід акцентувати увагу на тому, що оборонні стіни із північного, східного та значною частиною південного боку монастиря було побудовано практично майже по прямій, що дещо порушує фортифікаційну доктрину, вже вироблену на початок XVIII ст., згідно з якою стіни повинні були мати у плані зламану, дещо ввігнуту форму багатокутника, на вершинах якого розташовувалися башти. Така побудова фортеці надавала можливость обстрілу з башт ворога, який йшов на штурм, фланкіруючим вогнем. Втім, при розгляді плану мазепинської фортеці в Києві можна побачити, що за такою схемою побудовано західну ділянку стіни та ділянку між баштами Годинниковою та Кушника, які саме й прикривали найнебезпечніший на той час напрям оборони монастиря.

***

Фактично одночасно і в єдиному комплексі із оборонною стіною навкруги Києво-Печерського монастиря споруджувалися цегляні башти, які виконували оборонну та спостережну функції. Більшість з них також дійшла до нашого часу, деякі з них одночасно були і вхідними воротами до монастиря: найзначніше оборонне значення мали башти, що споруджувалися насамперед на кутах укріплення, а також залежно від місцевості – в найважливіших місцях оборони.

Роль своєрідних башт виконували зокрема і дві церкви, розташовані над двома входами до монастиря – Троїцька надбрамна та Всесвятська. При цьому ці церкви, разом із т.з. Онуфріївською баштою, що розташовувалися посеред більш-менш прямолінійних ділянок стін, мали в плані чотирикутну або хрещату, прийняту в давній українській дерев'яній церковній архітектурі формую. Башти ж, що будувалися на кутах фортеці – округлу, восьмигранну, завдяки якій з них можливо було вести не лише фланкіруючий вогонь вздовж стін, але обстрілювати й інші, залежно від практичної необхідності, напрямки. Слід відзначити, що на другому поверсі деяких башт – Кушника, Онуфріївської, Входу господнього в Єрусалим, яка не була своєчасно добудована і не дійшла до нашого часу, розташовувалися або мали розташовуватися церкви. На першому ярусі башт, які виступали вперед відносно поверхні стін, як правило розташовувалися амбразури для гармат, на другому – бійниці для ручної вогнепальної зброї. З часом, після втрати стіною та баштами бойового значення, амбразури та бійниці переважно закладалися цеглою.

Цеглина з роком побудови стіни, знайдена під час ремонтних робіт

Будівництво мазепинських оборонних стін і башт свого часу докорінно змінило весь вигляд Києво-Печерського монастиря. Однією з таких башт фактично стала й органічно вписалася у весь новий архітектурний ансамбль одна з найдавніших споруд монастиря – Троїцька надбрамна церква. Як вже відзначалося, вона будувалася і відігравала певну роль в оборонній системі монастиря ще у давньоруський час. Тепер, при побудові нових кам'яних стін, якими охоплювалася зокрема із заходу більша територія монастиря, ніж в XI-XIII ст., для включення церкви до єдиної системи оборони та головного входу до Лаври було створено т.з. курдонер – невеликий коридор поміж оборонними стінами, що, звужуючись, вів до церкви. Весь перший ярус церкви – три-

Ділянка стіни біля Всесвятської церкви. Вигляд з боку монастиря. Фото 2008 р.

прогінна аркова система, в якій тепер два бокові проходи були закладені цеглою і перетворилися в допоміжні приміщення – залишався головним, парадним входом до монастиря, з якого надалі по прямій шлях вів безпосередньо до головної святині Києво-Печерської лаври – Успенського собору.

Зрозуміло, що на час побудови кам'яних «мазепинських стін» на кінець XVII – початок XVIII ст. Троїцька надбрамна церква набула іншого вигляду, порівняно з давньоруським часом. Перша згадка про цю пам'ятку в літературі зустрічається у відомому творі А. Кальнофойського "Тератургимі" (1638 р.), де зокрема вміщено й найдавніше її зображення. Звичайно, значення Троїцької надбрамної церкви як оборонної споруди було порівняно невелике, втім повністю відкидати його не слід, зокрема і через те, що, як вважалося, вона була «*Церквою, побудованою таким же фасадом, як була Церква Благовіщення Пресвятия Богородиці на воротах Київських Золотих*".

Згідно з дереворитом, вміщеним у "Тератургимі", у ті часи, до побудови цегляної "мазепинської стіни" до церкви прилягала висока дерев'яна огорожа.

На час будівництва оборонних стін і трохи пізніше – на початок XVIII ст. (особливо після великої пожежі в монастирі 1718 р.) фасади

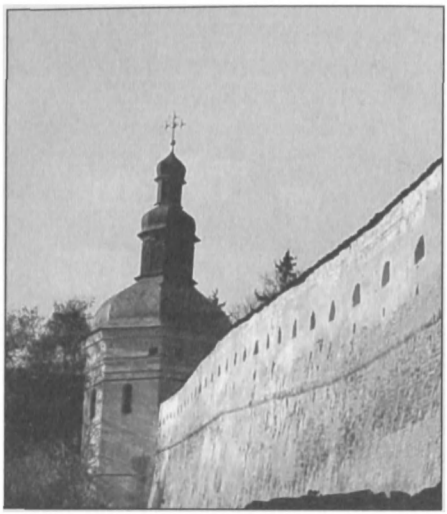

Ділянка південної стіни з Годинниковою вежею. Вигляд з зовні. Фото 2008 р.

Троїцької надбрамної церкви зазнали значних змін – було побудовано новий грушоподібний купол, з північного боку замість дерев'яної дзвіниці з'явилася нова кам'яна прибудова із сходами – вхід до церкви[105]. Храм набув нових, характерних для вітчизняної архітектури тогочасних форм українського бароко. Площини стін були прикрашені пишним рослинним та геометричним орнаментом. На церкві були також встановлені декоративні щити із золоченим зображенням сонця та ікони, а також було зроблено розпис на фасадах та розпис віконних прорізей тощо.

Роль своєрідної оборонної башти виконувала і церква Всіх

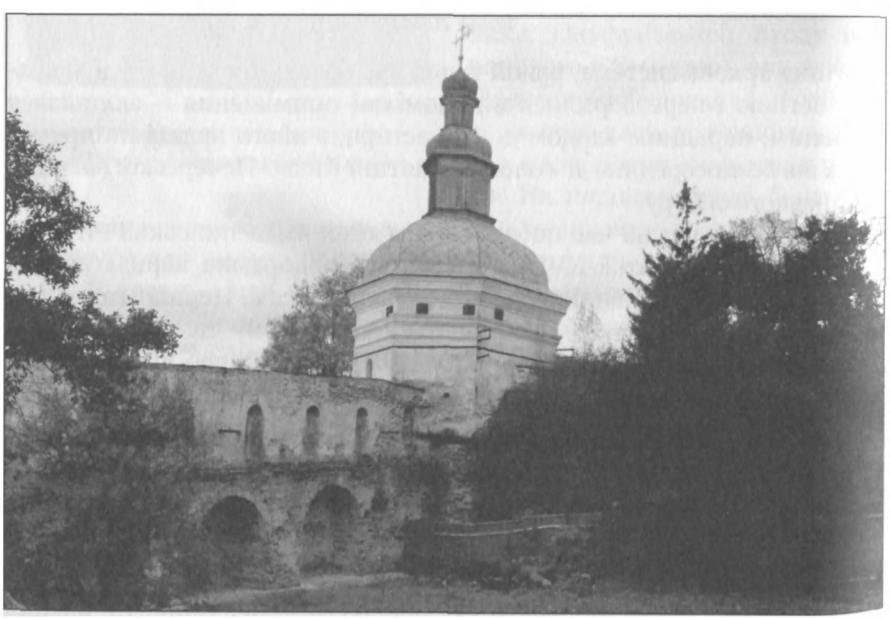

Ділянка південної стіни з Годинниковою вежею. Вигляд з боку монастиря. Фото 2008 р.

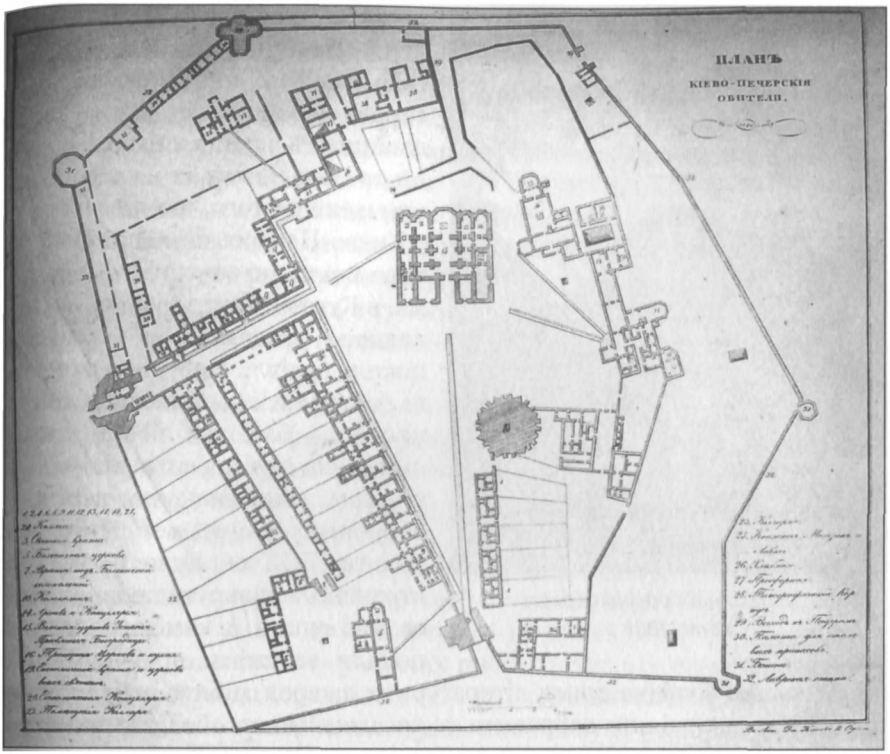

План верхньої території Києво-Печерської лаври з цегляними стінами, побудованими на поч. XVIII ст.

Святих, видатна пам'ятка української архітектури – один з найкращих зразків українського зодчества XVII ст., що розташовувалася приблизно посередині північної ділянки оборонної стіни над північними, т.з. Економічними воротами монастиря. Вона була побудована в 1696–1698 рр. практично одночасно з усією системою "мазепинських" оборонних споруд навколо Києво-Печерської лаври. Храм також є двох'ярусним: на першому ярусі – укріплений проїзд, Економічні ворота, на другому – церква. "Економічний проїзд" існував у Києво-Печерському монастирі з давніх-давен: саме на цьому місці були ворота, крізь які до Лаври доставлялися продукти харчування, будівельні матеріали, паливо тощо. Тепер цей проїзд здійснювався безпосередньо через церкву[106].

В окремих виданнях та розвідках, присвячених Києво-Печерській лаврі зустрічаються дані, що між Троїцькою надбрамною церквою та церквою Всіх Святих, на північно-західному розі монастиря, де оборонна стіна звертала на схід до схилів Дніпра, було розпочато побу-

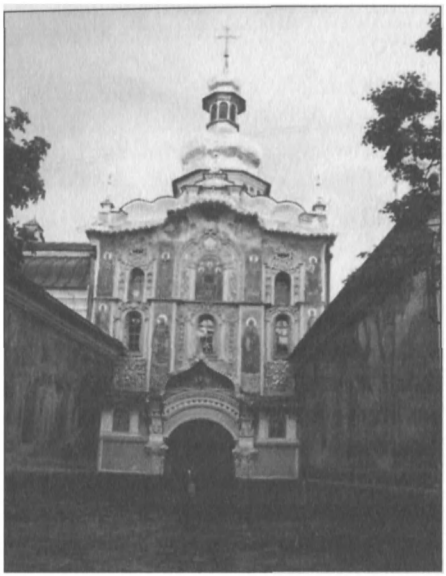

Троїцька надбрамна церква. Фото 2008 р.

дову т.з. Кутової башти[107]. Втім, події Північної війни, яка вимагала значних коштів (як відомо, справа доходила до того, що з дзвіниць в країні знімали дзвони та переливали їх на гармати), призвели до того, що низка башт у Києво-Печерській лаврі так і не була повністю завершена. Зокрема, в Кутовій башті було лише закладено фундамент та, можливо, цоколь будівлі. Побудована основа башти так і залишалася стояти протягом багатьох років, трохи піднесена над поверхнею землі, і з часом, коли значення всіх цих оборонних споруд в місті вже на початку XIX ст. було фактично втрачене, а навкруги прокладалися нові вулиці, ці кам'яні залишки почали заважати проїзду екіпажів й, згідно з свідченнями літературних джерел, нібито їх було розібрано. На жаль, ніяких зображень та креслень башти або її залишків на документах чи на малюнках не залишилося. На наш погляд, оскільки башта була встановлена на розі укріплення, то за своєю конструкцією вона повинна була мати округлу (6-8-гранну) форму, як і інші мала бути двоярусною, з виходом до бійниць другого ярусу оборонної стіни, а її зовнішні стіни своїми гранями повинні були виступати досить значно за межі оборонної стіни з двох боків – із заходу та з півночі для ведення фланкіруючого артилерійського та рушничного вогню.

На північно-східному розі Верхньої території Києво-Печерської лаври розташована т.з. Малярна башта. Назва башти має більш пізнє походження від малярної майстерні, що тривалий час розташовувалася на її другому поверсі. Поруч, на території Лаври, розташовувався й т.з. Малярний корпус, в якому мешкали лаврські іконописці та художники. Слід відзначити, що Малярна башта була перебудована у 1838 р. і саме в такому вигляді дійшла до нашого часу.[108] На нашу думку, найбільш достовірним зображенням первинного вигляду Малярної башти, щоправда з певним трафаретним зображенням її як башти взагалі, є позначення башти на плані Києва 1712-1715 рр., адже інші зображення башт на плані, які дійшли до наших днів, в цілому збігаються з оригіналами.

Приблизно посередині східної, наддніпрянської ділянки оборонної стіни височіє Онуфріївська башта, яка у планувальній ситуації Верхньої Лаври колись замикала центральну вісь, що проходила через весь ансамбль монастиря від Троїцької брами. З часом побудова у 1770-х рр. т.з. Ковнірівського корпусу зламала цю вісь, перекривши ним візуальне сприймання Онуфріївської башти. Назва башти походить від імені відомого християнського святого – Онуфрія[109]. Як і Всесвятська церква над Економічною брамою", Онуфріївська башта мала характерно українську хрещату конструкцію. До нашого часу башта дійшла з трьома ярусами, які вона мала вже наприкінці XVIII ст., втім, первинно, найвірогідніше, вона також була двох'ярусною[110].

Ми вже відзначали, що кількість башт, зведених разом з оборонною стіною Києво-Печерської лаври за часів І.С. Мазепи, з цілої низки причин перевищувала їхню кількість, що дійшла до наших днів. Шурфи, що прокладалися археологами, показують і наявність фундаментів значної оборонної споруди на місці сучасних Південних воріт, через які нині пролягає шлях з Верхньої лаври до печер[111]. Тут колись будувалася Південна башта з церквою Входу господнього в Єрусалим на другому поверсі. Є відомості, що ця башта також не була повністю добудована ще в процесі виконання первинних робіт і в такому недобудованому вигляді простояла до середини XVIII ст., коли внаслідок зсуву ґрунту одержала значні пошкодження, після чого її й було розібрано. Саме на її місці пізніше було побудовано існуючу нині арку з класицистичним порталом – т.з. Південні ворота, через які пролягав і пролягає нині

Онуфріївська вежа. З листівки кінця XIX ст.

шлях від Успенського собору – головної святині монастиря – до печер, нижньої території.

Певні сумніви викликає зокрема призначення споруди, що колись була вбудована в оборонну стіну на південній ділянці трохи вище Південних воріт, позначеної на давніх планах, зображення якої лише в загальних рисах дійшло до нас на гравюрах XVII – XVIII ст. Деякі документи містять свідчення, що це були ворота, через які пролягав коротший шлях з Верхньої території Лаври до печер. Втім, в ті часи цегляні ворота, вбудовані безпосередньо в оборонну стіну (залишки старої кладки збереглися до наших днів із внутрішнього боку стіни), безумовно, певною мірою також мали бути пристосованими для ведення

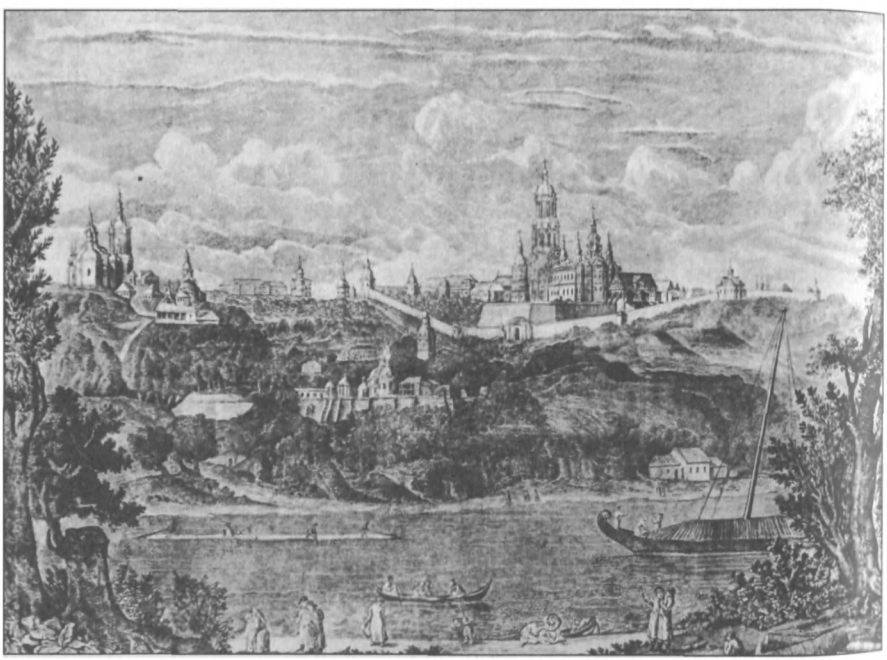

Краєвид Києво-Печерської лаври з боку Дніпра. З гравюри XVIII ст.

оборонних дій. До речі, на одній з гравюр XVIII ст., на якій зображено краєвид Києво-Печерської лаври з лівого берега Дніпра, праворуч від Південних воріт навпроти аркбутанів, що підтримують південну стіну лаврської друкарні, також позначено башту приблизно таких самих розмірів. Щодо башти з церквою Входу Господнього в Єрусалим, то у зв'язку із значними зсувами ґрунту вже в 1822–1824 рр., під час капітального ремонту фортечного муру цю вежу було розібрано через її "ветхість", а стіну ж на цьому місці домуровано[112]. У літературі зустрі-

чається думка, що башти, про які йде мова, разом із побудованою лише частково Південною баштою *"...застаріли, оборонну функцію не виконували і сприймалися як надмірність"*. Вище, на розі, у створі південної частини стіни розташовувалася т.з. Годинникова башта – свого часу найвища споруда Києва. Висота башти сягала 23,3 м. Назву вона отримала від міського *"бойового з чвертями"* годинника, який містився тут до 1818 р., *"а пізніше був поєднаний із дзвіничним"*, – відзна-

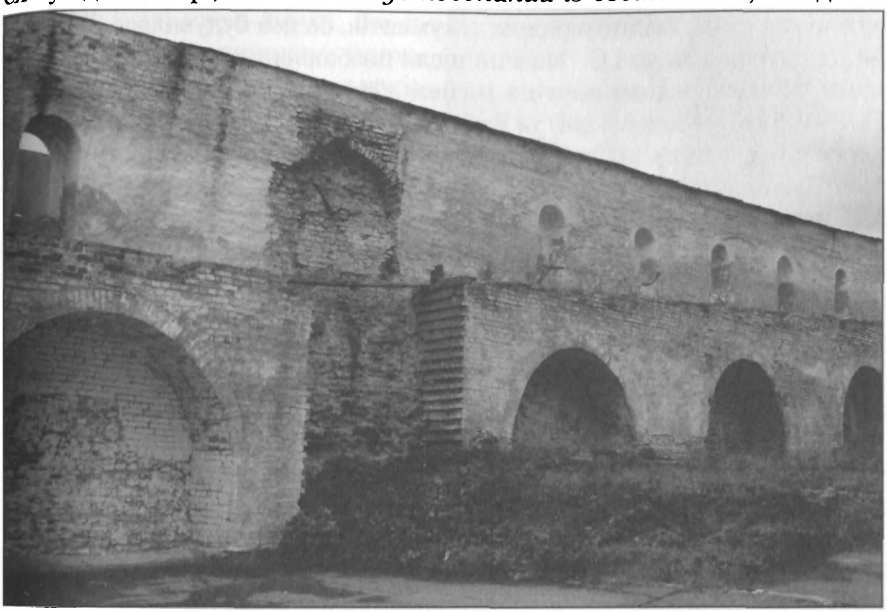

Ділянка південної стіни із залишками колишньої вбудованої споруди

чалося 1847 р. в одному з описів Києво-Печерської лаври[113]. Годинник був виготовлений кріпаком Києво-Печерської лаври Петром Чернявським на прізвисько Дзигенмайстер, звідки походить ще одна назва башти – Дзигарська. Втім, свого часу в низці документів вона називалася й Південною – по місцю розташування. Башту було встановлено на краю крутого косогору зі схилом 40-45 градусів на відстані 3-3,5 м від краю верхньої бровки. До північно-західної і східної граней башти прилягали монастирські оборонні мури. Через дверний проріз в північно-західній грані 2-го ярусу башти є вихід на бойову площадку прилеглого оборонного муру. Як свідчать зондажі, зроблені під час проведення ремонтно-реставраційних робіт, цегляна кладка прилеглих до башти Монастирських оборонних мурів перев'язана з кладкою стін башти, що свідчить про їхнє одночасне будівництво. Проведені зондажі також дозволяють стверджувати, що при первинному будівництві в деяких гра-

нях другого ярусу башти існували наскрізні прорізи мабуть все ж таки військового призначення з перемичками півциркульного креслення. Чотири прорізи були пізніше закладені цеглою, один в південно-східній грані зберігся відкритим до наших днів[114].

Також восьмигранною у плані є остання за чергою розгляду башта Івана Кушника, розташована на південно-західному розі монастиря. На цьому місці до побудови башти в середині XVII ст. розташовувалися торгові ряди. Згідно з рядом документів, башта будувалася на скарби, що перейшли до І.С. Мазепи після позбавлення влади І. Самойловича[115] безпосередньо поруч з місцем з'єднання шляхів від південної П'ятницької (Московської) та Васильківської брам укріплення, тоді ще дерев'яних, і мала відігравати значну роль в обороні монастиря, т.я. саме Васильківським шляхом як правило найчастіше, починаючи з XV ст., підходили до монастиря кримські татари[116]. Башта - двоярусна восьмигранна споруда з бійницями та бойовими прорізами в декількох ярусах. Зараз одна з колишніх бійниць першого ярусу, закладена свого часу цеглою, звільнена від штукатурки і доступна для огляду.

Підземні оборонні споруди Києво-Печерського монастиря

Питання побудови оборонної системи Києво-Печерського монастиря XVI– XVII ст., а саме підземних оборонних споруд, до цього часу залишається дослідженим недостатньо. При цьому ми маємо на увазі не лабіринти печер, що існують на Нижній території Києво-Печерської лаври, а систему підземних споруд, розташовану безпосередньо на Верхній території, обмеженій "мазепиними" оборонними стінами, а також тут, на цьому ж плато, безпосередньо за їхніми межами. Звичайно, є об'єктивні причини недостатньої розробки досі цього питання – складність та небезпечність проведення дослідницьких робіт; таємниця, з якою пов'язувалося їхнє будівництво та експлуатація тощо.

Слід підкреслити, що протягом століть існування монастиря під його келіями будувалися льохи, в яких зберігалася провізія та вино, які споживалися ченцями. З перебудовами споруд на території монастиря, давні льохи забувалися і через деякий час відкривалися дослідниками, які, не маючи чіткої схеми побудови підземних ходів, звичайно,не могли точно визначити їхнє призначення. Все це створювало і створює нині значні складнощі у вивченні системи підземних споруд Верхньої території.

Ми не можемо сьогодні досить впевнено говорити про початок створення спеціальних підземних ходів на цій території, втім, не виключено, що слід датувати його ще давньоруським часом. Доказом цього може бути, наприклад, залишений отвір в фундаменті Успенського собору, закладання якого, як відомо, припадає на 1071 рік. Неодноразо-

ве потрапляння на підземні ходи, що, за деякими джерелами, навіть розташовувалися в кілька ярусів, відбувалося під час проведення дослідницьких і ремонтних робіт і в районі лаврської друкарні, і на інших ділянках території монастиря. Взагалі існує думка, що із т.з. Будинку митрополита (корп. №2) за системою підземних ходів можливо було непомітно дістатися майже до кожної більш-менш значної монастирської будівлі на Верхній території. *"Існувала легенда, що люди не бачили, як митрополит входив до Успенського собору, а він вже знаходився в вівтарі,* – відзначав Є.Ф. Чередниченко. ... *Можна припустити, що ходи, які йшли з Успенського собору, з'єднували деякі споруди Верхньої лаври, пізніше були з'єднані з галереями, основним приміщенням винного погреба"*[117]. До речі, огляд окремих ділянок цих підземних споруд викликає справді незабутнє враження.

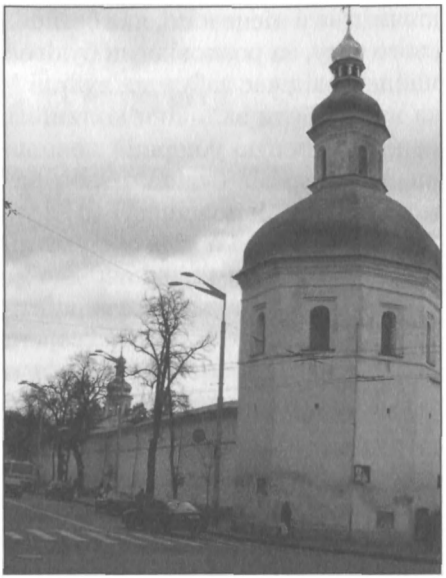

Башта Кушника. Фото 2007 р.

Розглядаючи підземні шляхи з точки зору оборонної системи монастиря, слід відзначити, що під підошвою фундаментів оборонної стіни фактично по усьому периметру Верхньої території монастиря на глибині до семи метрів були розташовані підземні ходи – т.з. слухи. Ці ходи, висотою до 2 м та шириною 1,2 м обкладені цеглою, в яких приблизно через кожні 1,7 м в шаховому порядку у той чи інший бік були розташовані ніші, але вже без обкладання цеглою. Зокрема, такі ходи було виявлено в районі Троїцької надбрамної церкви, Онуфріївської башти. Якщо під час облоги монастиря ворог вів би підземні роботи з метою закладення вибухівки під стіни, з цих підземних ходів було б зручно почути, де саме риють свою галерею нападники і, відповідно, вести свій підземний хід назустріч, щоб випередити ворогів та підірвати її. Окрім того, ціла система підземних галерей була побудована навкруги монастиря вже у пізніше, коли у XVIII–XIX ст. він входив до меж цитаделі Києво-Печерської фортеці й т.з. мінні галереї, що закладалися під землею на підступах до неї, були важливим елементом її оборони. Тут слід підкреслити, що неодноразово на підземні ходи, що вели з Києво-Печерської лаври, натрапляли при веденні житлового бу-

дівництва у місцевості, яка безпосередньо прилягає до монастиря. Так, свого часу, за розповідями будівельників, один з таких ходів було віднайдено під час забудови вулиці Московської. На нашу думку, скоріш за все це були залишки колишніх мінних галерей, виритих у гласисі перед фортецею у першій половині XIX ст. Втім, незаперечним є те, що одночасно з будівництвом наземних оборонних споруд навкруги монастиря у відповідності до існуючої на той час фортифікаційної теорії створювалася й ціла система підземних ходів спеціального призначення з казематами, які нерідко мали вихід за межі укріплень.

До нині залишається відкритим і питання технології проведення таких підземних робіт зі створення цих ходів на території монастиря. Вважається, що такі роботи могли виконуватися двома способами. Перший – це вириття печер безпосередньо в товщі лессу або т.з. "полтавського пісковика" з послідовним створенням системи спочатку дерев'яних підпірок з подальшим обкладанням стін цеглою з використанням, зокрема клінкерної цегли для створення склепінь. Другий – це викладання ходу в заздалегідь виритій траншеї із подальшою засипкою її ґрунтом. За можливість використання останнього методу будівництва виступає, на наш погляд, наявність в системі підземних ходів дуже значних за обсягом приміщень, адже викладена цеглою підземна галерея між Будинком митрополита та Успенським собором, розташована на глибині близько 7 м, на окремих ділянках має висоту до 5 м, а ширину – до 4 м. Таким чином, створити таке приміщення, ведучи виключно підземні роботи, на нашу думку, доситьсумнівно. В цілому ж вважається, що при побудові системи підземних ходів протягом століть використовувалися обидва методи будівництва залежно від конкретних завдань, які ставилися перед виконавцями.

Побудова оборонних цегляних стін із баштами навкруги верхньої території Києво-Печерського монастиря, інших оборонних споруд набула надзвичайно важливого значення в історії Києва в аспекті подальшого розвитку суспільно-політичних подій в Україні, оскільки саме ці стіни, разом із іншими кам'яними спорудами, що протягом значного часу будувалися на даній території, привернули увагу О. Д. Меншикова та російського царя Петра I змогою використання їх як надійних фортифікаційних споруд для побудови нової сучасної фортеці в Києві в умовах військових подій, що неминуче наближалися на початку XVIII ст., несучи чергові випробування народу України. І надалі, понад півтора століття, Києво-Печерська фортеця, фактично започаткована побудовою саме цегляних стін та башт навкруги верхньої території Києво-Печерського монастиря, стає оплотом російського самодержавства на південному заході імперії.

РОЗДІЛ IV

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ФОРТЕЦЯ

Зміни в озброєнні та організації військ на початку XVIII ст.

Побудова цегляних оборонних стін навкруги Києво-Печерського монастиря за часів І. Мазепи безумовно стала важливим етапом в розвитку Київської фортеці. Втім, це були насамперед стіни навколо монастиря. Щодо їхнього оборонного значення, то слід відзначити, що загальний розвиток світової фортифікаційної науки на той час вже значно випереджав погляди, на основі яких вони будувалися. Кам'яні "мазепинські" оборонні стіни, щойно побудовані, у суто військово-оборонному значенні на початок XVIII ст. вже майже безнадійно застаріли. Безумовно, значні кам'яні споруди такої конструкції ще були в змозі відігравати певну роль в обороні краю від набігів татар, що було на той час їхнім традиційним, або навіть, на пам'яті багатьох останніх поколінь, вже майже "споконвічним" завданням. Втім, на початок XVIII ст., з подальшим розвитком суспільно-політичних взаємин на сході Європи виконувати своє призначення в повному обсязі такі стіни вже не могли. Адже вже перші спроби Петра І вести військові дії на рівних проти найкращих армій тогочасної Європи, зокрема Швеції, показали як сильно відстає Росія у військовій справі, а зокрема й у фортифікаційному мистецтві, від розвинутих країн Заходу. Доки тут, на сході Європи, "варилися у котлі" вікових складних відносин з тимчасовими перемогами й поразками Річ Посполита, Росія, Оттоманська імперія й Крим, причому значною мірою плацдармом, де це відбувалося, була саме територія України, на Заході щодалі поширювалися ідеї Відродження, відбувалися активні процеси як у швидкому розвитку громадської думки, так і в науково-технічній сфері, що, звичайно, мало величезний вплив і на повсякденне життя. З середини XVII ст. зокрема відбувся ряд винаходів у галузі озброєння, які швидко поширилися і мали надзвичайно велике значення для військової справи. Насамперед, це було значне підвищення ролі вогнепальної зброї, як в системі артилерії, так і в розвитку її ручних модифікацій. 1640 р. у Франції було винайдено штик до мушкета, який надавав змогу мушкетеру захищатися ним після пострілу. Цим було започатковано витіснення піки як основного виду озброєння та вже в недалекому майбутньому – взагалі пікінерів як роду військ. Звичайно, якийсь період піка ще перебувала на озброєнні – зокрема у французькій армії – до 1703 р., а в російській – до 1721 р. Як надзвичайно важливий захід у

розвитку озброєння військових сил слід відзначити введення 1666 р. у французькій армії єдиного калібру мушкетів. Тоді ж було винайдено кремнієвий замок до рушниці, цим було спрощено процес зарядження, який тепер нараховував лише 12 прийомів, а також захищалася від дощу порохова полиця рушниці. Таким чином, було значно підвищено скорострільність мушкетів до 3–5 протягом хвилини. Це також, в свою чергу, призвело до змін у структурі побудови військових підрозділів, до введення фактично повної однорідності піхотних військ – якщо раніше на роту пікінерів припадало 15-20 мушкетерів, то тепер вся піхота практично складалася лише з мушкетерів.

Розвиток нових технічних засобів ведення воєнних дій, зокрема вогнепальної зброї і особливо артилерії, мав величезний вплив як на формування нових армійських частин, так, звичайно, й на фортифікаційні споруди XVII ст. Поява на зміну кам'яному чавунного ядра досить значних калібрів, яким вели вогонь гармати, із розвитком техніки та набуттям певного рівня точності враження цілі з гармат зробила практично марними величезні витрати на побудову не лише дерев'яних, але й певною мірою і кам'яних укріплень, в стінах яких такі ядра робили руйнування, які практично неможливо було виправити в стислі строки поточних бойових дій. Це мало величезний вплив на зміну усього вигляду фортеці. Якщо в часи середньовіччя його визначали передусім могутні кам'яні стіни, що неприступно височіли над навколишньою місцевістю, то тепер слід було навпаки якнайкраще заховати їх, щоб відкрити для огляду, і, відповідно, для артилерійського обстрілу ворога, якнайменшу їхню поверхню, а з іншого боку слід було також для надання відсічі нападнику мати змогу розміщувати на них власну артилерію. Таким чином, досить швидко було розроблено систему укріплень із земляних валів, на яких встановлювалася артилерія і в яких мали в'язнути ядра з гармат, випущені ворогом, і у "мертвій зоні", за якими мали зберігатися в недоторканності від настильного артилерійського вогню ворога війська, припаси, допоміжні будови та приміщення. При цьому надзвичайно швидко башти фортеці перетворилися у п'ятикутні земляні виступи – бастіони, форма яких зумовлювалася суворими геометричними фігурами можливостей оборони та артилерійського контрнаступу. З'явилася й удосконалювалася система бастіонних укріплень та фортець, яка відпрацьовувалася ще з другої чверті XVI ст. у бойових діях навколо міст Центральної Європи – Італії, Німеччини, Франції, Голландії. Під впливом нової системи бастіонних укріплень і в Україні ще за часів польського панування також було побудовано низку замків та укріплень у: Ніжині, Лубнах, Кременчуці, Голтві, Кодаку, Миргороді, Гадячі, Лохвиці, Хоролі тощо[1], втім вони споруджувалися як правило для виконання певних обмежених кон-

кретних завдань, здебільшого для здійснення та збереження польського контролю в даній місцевості.

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. зазнає значних позитивних змін і російська армія. "Дитячі забави" Петра I у створенні нових військових частин, що діяли за новою тактикою, і на чолі яких спочатку стояли іноземні, а чимдалі більше вже "свої", російські генерали та офіцери, починали давати плоди. І навіть поразки російської армії від шведів, які супроводжували початок бойових дій, примусили Петра I лише більш енергійно взятися до справи, що з часом починало давати свої результати. Відзначимо, що саме в цей період, у перші роки після початку проведення реформ в Росії, Європа на якийсь час немов би скам'яніла. Всі звикли, що на сході століттями існувала напівазійська деспотія, якесь сонне східне царство. І раптом, за якісь лічені роки Європа побачила поруч величезного молодого хижака, готового до стрибка.

В умовах політико-економічних змін нового часу відходили у минуле старі форми організації російської армії. Це перш за все стосувалося стрільців, які на початок царювання Петра I були фактично найдієвішою частиною збройних сил; вони складалися з піших підрозділів, які запровадив ще приблизно 1550 р. Іван IV Грозний, і які, власне, й поклали початок російській регулярній піхоті на платні. Вони отримували на рік полтину грошей, крім хлібних, сукно, одяг та сіль. Інші представники військових професій – пищальники, воротники, сторожа, ковалі та теслярі одержували по карбованцю на рік, по два пуди солі, по 12 коробів жита й стільки ж вівса[2]. У військовий час вони мали ходити у походи, а також включалися до складу гарнізонів й несли поліцейську та пожежну службу в містах. Але, уособлюючи стару Росію, стрільці дедалі більше ставали заручниками політичної боротьби, що розгорнулася в країні, боротьби, безумовно виграної врешті-решт Петром I. Звичайно, усмирення "стрілецьких бунтів" не минуло безслідно для країни, втім, безсумнівним є те, що в умовах нових засобів ведення військових дій стрільці як військова сила, вже значно поступалися новим військам.

З нових видів військ, які прийшли до Росії із заходу після реформ Петра I, особливо слід виділити рейтарів – кінноту, яка в перші роки існування складалася значною мірою з іноземців. Рейтари були одягнені в лати та шишак, їхнє озброєння складали шпага, мушкет, пізніше карабін та два пістолети. Пішу та кінну службу в російській армії в той час несли й драгуни, одягнені також у лати та панцирі й озброєні мушкетом, пікою, шпагою та сокирою або бердишем біля сідла. Характерною особливістю влаштування армії того часу було те, що як і раніше стрільці, які мешкали переважно окремими слободами,

окремо оселювалися й представники інших військових підрозділів. Слід відзначити, що в ті роки драгуни мабуть більше за інші види іноземних військ були наближені за станом до російських "служидих людей" – вони перебували на таких саме майнових правах із стрільцями та козаками, адже важливу частину російської армії, незважаючи на низку повстань, що прокотилася Доном у перші роки правління Петра I, складали донські козаки.

Стрільці складалися з піших підрозділів, у військовий час вони мали ходити у походи, а також включалися до складу гарнізонів й несли поліцейську та пожежну службу в містах. Їхня служба була пожиттєвою та спадковою, вони користувалися різними пільгами, жили в окремих "слободах"; стрільці та члени їхніх родин мали право торгувати. Стрільці і в Києві хотіли торгувати, але це викликало протест міщанства. Протягом значного проміжку часу за грамотами великих князів литовських та королів польських, що були підтверджені й московським царем, київські купці мали права безмитної торгівлі по всій державі. Також інші торгівці не мали права "сидіти серед них у клітках" (тобто у крамницях) в самому місті. Звичайно, стрільці у Києві намагалися не звертати увагу на ці заборони. Московський священик Іван Лук'янов вже 1701 р. так описував становище в Києві: *"У Верхньому місті мешкають воєводи та полковники й стрілецькі полки; а в Нижньому всі міщани; хохли всі торгові люди: тут в них і ратуша, й ряди усі; всіляки торги; а стрільцям у нижньому місті не дають хохли в лавках сидіти; лише всілякі на себе товари вроздріб продають. Вранці всі стрільці йдуть на Поділ торгувати, а ввечері, перед вечернями, так вони на горі у верхньому місті торгують проміж себе; й ряди в них власні; товарно сильно сидять".*

Стрільці робили спроби й зовсім оселитися на Подолі - наприкінці XVII ст. вони силоміць захопили кілька міщанських подвір'їв та побудувалися на них. Крім того, відібрали в міщан рибні озера та не дозволяли їм рибалити, а на Подолі побудували лазні, вода з яких затоплювала вулиці та навіть кладовище. Втім, цар Федір III Олексійович прихильно поставився до скарг міщан і звелів вивести стрільців у Верхнє місто, лазні знести й побудувати там, де війт вкаже, зробити опис рибних озер та з'ясувати, які з них можливо віддати "ратним людям" "в права міщан й "вольності" нікому не вступатися"; подвір'я, які захопили стрільці, продати знову міщанам, а коли не схочуть – поламати, знищити й місце звільнити.

Характерною особливістю влаштування армії того часу було те, що, як і стрільці, які мешкали перважно окремими слободами, окремо оселювалися й представники інших військових підрозділів. В ті роки також було заведено, що по закінченні військового походу військові розпуска-

лися по домівках, а коні відправлялися по селах. Саме рейтари складали кінноту, частину війська "чужоземного строю", вони й набиралися спочатку з іноземців, але надалі до рейтарів почали вербувати й росіян.

У Києві рейтари також робили неодноразові спроби оселитися на Подолі, передусім тому, що їм потрібен був випас для коней. Київські міщани були також дуже стурбовані цим, тому що вважали це порушенням своїх прав та привілеїв. 1666 р. вони звернулися до київського воєводи В.Б. Шереметьєва з проханням вивести рейтарів до Старого міста, де розміщувалися й інші московські війська. Спочатку В.Б. Шереметьєв відповів, що це неможливо, бо "в городе дворов и изб мало", хіба що міщани виділять на це тридцять хат. Міщани наполягали на своєму й навіть пообіцяли воєводі "в почесть" 100 крб., коли він виведе рейтарів. Воєвода відповів, що на ці гроші він сам збудує в місті хати для рейтарів. Задоволені міщани просили Шереметьєва взяти ті 100 крб. собі "в почесть", а на побудову хат пообіцяли дати ще 100 крб. Той взяв у міщан й ці 100 крб., а на 200 крб. нібито купив у Верхньому місті хати для рейтарів. Таким чином з'явилася у Старому місті вулиця Рейтарська.

Рейтарів у Києві було взагалі небагато – 150 осіб. Вони переважно возили пошту та їздили з товмачами до Царгороду. Надалі, 1725 р., їхня кількість зменшилася до 50, а пізніше – до 30 осіб. Міщани скаржилися на них і тоді, бо вони також намагалися пасти коней на Оболоні, врешті-решт їм було наказано користуватися сіножатями за домовленістю з магістратом.

Пам'ять тих вже далеких років та подій зберігається й сьогодні в старій частині Києва в назвах вулиць: Стрілецька, Рейтарська, Рильський провулок. З приводу цих назв ще з XIX ст. час від часу виникали конфлікти між міською адміністрацією та громадськістю, т.я. майже кожна "нова" влада намагалася перейменувати вулиці згідно з своїм світоглядом та напряму політичної діяльності. Так, зокрема 1913 р. в Київській міській думі розглядалася пропозиція про перейменування вулиці Рейтарської, яка несла, на погляд деяких її діячів, "польську" назву – на Івана Сусаніна в пам'ять про подвиг врятування життя Михайлу Федоровичу – першому російському царю з династії Романових. Втім, осторонь цього питання не залишилося Київське товариство охорони пам'яток старовини. У спеціальній газетній статті, присвяченій цьому питанню, товариство відзначило, що воно не може не виступити на користь збереження існуючої назви цієї вулиці, т. я. вона є не випадковою, а наслідком перебування у XVII ст. у Києві, в Старому місті, а саме у Софійському відділенні, рейтарів та стрільців. Надалі товариство також підкреслювало, що помітне намагання «витравити» пам'ять про минуле Києва, перейменовуючи його вулиці, площі й провулки, позбавляє місто його харак-

теру, лише йому властивих рис й перетворює його в рядове європейське. Між тим, кожному свідомому громадянину природно зберігати рідну давнину. Стаття закінчувалася закликом покласти край невтримним бажанням Міської думи та управи нищити останні сліди цієї старовини[3].

Північна війна. Посилення київських укріплень на початку XVIII ст.

Кінець XVII ст. ознаменувався значним посиленням Московської держави, на чолі якої ствердився видатний державний діяч Петро I Олексійович. Внаслідок I та II Азовських походів (1695-1696 рр.) російськими військами було взято значну турецьку фортецю Азов і врешті-решт відкрито вихід до Чорного моря. Після цього діяльність Петра I була спрямована передусім на вихід до моря з півночі європейської частини Росії, а саме до Балтійського узбережжя. Слід відзначити, що шведська інтервенція 1609-1617 рр. під час ослаблення Московської держави внаслідок десятиліть боярської смути, яка закінчилася захопленням Швецією давньої Новгородської землі, зробили фактично відкритими для нападу її кордони. Відповідно для забезпечення подальшого розвитку країни і в господарсько-культурному, і у військовому аспектах молода російська держава мала відновити попередні кордони й вийти на узбережжя Балтики.

Російський імператор Петро I

1699 р. Петро I, уклавши союз з Польщею та Данією проти Швеції, підписавши мирну угоду з Туреччиною (1700 р.), направив війська до Фінської затоки й обложив шведську фортецю Нарву. Розпочалася Північна війна, що тривала 21 рік. У відповідь молодий та надзвичайно талановитий шведський король Карл XII, спочатку форсувавши протоку, й обложивши Копенгаген, примусив Данію укласти мир зі Швецією та вийти зі складу коаліції з Росією та Польщею. У листопаді 1700 р. Карл XII розгромив недостатньо навчену російську армію, що обложила Нарву. Внаслідок цієї поразки російські війська відступили, втративши всю артилерію.

Далі Петром I була проявлена величезна енергія щодо розвитку держави та армії. Для вилиття нових гармат були зняті дзвони з московських церков. Вже до листопада 1701 р. було проведено рекрутський набір, сформовано 10 драгунських полків, посилено піхотні частини та на влаштованих підприємствах виготовлено 300 нових гармат. І незабаром російськими військами було здобуто низку перемог над супротивником, зокрема взято місто Нотбург (колишнє новгородське передмістя Орєшек), перейменований Петром I на Шліссельбург. 1703 р. на т.з. Заячому острові, поблизу гирла ріки Нєви, було закладено Петропавлівську фортецю, а під її стінами – нове місто, яке пізніше, з 1714 р. стає новою російською столицею. Звичайно, все це супроводжувалося надзвичайно складними явищами у країні – з сіл було вислано величезну кількість рекрутів та простих робітників, на утримання армії та виготовлення озброєння витрачалися величезні кошти, які стягувалися з селян тощо. В умовах посилення експлуатації багато селян з центральних районів країни втікали на Схід, за Урал, до Сибіру, на південь – на Дон тощо.

У липні 1708 р. армія Карла XII вступила на територію Росії й рушила в Україну. У перебігу подій Північної війни, ще з 1705-1706 рр. Петром I не виключалася можливість походу шведської армії у центральні райони Росії, й зокрема в Україну – безпосередньо на Київ. Так, у березні 1706 р. він закликав Ф.О. Головіна зі Смоленська: *"...осторожность иметь в Киеве, куда (как мы думаем) не без намерения неприятельского будет"*[4]. І ці думки мали під собою певні підстави – вже в травні 1706 р. було ризиковано зокрема відправляти поштові листи з Москви до Києва, т. я. за словами англійського посланника в Росії Ч. Вітворта *"...шлях цей був небезпечний від шведських загонів"*.[5] У зв'язку з цим також у травні 1706 р. Петро I відправляє до міста свого найближчого соратника – князя О.Д. Меньшикова з метою оцінити можливості оборони. Той оглянув існуючі оборонні споруди Верхнього міста, Киселівку, Поділ, але наслідки були невтішними – побудовано все було з соснових колод та дошок, які від часу почали трухлявіти, старі земляні вали просіли... Тут О.Д. Меншиков й угледів нові кам'яні мури навколо Києво-Печерської лаври. У листі до царя від 12 травня 1706 р. він підсумував, що фортеця у Старому місті нездатна встояти проти нової військової тактики Карла XII і настійливо пропонував Петру I будувати в Києві нову сучасну фортецю. *"Я їздив навколо Києва, також біля Печерського монастиря, і всі місця зогледів. Не знаю, як вашій милості сподобається тутешнє місто, але я у ньому не знаходжу ніякої фортеці. Але Печерський монастир зело потрібний і праці*

з ним буде небагато; місто неабияке, кам'яне, лише трохи незакінчене й хоч розпочате старим маніром, але можливо неабияку фортецю вчинити, та й є чим триматися, тому що у ньому багато кам'яних будівель та церков, а у Києві місті кам'яного будівництва лише одна соборна церква, та монастир. Міська основа велика, і якщо її укріпити, дуже не легко буде..."[6]

Таким чином, основою майбутньої нової фортеці в Києві, на його думку, мали стати саме кам'яні споруди Києво-Печерського монастиря з новозбудованими кам'яними «мазепинськими стінами».

І невдовзі, незважаючи на безліч інших справ, пов'язаних із військовими діями на північному заході країни, Петро І вже їде з Гродно до Чернігова, звідти спускається кораблем по Десні, Дніпру – і 4 липня прибуває до Києва[7]. Під гарматні постріли салюту при численному зібранні мешканців з пристані він прямує насамперед до святої Софії, де на нього чекали митрополит Варлам Ясинський з духівництвом та Києво-Могилянська академія (у повному складі). Після молебню надалі весь день було практично присвячено знайомству з містом – Петро І оглянув численні київські храми, зокрема і печери Києво-Печерської лаври. Наступного дня під час зустрічі в Софійському соборі із учнями Академії та духівництвом, де увагу Петра І привернув 25-річний ви-

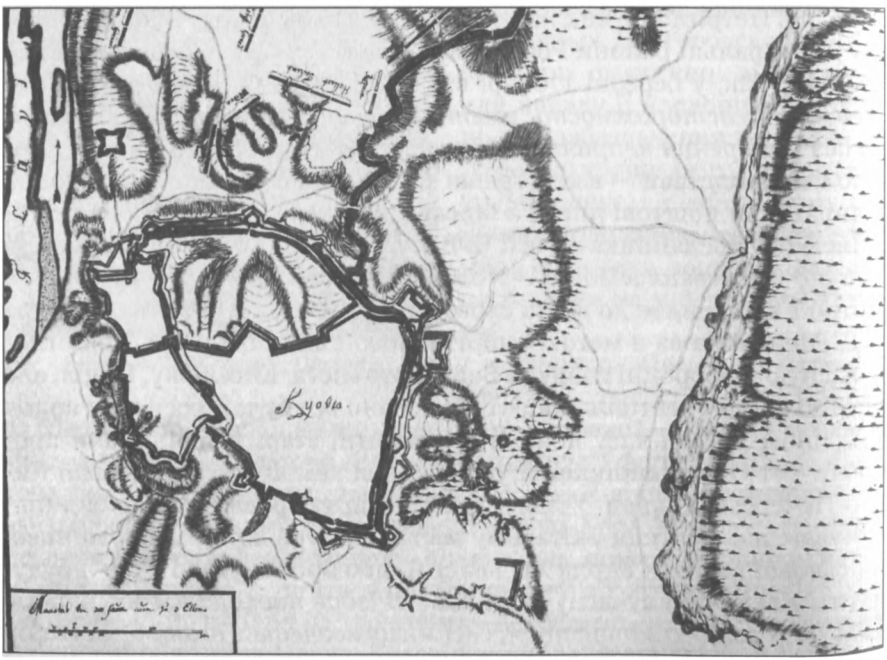

План укріплень старого Києва початку XVIII ст.

кладач Академії Феофан Прокопович, було одержане раптове повідомлення, що шведський король Карл XII зі своєю армією нібито рушив до Києва і вже перебуває на відстані 40 миль від міста. Було видано наказ про негайне стягнення військ до Києва і вже 8 липня зі своїми полками під місто прибули генерали Огільві, Аларт та Чамберс[8]. Того ж дня було проведено урочистий огляд прибулих військ. Втім, чутки про напад шведів цього разу виявилися помилковими – Карл XII з військами насправді рушив до Саксонії.

Під час перебування Петра I у Києві, в одному з листів О.Д. Меньшиков знову настійливо звернув його увагу на необхідність побудови в місті нових фортифікаційних споруд – *"Зело потребно, чтоб тем временем около Печерского монастиря фортецию заделать, дабы в простройке время напрасно не проходило"*.[9] Реакція царя була схвальною – *"Письмо ваше от 20 дня сего месяца (июля) о Печерской фортеции зело изрядно..."*[10], і він не лише із релігійних переконань із значною зацікавленістю вдивлявся у київські святині, розташовані на Печерську. Тим більш, що безпосередньо військові наслідки особистого знайомства Петра I як зі Старим містом, так і Подолом та Киселівкою у цьому плані не відповідали вимогам тих часів – ним було зроблено висновок, що існуюча на той час *"...Київська фортеця має – зело погану ситуацію: того заради за благо розсудив фортецію робити в іншому місці, для якої за слушне місце обрати монастир Печерський (до того ж й для того, що вся Україна це місце в надміру шану має), яке значно зручніше Києва"*[11]. І після тижня перебування фактично зранку до темряви вже безпосередньо в Києво-Печерському монастирі й ознайомлення із будівлями, що розташовувалися тут, зокрема й новобудовами оборонного призначення, адже певна система земляних укріплень, що складалася із тісних бастіонного типу споруд та земляних валів, була започаткована працею козаків ще за часів гетьмана І.С. Самойловича, імператором було остаточно вирішено закласти нову фортецю саме тут. Вона мала охоплювати верхню територію Києво-Печерського монастиря, Печерське містечко, що розташовувалося навколо, та жіночий Вознесенський монастир, який переводився на Поділ. Таким чином, у Києві було започатковано нову фортецю, яку государ *"сам... фортифікував й того дня фортецю Печерську заклали й молебень співали"*.[12] 15 серпня 1706 р.[13] в присутності найзнатнішого духівництва міста на чолі з митрополитом В. Ясинським в день Успіння Пресвятої Богородиці почалося закладання фортеці на Печерську: *"велико было людям воздыхание и плачь, понеже дворы разметали, сады прекрасные вырубали, и жильцам велено где хотят жить искать"*[14].

За первинним планом, розробленим за низкою джерел особисто Петром І й прийнятим того ж 1706 р., фортеця мала була правильним колом з 9-ма класичними бастіонами, подвійними куртинами (ділянками валу, що поєднували бастіони – *С. П.*) та передовими укріпленнями. Попереду укріплень по всьому периметру фортеці планувалося вирити сухий рів, перед яким розташовувався би т.з. гласис – рівна, вільна від дерев та будівель, трохи похила від фортеці площина, що вільно проглядалася та наскрізь простріювалася з укріплень і якою мали рухатись на штурм фортеці ворожі війська.

Петро І вважав, що основною силою для будівництва мали стати саме козаки, тому побудова фортеці в Києві мала відбуватися при нагляді й за безпосередньою участю гетьмана України. Так, зокрема він віддав розпорядження *"...для тієї справи гетьмана зовсім взяти сюди, а без них робити неможливо й ніким"*[15]. І всі намагання І.С. Мазепи навіть до закладки фортеці 17 липня вирватися у справах до Батурина зустрічали різку протидію Петра: *"По-перше належить все виконати для фортеції, а потім хіба що на час з'їздити до Батурина, оскільки у відсутності гетьманській [все] не так буде достатньо й швидко, заради ж розпорядку Печерської фортеції залишається підполковник п. Гейсон"*[16]. Тим паче, що 20 серпня через невідкладні державні справи сам Петро І залишив Київ.

Український козак часів гетьмана І. С. Мазепи

Таким чином, зрозуміло, що будувало фортецю "малоросійське військо", тобто, фактично, козацтво з певною кількістю російських солдатів під загальним наглядом гетьмана України. Це підтверджується і в "Чернігівському літописі"[17]. Існуючий на той час ретраншемент – оборонна лінія в районі Старого міста, що складалася з рову, валу, палісадів танизки інших укріплень, був зайнятий російським військом генерала Аларта[18]. І.С. Мазепу, вкрай незадоволеного зокрема переведенням Вознесенського монастиря, ігуменею якого, як відомо, була його мати, звичайно непокоїли проблеми, що виникали під час виконання робіт, адже осінь і наближення холодів значно уклад-

нювали справу. У зв'язку з цим І.С. Мазепа 23 вересня у листі до царя запитував, де саме слід бути його полкам, зайнятим та затрудженим зведенням фортифікації Печерської при початку холодів? Але через термінового виконання робіт, і безпосередню небезпеку, що загрожувала Києву вз боку шведської армії, тоді ці питання практично залишалися без відповіді. В допомогу гетьману, як вже відзначалося, лише було прислано полковника Гессена, який мав не покидати будівництва аж до його закінчення. Безпосередньо виконанням фортифікаційних робіт у Києві керували інженери Геллерт та Лямот де Тампій.

Козацький гармаш часів гетьмана І. С. Мазепи

Козаки, які брали участь у будівництві фортеці, рили навколо її сухий рів, земля з якого йшла на насипку валів та бастіонів, обкладали їх дерном, який видобували за містом й возами привозили на Печерськ. В умовах складної політичної ситуації гетьмана України особливо турбувало зменшення при цьому рівня боєздатності козаків – у черговому листі царю він писав: *"тые рейменту моею войска, помянутою фортификациею утружденные, брошеных запасов лишившиеся и коне свои все воженьем дерну повседневным меючи вымордованы и знужденные, не будут на жодную вашего величества службу под сей час зимою угодны"*[19]. Втім, турботи гетьмана, як вже відзначалося, здебільшого залишалися без відповіді, важкі термінові щоденні роботи продовжувалися, і на кінець жовтня 1706 р. начорно було здійснено перший етап насипки валу фортеці[20]. Розрівнювався гласис перед укріпленнями, при цьому було зокрема знесено заведений лаврою книгодрукарський з церквою дерев'яний будинок, що розташовувався навпроти Микільського монастиря. За наказом царя під фортецею на Дніпрі було започатковано новий казенний на плотах т.з. Наводницький (у низці документів – Неводницький – С. *П.*) міст, по якому мали якнайшвидше доставлятися будматеріали, зброя, припаси тощо. Петро І поспішав – у листопаді 1706 р. він розпорядився відправити з Воронежа до Києва 136 гармат та по 150

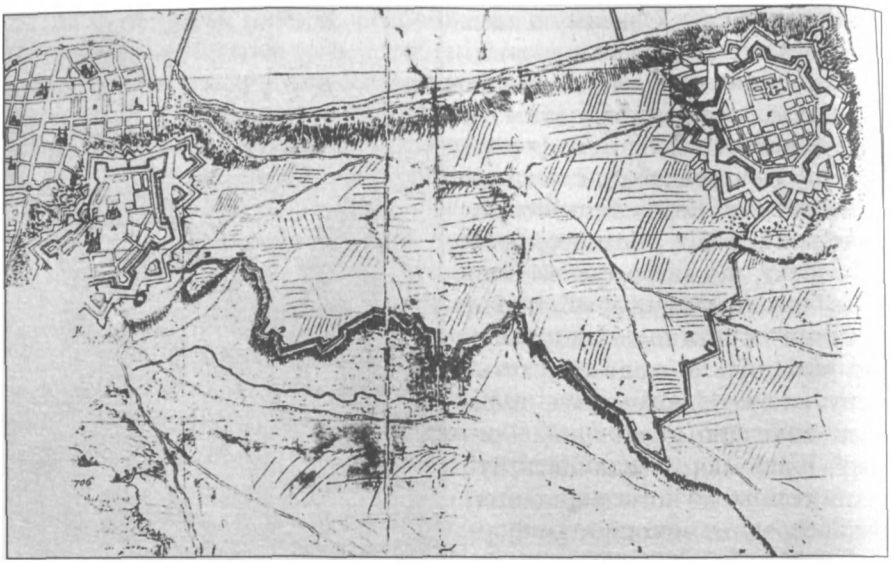

План побудови Києво-Печерської фортеці та інших фортифікаційних споруд Києва 1706 р.

ядер до кожної. Також імператор звелів постійно слідкувати, щоб у фортеці *"порохом* (який вироблялася у Києві – *С. П.) було не скудно"*, щоб станки для гармат вироблялися б за єдиним прийнятим зразком, *"щоб у всьому було легко и міцно"*, й щоб каменярів, яких терміново надсилали з Росії до Києва, окрім робіт за призначенням, ніде не використовували[21].

24 грудня знову, щоправда лише на один день, цар приїхав до Києва. Зробивши огляд фортифікаційних робіт, що проводилися на Печерську, та військ, які перебували у місті, він відвідав архімандрита Києво-Печерської лаври. Під час розмови царя з присутніми монах, який розносив напої, за повелінням архімандрита підніс чарки з вином, наблизився до Петра і той, не помітивши цього, махнувши рукою, перекинув тацю на себе. Присутні сприйняли це за погану прикмету, але монах не розгубився і, вказавши на розбите скло келиха на підлозі, сказав: *"так розтрощаться, великий государ, сили супостатів твоїх". – "Дай Боже, щоб твоє пророцтво збулося"*, – відповів цар. Того ж дня у ніч на Різдво він виїхав до Острога[22].

У Києві ж напружена робота тривала і надалі – шведська загроза швидко зростала. В одному з листів – від 24 січня 1707 р. – Петро І надавав своєрідні інструкції І.С. Мазепі краще й заздалегідь готуватися до майбутніх весняних військових дій. За відомими даними, шведська армія вже в перших числах травня мала рушити в Украї-

ну. Цар вважав, що т. я. козацькі війська мали певну військову специфіку – *"військо українське нерегулярне і в полі проти супротивника стати не зможе"*, їм слід було добре запастися лопатами та заступами, а також приготувати й полкову артилерію, щоб по можливості десь поблизу Дніпра у зручному місці шанцями або окопами укріпитися. Він також висловлював побажання прикордонні із Польщею міста *"палісадами й іншим укріпити"*[23].

Гетьман України І. С. Мазепа. З картини невідомого художника

Відомо, що при зведенні нових фортифікаційних споруд у Києві будівельники зустрічалися з труднощами, які іноді виявлялися лише з часом і перебороти які було надзвичайно важко. Разом із необхідністю забезпечення будівництва значними людськими ресурсами, особливу складність складали геологічні умови крутих дніпровських схилів, провали в яких іноді поглинали та зводили нанівець здавалося б вже цілком виконані роботи. Втім, гостра необхідність, політичні події, до яких слід було бути готовими якнайшвидше, диктували свої умови й 25 квітня 1707 р. Петро І знову надсилає вказівки й інструкції гетьману України. Під першим же пунктом відзначалася необхідність зібратися з військом поблизу Києва й укріпити Печерський монастир, хоч би й не так, як повинна бути укріплена сучасна досконала фортеця, але так, щоб її можливо було утримати при підході ворога[24]. В інших пунктах розглядалися дії гетьмана в разі підходу ворога до міста, що дає можливість робити певні висновки про задуми Петра щодо тактики російських військ у разі небажаного розгортання подій. Так, під час ворожого підходу до міста, слід було, забезпечивши оборону Печерського монастиря, відступити за Дніпро, залишивши фактично напризволяще Старий Київ, сконцентрувавши сили для оборони у новій Києво-Печерській фортеці. Заради цього слід було найкраще укріпити й забезпечити артилерією Печерський монастир. Все військо козацьке мало бути розташоване біля Києва 10 червня *"щоб цього часу не втратити"*.[25]

У той же час у спеціальній грамоті, зверненій до населення Украї-

ни (від 24 червня 1707 р.), цар визнавав тяготи мешканців, викликані війною, пояснював їх потребами військового часу, і закликав перетерпіти знегоди, адже й він сам *"персони"* своєї не щадить. В указах Петра I знову і знову наголошується на необхідності прискорення робіт з облаштуванням і постачанням всім необхідним Успенської фортеці, при цьому склад гарнізону фортеці збільшувався до 2000 осіб малоросіян[26]. Терміново були проведені оглядини наявної у фортеці артилерії та вогнепальної зброї. З Києва до Центральної Росії було переведено усіх полонених шведів, праця яких деякий час використовувалася при будівництві фортеці. Комендантом було призначено полковника Геренка, який входив у коло осіб, що користувалися особливим довірою Петра I[27]. Незабаром було видане й додаткове розпорядження відлити за найновішим зразком на Московському гарматному подвір'ї для Києва 50 трифунтових гармат[28]. Першочергові невідкладні роботи було завершено у другій половині 1707 р., фортецю було офіційно передано Київському губернатору, князю Голіцину, до складу гарнізону додатково було виділено 500 козаків Стародубського полку[29].

Науковці відзначають, що згідно з стратегічними задумами, роботи у фортеці виконувалися лише першочергові, земляні, які, втім, виконувалися з підпорядкуванням єдиному плану. Відомо, що будівництво головного валу фортеці було в загальних рисах завершене лише в жовтні 1708 р. Сказати, в якому саме стані були тоді бастіони фортеці, надзвичайно важко, т.я. зокрема план Києва 1706 р. зі спорудами Києво-Печерської фортеці, як вважається, насамперед відображає план того, що саме необхідно було зробити. Однак відомо, що в повному обсязі, як передбачалося цим планом, фортеця побудована так і не була. Окрім того, певні зміни, порівняно з планом, вносилися безпосередньо в ході будівництва фортеці у зв'язку із складною місцевістю, на якій вона будувалася та іншими факторами. Зокрема, через особливості рельєфу не були витримані геометричні пропорції кола загальної системи укріплень, які передбачалися спочатку. Тим не менш, вже в ті роки створення загальної структури фортеці, виходячи з навколишньої місцевості, багато в чому відповідало її майбутній побудові, яка в цілому зберігалася понад 150 років, зокрема системі бастіонів, що набули свого кінцевого вигляду вже у другій чверті XIX ст. під час створення тут цитаделі Києво-Печерської фортеці за часів Миколи I.

Таким чином, слід визнати, що розташування основних споруд фортеці було значною мірою пов'язано із тактичними властивостями навколишньої місцевості відносно озброєння, розповсюдженого в ті часи, й відповідало основним вимогам, які висувалися до них у той

період. Основним оборонним елементом фортеці були земляні вали з бастіонами, на яких мала розташовуватися артилерія, перед якими із зовнішнього боку пролягав т.з. сухий рів із рядом інших фортифікаційних засобів, що мали ускладнювати підхід ворожої армії до головного валу. За ровом навкруги фортеці було обладнано гласис. До фортеці вело троє воріт – Київські (розташовувалися між валами, де нині тролейбусна зупинка "Києво-Печерський заповідник"), Васильківські (назва за напрямком, розташовувалися по вул. Цитадельній на території сучасного взуттєвого об'єднання "Київ") та Московські (південні, колишні П'ятницькі, назва від шляху на Москву). Постає питання: чому ворота на Москву, яка, як відомо, розташована на північному сході відносно Києва, дивляться на південь? Ми вже відзначили, що практично під самою фортецею на Дніпрі було влаштовано переправу на лівий берег. Майже на цьому ж місці (трохи нижче сучасного мосту ім. Є.О. Патона, біля гирла ріки Либеді) протягом століть ще за часів Давньої Русі в Києві існувала переправа – т.з. Наводницький міст. Назва останього походить від його конструкції – дошок, низько настелених над водою на човнах або на плотах, що стояли на якорях. Якщо виникала потреба пропустити корабель, міст розводили. З XVIII ст. Наводницький міст під Києво-Печерською фортецею, практично відновлений 1713 р. за наказом Петра I (за часів князя Голіцина), аж до побудови Ланцюгового (Миколаївського) мосту стає основною переправою через Дніпро в районі Києва. У мемуарній літературі залишилося багато свідчень: карету, що відправлялася з міста, уважно оглядала сторожа біля Московських воріт, потім вона спускалася узвозом, надалі підстрибувала по дошках Наводницького мосту, а на лівому березі Дніпра починалися тракти: ліворуч – Москва, Петербург, праворуч – Сибір.

У фортеці було встановлено й пристріляно артилерію, яка значно оновилася протягом 1708-1709 рр. Постійний гарнізон фортеці, як вже повідомлялося, складав дві тисячі солдатів, крім того гетьманом І.С. Мазепою за наказом Петра I до Києва було направлено ще кілька сот козаків з артилерією. Для забезпечення військ в фортеці було створено постійно діючий "магазейн", через який відбувалося постачання регулярної армії продовольством, амуніцією та боєприпасами, що йшли до Києва з Центральної Росії. Таким чином, першочергові роботи з побудови в Києві фортеці за новим зразком в цілому були здійснені в досить стислі строки й ці будівлі відповідали завданням, які тоді поставали перед російською армією. У характеристиці, що надавалася Києву в огляді військових пунктів Росії напередодні Полтавської битви, йшлося: *"У місті була постійна мостова переправа і склади продовольства – фуражу. Укріплення Києва складалися з*

трьох земляних фортець та одного замку старої будови, посилених у 1706 р., й Печерської фортеці, побудованої протягом 1706-1707 рр. стосовно до нових вимог військової справи. Окрім того, що він мав значення як історичний, духовний, політичний, економічний (Київ вів торгівлю з Туреччиною, Сілезією та Данцигом) й адміністративний центр, він мав важливе значення як укріплений пункт та склад запасів"[30].

Українські справи на початку XVIII ст. Посилення Києво-Печерської фортеці. Стан обороноздатності інших частин Києва

Проведення значних оборонних робіт у Києві безумовно позначилося на ході подальших політичних подій на сході Європи. Після розгрому Польщі весною 1709 р. Карл XII відновив наступ на Москву, який вівся вже не через Київ, а через Харків та Білгород, тобто значно південніше плацдарму, який прикривався Києво-Печерською фортецею. Таким чином, він не ризикнув іти безпосередньо на Київ, де було побудовано нову фортецю, а обрав напрям на Полтаву, де були застарілі земляно-дерев'яні укріплення.

В той же час, розглядаючи внутрішньополітичну ситуацію, що склалася в країні, слід відзначити, що практично всі намагання І.С. Мазепи, як і його попередників, об'єднати під царським скіпетром Правобережну та Лівобережну Україну – на ґрунті саме політичної автономії – протягом довгих років залишалися марними. Тим часом багато що свідчило про наміри Петра І вже в найближчому майбутньому взагалі ліквідувати права та вольності України. Більше того, постійно урізалися права гетьмана України. Якщо раніше гетьман був підпорядкований безпосередньо царю, то тепер над ним було поставлено О.Д. Меньшикова, який віддавав накази козацьким полкам навіть без погодження з гетьманом. Таким чином, статус гетьмана України було незведено ледь не до стану звичайного генерала, цілком підвладного штабу головнокомандувача. В той же час права та привілеї, які мала українська старшина, а також державний устрій України й особливості її військової організації достатньо серйозно заважали Московській адміністрації повною мірою використовувати місцеві ресурси та козацькі полки у воєнних цілях. Але подальші політичні події, сам розвиток воєнних дій дедалі більше спонукав російський уряд залучати усі можливі резерви й все більше проводити в країні жорстку централізаторську політику. При цьому українських козаків дедалі більше нещадно використовували не лише при воєнних діях, але й на величезних будівельних роботах в Росії, наприклад, при закладанні Санкт-Петербурга, причому значна кількість в умовах

важкої праці та хвороб так і загинула при зведенні нової столиці. До того ж початок діяльності Петра I відбувався за надто складних економічно-політичних обставин, які зовсім не ґарантували успіху цій діяльності у майбутньому. Таким чином, переорієнтація І.С. Мазепи на Швецію була мірою вимушеною, прийнятою після серйозних роздумів, в умовах безумовної поступової ліквідації російським самодержавством автономії України. І слід відзначити, що дії І.С. Мазепи 1708–1709 рр., при неоднозначному їхньому трактуванні, навіть зазнавши невдачі, все ж затримали на деякий час наміри російського самодержавства щодо ліквідації автономії України, яка затяглася практично надалі аж до часів прравління Катерини II.

Трагедія українського народу, який століттями потерпав від польського гноблення, ведучи одночасно нескінченну криваву боротьбу проти татарської агресії, знову назрівала цілком реально в умовах жорстокої боротьби між Росією та Швецією, боротьби, наслідки якої у кожному випадку перемоги однієї з сторін мали бути трагічними для народу України. Саме таке розуміння можливого майбутнього України яскраво постає із звернення І.С. Мазепи до українців, в якому він намагається обґрунтувати й пояснити причини власних дій. *"Ми стоїмо тепер, Братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути. Воюючі між собою монархи, що наблизили театр війни до границь наших, до того розлючені один на одного, що підвладні їм народи тремтять уже і ще перетерплять безодню лиха надмірну, а ми між ними є точка або ціль всього нещастя..."*[31]

Звичайно, політичні погляди І.С. Мазепи відображали насамперед інтереси певних прошарків вищої української старшини. Так, він був політиком із величезним досвідом, який розумів, що лише підтримка значної частини українського війська дасть йому змогу активно брати участь в подіях, схилити терези перемоги в бажаний йому бік. Втім, слід визнати, що його аргументація все ж не була позитивно сприйнята широкими масами українського козацтва й селянства. Його роздуми над долею України протягом значного часу в тогочасних політичних умовах, звичайно, залишалися таємницею й тому переважна частина козацтва в реальних подіях життя і військових дій не підтримала гетьмана. Це відзначають й іноземні джерела. Так, шведський очевидець подій Барділі 25 жовтня 1708 р. записав у щоденнику, що причиною несподіваного звороту шведського короля з наміченого маршруту в напрямі Смоленська в Україну був І.С. Мазепа. «Щоправда, – писав він, – й раніше Мазепа передавав через польського короля, що він незадоволений царем й бажає перейти з усім своїм народом під протекцію Карла XII, але тоді шведський ко-

роль не надавав цьому значення, так тепер дуже бажав скористатися з послуг гетьмана, зокрема з уваги на велика кількість козаків, що були добре ознайомлені з тереном. 5 листопада (за новим стилем) 1708 р. Барділі записав, що від гетьмана прибули посланці, наступного дня прибув сам Мазепа з 1500-ма козаками до шведів, хоч король сподівався, що він прибуде зі всім військом. Але довідавшись про справжні наміри гетьмана, багато козаків повернулося назад...[32]

У літературі про Полтавську битву достатньо широко і докладно висвітлена участь в ній українського козацтва. Як особливість подій і часу відзначимо, що із сибірського заслання Петром I було негайно повернено С. Палія, причому новообраному українському гетьману П. Скоропадському було наказано тримати Палія "у своїй найулюбленішій приязні"[33]. За свідоцтвом "Літопису Самовидця" С. Палій протягом битви скакав верхи на коні між козацькими військами, *"спонукаючи військо, щоб ворогу зламаному не дали підбадьоритися доки дуже послабшають та здадуться"*[34].

22 липня 1709 р. безпосередньо після Полтавської перемоги Петро I у супроводі численної свити та кавалерії прибув до Києва. Знову гриміли гармати у Старому місті та на валах фортеці, будівництво якої ще тривало на Печерську. У Софійському соборі відбувся подячний молебень Господу за даровану ним перемогу. До речі, перебуваючи у архімандрита Києво-Печерської лаври, імператор пригадав пророцтво монаха, коли Петро I приїздив до міста в грудні 1706 р., наказавши призначити його архімандритом в один із значних російських монастирів[35].

***

Незважаючи на перемогу російської армії над військом Карла XII під Полтавою, становище в Україні залишалося складним і нестабільним. Оточення 40-тисячної російської армії, очолюваної Петром I, 200-тисячною турецькою на Пруті і, відповідно, його поразка при цьому 1710 р. знову сколихнуло давні сподівання Туреччини щодо захоплення півдня України. Це вимагало надзвичайної обережності в проведенні зовнішньої політики Росії та постійного нагляду за станом укріплень усього Півдня країни, опорною базою яких на той час була саме Києво-Печерська фортеця. Роботи з удосконалення її оборонних споруд тривали. Так, з липня по вересень 1710 р. тут працювало 2800 солдатів, у тому числі теслярів та ковалів[36]. У жовтні 1712 р. Петро I наказав В.Б. Шереметьєву бути з армією *"напоготові під Києвом та мати припасів на сім місяців"*[37].

1713 р. в Києві знову проводилися значні оборонні роботи *"на випадок нападу турків"*. Спільними зусиллями військових та меш-

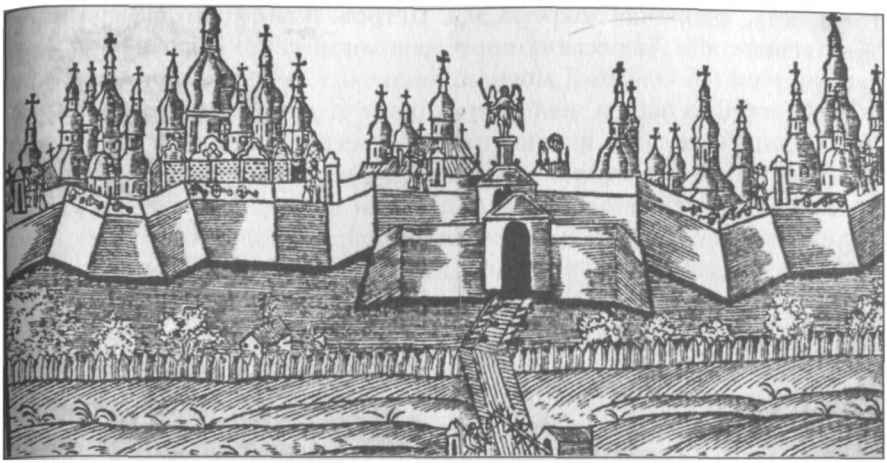

Вигляд Печерської фортеці із півночі. Календар на 1727 р. – К., 1726.

канців міста через пустирі, яри та байраки лінію укріплень було проведено від Печерської фортеці. У період з 1712 по 1723 рр. фортифікаційними роботами у Києві завідував полковник Я. Бреклен, який вимагав для прискорення темпів їхнього виконання 20 тис. робітників та 10 тис. возів. Зокрема, саме тоді у Києві, за наказом Петра, І було побудовано новий ретраншемент – ще одну оборонну лінію, яка поєднувала Печерськ із Старим містом. Як повідомляв М. Закревський, це був земляний вал, що йшов, *"почавши от Московского города* (Печерської фортеці – *С. П.) поуз Лыбедь до Подолу"*[38]. У "Чернігівському літописі" йдеться, що вал фашинами будували козаки, які стояли під Києвом під командою гетьмана Скоропадського[39]. Цей вал, як відзначають дослідники, вже був позначений на одному з планів 1713–1715 рр. разом із фортечкою "Скородум" понад Хрещатицьким джерелом[40]. Дехто з науковців вважає, що одночасно таким же ретраншементом було огороджено й Кудрявець до Подолу, що випливає з досліджень його внутрішньої будови, зроблених наприкінці XIX ст.[41] Не виключено, що ретраншемент на Кудрявці було побудовано на залишках давньокиївського валу, адже про оборонний вал, що існував у цих місцях йдеться у літописі під 1169 р.[42]. Взагалі ж під час розкопок, проведених тут, було виявлено, що ретраншемент, насипаний за часів Петра І, було знову значно підсилено пізніше, за Закревським за часів фельдмаршала Мініха[43]. Зокрема, 1736 р. фортечні роботи у Києві велися щоденно. Знову підвищувалися старі вали, ще одним ретраншементом було поєднано укріплення Старого міста з Печерськом, а з другого боку ним було охоплено Кудрявець. Те, що у XVIII ст. ретраншементом було обнесено майже всю щекавицьку

місцевість, відзначав зокрема М.І. Петров. Вали йшли від колишніх Жидівських або Львівських воріт давньокиївської Ярославової фортеці до давньої Олегової могили (місцевості в районі астрономічної обсерваторії), а звідси вал направлявся через Обсерваторний яр до нової Воскресенської церкви та Покровського жіночого монастиря по кудрявських височинах, досягали до Кудрявського та Підвального провулків[44]. Про недалекі в цілому один від одного проміжки часу, коли було побудовано цей ретраншемент, виходячи з культурного проміжку між ґрунтом, говориться в літературі, присвяченій розгляду цих валів, при цьому маються на увазі роботи саме петровської та мініховської доби. Київський губернатор С.І. Сукін за дорученням Мініха *"всемерно прилагал рачение о приведении в устроение городских укреплений... Причем поделать башни, блокгаузы, рогатки, ретрашементы, рвы и прочее..."*[45]

Основні роботи з реконструкції фортеці були закінчені 1716 р., допоміжні – 1721 р., але вже 1711 р. на Печерськ з старого Києва було переведено адміністративний центр, сюди переїхали губернатор (будинок, в якому він мешкав – історична та архітектурна пам'ятка – зберегся), комендант та губернська канцелярія.[46] Штат фортеці в 1720 р. було затверджено в 5760 солдатів[47]. Втім, у квітні 1722 р. київський генерал-губернатор, князь Трубецькой згідно з рапортом обер-коменданта фортеці Штока доповідав, що в цілому фортеці Київської губернії влаштовані недостатньо, що у Києво-Печерській фортеці два бастіони зведені у висоту лише на 22 фути без брустверу, так що гармати виставити неможливо, а робочих коней з гетьманського полку надіслано було не більш 2000[48], що також значно затримувало виконання робіт. У березні наступного року обер-комендант звітував губернатору, що головна Печерська фортеця ще не приведена ні в яку "дефенсію" (оборонний стан – *С. П.*): палісадів зовсім немає, а колишні згнили й тому з боку Дніпра з Старого міста (з півночі – *С. П.*) підходи до фортеці відкриті, вали всі старі осипалися й через них ходити можливо. Між трьома бастіонами куртини обвалилися, так що слід їх знову облицьовувати і побудувати бруствер[49]. Відповідно того ж року Канцелярією Фортифікації та Артилерії було затверджено проект приведення у справний профіль 6 бастіонів Печерської фортеці, також ставилося завдання звести равеліни зовні фортеці в сухому рові, північний фронт, звернутий до Старого Києва, обвести гласисом, відновити набережні укріплення, побудувати т.з. редантне укріплення з батареями попереду одного з бастіонів, який надалі одержав назву Кавалерський тощо[50]. Про наслідки виконання первинних робіт, пов'язаних з втіленням цього проекту в життя, йшлося в матеріалах за підписом генерал-майора

План Києво-Печерської фортеці. Перша чверть XVIII ст.

Штока від 24 червня 1728 р. Тут також повідомлялося про додання до виконаних робіт встановлення багатьох мін по північному гласису фортеці; залишення без особливих змін ретраншементу, який поєднував Печерську фортецю з Старим містом без побудови в районі Подолу особливих укріплень, які передбачалося будувати раніше; створення проекту редантного ретраншементу вздовж київських узгір'їв з північно-західної частини Софійського відділення Старого Києва.[51] До речі, штат Києво-Печерської фортеці, затверджений 1720 р., залишався таким самим і на 1728 р. – 5760 солдатів[52].

Звичайно, більшість оборонних земляних валів того періоду, як і інші, що насипалися в наступні часи, зникли в процесі подальшої розбудови міста і лише епізодично їхні незначні залишки можуть бути простежені зараз у ландшафті сучасного Києва. Втім, давні плани та спогади мешканців і подорожніх, друковані свого часу, надають змогу з точністю визначити їхнє колишнє місце розташування серед сучасних вулиць та будівель. Так, згідно з кресленням, датованим між 1713 та 1715 рр. один з таких земляних валів або ретраншемент йшов від Печерської фортеці понад Либеддю до Старо-Київської фортеці. Від західного боку Печерського укріплення земляний вал був спрямований спочатку на захід, потім, не доходячи до р. Либеді, повертав на північ, йшов паралельно річці, а за Кловським яром навкіс «перерізав» нинішній Хрещатик й закінчувався біля старокиївських земля-

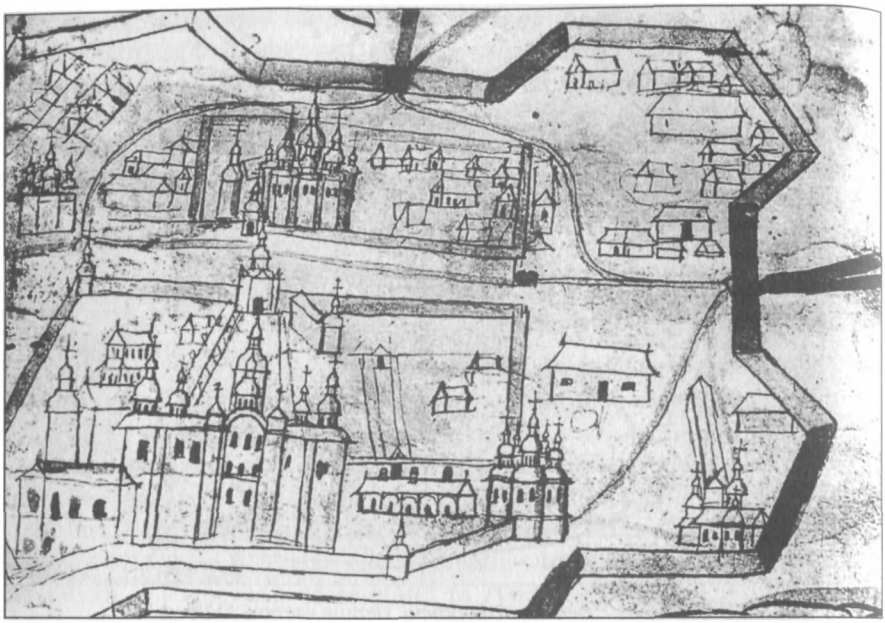

План Києва. 1713-1715 рр. Фрагмент. Києво-Печерська фортеця

них валів. Також, згідно з цим кресленням, укріпленнями з фортечними воротами вже були оточені з північного та західного боків Києво-Печерська лавра, жіночий Воскресенський монастир та церкви Спаса на Берестові, Воскресенська та Феодосіївська. (Східна частина на кресленні не зображена, але як правило цій частині укріплень надавалося менше уваги, ніж іншим – *С. П.*). До цієї ж системи міських тогочасних укріплень слід віднести й "містечко понад Хрещатиком", тобто над Хрещатицьким джерелом, або "Скородум" – невеличку площину за будівлею сучасної філармонії, звідки, до речі, пізніше, вже у другій половині XIX ст. палили гармати у великі церковні свята 6 січня та 15 липня[53].

Зміни, що відбулися в фортеці у найближчі кілька років, відображено зокрема на кресленні 1719 р., на якому перед Печерською лаврою вже зображені ворота баштою над ними , відомі пізніше під назвою "Тріумфальних", на якій стояла постать архангела Михаїла, який тримав у правій руці піднятий догори меч. На схід за Лаврою, навпроти Наводницької пристані, показано два мости, один через Дніпро, а інший- Чорторий. На північний захід від Лаври простяглася довга "солдатська слобода", поруч з нею – лікарня[54].

У самій фортеці її споруди також продовжували постійно підремонтовувати. Так, у травні 1720 р. гетьман П. Скоропадський від-

Краєвид Подолу початку XVIII ст.

правив для проведення ремонтних робіт 5 тис. козаків. За окремими даними дві тисячі з них працювали на будівництві двох бастіонів, висота яких 22 фути – була визнана недостатньою[55]. Крім того, на них було ще неможливо встановити гармати, т.я. ширина бастіонів у верхній точці залишалася недостатньою. Серед найважливіших та найневідкладніших робіт тієї пори було розчищення ровів, завалених землею; побудова брустверів тощо. Ряд інших бастіонів, йшлося у донесенні, перебували у придатному для оборони стані. На той час Києво-Печерська фортеця вже значно різнилася за своєю побудовою від первинного плану, за яким вона мала складати коло із вписаними у нього бастіонами. Геологічні умови дніпровських схилів, а також тактичні необхідності оборони в умовах конкретної місцевості, на якій розташовувалася фортеця, призвели до його серйозного перегляду. Тепер у плані фортеця була не коло, а дуга, яка обома своїми краями упиралася у високий берег Дніпра, і в яку були вписані бастіони, куртини та інші оборонні елементи. За кресленнями 1713–1715 та 1719 рр. в межах валів новоутвореної Києво-Печерської фортеці навпроти головного входу до Києво-Печерської лаври розташовувалася церква колишнього жіночого Воскресенського монастиря, втім, навкруги, охоплюючи територію монастиря з півночі та півдня, вже стояли будівлі строго казенного вигляду можливо для військових та інженерних чинів та губернських присутніх місць. Деякі з них були розташовані вже згідно з певним планом забудови. Ще пізніше, на 1745 р., тут містилися інвалідні доми, кам'яні казарми, конюшні, порохові та провіантські магазини, гауптвахта, губернська та гарнізонна канцелярії тощо[56]. Далі, поза валами фортеці до Микільського монастиря розташовувалася Печерська слобода. На захід від фортеці йшов Васильківський шлях, у місці перетину його з ретраншементом перед р. Либеддю містився "караул біля рогаток", північніше від шляху частина лаврської "вигонної землі" була зайнята лікарнею та довгою "Солдатською слободою".[57]

Навкруги фортеці зростало нове поселення, мешканці якого були пов'язані насамперед з її будівництвом та утриманням – на той час лише незначна частина підданих Києво-Печерської лаври залишилися проживати в цій місцевості. Слід відзначити, що ще за часів Петра I у Києво-Печерської лаври було відлучено під фортецю до 70 десятин землі.[58] Піддані лаври, які мешкали на цій території – 955 подвір'їв -, були переселені до інших місць. *"Де зараз фортеця власною своєю в ній будівлею й амуніцією міститься,* – зокрема писав 1719 р. печерський архімандрит Сенюкович, *– і де великоруські люди поселені мешкають, піддані монастирські були. А зараз чи десята частина оної кількості обрящеться..."*[59] Мешканці, що займали колись землі навколо Києво-Печерської лаври і були зосереджені в єдиному Печерському містечку, тепер заснували цілий ряд окремих поселень: частина перебувала у форштадті безпосередньо під фортецею, частина – на нових подвір'ях, які отримали назву "Васильківські рогатки", частина – на т.з. слобідках – "Свято-Озерній" (на Звіринці), "Солоній Горці" (на схилах Дніпра) та в поселенні "Ямки", неподалік від військового шпиталю та ін.[60]

Форштадт, який тепер розкинувся поруч з Печерською фортецею, зокрема на 1717 р. значно збільшився, т. я. у ньому особливою т.з. Солдатською слободою були розселені чотиритисячні регулярні стрілецькі полки, які до того були розташовані в різних частинах Києва і, до речі, часто бунтували за прикладом московських стрілецьких військ. Внаслідок цього кількість регулярних військ безпосередньо в Старому місті постійно зменшувалася. Так, 1712 р. в Києві налічувалося усього 170 рейтарів, у 1725 р. залишилося лише 50, в 1742 р. – 54. Втім, як відзначають дослідники, і значно пізніше, в 1772 р. в документах ще йшла мова про існування в місті рейтарської команди.[61]

***

Регулярні оборонні роботи, відповідно з певним урахуванням нових видів озброєння, проводилися у Києві і в наступні роки. У військах з'явилися нові, значно досконаліші рушниці й пістолети, карабіни, ручні гранати. В артилерії поширення набули т. з "єдинороги" – гармати, що одержали назву від фантастичної тварини, зображення якої дуже часто вміщувалося на той час на вогнепальній зброї, знаменах та інших атрибутах військової справи. У середині XVIII ст. назву "єдиноріг" в Росії набули довгі гаубиці, які вводилися в країні особливо широко за часів графа Шувалова[62]. Існує й інше трактування назви "єдиноріг" - від каналу стволу гармати, який потроху звужувався до казенної частини. Таким чином, ядро фактично забивалося у нього, що, відповідно,

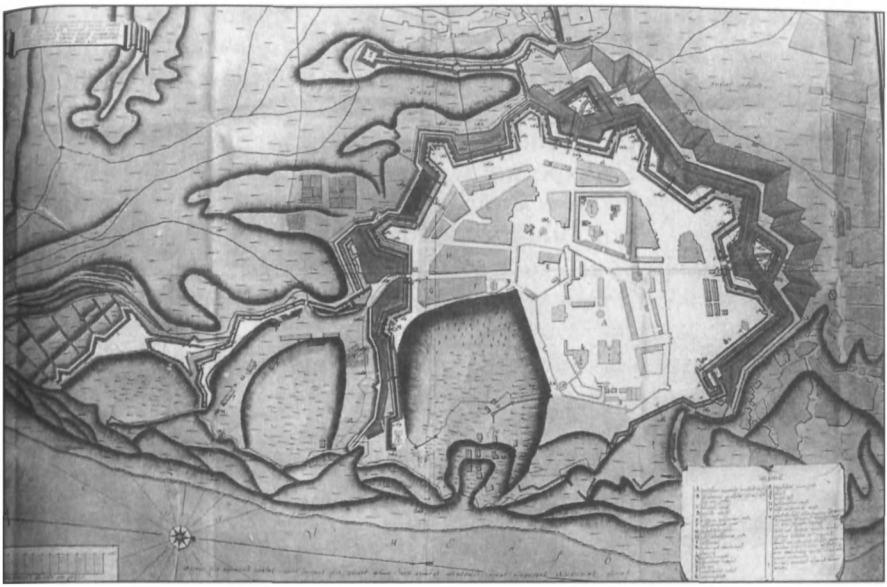

План Печерської фортеці Д. Дебоскета. 1742 р.

викликало більшу початкову швидкість ядра при пострілі. Тоді ж широко почав застосовуватися "картеч", тобто артилерійський розривний снаряд. Нерідко в ті часи з гаубиць, тобто "єдинорогів", ще стріляли і просто камінням. Звичайно одночасно на озброєнні залишалися й гармати та мортири попередніх зразків. Все це викликало ревізію фортифікаційних споруд, що перебували на обліку в країні із виявленням необхідності оновлення їхнього озброєння. Зокрема, головнокомандувачем російської армії, фельдмаршалом Б.-К. Мініхом 1730 р. було представлено в Сенат «Реєстр російським укріпленням», згідно з яким зокрема Старо-Київську фортецю визнавалося необхідним утримувати з чотирма полігонами, земляним валом та гарнізону в ній мати у військовий час 800 солдатів та 100 драгунів, а в мирний час спільно з Печерською фортецею – 3000 солдатів та 50 драгунів. Печерську фортецю у військовий час передбачалося утримувати з десятьома полігонами, земляним валом, з 4000 солдатів та 500 драгунами[63]. Також за пропозицією Б.-К. Мініха у Києві було влаштовано головний склад військових запасів та провіанту для армій, що діяли проти Очакова та Криму. У 1732-1734 рр., у протидію можливому нападу турецької армії будувалися нові оборонні вали і стіни з гарматними баштами на Подолі з боку Дніпра та Оболоні. Будівництво оборонних споруд на Подолі фанансувалося подільським міщанством та магістратом. Залишки цих укріплень на Подолі зникли після великої пожежі 1811 р. Сьогодні на-

зва "вали" залишилася лише в назвах вулиць: Верхній та Нижній Вал, втім вона походить від валів, насипаних у другій половині XVII ст. для укріплення берегів річки Глибочиці, якою місцевість поділялася на Поділ та т.з. Плоску частину.

Відзначимо, що в той період фактично востаннє в історії Києва укріплялося зокрема Старе місто – за наказом Б.-К. Мініха поверх старих окопів та дерев'яних укріплень було насипано величезний вал навкруги усього Старого міста, який палісадами поєднувався з Подолом, а ретраншементом – з Печерськом[64]. Центральна частина цих укріплень деякий час називалися мешканцями, як писав М.О. Максимович, Софійською фортецею[65].

За документами 1736 р. оборонні роботи в місті тоді проводилися щоденно і в грудні того ж року залишилися неукріпленими лише деякі найвіддаленіші монастирі[66]. В той же час, розглядаючи плани міста і фортеці тих років, дослідники стверджують, що в цей період все ж особливих змін в укріпленнях Печерська зроблено не було, як відзначав М. І. Петров – *"як Печерська фортеця, так і ретраншемент понад Либіддю й фортечки над Хрещатицьким яром та "Скородум" над Хрещатицьким джерелом, залишилися на вигляд ті ж самі"*[67]. Втім, документи свідчать, що роботи з посилення фортеці і тоді провадилися достатньо інтенсивно – *"по Печерській фортеці прокладені мінні галереї під равелінами та гласисом, виключаючи набережний бік, а до ретраншементу прибудовані деякі редути"*[68]. У фортеці насипалися бруствери, було замінено згнилі палісади, збудовано ряд нових дерев'яних потерн[69].

З плану Київської фортеці, представленому інженер-майором Д. Дебоскетом 9 грудня 1741 р., можливо зробити висновок, що на той час вона була приведена до стану, який в цілому відповідав проекту Артилерійського присутствія 1722-1723 рр. Втім, слід відзначити, що в штаті російських фортець фельдмаршала Б.-К. Мініха, складеному в 1730 р., в Києво-Печерській фортеці було передбачено утримання 10 бастіонів, але навіть на 1741 р. існували лише 5 бастіонів та 4 напівбастіони. З бастіонів це були ті, що пізніше одержали назви: Олексіївський, Андріївський, Кавалерський, Успенський та Петровський, з напівбастіонів – Семенівський, Різдвяний, Спаський та Павлівський. Від Павлівського півбастіону вниз до берега Дніпра розташовувалися застарілі окремі оборонні споруди – т.з. реданти, а весь крутий схил був вкритий палісадами. Редантне укріплення також розташовувалося на південь від Олексіївського бастіону, редантне укріплення з батареєю – перед Андріївським та Кавалерським бастіонами. Між Кавалерським, Успенським, Петровським та Спаським бастіонами були зведені равеліни. На гласисі фактично по усьому північно-західному фронту було закладено міни[70].

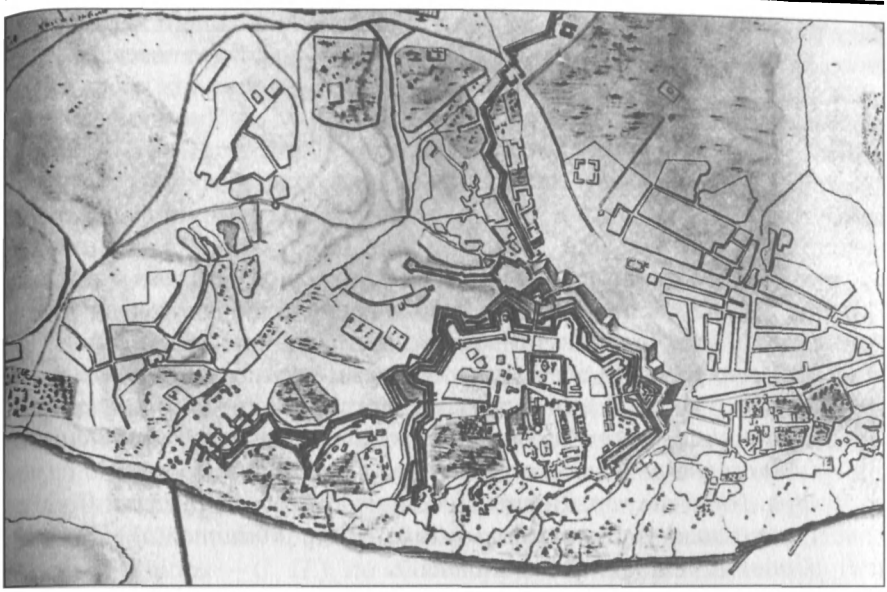

План Києва 1742-1752 рр. Фрагмент. Печерськ

Весь цей період та й значно пізніше Київ ще чітко поділявся на три окремі частини: Печерськ, Старе місто і Поділ. Ретраншемент, який поєднував Печерськ з Старим містом, в цілому зберігав свій попередній вигляд за винятком того, що у ньому було побудовано 6 нових редутів[71]. Зокрема, у Верхньому місті були посилені існуючі на той час три колишніх міста – Володимира, Святополка та Ярослава, а також вирізнявся новий чотирикутник фортечних валів, який складав четверту, т.з. Печерську частину (обернену до Печерська). Також системою "мініховських" валів було захищено місцевість за колишніми Львівськими воротами міста. За планом міста 1806 р., який зберігався в архіві Київської міської управи і був перезнятий із більш давніх планів, про що повідомляла газета "Киевлянин"[72], ці вали починалися від рогу "міста Ярослава" неподалік від Стретенської церкви, що розташовувалася поблизу нинішньої Львівської площі. Як цікаву деталь повідомимо, що в Стрітенській церкві ще на початку XX ст. зберігалася чудотворна ікона "Всіх скорботних Радість", яка колись в давнину висіла довгий час на Львівських воротах, розташованих тут, на Сінній площі. Вздовж Бульварно-Кудрявської вулиці вали спускалися до рогу Кадетського провулку (вул. Гоголівська – *С. П.*). Звідси під прямим кутом вони повертали праворуч і тяглися до колишньої Вознесенської церкви, звідки, надалі, повертаючи праворуч, проходили через садибу Покровського монастиря і поверталися понад укосами гір знову на Кудрявець. Свого

часу рядом археологів ці вали були прийняті за залишки Ярославого валу. "Мініхові вали" у Києві, за М. Закревським, було знесено лише 1834 р., втім відомо, що їхні останні залишки зникли під час побудови Комерційного училища вже наприкінці XIX ст. У документах зустрічається думка, що в цілому на середину XVIII ст. Старо-Київська фортеця перебувала без особливих змін після 1706 р., її стан лише підтримувався необхідними ремонтними роботами за винятком побудови невеликого чотирикутного редуту на березі Дніпра[73].

У той же час значні зміни відбулися в той період у системі укріплень Подолу. Якщо на планах 1706 р. відображено відновлену стіну з 5-ма круглими та 8-ма чотирикутними баштами[74], яка оточувала Поділ (Поділ з його дерев'яними оборонними стінами значно постраждав після пожежі 1718 р. – *С. П.*), то в наступні десятиліття тут було побудовано "*новий ретраншемент, поєднаний валом з редантним укріпленням, знову влаштованим вздовж північного передмістя Подолу до самого Дніпра. Північне передмістя Подолу відділялося від міста Подолу ровом, який замінив попередню міську стіну з баштами, від якої у 1741 р. навіть і слідів не залишилося*"[75].

Наскільки були роз'єднані між собою окремі частини Києва ще навіть у другій половині XVIII ст., можна судити й з документів, які засвідчують зовсім різні й відокремлені в них системи судочинства для мешканців, а також, згідно з давніми документами, по шляхах, які ці частини міста поєднували. Спогади мешканців, аналіз документів тієї доби свідчать, що Печерськ на той час був здебільшого укріпленим

Будинок Київського генерал-губернатора.
Архітектор С.О. Карін. 50-ті рр. XVIII ст. Фото 2006 р.

табором, який взагалі мав зокрема з Подолом, де практично концентрувалося життя власне громадянського міста, лише офіційні зв'язки. Подільське міщанство зі своїм власним магістратом жило власним життям, воно воліло бути відокремленим і від військової влади, що концентрувалася на Печерську, мешканцями якого було переважно прийшле російське населення, і від лівобережного малоросійського управління, воліючи залишатися під владою київських губернаторів[76]. Печерськ, Старе місто та Поділ - фактично, як ми відзначали, окремі частини міста, поєднувалися у середині XVIII ст. шляхами, переважно стежками, якими мешканці власне й прямували у своїх справах. Від північних, Київських воріт Печерської фортеці вниз до берега Дніпра вів давній Святоспаський узвіз. І повз Аскольдову могилу, ближче до Старого міста, там, де нині розташовано будівлю станції метро "Арсенальна", біля урочища Провалля, яке отримало назву від Кловського яру, що починався майже на краю схилу гори до Дніпра (ділянка сучасної вулиці М.Грушевського в районі Арсенальної площі була насипана на початку XX ст. по краю Кловського яру, який розпочинався майже від схилу Дніпра – *С. П.*), по косогору спускалася "Стежка з Микільського на Хрещатик до Києва" (мається на увазі шлях від Микільського монастиря на Поділ – *С. П.*).

Кілька шляхів зі Старого Києва до Печерська вели по узгір'ях. Ще з XVII ст. Іванівський шлях, йдучи з Печерських воріт на Хрещатику, прямував приблизно по пізнішій Інститутській вулиці, трохи західніше від неї, потім звертав або на північ до нинішнього Кловського узвозу, або на схід, на майбутні Липки і далі до Микільського монастиря та до північних Київських воріт біля Києво-Печерської лаври.

У 1713-1715 рр. з Печерська було прокладено новий шлях, який йшов повз "курганів кордонних", що були колись біля рогу Микільської (Січневого повстання) та Московської вулиць, через урочище Провалля й знов-таки поділявся на дві гілки: одна йшла через Липки до давнього Іванівського шляху, інша – повз рослинність колишнього Царського саду, виноградників до початку Хрещатого яру, а далі вздовж Олександрівського (нині Володимирського) узвозу на Поділ[77].

Стан укріплень Києва на середину XVIII ст. Бастіони. Мінні галереї. Цегляні ворота. Порохові льохи. Арсенал

На середину XVIII ст. у Києво-Печерській фортеці тривали роботи з удосконалення напівбастіонів і переобладнання їх на бастіони і вже на плані 1746 р. напівбастіонів залишилося лише три. Саме цього року на плані фортеці, складеному Д. Дебоскетом, з'явилися назви бастіонів – Спаський, Петровський, Успенський, Кавалер-

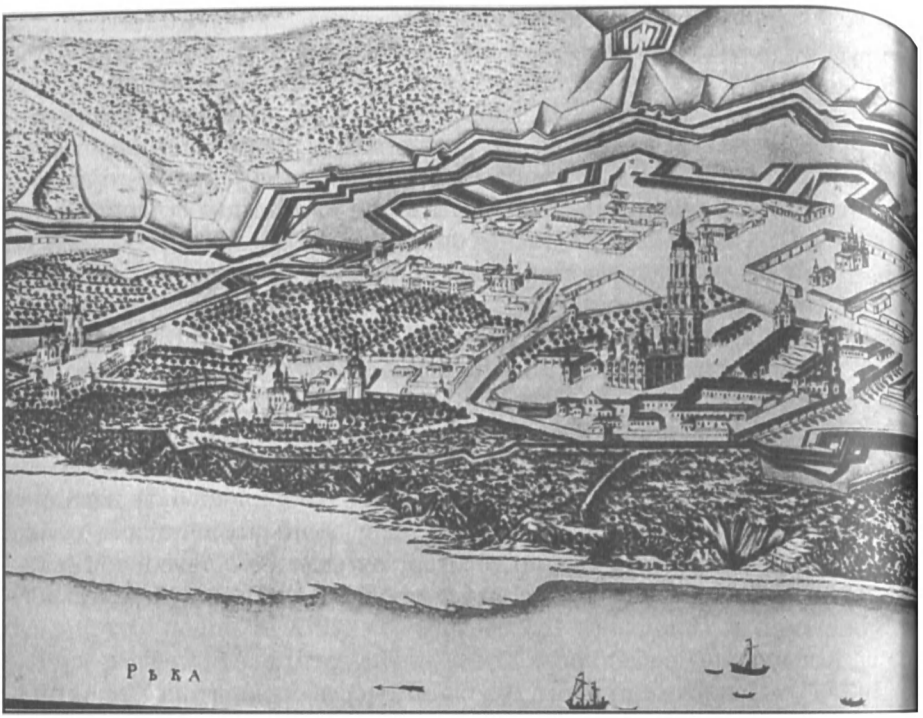

«Перспект Киево-Печерской крепости и части форштата

ський, Олексіївський, Андріївський. Напівбастіони також одержали назви – Павлівський, Семенівський та Різдвяний. З інших найзначніших укріплень фортеці, побудованих в той час, виділимо три равеліни – трикутні оборонні споруди, висунуті перед головним валом, призначенням яких було прикривати куртини – ділянки головного валу, що поєднують бастіони, та підтримувати вогнем бастіони, атаковані ворогом. Весь північно-західний фронт фортеці було оточено гласисом, в якому на відстань до 200 саженів було вирито мінні галереї. Одночасно удосконалювалися окремі ділянки оборони – зовні фортечного рову будувалися реданти, люнети, демілюни, редути, у валах прорізалися сортії – розриви для виходу військ з укріплення назовні тощо. Вже 1746 р. навкруги Києво-Печерської фортеці також у північно-західному напрямі було відзначено т.з. еспланадну лінію шириною в 136 сажень із знесенням усіх будівель що входили до її меж[78]. Закінченням певного етапу розвитку фортеці того часу став від'їзд з Києва 1755 р. інженер-підполковника Д. Дебоскета, останнім оборонним проектом якого в місті був равелін перед куртиною між Петровським та Успенським бастіонами. Замість Дебоскета до Києва

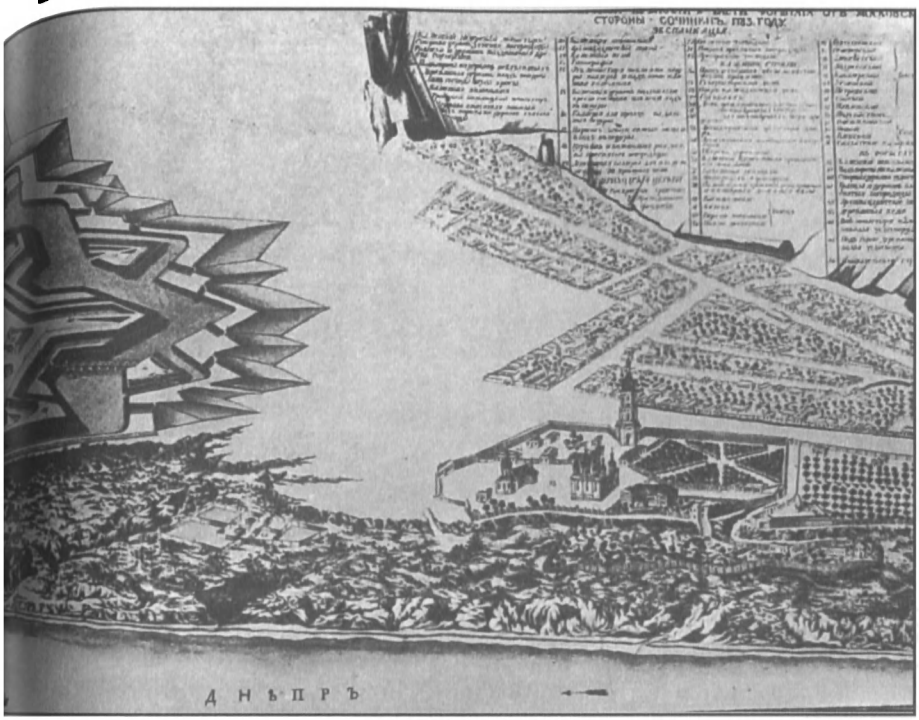

от Московской стороны. Сочинен в 1783 г.»

прибув інженер-підполковник Штофелон[79], якого через кілька років на цій посаді змінив інженер-майор Раєвський[80].

Звернемо увагу на проблеми, що іноді виникали при "доводці" оборонних споруд до стану певної бойової готовності. Так, згідно з діючою практикою, ділянки гласису перед бастіонами та валом фортеці мали бути заздалегідь пристріляні. 1758 р. внаслідок такого артилерійського вогню з гармати, встановленій на Різдвяному бастіоні постраждала церква Різдва Богородиці на Дальніх печерах Києво-Печерської лаври – *"від жорстокої [з] гармат пальби... багато повилітало скла"*, у зв'язку з чим було прийнято рішення тут *"надалі гарматної стрільби не слід чинити"*[81]. Гармати з Різдвяного бастіону було знято, але незабаром знову встановлено. І знову від пристрілочного артилерійського вогню постраждала церква Різдва, після чого гармати було знову знято[82].

Цікавість становлять й окремі факти щодо утримання в той період інших оборонних споруд Києва, зокрема валів Верхнього міста. Так, в одному з високих бастіонів Мініховського валу за наказом цариці Єлизавети Петрівни у 1750 чи 1751 р. було засипано й кам'яні залишки

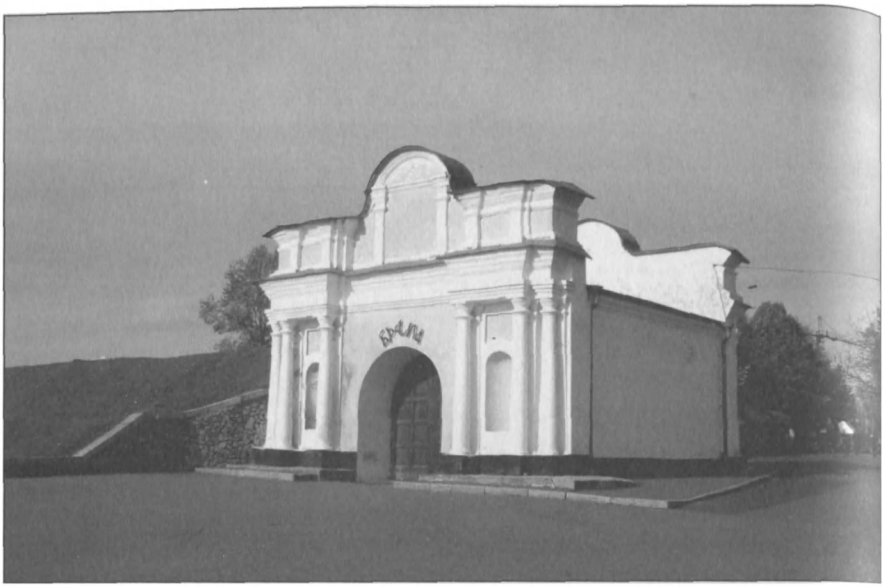

«Верхні» Московські ворота Києво-Печерської фортеці. Фото 2006 р.

Ярославових Золотих воріт. До цього часу вони продовжували використовуватися як в'їзд до Старого міста, втім, звичайно, потроху занепадали і врешті-решт гостро постало питання про влаштування більш сучасного в'їзду до міста. Слід відзначити, що історія із залишками Золотих воріт набуває особливого значення ще з 1743 р., коли Д. Дебоскет звернувся до Київської гарнізонної канцелярії з питанням, що *"у Верхньому місті Києві над Золотими проїжджими воротами зроблено валганг* (вирівняна верхня частина валу, яка використовувалася для розміщення артилерійських гармат та стрілків – *С. П.*) *з брусів та дощок; які... погнили й прийшли в непридатність і із значним страхом піші люди по ним ходять, й артилерії перевозити ніяк не можна... [слід – С. П.] від колишньої кам'яної церкви стіни, які для будівлі того валгангу та воріт зламати, бо без руйнування тих стін того валгангу та воріт як слід зробити не можна...*

У святійшому указі з цього приводу йшлося, що *"так як ті кам'яні стіни з давніх* [часів – *С. П.*] *понад п'ятисот років існують й досі інженерами, що були в Києві, зламані не були, й для цього та канцелярія без особливого наказу зламати їх не може й вимагала про те наказу; наказали: вказаних у Києві церковних стін не ламати, а валганг, вказаний вихід, як слід полагодити, виправити..."*[84] Деякі заходи, певно, було вжито негайно, але 1745 р. київський генерал-губернатор, генерал-лейтенант М.І. Леонтьєв доповідав у Петербург,

«Нижні» Московські ворота Києво-Печерської фортеці

що дерев'яні стовпи, поставлені всередині Золотих воріт потрухлявіли й хиталися, а склепіння й стіни воріт погрожували падінням. Є дані, що в той же період, 1751 р., за дорученням М.І. Леонтьєва інженер-капітан Бюрклен склав проект про перенесення давніх Золотих воріт у зв'язку з їхньою «ветхістю» з головного валу в окремий бастіон[85]. Втім, інженер-підполковник Д. Дебоскет у 1750 р. запроектував поруч у валу інші кам'яні ворота, а Золоті ворота для збереження запропонував засипати всередині землею. Цей проект врешті-решт було затверджено й виконано приблизно в 1750-51 рр.[86] Справжні ж Золоті ворота, засипані, простояли у валу понад три чверті століття, потроху про них забули, й лише 1832 р. вони були повторно віднайдені К. Лохвицьким.

Втім, цікавою деталлю в цій історії є те, що в часи, про які йде мова, над воротами ще височіли залишки стін надбрамної церкви Благовіщення. Проектом же Д. Дебоскета не передбачалася повна засипка споруди із залишками церкви, так що вони мали височіти над валами і надалі. Довгий час серед істориків переважала думка, що вони були знищені протягом пізніших десятиліть внаслідок атмосферних опадів, коливань температури тощо. Вирішення цього питання відбулося вже в другій половині XX ст., коли в Центральному державному архіві військово-морського флоту СРСР було розшукано "План Старокиевской крепости о работах 1766 года", з якого стає зро-

зумілим, що у відповідності з фортифікаційними вимогами того часу верхню частину Золотих воріт, що здіймалася над оборонними валами, було зруйновано свідомо[87].

До речі, під час перебудов у місті в середині XVIII ст. зникли залишки церков, закладених ще у давньокиївський час – св. Феодора, св. Симеона, св. Георгія, св. Димитрія, будівельний матеріал з яких широко використовувався при різноманітному фортечному та приватному будівництві. Після зосередження гарнізону міста в основному у новій Печерській фортеці вали у Старому місті були залишені без особливого нагляду, поступово вони заростали деревами та кущами, з них переважно проводилися салютаційна стрільба з гармат у свята та надалі вони стали, як зазначали сучасники, здебільшого місцем святкових прогулянок для народу[88].

***

За затвердженим 17 червня 1763 р. штатом Києво-Печерської фортеці в ній нараховувалося 64 облогових та 60 польових гармат[89], а на 1765 р. Канцелярією Головної артилерії та фортифікації в ній планувалося вже 180 гармат й 40 мортир та гаубиць[90]. У грудні 1768 р. було затверджено черговий проект посилення фортеці, який фактично виконувався до 1775 р., головними завданнями в якому визнавалися побудова зовнішніх укріплень з південного заходу; зімкнення головного валу редантним укріпленням з боку Дніпра; побудова демілюна – невеликого, у формі півкола невеликого укріплення, що мало захищати

Васильківські равелінні ворота. XVIII ст. Фото поч. XX ст.

вхід на міст через рів, з гласисом з північного сходу перед Спаським бастіоном[91]. Крім того, у зв'язку з черговою війною проти Туреччини 1770 р. було надане розпорядження щодо побудови низки додаткових зовнішніх укріплень, хоч би у вигляді тимчасових, та термінового проведення ремонтних робіт на головному валу, на що з державної скарбниці було виділено 86 800 крб.[92]

У ті роки найголовнішими роботами в Києво-Печерській фортеці було: влаштування мінних галерей; виправлення "зовнішніх крутостей" брустверів окремих бастіонів та валів; побудова окремих зовнішніх укріплень тощо. Зокрема, 1776 р. було затверджено пропозицію про побудову двох люнетів – відкритих з тилу високих земляних укріплень, що складалися з валів з ровом попереду перед Андріївським та Олексіївським бастіонами та посилення двох бастіонів на Південному фронті фортеці[93]. Втім чи було проведено намічені роботи залишається невідомим.

Старо-Київську фортецю в той період було наказано обнести новим палісадом[94], але її пропонувалося надалі не утримувати цілком за кошти держави, а використовувати ретраншемент лише у разі крайньої необхідності прикриття форштадта за військових обставин[95]. Втім, звичайно, необхідні першорядні роботи у Старому місті продовжувалися, так, зокрема 1776 р. ремонт проводився на Печерських, Златоустівських та Львівських воротах[96].

Серед першочергових завдань на середину XVIII ст. в подальшому будівництві Києво-Печерської фортеці стає поступова заміна дерев'яних казенних будівель кам'яними з облицюванням камінням контрескарпів ровів та будівництво низки також кам'яних суто оборонних споруд – воріт, равелінів, порохових льохів, сортій тощо.

У середині XVIII ст. в Києві значно поширилося цегельне виробництво. Звичайно, це насамперед було пов'язано із військовими потребами. Зокрема, 1725 р. цегельний завод було відкрито на Хрещатику[97]. При виробництві певною мірою використовувалися досягнення тогочасної техніки: так на цегельній мануфактурі на Подолі для задувки печі використовувалося водяне колесо[98]. Низкою таких підприємств на той час у місті володіли монастирі, зокрема 1773 р. на Нижньолибідській цегельні, що належала Києво-Печерській лаврі, було вироблено до 200 тис. штук цеглин[99]. Цегла, що вироблялася на цих підприємствах, була досить високої якості і також використовувалася для побудови фортечних споруд.

Серед найзначніших цегельних фортечних споруд, що будувалися у Києві в той період, слід назвати кам'яні фортечні ворота, що встановлювалися практично на тих же місцях замість попередніх – дерев'яних. Вони фактично являли собою викладені цеглою склепін-

часті тунелі у куртинах, фланковані кам'яними фасадними стінами. Першими на кам'яні ще в середині 40-х років XVIII ст. було перебудовано Київські ворота. Роботи з аналогічних перебудов Московських та Васильківських воріт тривали аж до 70-х рр. XVIII ст. Поруч із спорудами воріт, зокрема у Васильківських воротах, в єдиній будівлі з ними під валом розташовувалися т.з. кордегардії – караульні. Кордегардії розташовувалися в окремих будинках біля Київських головних і Нижніх Московських воріт. Ворота фортеці того часу в цілому будувалися в стилі бароко і були багато прикрашені відповідними елементами деко-

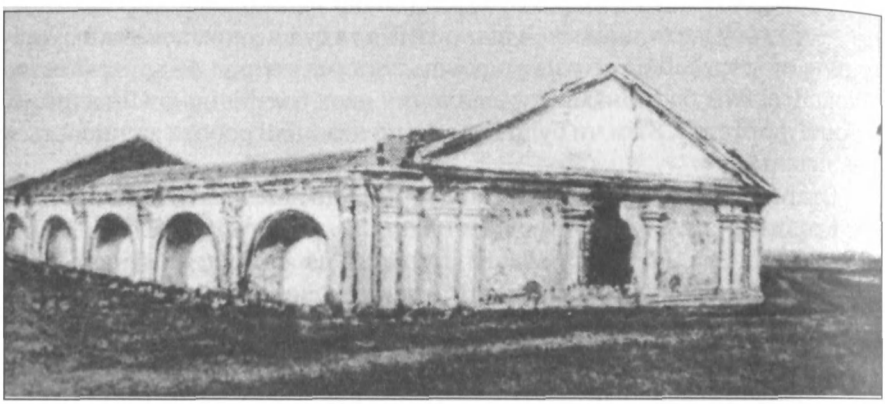

Пороховий льох Павлівського бастіону.
Фото 30-х рр XX ст.

ративного оформлення – фронтонами, багатопрофільними карнизами, пілястрами тощо.

Перед воротами розташовувалися мости з підйомними частинами через сухий рів, який по дузі, як і головний вал, оточував усю фортецю. Двоє з трьох головних воріт, які вели до фортеці, були дубльовані: перед Київськими та Васильківськими воротами у рові стояли равеліни – укріплення, призначені для прикриття воріт та бастіонів – в яких в свою чергу також були вхідні ворота. Таким чином, підйомний міст із головних воріт вів до равелінних воріт - цегляного склепінчастого тунелю у земляному насипі, далі також з равеліну через рів на шлях вів міст, прокладений через сухий рів, що обіймав фортецю ззовні. Перед Московськими воротами равеліну не було, втім загальна побудова тут оборонних споруд, залежно від навколишньої місцевості, не дозволяла зробити безпосередньо через них в'їзд та виїзд з фортеці. З Верхніх Московських воріт далі з фортеці шлях лежав через підйомний міст, повертав ліворуч вздовж головного валу і потім ще раз повертав тепер вже праворуч до Нижніх Московських воріт.

Підйомні мости, що влаштовувалися перед воротами, на той час

були дерев'яною конструкцією – своєрідною платформою, закріпленою на важкій металевій осі, причому вага підйомної частини мосту урівноважувалася вагою протилежної частини, яка як правило складалася просто з дощатого щита. До рухомої частини мосту приєднувалися ланцюги, що проходили через систему блоків. Потягнувши за ланцюги, прикріплені до кінцевої частини щита, можна було підняти й частину мосту, що становила рухомий проміжок між його нерухомими частинами. Як правило, четверо дужих чоловіків були в змозі, потягнувши за ланцюги, підняти платформу, заблокувавши таким чином вхід і вихід із фортеці.

***

Серед інших цегляних споруд фортеці, які почали будувати саме в той період, були порохові льохи, які поширювалися в укріпленнях, починаючи ще з кінця XIV – початку XV ст., т.я. з розвитком вогнепальної зброї потреба у поросі стрімко зростала. На середину XVIII ст. порох дедалі ширше використовувався в артилерійській та мінній справах, для стрільби з особистої зброї – пістолів, мушкетів тощо. Свого часу ми згадували пороховий льох у Київському замку, не викли-

Пороховий льох Павлівського бастіону. Фото 2006 р.

кає сумнівів як наявність артилерії, так і наявність порохових льохів в XVI – першій половині XVIII ст. у Старо-Київській фортеці на Подолі, втім конструктивно вони залишалися дерев'яними, обмазаними глиною всередині й зовні, що для пізніших дослідників було своєрідною ознакою часу їхнього спорудження. Відповідно, порохові льохи, як і більшість інших фортечних споруд, з початку XIX ст., практично не позначалися на тогочасних планах міста насамперед тому, що це становило військову таємницю – адже із вибухом льоху значно зменшувалися оборонні можливості фортеці.

Дерев'яні порохові льохи довгий час існували і в Києво-Печерській фортеці. Для швидкої доставки пороху на бастіони вони будувалися безпосередньо в куртинах головного фортечного валу і мали містити зокрема за рекомендаціями інженера Д. Дебоскета від 100 до 250 бочок пороху кожнен[100]. Дерев'яні порохові льохи існували також на Павловському бастіоні та на території колишнього Вознесенського монастиря. Археологічні розкопки дерев'яного порохового погреба на території Павлівського бастіону надали змогу дослідникам після зіставлення наслідків розкопів із кресленнями, які дійшли до нас, зробити опис таких споруд. *"Виходячи з креслення, пороховий льох,* – відзначали науковці, *– складався з кам'яного входу, довгого підземного коридору і власне льоху. Останній являв собою прямокутне в плані приміщення розмірами 18,9 х 7,6 та висотою в 4,4 м. По центру приміщення льоху поділялося проходом, по обидва боки якого було влаштовано двоярусні стелажі. Стійки стелажів та опорні стовпи конструкції спиралися на плахи настилу, покладені впоперек з інтервалом 1,2 – 1,3 м... Практично всі доступні порівнянню параметри конструкції аналогічні зафіксованим у розкопі"*[101].

Побудову кам'яних порохових льохів у Києво-Печерській фортеці було розпочато в середині XVIII ст. у зв'язку із кончою необхідністю збільшення в фортеці запасів пороху. У кам'яних льохах значно зменшувалася небезпека вибуху, порох не так швидко відволожувався, як у дерев'яних, що мало надзвичайну актуальність саме для Києво-Печерської фортеці з надзвичайно складними геологічними умовами, властивими всій цій території, яка, охоплена величезними валами, із стоками, що часто засмічувалися, заволожувалася також надзвичайно швидко. Крім того, кількість пороху у кам'яних порохових льохах, значно переважала ту кількість, що знаходилася у дерев'яних льохах. Втім, дерев'яні порохові льохи досить значний час продовжували використовуватися і після побудови в фортеці кам'яних порохових льохів. І лише наприкінці XVIII ст., як відзначають дослідники, *"подальша експлуатація проіснувавших понад століття дерев'яних порохових погребів виявилася недоцільною"*[102].

Пороховий погріб Олексіївського бастіону, переобладнаний під кафе. Фото 2006 р.

У свою чергу побудова кам'яних порохових льохів у Печерській фортеці має власну багатодесятилітню історію переважно конфліктів та чвар військового начальства з адміністрацією Києво-Печерської лаври з приводу питання про зберігання пороху як речовини, що становила значну небезпеку і одночасно за необхідністю мала у значній кількості зберігатися в фортеці. Спочатку, як вже відзначалося, питання намагалися вирішити шляхом вириття підземних обшитих деревом порохових льохів у проміжку між валами й фортечною "Мазепинською стіною" та у внутрішніх частинах куртин зовнішнього валу. Проте дуже швидко стало зрозуміло, що така система розташування порохових льохів була непрактичною і недоцільною, зокрема у зв'язку з тим, що на практиці зливоспуски часто-густо завалювалися сміттям, від чого могли постраждати не лише льохи, а й оборонні вали. Окрім того, весною, після танення снігу та значних злив, вода у великій кількості іноді просто не мала виходу і стояла на території фортеці, як відзначав Д. Дебоскет в одному з рапортів 1739 р., - *"від чого... виходи під валами й підземні порохові льохи відволожитися можуть й пороху ушкодження може бути та й головному валу не без ушкодження буде"*[103]. Як показала перевірка, дана проблема справді існувала, т.я. у всьому цьому районі фортеці між північним валом поблизу Павловського та Спаського бастіонів та монастирськими (Мазепинськими) мурами були вириті земляні порохові льохи, які у зв'язку з цим підлягали відволоженню. Незабаром 1743 р. Петербурзька канцелярія головної артилерії та фортифікації наказала Київській гарнізонній канцелярії, спільно з підполковником Д. Дебоскетом, скласти проект побудови мурованих порохових льохів. При цьому підземні порохові льохи, що розташовувалися при Київських

та Житницьких (П'ятницьких) воротах Печерської фортеці, наказано було ліквідувати, а порохові запаси перенести тимчасово *"на гарматне подвір'я до порохових же льохів, що малися там й заради перестороги від вогню... вимагати тієї єпархії архієрея, щоб між тим доки порох має перенесений та просушений бути, у церквах, що на тому гарматному подвір'ї є служіння на нетривалий час залишено було б, також й стороннім особам ходити... заборонити".*[104]

Нагадаємо, що гарматним подвір'ям на той час була територія колишнього Вознесенського монастиря, що розташовувався всередині фортеці навпроти головного входу до Києво-Печерської лаври – Троїцької надбрамної церкви.

Перше будівництво кам'яного порохового льоху у Києво-Печерській фортеці було розпочато 1748 р. за проектом Д. Дебоскета на Павлівському напівбастіоні. Воно тривало в умовах виключної таємності. Ченці Києво-Печерської лаври довгий час нічого про нову будівлю довідатися не могли – *"навкруги тієї будівлі рогатки зведено, й караули виставлені були, й нікому з наших ходити туди недопущено", писав у листі один з монахів*[105]. І лише в червні 1750 р. стало відомо, що Д. Дебоскет мурує великий льох *"для казенних порохових припасів, й обов'язково ті порохові припаси до того льоху покласти має намір".*[106] Над спорудженням та доставкою матеріалів для першого у фортеці кам'яного льоху працювали близько 4 тис. підданих Києво-Печерської лаври. Довжина споруди складала 15 сажнів 3 фути, ширина – 5 саженів 5 футів, а висота – 3 сажні 3 фути.[107] Будівлі були притаманні яскраві риси свого часу: *"...її подовжні фасади, оздоблені низькими, сильно виділеними арками, подвійними пілястрами, тонко та дрібно профільованими гзимсами; оковані залізом двері з величезними засувами, по боках двері – низькі потрійні пілястри, з іонічними капітелями, на високім цоколі й з антаблементом, скромно притулились під низькою дугою арки; під стінами з усіх боків іде рів, в який темними дірами дивляться душники глибоких льохів; двосхилий дах з трикутними фронтонами по коротких фасадах; стіни ще зберегли старе кольорування жовтою охрою, з побілкою пілястрів та гзимсів – таке улюблене за часів Олександра І та Миколи"* – такий вигляд, за Ф. Ернстом, мав пороховий льох у Павлівському бастіоні 1926 р.[108]

У льосі після закінчення будівництва зберігалося 4150 пудів пороху, привезеного з Москви[109]. Сам процес будівництва льоху викликав певні конфлікти між монастирською адміністрацією та військовими. Матеріал для будівництва складувався на господарчому подвір'ї монастиря, вали Павлівського напівбастіону, що розташовувалися на-

вкруги льоху, проходили безпосередньо по монастирських городах[110]. У той же час порох у льосі періодично відволожувався, його доводилося сушити, між тим поруч розташовувалися келії лаврських художників та кузні, де топилися печі. Можливість вибуху, яка з побудовою льоху постійно висіла над Лаврою, змусила митрополита Йосипа 1750 р. звернутися до київського генерал-губернатора М.І. Леонтьєва з проханням перенести льох з Павлівського напівбастіону в інше місце фортеці. У листах духівництва зокрема відзначалося, що *"усій Києво-Печерській лаврі і печерам святих крайнього й неповоротного слід чекати розорення,... понеже оний льох... побудований під самою монастирською огорожею, а всередині тієї огорожі попід самою стіною поблизу того ж льоху досить мається для монахів та послушників й майстрових людей жител та інші монастирські кам'яні та дерев'яні з кришками дерев'яними будівлі, в яких без вогню взимку та влітку за необхідності потреб монастирський аж ніяк обійтись неможливо. До того ж й сама означена огорожа й розташована над тим льохом бійниця (Малярна вежа – С. П.) накриті кришками дерев'яними ж..."*[111] Пригадувалися випадки пожеж у місті від блискавок, а одного разу від чого зайнялися казенні погреби в Києво-Печерській фортеці: *"багато хто змушені були, захищаючи живіт свій від смерті, хто куди міг геть з фортеці тікати"*[112]. Звичайно, наводилися й приклади вибухів порохових льохів в інших фортецях, де при цьому гинули тисячі людей. Втім, у перенесенні льоху з території Києво-Печерської лаври духівництву було категорично відмовлено. У відповіді, зокрема, відзначалося, що розташування порохових льохів на території фортеці є справою державною і, виходячи з державних інтересів, дана споруда залишиться саме тут[113]. Протягом майже ста тридцяти років час від часу лаврське вище керівництво знову й знову надсилало листи до військової влади з проханням про перенесення пороху подалі від Лаври. Звичайно, це не увінчувалося успіхом. Навпаки, 11 березня 1751 р. київський губернатор М.І. Леонтьєв у відповіді наполягав на вжитті заходів, які б надали більшої безпеки зберіганню пороху у погребі: *"Прошу в силу оного указу наказати з даної кам'яної башти драньзняти й накрити черепицею, а дерев'яну кузню, від якої як означеному льоху, так і... вкритій дранню башті... та сараям є небезпека, на інше...безпечне місце за місто перенести..."*[114] Так порох і продовжувався зберігатися на території Києво-Печерської лаври протягом багатьох років. Лише значно пізніше, 1885 р., його звідси було перенесено до нових порохових складів на Звіринецькі висоти[115].

У 70-80-ті роки XVIII ст. були побудовані також порохові льохи в принципі однакової конструкції – в Успенському,[116] Олексіївському[117]

та Кавалерському[118] (закінчення робіт – 1801 р.) бастіонах. Довжина споруд коливалася в межах 13 – 14, 5 сажені, ширина 4,5 – 5,5 сажені, висота – 3,15-3,5 сажені. Товщина коротких стін порохових льохів, згідно з прийнятою на той час теорією, мала бути від 3,5 до 4 футів, товщина довгих стін – була відповідною висоті стін та вазі склепінь, які викладалися з клінкерної цегли і досягали товщини 2,5-3 фути, тобто практично також перевищувала метр. Для обладнання постійної вентиляції всередині льохів були викладені цегляні стовпи заввишки 1 фут, на які вимощувалася підлога із спеціальними отворами. Весь простір льохів за винятком проходів біля стін шириною в 2 фути та центрального проходу шириною 3 фути займали дерев'яні нари, на яких зберігалися бочки з порохом[119]. Угорі над склепінням стелі було обладнано металевий дах.

За свідченнями дослідників, на Кавалерському бастіоні було побудовано ще один кам'яний пороховий льох, в якому зберігалися порох та патрони Київського гарнізонного полку. Довжина цього льоху дорівнювала 4 сажені 4 фути, ширина – 3 сажені 6 футів, висота 1 сажень[120].

Цікавим фактом для всіх, хто не байдужий до історії київських оборонних споруд, є знахідка на території Покровського монастиря можливих залишків ще одного давнього цегляного порохового льоху у Києві, на яку натрапили під час будівельних робіт влітку 1900 р. На жаль, ці залишки були повністю знищені і тому доводиться фактично орієнтуватися лише на матеріали, надруковані з цього приводу в тогочасній пресі. Ми вже розповідали про вали, що будувалися у цій частині міста в середині XVIII ст. Наведемо без істотних змін уривок з газетного матеріалу, присвяченого цій знахідці. *"Як відомо, в садибі Покровського монастиря, в південній частині її, що примикає до садиби парафіяльної Вознесенської церкви, вже п'ять років виконуються роботи по зведенню величного Миколаївського собору. Дільниця, на якій стоїть цей собор, підвищена сажні на 2 над площею, що оточує нинішній соборний храм монастиря, створюючи у своїй північній частині обрив. 1896 р. перед урочистою закладкою Миколаївського собору, по цьому обриву було прокладено широкі дерев'яні сходи, що вели з боку головного входу... до північної стіни собору. Нещодавно сходи ці були розібрані і на цьому місці було приступлено до виймання грунту, що необхідно для будівництва тут капітальних постійних сходів. І ось, при виконанні цих земляних робіт на глибині приблизно 2-х аршин від поверхні ґрунту, було відкрито якесь кам'яне склепіння, що давало при ударах по ньому залізним ломом характерний звук, який вказував на присутність під цим склепінням порожнини. Слід відзначити, що безпосередньо*

над склепінням лежав потужний шар щебеню, товщиною близько аршину. Коли склепіння було обкопане, то побачили, що це є порівняно незначна підземна споруда, що мала кілька входів. Всі входи були загромаджені величезними дерев'яними брусами, з яких деякі мають 6 вершків у товщину й завалені ґрунтом. Склепіння було таке міцне, що ледь піддавалося ударам лому. Все воно складено із світло-жовтої цегли, такої ж форми й розмірів, як і цегла нашого часу. За своєю побудовою він може бути прийнятий за якийсь погріб спеціального призначення. Довжина його біля 3 сажнів, ширина трохи менше. Висота цього льоха, мабуть, не перевищувала 2 ½. – 3 аршин. Зараз майже всю цю споруду розібрано. Залишилася лише північно-західна частина її. Тут проглядається склепінчастий вхід, огороджений рядом товстих брусів та засипаний грунтом. Розглядаючи залишки розібраної споруди, можна бачити, що всередині воно було оштукатурене й побілено. Одержана при розборці давньої споруди цегла частково звалена у ґруду щебеню, частково складена у штабеля. Тут же валяються напівзотлілі дерев'яні балки, великі залізні гаки тощо. Звертаючись до розгляду питання про те, що являла собою відкрита в садибі Покровського монастиря підземна споруда і до якого часу вона відноситься, можна виказати у вигляді припущення думку, що це одна з фортечних споруд 18 ст."[121] Звичайно, сьогодні важко сказати щось конкретне з приводу припущень, висловлених автором даної замітки, тим більш, що залишків самої споруди не залишилося. Втім, слід брати до уваги, що територія Покровського монастиря у першій половині XVIII ст. була крайньою ділянкою укріплень Верхнього міста, звідки ретраншемент над спуском на Поділ повертався до Львівських воріт і Кудрявця. Безперечно, цегляний пороховий льох на території Покровського монастиря міг бути побудованим значно пізніше, ніж аналогічні споруди у цитаделі Києво-Печерської фортеці.

***

Подальшим важливим кроком щодо посилення Києво-Печерської фортеці була побудова в цитаделі "Арсеналу" – за визначенням – місця зберігання та виробництва й ремонту озброєння. Місцем його розташування було обрано територію всередині системи оборонних споруд фортеці навпроти Києво-Печерського монастиря, де до 1712 р. розташовувався Вознесенський жіночий шляхетний монастир, переведений із заснуванням фортеці на Печерську за наказом Петра I на Поділ.

Історія Вознесенського монастиря на Печерську становить значну цікавість, адже, як вже повідомлялося, його ігуменею свого часу

була мати українського гетьмана І.С. Мазепи і Вознесенський монастир того періоду невід'ємно пов'язаний з історією усього Печерського містечка та його оборонних споруд. Щодо засновників Вознесенського монастиря єдиної думки в дослідників немає. Зокрема, М. Берлінський вважав засновником Вознесенського монастиря вельможу М. Гулевича, який мешкав у Києві наприкінці XVI ст.; Є. Болховітінов (київський митрополит Євгеній) – монаха Києво-Печерської лаври І. Богуша. Відомо, що в першій половині XVII ст. в монастирі перебувало багато черниць, які належали до найвищих прошарків суспільства – серед них були княжни, дочки та вдови воєвод, дворянки. Зокрема, Боплан у своєму "Описі України" повідомляв, що *"проти Печерського монастиря розташований жіночий; черниці, кількістю до ста, займаються вишиванням та відвідуючим їхню обитель продають витончену роботу. Вони користуються свободою виходити з монастиря, коли їм потрібно; гуляють у місті, носять чорні одежі й, подібно латинським чернецям, ходять впарі"*[122].

У "Розписі Києва" 1682 р. повідомлялося, що церква Вознесіння Господнього, яка діяла на той час у монастирі, залишалася дерев'яною. 1705 р. мати гетьмана І.С. Мазепи (у чернецтві – Марія Магдалина), тогочасна ігуменя монастиря, побудувала тут кам'яну церкву, яка простояла до кінця століття й була розібрана у 1797 чи 1798 р.[123] Приміщення Вознесенського монастиря, що залишилося на Печерську після заснування тут фортеці, певний час з 60-х рр. XVIII ст. використовувалося як гарматне подвір'я. У монастирських будівлях розташовувався артилерійський цейхгауз – приміщення, в якому зберігалися артилерійські й інженерні інструменти та знаряддя. Крім того, у підвалах колишньої трапезної Покровської церкви зберігався порох й начинені ним бомби та гранати. Звичайно, й тут мали місце непередбачені події. 1741 р. внаслідок невідомо чого загорівся дах трапезної, що викликало справжню паніку в Лаврі[124], адже були відомі випадки вибухів у порохових льохах фортець із тисячами жертв. Це стало серйозною підставою для рішучих заходів – порохові припаси *"...після того надзвичайно небезпечного випадку у безпечні місця перевезені, а залишилися лише у тому монастирі гармати й інші артилерійські припаси"*[125]. Пізніше увагу військового начальства привернуло й те, що Воскресенську церкву, яка продовжувала якийсь період діяти як парафіяльна, й фактично тепер вже була територією гарматного артилерійського подвір'я, де відбувався ремонт гармат й іншого військового обладнання і був побудований великий пороховий льох, під час служби відвідували сторонні особи. Звичайно, надалі вхід стороннім на цю території було заборонено.

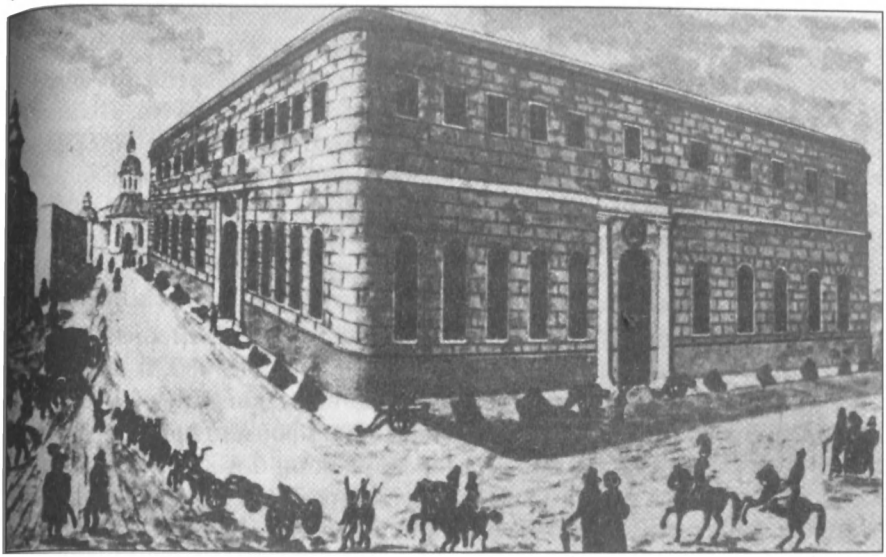

Старий "Арсенал" у Києві. Мал. М.Закревського

Указ про спорудження в Києві великого артилерійського «магазейну», тобто, як почали казати пізніше, – "арсеналу", було підписано царицею Єлизаветою Петрівною ще 1750 р., у зв'язку із черговим загостренням боротьби Росії з Туреччиною за Причорномор'я, що вимагало створення неподалік від тогочасних кордонів держави великого підприємства для виготовлення і ремонту військового спорядження. «Магазейн» мав бути таких значних розмірів, *"щоб у разі потреби як гарнізонна тієї фортеці й запасні для інших фортець, так і вся польова та обложна артилерія мала змогу вміститися"*, – було сказано в указі[126]. Втім, втілення указу в життя, як це нерідко трапляється, затяглося на десятиліття. Перше дерев'яне приміщення київського "Арсеналу", де мало виготовлятися та ремонтуватися артилерійське устаткування, було споруджено в 1750-1763 рр. У "Відомості" казенних будівель при Київській артилерійській команді про це повідомлялось: *"За Печерською фортецею в фурштадті – "обложний магазейн" давній та новий; вони побудовані – давній в 1763 , новий у 1775 рр. казенними служителями, в яких зберігається обложна та польова артилерія з устаткуванням та іншими припасами..."*[127]. З 1764 р. київський "Арсенал" почав діяти і як промислове підприємство, саме цим роком датовано "Положение об арсенальной команде", згідно з яким вона складалася з майстрових, яких у 70–80-х рр. тут працювало понад 320 різних чинів (теслярів, ковалів, слюсарів, токарів, лафетних майстрів, різьбярів, паяльщиків,

колісників тощо, з яких 167 майстрових та художників (спеціалістів по литтю), які мали займатися виготовленням *"з артилерії всякого необхідного приладдя"*[128]). Кількість працюючих в "Арсеналі" потроху збільшувалася з часом переважно за рахунок рекрутів. Втім, тут працювали також і вільнонаймані робітники. Майстрові "Арсеналу" під керівництвом "поручика над майстровими", виготовляли лафети, зарядні ящики, колеса; ремонтували гармати й артилерійське приладдя. "Арсенал" обслуговував артилерію Києво-Печерської фортеці, а також згідно з указом 1750 р. польову та обложну артилерію для інших навколишніх фортець та укріплень.

Дерев'яна будівля "Арсеналу" в фортеці була не в змозі задовольнити потреби гарнізону, а тим паче усього півдня Росії, й підлягала постійному ризику бути запаленою у разі випадковості, не говорячи вже про військові дії. Крім того, із розбудовою фортеці постійно і доволі значно збільшувалася кількість її озброєння, його технічна складність, що автоматично вимагало збільшення площ, де воно мало зберігатися. Креслення нової цегляної будівлі "Арсеналу" в Києві були розроблені генерал-поручиком І. Меллером і датовані 1783 роком. На них зберігся власноручний напис цариці Катерини II – *"Быть по сему"* й відповідно без особливих відступів від проекту будівництво було розпочато військовим інженером К. де Шардоном. Будівля "Арсеналу", згідно з кошторисом , була вартістю 300 тис. крб. і її побудова мала бути закінченою протягом 6 років[129]. Надалі, того ж 1783 р. будівництво "Арсеналу" було покладено на артилерії генерал-поручика Бегічева, втім роботи з цілої низки причин затягувалися, й 1797 р. вони були передоручені інженер-генералу фон Сухтелену[130]. В цей же час височайшим Указом було призначено закінчити будівництво протягом наступних чотирьох років, проводячи роботи шляхом підряду[131]. Зокрема, контракт на проведення підрядних робіт з метою *"закінчити побудову Київського кам'яного Арсеналу"* з київським купцем *"Михайлом Івановим сином Григоренком"* було укладено 17 листопада 1797 р.[132] У контракті чітко регламентувалося виконання певних робіт по роках, якість використаних будівельних матеріалів, як саме мали виконуватися роботи тощо. Зокрема, підрядник мав власним коштом розібрати кам'яну церкву Вознесіння, яка досі височіла посеред будівництва.

Київський "Арсенал" став першою будівлею у місті, зведеною у стилі класицизму і найдавнішою монументальною спорудою військово-промислового характеру, яка довгий час залишалася найзначнішою кам'яною будівлею Києва і збереглася до наших днів. У центрі кожного фасаду будівлі було влаштовано вхід *"з виразно оформленим порталом"*[133]. Товщина стін будівлі сягає близько 2 метрів. Двоповер-

хова, прямокутна в плані (168х135 м) будівля із закругленими кутами і внутрішнім подвір'ям була складена із світло-жовтої київської цегли, від чого сучасники називали її фарфоровою чи порцелиновою. До речі, слід підкреслити, що фундаментальна споруда «Арсеналу» фактично із дня закінчення її будівництва викликала надзвичайну цікавість і у киян, і у гостей міста. Так, князь І.М. Долгоруков, перебуваючи в Києві 1810 р., писав у мемуарах: *"Споруда чудова з тутешньої цегли, яка не соромлива й навіть від вогню не червоніє: жовта глина видобувається у Київській губернії, завжди зберігає в ній свій колір, так що стіни Арсеналу здаються майже схожі на фаянс. Він не штукатурений, тільки вибілений, щоб блідість жовтизни те втрачалася".*[134] Будівля "Арсеналу" довгий час вважалася найкращою у всьому Києві.

На "Арсеналі" після його передачі військовому відомству працювало вже 720 робітників. Вони виготовляли військово-снайперські та артилерійські пристосування та ремонтували вогнепальну зброю. У приміщенні, на спеціально виготовлених стелажах, крім зброї, також зберігалися найрізноманітніші інструменти та військові припаси, що мали використовуватися в дії. І значно пізніше – 1845 р. – сучасниця, яка відвідала "Арсенал", відзначала: *"Приємно пройтися по величезним залах «Арсеналу», з яких два понад по семидесяти сажень; їх підтримують тридцять шість стовпів, які, як і стіни навкруги винизані зброєю: одних рушниць понад вісімдесят тисяч"*[135].

Щодо інших кам'яних будівель, які тоді знаходились на території Києво-Печерської фортеці, слід назвати казарми, перші креслення яких датуються 1742 р.[136] Будівлі казарм у фортеці надалі неодноразово перебудовувалися[137]. Слід відзначити, що в той період при використанні цих споруд у разі облоги дах мав зніматися й замість нього насипалася б земля. За даними дослідників, архітектура казарм *"мала скромний, маловиразний вигляд і не сприяла складанню закінченої об'ємно-просторової композиції забудови цитаделі"*[138].

Україна наприкінці XVIII ст. Височайші відвідування Києва

1768 р. відбувся останній розбійницький напад кримських татар на Україну. До околиць Черкас та Чигирина заглибився загін під командуванням самого хана, але, почувши звістку про наближення російських військових сил під командуванням фельдмаршала П.О. Рум'янцева-Задунайського, загарбники зупинилися. Після перших збройних сутичок, зазнавши значних втрат, татарські загони спішно відступили до Криму.

Надгробок П.О. Рум'янцева-Задунайського в Успенському соборі Києво-Печерської лаври

На той період становище в Україні значно змінилося. Конфлікти петербурзького уряду, що розпочалися ще за часів Петра I з українськими гетьманами І. Скоропадським, П. Полуботком, які продовжувалися аж до смерті Петра I; інтриги при петербурзькому дворі, пов'язані із введенням в Україні прямого оподаткування, що стало справжнім лихом для її мешканців, після смерті гетьмана Д. Апостола врешті-решт мали наслідком заборону царицею Анною Іоанівною вибір гетьмана в Україні й заснування особливої колегії – "Правління гетьманського уряду". За часів правління фаворита Анни Іоанівни – Е. Бірона в країні набуває надзвичайного значення Таємна канцелярія з її принципом "слова й діла", згідно з яким розквітли доноси й найменша критика чи незгода з царським режимом, навіть лише на словах, «ставили людину під загрозу». В той час, зокрема, надзвичайно поширилися акції, спрямовані на відверту русифікацію України й позбавлення її мешканців навіть власного минулого. Так, 1744 р., новий голова Київської губернаторської ради, князь О.І. Барятинський заарештував весь Київський магістрат, конфіскувавши його давні хартії прав, щоб міщани, не маючи документів, не могли порушувати питань про свої права[139]. У той же час у зв'язку із Російсько-турецькою війною 1735-1739 рр. в Україні концетрувалася значна кількість російських військ, а до лав армії було мобілізовано десятки тисяч козаків та селян.

Новому гетьману України, молодшому брату фаворита цариці Єлизавети – Олексія, Кирилу Розумовському, обраному у Глухові 1750 р., вдалося на деякий час добитися змін, ствердивши т.з. "золоту осінь" української автономії, – з України було виведено російські війська, розпочато організацію окремої системи судочинства. 1763 р. після тривалої підготовки Гетьманщину було поділено на 20 повітів, кожен із власними судами, які розглядали карні, цивільні та межові (земельні) справи[140] тощо. Втім, після приходу до влади Катерини II

політика відносно України знову набуває відверто русифікаторського напряму. 10 листопада 1764 р. після неодноразових спроб досягти компромісу й зволікань К. Розумовський був змушений залишити гетьманство. У той же час проводити власну політику в Україні імператриця довірила людині видатних політичних та військових здібностей П.О. Рум'янцеву-Задунайському. У перші роки свого перебування в Україні він намагався уникати конфліктів і корінних змін, привертаючи до служби в канцелярії багатьох українців, у той же час з метою показати освіченість свого правління, Катериною II було засновано "Комиссию для сочинения нового уложения". До Москви були скликані посли від різних прошарків суспільства (за винятком селян), які мали висловити свої погляди та побажання щодо устрою держави. До речі, деякі українські посли заявили про бажання відновлення гетьманства й повернення давніх українських вольностей. Занепокоєння уряду викликала низка й інших вимог, висунутих послами з різних регіонів країни й під приводом війни з Туреччиною, що знову розпочиналася, Катерина II "відклала" засідання комісії, які надалі відновлені так і не були.

Після переможної Російсько-турецької війни 1768-1775 рр. заходи російського самодержавства проти Гетьманщини набули рішучих кроків. 1775 р. несподіваним ударом російських військ було зруйновано Запорозьку Січ. 1781 р. у зв'язку із адміністративною реорганізацією усієї імперії на Лівобережжі було скасовано його традиційні 10 полків, замість яких засновували три намісництва: Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське, які за організацією були фактично ідентичні іншим губерніям імперії. Одночасно скасовувались українські адміністративні, судові й фінансові установи, які замінювалися відповідними імперськими. 1783 р. давні українські козацькі полки було замінено на регулярні уланські, таким чином перестало існувати окреме козацьке військо. Того ж року українські селяни були позбавлені права лишати своїх панів, тобто юридично вони були закріпаченими. При цьому верхівка українського суспільства зрівнювалася в правах із російським дворянством, що певним чином пояснює чому вона в цілому спокійно погодилася з ліквідацією автономії Гетьманщини.

На той час російська армія значно посилилася. Реформи, розпочаті Петром I, незважаючи на політичні заворуження, що вирували в країні після його смерті, врешті-решт за півстоліття, на часи Катерини II при правлінні "освіченого абсолютизму" призвели в ній до значних якісних перетворень, а перемоги, які надалі більше у боях на заході та півдні російські полководці, надавали їй високого бойового духу. Подальший розвиток військової справи знову вимагав рішучих змін як в тактиці військ, так і в їхній організації. Видатний російський

Російська імператриця Катерина II. Портрет невідомого художника

полководець П.О. Рум'янцев-Задунайський започаткував низку прогресивних перетворень в очолюваній ним армії, зокрема в кінноті, заборонивши стрільбу з коня, т. я. досвід показав, що відсоток враження з пістолета та мушкета був у таких випадках надто незначний, в той час як заряджена зброя іноді надалі могла врятувати її власнику життя. Натомість він вимагав від кінноти насамперед стрімкої атаки з холодною зброєю. П.О. Рум'янцев зробив рішучий крок в полегшенні кавалеристів – наказав зняти кірасу. *"Кірасси до застосування вогнепальної зброї ще могли бути шановані, але зараз, за мить врятування життя обтяжують весь час й можуть в полегшення людей залишені бути"*[141], – вважав він. На противагу т.з. системі прусської дисципліни, яка панувала тоді в більшості армій заходу, П.О. Рум'янцев-Задунайський вимагав від офіцерів зокрема знати імена солдатів і, як свідчать спогади, сам знав багатьох; турбувався, щоб солдатів було приведено *"у пристойний для військових людей стан"*, щоб офіцери наполягали *"на добродійному житті"*, проводили б в армії ввічливість й чистоту. В армії було практично знищено побиття, відбулося спрощення форми одягу, скасовано пудрення волосся та білення амуніції.

Наслідком складних, неоднозначних процесів, що відбувалися в російському суспільстві, в економіці країни, а, відповідно, і в армії, стало завоювання 1783 р. Криму та приєднання його до Росії, що врешті-решт поклало край постійній, можна навіть сказати: віковічній татарсько-турецькій загрозі в Україні. Втім, звичайно, довготривалі війни та зростаюча централізація країни вимагали значних коштів, які могли бути одержані лише з посиленням експлуатації народних мас. Не була винятком у цьому й Україна, навіть в розумінні нових південних територій, які відійшли до Росії й почали активно "обживатися" в той період. З 1775 по 1796 рр. фельдмаршал П.О. Рум'янцев-Задунайський – генерал-губернатор Малоросії, намісник київський, "довірена особа імператриці". Саме він – видатний

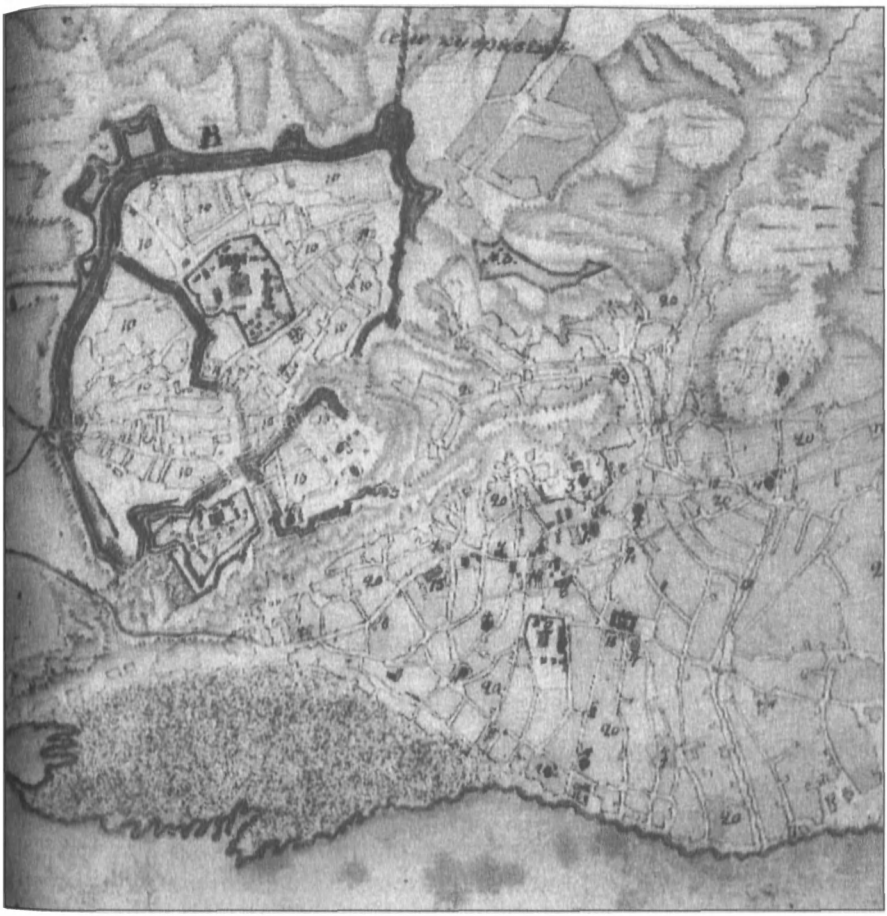

Фрагмент плану Києва 1799 р. Верхній Київ

російський полководець, діяльний адміністратор, талановита та непогано освічена для свого часу людина – активно провадив у життя політику самодержавства, а фактично завершував процес закріпачення українського селянства в інтересах насамперед дворянських кіл та правлячої верхівки Росії.

В цих умовах цікавим, на наш погляд, була й постійна увага вищої влади країни, яка приділялася тоді Києво-Печерській фортеці.. Безпосередньо у фортеці мешкала Єлизавета Петрівна під час перебування у Києві 1744 р. При цьому вона, звичайно, звертала увагу на споруди, які оточували її. Спадкоємець російського престолу Павло Петрович, майбутній цар Павло І, перебуваючи в Києві 1781 р. разом із відвідуванням Святих печер, і найзначніших церков Києва, його най-

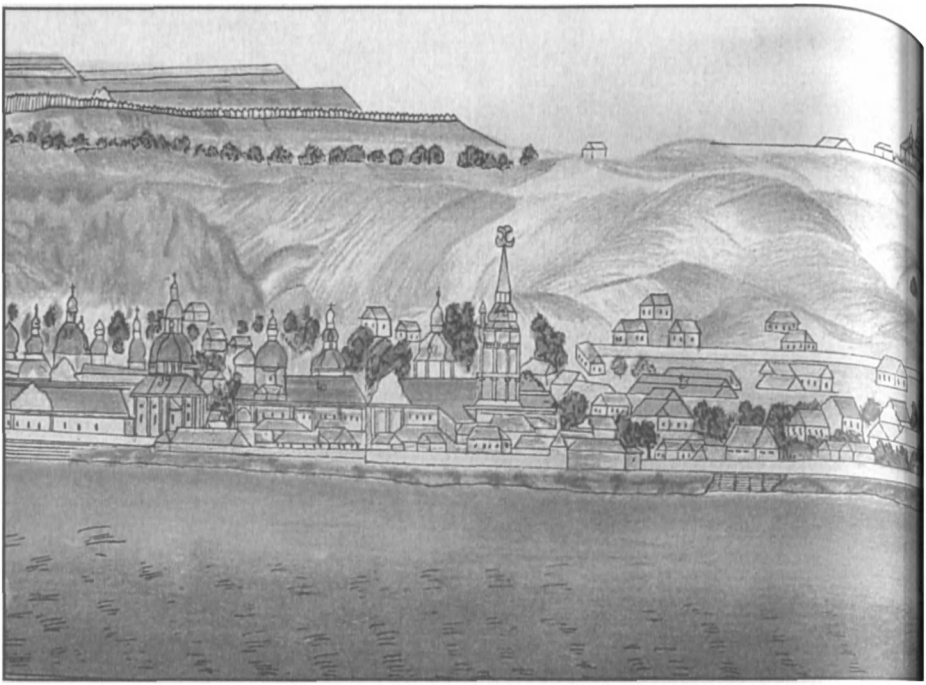

М. Рожен. Фасад Давньокиївської фортеці та Нижнього

давніших та найвідоміших місць, органів міського управління, учбових закладів тощо. Вже наступного дня, 12 жовтня, з 11 години ранку їздив верхи оглядати Київську фортецю, а 15 жовтня, востаннє Павло з дружиною, майбутньою імператрицею Катериною II, відвідали Києво-Печерську лавру, після закінчення молебну, вони поїхали до гарматного подвір'я, де оглянули "Арсенал", після чого попрямували до Тріумфальних воріт, побудованих на шляху до Василькова, звідки після прощання з духівництвом на чолі з митрополитом, кортеж попрямував далі до Польщі[142].

Оборонні споруди Києва привертали увагу Катерини II і під час її другого візиту до міста на шляху до Таврії 1787 р. Слід відзначити, що думки імператриці про Київ, як і думки більшості її підлеглих, були їй не такими вже позитивними. Крім застарілого та неохайного вигляду самого міста, їй не сподобалася недостатня, на її погляд, розкіш прикрас у місті з нагоди її приїзду – у значно менших містах, ніж Київ, урочистостей іноді було все ж більше, ніж в "Матері міст руських" Катерина II була незадоволена й станом шляхів в Україні, якими їй довелося мандрувати. Втім, на її претензії з цього приводу П.О. Рум'янцев-Задунайський відповів: *"Государиня! Ваші україн-*

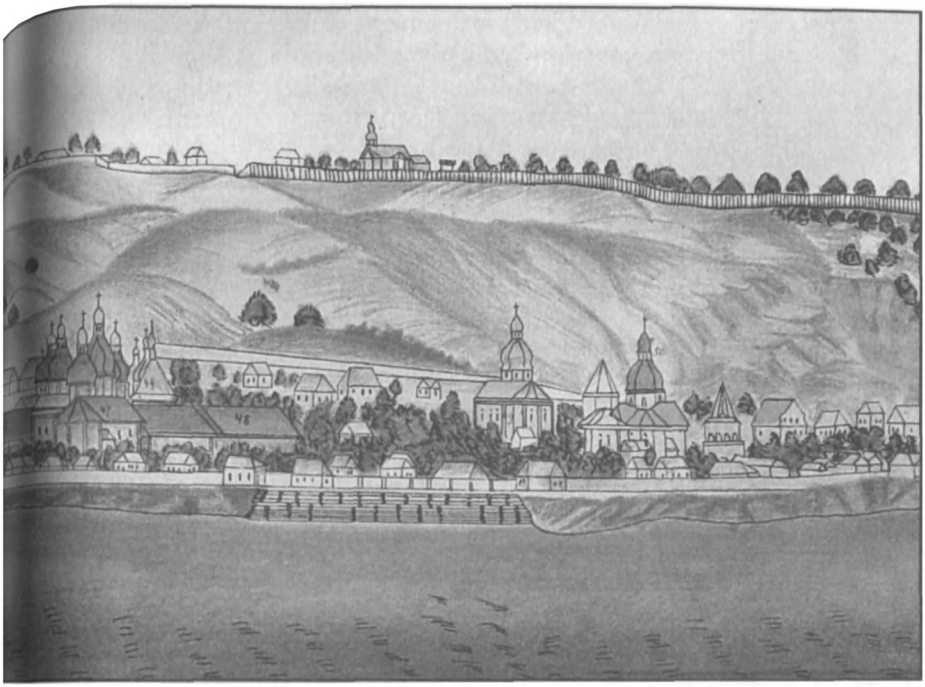

міста Києво-Подолу з московського боку. Фрагмент

ські піддані надто бідні для того, щоб я міг взяти на себе їх утискувати в той час, коли вони мають відчувати лише щастя бачити свою государиню".

Невдоволеною була імператриця, як вже говорилося, і загальним станом міста – непоказні дерев'яні будинки, засмічені, погано вимощені вулиці. Як вважали сучасники, у цьому, зокрема, проглядалися інтриги проти П.О. Рум'янцева-Задунайського з боку графа Г.О. Потьомкіна, який робив все, щоб не допустити фельдмаршала належного фінансування південних губерній. Сучасники відзначали незалежну поведінку П.О. Рум'янцева-Задунайського від всесильного Г.О. Потьомкіна. Коли ж один з наближених до Катерини II придворних, натякнув П.О. Рум'янцеву-Задунайському, що її величність бажала побачити Київ у кращому стані, той відповів: *"Скажіть її величності, що я фельдмаршал її війська, що моя справа брати міста, а не будувати їх, а тим менш їх прикрашати".*

– *"Він правий,* – сказала імператриця, вислухавши розповідь про це. – *Нехай же Рум'янцев продовжує брати міста, а моя справа буде їх будувати"*[143].

Під час свого перебування у Києві Катерина II затвердила "пер-

Фрагмент плану Києва 1799 р. Печерськ

ший вірний" план міста, складений генерал-аншефом Меллером та графом О.П. Шуваловим, згідно з яким передбачалося зосередити все місто на висотах від Києво-Печерської фортеці до Старого міста. Сюди повинні були переселитися насамперед подільські мешканці – Поділ таким чином знищувався, а на його території повинні були розташовуватися заміські дачі. Головною частиною міста мала стати Києво-Печерська, печерські ж укріплення поєднувалися ретраншементом із Старим містом в єдине ціле. *"...План цей являв багато зручностей у військовому плані, а також в інтересах здоров'я мешканців й безпеки від повеней Дніпра; але він не узгоджувався з вигодами міщан й потребами торгівлі, чому не був приведений до виконання, до речі цьому сприяла війна з Туреччиною, що незаба-*

ром почалася, а указом 13 жовтня 1797 р. знищення Подолу взагалі було скасовано й підтверджено було лише намагатися у збільшенні у ньому кам'яних будівель", – писав зокрема В.С. Іконников[144]. Слід зазначити, що тоді ж, 1786 р., зусиллями графа Г.О. Потьомкіна Кирилівський монастир у Києві було перетворено на інвалідний будинок для літніх та покалічених воїнів, а окрім того, на приміщення для богадільні й будинок для божевільних[145].

"Дивно це місто: – писала Катерина II в одному з листів з Києва, – *все воно складається з укріплень та передмістя, а самого міста і досі не можу дошукатися; між тим, в давнину воно було по меншій мірі з Москву"*[146]. *"З того часу як я тут,* – писала вона в іншому листі, – *все шукаю, де місто; але досі нічого не набула, окрім двох фортець та передмістя, всі ці зруйновані частини звуться Києвом й заставляють думати про минулу велич цієї давньої столиці".*[147]

Безпосереднє знайомство імператриці з Києво-Печерською фортецею відбулося 20 квітня. Вранці біля Васильківських воріт Катерину II зустріли артилерії генерал-аншеф Меллер та обер-комендант фортеці Кохіус з групою вищих офіцерів київського гарнізону. Вийшовши з екіпажу, імператриця піднялася на земляний вал, де Меллер вручив їй план фортеці, й починаючи з найближчого (Успенського чи Кавалерського – *С. П.*) бастіону обійшла у супроводі свити по головному валу навкруги усієї фортеці. Огляд оборонних споруд з відповідними роз'ясненнями тривав близько двох годин[148]. 22 квітня на приготовлених суднах імператриця з двором відпливли по Дніпру до Таврії.

Стан оборони міста наприкінці XVIII ст. Подальше укріплення Києво-Печерської фортеці

Старо-Київська фортеця у другій половині XVIII ст. продовжувала втрачати своє значення, т. я. укріплення фортифікаційними спорудами значної площі, яку на той час займало Старе місто, вимагало величезних коштів, витрачання яких при наявності Києво-Печерської фортеці визнавалося царською адміністрацією недоцільним. Щоправда було розроблено низку проектів побудови нових укріплень в місті, серед яких зокрема відзначимо проект посилення Старо-Київської фортеці польовими укріпленнями інженер-генерал-майора О. Тучкова, розроблений 1783 р. Зокрема, згідно з цим планом передбачалося відновити ретраншемент на північно-західному боці Софійського відділення міста, зсередини ретраншементу побудувати один, а попереду нього – п'ять редутів (замкнених польових укріплень, здатних до самостійної оборони – *С. П.*), поєд-

нання ретраншементу лінією укріплень з оборонною лінією Подолу, яка передбачалася і мала складатися з трьох бастіонів та чотирьох редантів (відкритих польових укріплень з двома фасами під кутом 60-120°, виступаючим у бік ворога – *С. П.*) з куртинами[149]. Проте спорудження цих укріплень здійснене не було, й вже 1784 р. було визнано необхідним провести відновлення укріплень Старокиївської фортеці лише у разі оборонних військових дій за попередніми оборонними лініями, не примножуючи майбутніх витрат на будівництво додаткових укріплень у Києво-Печерській фортеці[150]. Загальна сума коштів, виділених на оборонні роботи в Києві за доповіддю Головної канцелярії артилерії та фортифікації складала 115 000 крб. (виконаних т.з. воїнськими людьми) плюс 60 000 крб. (виконаних солдатами), з яких робіт на 50 000 крб. мало бути виконано у Старо-Київській фортеці. Зокрема, 1785 р. були знищені старі дерев'яні Львівські ворота, нові Золоті ворота "замінені насипкою інтервалів валу"[151]. 1796 р. були зруйновані ветхі Софійські ворота та відновлено міст біля колишніх Львівських воріт[152].

На кінець XVIII ст. Старо-Київська фортеця вважалася вже зовсім скасованою, доказом чого є зокрема знищення за наказом коменданта Печерської фортеці, генерала Массе залишків Софійських (Батиєвих) воріт. Є дані, що в них на той час вже зовсім обвалилося склепіння[153]. Приблизно тоді ж, може трохи пізніше, були розламані т.з. нові Золоті ворота, побудовані в середині століття у Старокиївському валу замість засипаних для їхнього збереження давніх Золотих воріт за проектом Д. Дебоскета. Перебуваючи в Києві 1810 р., князь І.М. Долгоруков з цього приводу писав: *"Нещодавно розламані ворота, т.з. Золоті..., для застосування матеріалів з більшою користю в іншому місті"*.[154] Щодо стану тогочасних київських укріплень, повідомимо, що у відомості *"Які саме в Російській імперії фортеці назначалося утримувати..."*, складеній у 70-80-х рр. XVIII ст., в Києві фактично ще були вказані дві фортеці: а) Київ давній, б) Київ на печерах. З 1801 р. Старо-Київська фортеця була віддана на утримання міського управління[155]. У 1803 р. відносно Старокиївської фортеці вже повідомлялося: *"т.я. вона з давніх часів фортифікацією не виправляється, тому надалі утримуватися не має"*.

За Артилерійським штатом на 1796 р. у Старо-Київській та Києво-Печерській фортецях мало утримуватися 7 обер-офіцерів, 426 канонірів та інших чинів, 320 гармат. Насправді ж в той час в обох фортецях було 3 обер-офіцери, 241 канонір та інші чини, 248 гармат. З інженерних чинів були: штаб-офіцер – 1, обер-офіцер – 2, кондукторів, майстрових та прикажчиків – 40[156].

Для характеристики часу як цікаву деталь відзначимо, що військо-

во-оборонні погляди на тогочасний Київ ще передбачали певною мірою й використання сил місцевої самооборони, яка з Магдебурзьким правом була надана місту ще за часів польських королів. Кілька століть у Києві на Подолі проіснував "озброєний міщанський корпус", який свого часу мав брати участь в обороні Києва, врешті-решт вже традиційно набувши з роками форми обов'язкового елементу урочистих церемоній, хресних ходів тощо. Свого часу указом "всесильного" Бірона корпус було знищено, втім відновлено Катериною II. 1768 р. при ньому було створено постійний оркестр, т. я. при раптовому приїзді коронованих осіб було неможливо одразу зібрати музикантів. Окрім того, литаврщики були потрібні в місті для того, щоб оповіщувати ранкову та вечірню зорі. Оркестр складався з 16 осіб, для яких було заведено особливу форму одягу.

1790 р., за обставин військового часу у зв'язку з черговою війною проти Туреччини в Києві востаннє було складено списки міщан, здатних до оборони міста, їм були видані самопали, пістолети, піки й навіть гармати. Тодішній київський війт Кречетников особисто збільшив кількість гармат сил самооборони з 4 до 16 із запасом 50 ядер на кожну. Після нормалізації становища досить швидко, вже за часів імператора Павла, значну частину церемоній, в яких брав участь корпус, було скасовано – відтоді лише двічі на рік – 1 серпня та 6 січня у місті відбувався урочистий парад. Трохи пізніше церемонія відбувалася вже раз на рік – 1 серпня. Її розпочинали урочистою літургією, яку проводив особисто київський митрополит у Києво-Подільському Успенському соборі, що оточувався кіннотою "Товариства золотої корогви" – саме так називалася організація громадян, що брали участь у самообороні міста ще у добу середньовіччя, причому кінноту складали виключно заможні члени купецького чи м'ясного цехів. Навпроти кінноти вздовж вулиці до Флорівського монастиря вишиковувалася у два ряди піхота, яка у свою чергу також складалася з 15-ти відділень або цехів. Кожен з цехів мав свій прапор із зображенням певного святого. Праворуч та ліворуч від прапора стояли двоє "молодших" з піками, а перед ними начальник – "цехмістер" з оголеною шаблею. Попереду частин піхоти займав місце оркестр. Парадний одяг, зброя, кінська збруя вершників "Товариства золотої корогви" різнилися розкішшю й багатством – погляд привертали яскраві барви тканин, блищали на сонці металеві кіраси тощо.

По закінченні літургії духівництво з хрестами та корогвами прямувало до фонтану "Самсон" для освячення води. Співали "Многие лета", в небо злітала сигнальна ракета, розпочинали бити дзвони, лунали музика та литаври. За умовним знаком маршалка кіннота та

піхота, промаршировавши біля Гостинного двору, шикувалися біля входу до Контрактового будинку (це стосується періоду після його побудови 1800 р.). Вище духівництво, чиновництво, певний прошарок мешканців міста піднімалися на другий поверх, де в залі були накриті столи. В цей час маршалок верхи на добрячому коні в'їжджав до середини вишикуваних військ і командою "Слухай!" подавав знак до початку стрільби. Її починала кіннота, яка вже встигла спішитися, їй відповідала піхота, а потім починалася стрільба з гармат, якою здавна керував у місті цех цирульників. Сучасники зазначали, що "біглі постріли з пістолетів та рушниць, грім гармат, дзвін дзвонів, духовий оркестр, гуркіт литавр, гомін і вигуки багатотисячного натовпу, іржання коней і луна створювали неймовірний, але разом з тим й урочистий хаос". Нарешті після триразових залпів, всі, хто брав участь у церемонії, прямували до "Управи ремісничих цехів", де також стояли накриті столи.

Востаннє це дійство відбулося в Києві на Контрактовій площі 1 серпня 1834 року, надалі ж міські паради в Києві було скасовано разом з ліквідацією в місті Магдебурзького права та пов'язаних з ним особливих привілеїв міського магістрату. Після цього нічого вже не нагадувало мешканцям Києва про колишні "вольності". Це був один із заходів влади у відповідь на Польське визвольне повстання 1830 р.

Частина Верхнього та Нижнього Києва другої половини XVIII ст. зображена на акварельному малюнку "Фасад Старо-Киевской крепости и нижнего города Киево-Подола от Московской стороны", намальованому інженер-поручиком М. Роженом. Малюнок цей був подарований 1911 р. Київському музею стародавностей та мистецтв та датований М.І. Петровим між 1765 та 1786 р. Зображення містить надзвичайно цікаві деталі часу – зокрема М.І. Петров відзначав: *"...досить старанно й вірно вимальовані автором давньокиївські укріплення з оточуючим їх частоколом, а також профілі давньокиївських гір, а на Подолі – фашинні укріплення берегів Дніпра й вигляд Тріумфальних воріт, академічної бурси, міського магістрату й майже всіх церков"*[157].

Приблизно цим же часом датується і намальований невідомим художником "Краєвид з-за Дніпра Києво-Печерської фортеці та частини форштадту, починаючи від Видубицького Георгіївського і закінчуючи Миколаївським монастирем" (1784-1798 рр.). На малюнку виразно відображено панораму високого правого берега Дніпра, будівлі на Дальніх та Ближніх печерах, на верхній території Києво-Печерської лаври, будівлі Микільського монастиря. Із споруд оборонного призначення добре видно оборонний земляний вал навкруги Києво-Печерської фортеці, окремі ділянки "мазепинської" оборонної стіни, башти над

стіною тощо. Слід підкреслити, що всі ці споруди були досить відкритими й доступними погляду з лівого берега, т.я. суцільної рослинності на правому березі Дніпра в ті часи не було, навпаки, за винятком посадок кущів для укріплення схилу вона знищувалася, аби не бути використаною ворожими військами для маскування у разі військових дій у районі Києва. Масштабно дніпровські схили були засаджені швидкоростучими породами дерев для запобігання зсуву ґрунту вже у 20-30 рр. XX ст.

Невідомим художником було намальовано й "Перспект Києво-Печерської фортеці й частини фортштату з московського боку" (1783 р.), який відображає достатньо точний краєвид споруд фортеці, побудованих на той час. На ньому виразно видніються будівлі Києво-Печерської лаври та споруди фортеці – окремі бастіони, куртини, мости через рів, равеліни, один побудований або запроєктований на той час люнет тощо.

***

В останні десятиліття XVIII ст. роботи з посилення Києво-Печерської фортеці тривали, потроху набуваючи порівняно нових форм відповідно із змінами, які відбувалися у фортифікаційній справі. Продовжувалося будівництво нових укріплень. На початку 80-х рр. у т.з. шпицях (виступаючих вперед кутах укріплення – *С. П.*) Різдвяного, Семенівського, Андріївського, Кавалерського, Успенського та Петровського бастіонів було влаштовано т.з. барбет-батареї. В них гармати встановлювалися за досить низьким земляним бруствером, який фактично не захищав артилеристів від ворожого вогню. Ця функція покладалася на спеціально встановлені, заповнені землею «тури» – своєрідні кошики без дна, виготовлені з кілків, забитих у землю й переплетених хмизом. Перед шпицем Андріївського бастіону було побудовано флеш – польове редантне укріплення (земляне укріплення у формі кута в 60-120 градусів, що виступало верхівкою у бік супротивника з сторонами довжиною 20-30 м – *С. П.*), під яким у напрямі можливого розташування ворога було обладнано облицьовану цеглою мінну галерею[158]. Також флеш було побудовано в середині 80-х рр. згідно з проектом, розробленим Головною канцелярією фортифікації та артилерії на пагорбі навпроти Олексіївського бастіону. Як перед Андріївським, так і перед Олексіївським бастіонами будувалися демілюни[159] – дещо застарілі на той час оборонні споруди, які призначалися для зовнішнього захисту мостів через фортечні рови. З часом у процесі розвитку фортифікації демілюни еволюціонували на равеліни[160]. Одночасно на південному та південно-західному фронтах оборони фортеці насипався гласис, на якому також обладнувалися

артилерійські батареї. Із заходу, між Васильківським та Київським равелінами, під гласисом облаштовувалися п'ять облицьованих цеглою контрмінних галерей[161].

Замість вже ветхих дерев'яних сортій – облицьованих проходів у головному валу для термінового виведення солдатів на зовнішню частину укріплення, які на той час починали обвалюватися через ветхість, оскільки від їхньої побудови вже минуло кілька десятиліть, у куртинах між Андріївським та Олексіївським, Успенським та Павлівським, Андріївським та Кавалерським бастіонами влаштовувалися сортії, облицьовані цеглою[162].

У земляному бруствері укріплень фортеці, зокрема 1789 р., було прорізано 97 амбразур для ведення гарматного вогню[163]. На кінець 1790 р., згідно з документами, до ладу було приведено всі амбразури фортеці[164]. 1793 р. насипано площину й влаштовано батарею з плакіровкою (обкладання дерном, рідше камінням та деревом) "зовнішніх крутостей" – схилів валів та ровів укріплення перед Павлівським бастіоном.[165] 1796 р. було підсипано вал на Різдвяному бастіоні[166]. 1799 р. були насипані та облицьовані куртини на південних бастіонах, втім інші частини цих укріплень залишалися недокінчені[167]. Станом на 1 червня 1799 р. в Києво-Печерській фортеці утримувалося 420 гармат, з яких 12 гармат та 18 фальконетів були мідними, а інші -чавунними.[168]

Одночасно великої уваги, сил та коштів потребувало підтримання у належному стані вже побудованих укріплень, т.я. земляні вали, бастіони, рови, равеліни тощо зазнавали постійного впливу природних умов, адже з кожною зливою, таненням снігу, землетрусом тощо протягом десятиріч відбувалися руйнування земляних будівель фортеці, за якими слід було невпинно наглядати, здійснюючи необхідні ремонтні заходи. На другу половину XVIII ст. ця проблема назріла вже достатньо гостро, т. я. протягом десятиліть існування фортеці не було року, коли б насипані вали не просідали, атмосферна волога та вода з численних природних джерел не розмивала б дніпровських схилів. Виправлення та закріплення шляхом дернування зруйнованих зовнішніх схилів головного валу було виконано 1792 р. в Семенівському, Олексіївському та Спаському бастіонах, зовнішніх та внутрішніх схилів – у куртині між Андріївським та Кавалерським бастіонами. З цією ж метою було виконано висаджування тернових кущів на дніпровських схилах в куртині біля Павлівського бастіону[169].

Такі роботи виконувалися в фортеці тепер майже щорічно, так, 1799 р. у куртині біля Різдвяного тоді ще напівбастіону завалилася земля ескарпу (схилом рову, що прилягає до валу укріплення – *С. П.*) загальною довжиною 65 саженів та висотою 14 футів, а в правому фасі

(бік укріплення, обернений до ворога – *С. П.*) осіла крутість ескарпу довжиною 68 саженів та висотою 20 футів. Того ж року в теналі (укріплення, що складається з двох частин брустверу, або двох фасів, звернене вершиною у бік ворога – *С. П.*) між Петровським та Успенським бастіонами завалилася зовнішня крутість брустверу протягом 84 сажені, висотою 7 футів, обсипалася крутість головного валу та ескарп на шпиці Кавалерського бастіону[170].

Тоді зсуви ґрунту на Печерській горі та пошкодження валів фортеці були вже настільки значними, що Височайшим наказом від 12 серпня 1799 р., за проектом інженер-генерал-майора Толя, було покладено проводити роботи з укріплення гори, виділивши на це 87 436 крб. 59 коп., з яких за роботи, виконані протягом 1799-1800 рр. – 9932 крб. 44 ½ коп.[171] 1800 р. були виконані роботи з виправлення частини правого фасу Різдвяного бастіону, крутості валу та частини валгангу (верхньої поверхні валу, на якій розташовувалися гармати та стрільці – *С. П.*) біля Васильківських воріт та лівого фасу Кавалерського бастіону[172]. Наступного року у зв'язку з "ветхістю" палісадів на східному, зверненому до Дніпра, боці фортеці було посаджено різні сорти дерев, корені яких мали укріплювати схили[173]. 1802 р. виконувалися роботи з "виправлення крутостей" Кавалерського та Спаського бастіонів[174].

За документами, на зламі XVIII-XIX ст. Києво-Печерську фортецю складали такі найзначніші укріплення:

1. Олександрівський напівбастіон.

2. Куртина між Олександрівським напівбастіоном та Павлівським бастіоном.

3. Павлівський бастіон. "Під головним фасом його кам'яна труба та попереду бастіону люнет. Палісад з колод від плечового кута Павлівського бастіону вздовж фланку до Лаврської башти.

4. Правий фас Спаського бастіону, що служить куртиною, у ньому сортія.

5. Спаський бастіон.

6. Куртина з теналлю між Спаським та Петровським бастіонами. У ній ворота Київські, перед нею равелін Київський, у правому фасі равеліну Київські ворота.

7. Петровський бастіон.

8. Куртина з теналлю між Петровським та Успенським бастіонами, під ними дві сортії, попереду куртини равелін Ново-Київський.

9. Успенський бастіон.

10. Куртина між Успенським та Кавалерським бастіонами з теналлю, під валом куртини ворота Васильківські "по боках воріт підвальні фортечної артилерії".

11. Попереду воріт равелін Васильківський. Під валом правого фасу равеліну Васильківські ворота, попереду нього під гласис вихідного плацдарму вів кам'яний мінний рукав.

12. Кавалерський бастіон.

13. Куртина між Кавалерським та Андріївським бастіонами з теналлю, дві сортії в куртині та теналі.

14. Андріївський бастіон.

15. Куртина між Андріївським та Олексіївським бастіонами з теналлю, під валом куртини та теналі сортії.

16. Олексіївський бастіон.

17. Куртина між Олексіївським та Семенівським бастіонами, під валом куртини ворота Московські.

18. Семенівський бастіон.

19. Куртина між Різдвяним та Семенівським бастіонами.

20. Різдвяний бастіон.

21. Оборонна кам'яна лаврська огорожа XIX ст. з двома напівбаштами, які примикають до фортечної стіни XVIII ст., що поєднує Різдвяний бастіон з Олександрівським півбастіоном.

22. Анвелопа (земляний насип, що виконував функції допоміжного елементу оборони фортеці і був зроблений із ґрунту, що виймався при ритті рову і залишався після завершення головного валу. Оточував безперервною стрічкою один чи кілька фронтів фортечної огорожі – *С. П.), що починалася навпроти куртини, яка поєднувала Кавалерський бастіон з Андріївським, закінчувалася проти куртини між Олексіївським та Семенівським бастіонами. Під її валом розташовувалися дві сортії.*

23. Ретраншемент південно-східніше анвелопи, під валом якого розташовані Нижні Московські ворота.

24. Люнет № 1 навпроти Різдвяного бастіону.

25. Люнет № 2 навпроти Семенівського бастіону.

26. Люнет № 3 навпроти Олексіївського бастіону.

27. Люнет № 4 навпроти Андріївського бастіону"[175].

Навкруги фортеці на кінець XVIII ст. за еспланадою, яка займала територію шириною 130 саженів навколо всієї цитаделі, і на якій були знесені всі будівлі і дерева, розташовувався "Печерський форштадт" – фактично колишнє Печерське містечко, яке тоді називалося "Солдатська слобода". Кількість його мешканців постійно збільшувалася за рахунок військових, робітників та посадовців, які так чи інакше своєю діяльністю були пов'язані із фортецею. Відповідно тут містилися й господарські та торгові установи, зокрема лаврський та казенні "пітійні доми". У форштадті, згідно з тогочасними документами, містилися також гостиний двір, купецькі ряди, інженерне подвір'я, артилерійське

обложне подвір'я, фортифікаційна кузня, подвір'я для утримання фортифікаційного сіна, будівлі мешканців тощо.

Безпосередньо за Васильківськими воротами (приблизно в районі сучасної вул. Цитадельної), частини Московської (останніх її номерів), О. Копиленка тоді розташовувалося селище, що належало Києво-Печерській лаврі, т.з. Васильківські Рогатки. У 1756 р. тут мешкало 265 селян. Поселення існувало до перепланування Печерська у першій половині XIX ст.

На північ від фортеці, за гласисом в напрямі Старого Києва, розташовувався Микільський монастир, будинок генерал-губернатора, Кловський палац та на просторій території на відстані 450 саженів від фортеці, фасадом до неї – побудований у 1750-1755 рр. за проектом Б. Растреллі государів палац (Маріїнський), за яким розкинувся сад. З фортеці через палац та сад до Подолу вів шлях, від якого в районі Клову відгалужувалася колишня давня Іванівська дорога до Київських (раніше – Печерських) воріт Старо-Київської фортеці на Хрещатику (сучасний майдан Незалежності). В «Описі м. Києва», складеному Київською губернською канцелярією у 1760 р., зокрема повідомлялося: *"Старе місто Київ огороджене земляним же валом та ровами і зветься старим тому, що ця установа давніше Києво-Печерської фортеці; а Нижнє місто Київ має назву нижнього за своїм становищем, як на нижньому й вільному місті; й це місто Київ огороджене палісадником; і та огорожа біля згаданих міст перебуває у цілості. А в якому році, від кого і для чого ці міста побудовані, про те у Київ. губ. Канцелярії відомостей нема; і скільки в оних містах перебуває чоловічої статі душ - про те невідомо, тому що в цих містах мешкають військовослужбовці, також різночинці й малоросіяни, з яких деякі воїнської команди й у відомстві київ. губ. канцелярії не перебувають..."*[176] На жаль, в описі практично відсутні матеріали про фортифікаційні споруди міста, що, втім, зовсім не дивно, оскільки у вищезазначеному документі зокрема відзначалося: *"Генерал-інженер, граф Шувалов наказує Канцелярії головної артилерії та фортифікації, а через неї і всім губернським та гарнізонним канцеляріям, "щоб вони надалі у такі справи, які стан фортець і створення їм планів..., не вступали". Такі повідомлення відомостей про фортеці "не лише політичні резони, але й права чи узаконення забороняють".*[177]

Посилення оборони міста на початку XIX ст. Київ в період Вітчизняної війни 1812 р.

Нестабільне військово-політичне становище в Європі наприкінці XVIII – початку XIX ст., здебільшого стрімке посилення наполеонівської Франції, примушувало вище російське керівництво вживати низку превентативних, запобіжних заходів як дипломатичного, так і

військово-оборонного характеру. З одного боку це були угоди, спрямовані на створення політичної коаліції проти Франції, зокрема з Англією, з другого – певні кроки щодо приведення у «відносний порядок» фортець, наближених до західного кордону країни. У зв'язку з важливим стратегічним розташуванням Києва, саме з цією метою військовим губернатором Києва 1806 р. було призначено М.І. Кутузова, який прибув до міста у жовтні 1806 р. й оселився у царському палаці[178]. Зовнішньополітичне становище Росії ускладнювалося черговою війною з Туреччиною 1806–1812 рр., яка вимагала коштів. В той же час значна частина військових, спрямованих на південь, до арени воєнних дій відривалася від участі в будівельно-фортифікаційних роботах. І все ж під керівництвом М.І. Кутузова в місті були проведені значні обо-

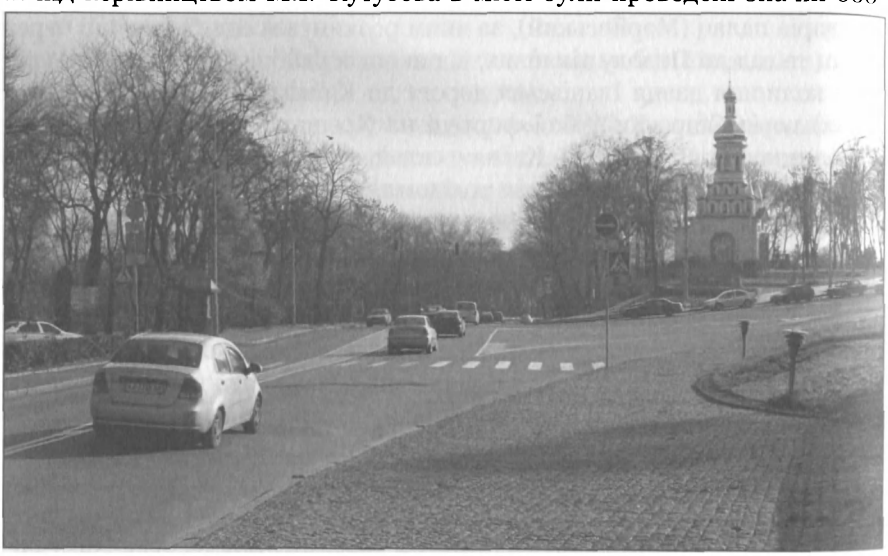

Колишнє Стратегічне шосе – Петровська алея. Фото 2006 р.

ронні роботи. Зокрема, було прорито й влаштовано т.з. Стратегічне шосе, яке йшло, починаючи від Царської (Олександрівської, сучасної Європейської) площі до Аскольдової могили і далі до Дніпра (сучасний Дніпровський узвіз). Крім того, М.І. Кутузовим у місті було проведено значну організаційну роботу – закладалися підвалини формування майбутнього народного ополчення, було наведено лад у розквартуванні й постачанні військ; контролювалося приведення в належний стан фортечних споруд, регулярної гарнізонної служби. Деякі зміни відбулися в цей час і в міському житті – саме за наказом М.І. Кутузова в січні 1807 р. на головних київських вулицях свічкове освітлення було замінено олійними ліхтарями; незабаром у місті було відкрито 1-шу

гімназію (саме М.І. Кутузов запропонував розмістити її у Кловському палаці, що й було зроблено) тощо[179].

Після обстеження вищою військовою владою стану справ на західних кордонах Росії 1810 р. було прийнято рішення закласти дві нові фортеці «у Бобруйська та Динабурга», а також, беручи до уваги військово-стратегічне відношення Риги та Києва, удосконалити фортеці в цих містах. На той час стан Києво-Печерської фортеці був вкрай незадовільним – її складали 7 бастіонів з крилами валів неправильного накреслення незамкнені з боку Дніпра. Обстріл навколишньої місцевості з фортеці був вкрай обмеженим через густо забудовану еспланаду – за спогадами сучасників фортеця була уу вкрай запущеному стані й майже не виділялася з-поміж навколишніх обивательських будинків; ретраншемент, прокладений ще Мініхом, осів, заріс рослинністю, осипався, як і рови, вириті попереду нього. Цікавою є оцінка стану Київської фортеці тодішніх свійськових спеціалістів: *"Внутрішність її тісна, полігони малі, профіль слабка, задня частина відкрита, маючи весь захист від крутостей берега; по всьому майже колу маються глибокі яри, які сприяють прихованому наближенню, а де їх нема там оточена фортеця важливими будівлями, частково кам'яними; з південного боку керує фортецею висота, що має назву Звіринецька"*[180]. У такому стані й майже без артилерії перебувала фортеця у 1810 році, коли за тодішніми поглядами уряду було наказано з усією можливою швидкістю привести її в оборонний стан. Відповідно, у зв'язку з очікуваним розривом відносин із Францією було негайно віддано наказ про розроблення проекту приведення фортеці до «стану відповідного до ведення сучасної війни». Проект був розроблений генерал-майором К.І. Опперманом. Зокрема, у ньому пропонувалося удосконалення цитаделі; будівництво поблизу її, а також поряд із Старим містом та Подолом низки нових укріплень; зрити вали, які заважали б оборонним діям навколо Старого міста тощо. Втім в цілому більшість пропозицій з побудови нових укріплень, що вносилися проектом, було відхилено. Резолюція Барклая де Толлі від 28 квітня 1810 р. певним чином проливає світло на тогочасний стан справ у Києві. *"По розгляді плану цього Його імп. Величністю височайше наказано скасувати побудову у великому вигляді укріпленої позиції, на перший раз укріпити лише Печерську фортецю, геть замкнувши тил оної і побудувати на Звіринецькій горі таке укріплення, з якого з часом дійсну фортецю зробити б можливо було, у Старокиївському ж ретраншаменті графа Мініха зрити всі частини, що можуть закривати ворога чи надавати допомогу в його розташуванні"*[181]. Таким чином, у Старо-Київській фортеці, а також на території між Старо-Київською та Києво-Печерською фортецями мали бути зриті всі вали й давні ретранше-

План Києва із фортецею та Звіринецьким укріпленням 1833 р.

менти, за якими могли б переховуватися ворожі війська. Відповідно до цих інструкцій керівництво Київської фортеці терміново готувалося до військових дій та можливої облоги. Будівничим нових укріплень було призначено інженер-підполковника Федорова[182]. У місті також відбувалося постійне навчання військ; відпрацьовувалося керування ними, їхня взаємодія, зв'язок, сигналізація, розвідка тощо.

Серед першочергових завдань оборони, прийнятих за терміново розробленим проектом оборони Києва 1810 р., передбачалася побудова укріплення на сусідній з Києво-Печерською фортецею горі, звідки ворог міг би вести артилерійський вогонь по її укріпленнях. Історично склалося так, що вся місцевість у т.з. Наводницькій долині та на висотах, що прилягали до неї південніше Києво-Печерської лаври понад Дніпром, називалася Звіринець. Колись, за часів Стародавньої Русі, тут були місця заповідних полювань великих київських князів. Тут, на південній околиці міста, стояв Красний двір – заміський палац великого князя Всеволода. У другій половині XI ст. у долині Звіринця ним було засновано Видубицький монастир. У X ст. на Звіринці діяв Печерний монастир, зруйнований половцями і відкритий дослідниками лише у 80-х рр. XIX ст. У середині XVIII ст. тут розташовувалася слобода, в якій було може зо два десятки хат. За описом 1786 р. "*та слобідка*

Звіринець розташована на місці гористому поміж байраками понад рікою Дніпром з проїздом та проходом вкрай важким... Земля піскувата, а більш глеювата, відстанню від губернського міста Києва півтори версти. Посполиті цього села, які належать Видубицькому монастирю, вправляються деякі чоботарством, теслярством й каменярською майстерністю, та більш простою селянською працею, переважно пішою, а вкрай незаможні за відсутністю хліборобства, наймаючись в сторонніх людей на працю; воду черпають з Дніпра и криниць в березі його. Але із-за крутості гори віддаленості з крайніми труднощами до жител власних приносять на собі відрами..."[183] В «Описі Звіринецької слободи 1786 р.» значилось, що тут була караульня четвертого батальйону, а також сарай або амбар від артилерійської команди для зберігання будівельного лісу, й караульня для охоронців цього лісу та каміння, що привозилося для будівництва київського "Арсеналу"[184]. Роботи з будівництва укріплення, яке мало бути зведено тут, так і одержало назву – "Звіринецьке" – розпочалися у досить високому темпі: 24 червня 1810 р. із закладки у ньому кам'яного порохового льоху на 1000 пудів пороху[185]. Слід відзначити, що урочище Звіринець було відділене від узгір'я, де розташовувалася Києво-Печерська фортеця, т.з. Наводницьким яром - одним з найзначніших ярів на правому березі Дніпра, по якому проходив Московський шлях – його відрізок на правому березі – від Наводницького мосту на плотах або в інші періоди на суднах, наведеного тут, до Печерського форштадту – мав стратегічне значення. Невипадково саме з цього південного боку фортеці, використовуючи природні височини, починаючи з 70-х рр. XVIII до початку другої третини XIX ст. будувалися також 4 люнети – величезні земляні укріплення, що мали контролювати підступи до фортеці у цьому районі, а, фактично, величезний Наводницький яр, в якому могли концентруватися і по якому могли діставатися досить непомітно до фортеці ворожі війська.

Справді, з початком нового етапу розвитку технічного озброєння армії, зокрема в артилерії, який мав місце на початок XIX ст., висоти Звіринця були, мабуть-таки найнебезпечнішим на той час напрямком, звідти міг би вестися прицільний гарматний вогонь по Києво-Печерській фортеці. Відповідно завадити цьому й мало Звіринецьке укріплення, яке із залученням усіх сил армії й мешканців, терміново будувалося на цих висотах.

За задумом проектантів укріплення мало бути пристосоване до кругової оборони. Навкруги нього розташовувалися 6.полігонів, назви яких в цілому відповідали місцевостям, що повинні були контролюватися та, відповідно, обстрілюватися: Либідський, Кладовищенський, Звіринецький, Печерський, Дніпровський, Видубицький[186]. В той же

час укріплення були досить складною системою взаємопов'язаних оборонних споруд – валів, бастіонів, равелінів, люнетів, полігонів тощо. Проводилися значні земляні роботи з вириття ровів, насипанні валів, вирівнювання гласису, будівлі бастіонів та інших елементів оборони. На початок 1812 р. між побудованими, висунутими вперед за лінію оборони люнетами, рилися мінні галереї[187]. В укріпленні влаштовувалися легкі, курінного типу казарми, бліндажі та ще 10 порохових льохів[188], які будувалися з дерев'яних колод під валгангом фортеці – з внутрішньої частини масивного земляного валу, на якому вгорі, на розрівняній площині мали стояти гармати[189].

Саме Звіринецькому укріпленню, а також Микільському монастирю, розташованому на північ від Києво-Печерської лаври, як об'єктам, що знаходилися на місцевості, безпосередньо прилеглій до фортеці, надавалося тоді першорядне значення при організації оборони Києва. Так, «Загальним проектом оборони міста» передбачалося: *"відстоювати Звіринецьке укріплення та приведений до оборонного стану Микільський монастир до останньої можливості"*[190]. У крайньому разі навіть передбачалося висадити монастир в повітря, і, відповідно, вже в січні 1812 р. інженер-генерал-майором Глуховим було підготовлено пропозиції щодо підірвання його споруд. Спеціальні порохові камери планувалося зокрема влаштувати в будівлях дзвіниці й церков Покрови Пресвятої Богородиці та Святого чудотворця Миколи. Передбачалося зрити дощенту й кам'яну огорожу навколо монастиря[191].

Як допоміжний захід при організації оборони фортеці, передбачалося випроводити з Києво-Печерської лаври всіх монахів, за винятком тих, хто б виконував обов'язок, крім духовної служби, наглядав за хворими та пораненими. За розробленим відповідно до умов тогочасного ведення військових дій "приблизним планом облоги", виходячи із чисельності гарнізону фортеці в 20 тис. осіб при наявності 333 гармат та обложного корпусу ворога в 50 тис. солдатів із 120 обложними та 180 польовими гарматами, тривалість оборони фортеці мала складати 38 днів[192].

Одночасно тривали й роботи безпосередньо в фортеці. Насамперед серед них слід відзначити побудову на території Києво-Печерської лаври т.з. Затильного укріплення, яке мало захищати фортецю із сходу (із боку Дніпра). Його складав вал та рів з гласисом, які було споруджено 1810 р. вздовж схилу Дніпра від укріплень на південному сході фортеці, безпосередньо понад Дальніми та Ближніми печерами до т.з. Південних воріт, що були побудовані на Верхній території, на місці колишньої башти з церквою Входу господнього в Єрусалим. Надалі по крутому схилу, на якому розташовувалися Павлівський та

Спаський бастіони, піднімалися стіни Мазепинської фортеці. Відповідно невідкладні ремонтні роботи було проведено на Павлівському бастіоні[193].

Втім, звичайно, уважно оглядалася й готувалася до бойових дій вся фортеця. Окремі дерев'яні укріплення змінювалися на кам'яні, цегла для цього випалювалася на лаврських заводах, зокрема 1807 р. було оглянуто породи каміння в районі містечка Трахтемирів на Переяславщині й відтоді каміння для будівництва Київської фортеці пропонувалося брати саме звідти[194]. Будувалися порохові погреби також під валгангами в Семенівському, Олексіївському, Андріївському, Кавалерському, Успенському, Петровському, Спаському та Павлівському бастіонах; 174 амбразури було прорізано у головному валу[195], приводилися до ладу мінні галереї, зокрема їх було влаштовано в гласисі проти Петровського бастіону[196] тощо.

6 травня 1811 р. з південного боку "Арсеналу" було закладено кам'яну із склепінням солдатську казарму, а того ж літа – іншу, також кам'яну із склепінням - казарму між Кавалерським та Андріївським бастіонами. Під валгангами в Семенівському, Олексіївському, Андріївському, Кавалерському, Успенському, Петровському, Спаському та Павлівському бастіонах терміново влаштовувалися порохові льохи; у побудованому люнеті було нарощено бруствер; у найбільш вразливих місцях оборони відновлювалася "крутість головного валу"; оновлювалися та ставилися нові палісади, рогатки тощо[197]. 1812 р. на Черепановій горі було розпочато будівництво госпіталю, для чого всі місця його майбутніх споруд оточувалися ровом та малим бруствером[198].

В той же час слід відзначити, що проведення земляних робіт на дніпровських схилах призводило до порушень стану лаврських печер, де після вириття ровів та під вагою валів відбувалися зсуви ґрунту, починала точитися вода тощо. Духівництво настійливо чинило опір допуску інженерних чинів до монастирського саду, де відбувалося переоблачання св. мощів. Адже рови та вали будувалися безпосередньо над печерами, в яких з'являлася сирість, і, як відзначали і священослужителі, і військові спеціалісти, якби тут вівся вогонь з гармат, печери взагалі могли б завалитися. Як відзначав В.С. Іконников[199], за клопотанням митрополита (через Аракчеєва) роботи були обмежені, справа дійшла до розгляду Олександром I, внаслідок чого була створена спеціальна комісія, якою пізніше, вже 1814 р. було вирішено, що на деяких небезпечних ділянках вал потрібно зняти, рів засипати, втім т.я. *"задня частина фортеці... повинна бути замкнена"*, інтервали в захисних спорудах, що створилися при цьому, мали бути обставлені палісадом.

Завдяки невідкладним заходам, вжитим у доволі стислі строки, фортеця, наскільки це було можливо, була підготовлена до оборони. 26 січня 1813 р. інженер, генерал-майор К.І. Опперман в "Кратком описании оборонительных мер по ныне Западной границе империи предпринятых" писав: "*Києво-Печерська фортеця замкнена з боку ріки, виправлена у всіх частинах, озброєна, підведені контрміни й влаштовані безпечні від мін бліндажі; більш того на Звіринецькій горі, пануючій над Печерською фортецею, побудоване особливе укріплення, долина між цим укріпленням і фортецею зайнята редутами та батареями; також для безпеки дніпровського мосту побудовано тимчасовий тет-де-пон*"[200] (укріплення – С.П.). На його думку, після вжитих заходів ворогу для захоплення Києво-Печерської фортеці потрібно було затратити деякий час для проведення значних заготівельних та підготовчих робіт перед штурмом.

***

З початком Вітчизняної війни 12 червня 1812 р. у місті, як і по всій країні, мало місце велике патріотичне піднесення. Відбувалося формування добровільних загонів, зокрема у Київській губернії було сформовано три козацькі полки, в яких налічувалося 3600 осіб. Добровольці набиралися з поміщицьких та казенних селян, міщан та шляхти. Зброя для них виділялася з київського "Арсеналу". 29 липня 1812 р. київський магістрат у свою чергу постановив: "*Громадяни сього міста Києва готові вже прийняти зброю на відбиття ворога..., піших та кінних... тисячу воїнів зібрати можуть*"[201]. Київське дворянство пожертвувало для потреб армії 50 тис. крб., інші стани – 40 тис. крб., монастирі зібрали 9 пудів 33 фунти срібла та 3,5 фунти золота[202].

Основні сили французької армії йшли на Москву, шлях на яку пролягав північніше Києва, напрямком на Смоленськ, де і відбулися перші значні бої між французькими та російськими військами. Інша частина французької армії під командуванням маршала Удіно взяла напрямок на Петербург. Праве крило наполеонівських військ, яким командували Шванценберг і Раньє, рушило в Україну.

На той час Київ був надзвичайно важливим пунктом на арені військових дій, фактично багате джерело продовольства, озброєння й фуражу; його захоплення означало позбавлення російської армії значного економічного центру постачання. Недарма Наполеон вважав його одним з найважливіших стратегічних міст Росії. "*Якщо я займу Київ,* - говорив він, - *я візьму Росію за ноги; якщо я займу Петербург, я візьму її за голову; зайнявши Москву, я уражу її в серце*"[203].

У Києві, одержавши перші вісті про наближення ворога, за наказом командувача 1-ю Західною армією Барклая де Толлі, 700 зем-

лекопів з півночі на дальніх підходах до міста споруджували польові укріплення[204]. Одночасно проводилися роботи з приведення до бойової готовності Печерської фортеці та Звіринецького укріплення. Менше ніж за місяць після початку робіт Барклай де Толлі отримав донесення: *"При Печерській фортеці і Звіринецькому укріпленні цього тижі закінчаться всі роботи, що потрібні для першої оборони, і залишається потім тільки ще підкладання мін, побудова бліндажів та спорудження літніх куренів так, щоб і на зимовий час для життя були придатні".*[205] Втім, вже у жовтні 1812 р. виявилося, що французька армія, всі сили якої були сконцентровані на московському напрямку, не дійде до Києва. Відповідно всі фортифікаційні роботи було згорнуто, влаштований на суднах міст через Дніпро було розібрано, а судна були передислоковані для доставки провіанту діючим військам. У зв'язку із винятковим значенням міста у розвитку бойових дій сюди надсилалися поповнення. У листі до київського військового коменданта, генерал-майора Массе 6 жовтня 1812 р. адмірал Чичагов писав: *"Повідомляю..., що... наказано од мене полковнику Виходцевському, який посланий в Чигиринське, Єлисаветградське і Ново-Миргородське рекрутське депо, що належить Західній армії, аби доставити звідти рекрутів; щоб із числа оних відправив до Києва 6 батальйонів, які і повинні там залишатись для утримання гарнізону..."*[206] У разі раптового прориву переважаючих сил ворога, генерал-лейтенант Сакен для посилення міського гарнізону повинен був відступати із своїм корпусом до Києва. Відступати до Києва в такій ситуація мала і Третя російська армія.

Тим часом, відступ наполеонівської армії з Москви, який розпочався 7 жовтня, здійснювався з наміром іти шляхом на Калугу і в Україну. М.І. Кутузов писав у листі Олександру І, що Наполеон *"мав намір пройти в Орловську губернію, а потім в Малоросію, аби не терпіти тих нестатків, які довели тепер його армію до такого злиденного стану"*[207]. 11 жовтня російська армія вступила в бій з переважаючими французькими силами, які намагалися будь-що захопити Малоярославець, щоб рухатись далі на Калугу і Київ. Тут відбувалися запеклі бої, адже вісім разів Малоярославець переходив із рук в руки, проте французька армія для відступу з Росії таки була спрямована на вже зруйнований нею ж Смоленський шлях.

Київ працював на перемогу. У госпіталі, організованому ще 1755 р., лікувалися поранені, в ряді випадків їх розміщали по оселях мешканців. Активно працювала промисловість міста. Зокрема, на київському "Арсеналі" було відремонтовано 134 гармати, виготовлено близько 40 тис. рушниць та пістолетів, 35 тис. пік та шабель[208].

Загальне становище в Києві в період Вітчизняної війни яскраво

постає з щоденника монаха Києво-Печерської лаври Серапіона, в якому під 1812 р. зокрема записано: *"30 червня митрополит, повертаючись з Лаври, побачив, що фортецю вже зачинено, й ходили тоді на головну гоф-вахту доповідатися в перепустці"*. 14 липня: *"...з середини липня почали приводити полонених французів"* 15 липня: *"комендант просив у митрополита дозволу у співочому корпусі розмістити полонених французів, яких везуть 290 осіб, та слідом будуть до 400"*. 29 вересня: *"лікар Бунге казав митрополиту нібито Москва здана французам на капітуляцію"*. 3 жовтня: *"Митрополиту вдалося одержати пряме повідомлення щодо Москви"* 20 вересня: *"Опівдні багато хто в Києві бачили при сонечному сяйві місяць і під ним малу зірку, з чого різні робили висновки"*.[209] Втім, киянам досить швидко стало відомо про позитивні зміни в ході бойових дій, т.я. вже на початку 1813 р. за дозволом генерал-фельдмаршала М.І. Кутузова в Києві було знято наплавний на суднах міст через Дніпро. Судна, які складали його основу і на які опиралися покладені на них дошки, у зв'язку з наступом російської армії мали використовуватися для доставляння продовольства до Пінська. У Києві ж, як і раніше, було влаштовано постійний міст навпроти Тет де-пону (Наводницького яру – *С. П.*)[210].

Про патріотичне піднесення, яке тоді панувало в місті, розповідається у мемуарах багатьох авторів. *"Пожежа Москви, яка жертвувала собою, викликала почуття захоплення і в нас – дітей...,* – писав у спогадах зокрема С. Сулима. – *Всякий жертвував чим міг. З'явилися картини битв у розносщиків й нові пісні народні..."*[211] Він також досить своєрідно описує й появу в Києві перших військовополонених: *"Зворушливе було видовище, коли на зимових балах вводили на милицях російських офіцерів, які видужували і полонених французьких та саксонських. Починалися танці... Численні ж французи та німці з полонених влаштувалися гувернерами в різних родинах... Пам'ятаю живо, як одного разу пізно ввечері моя мати, повернувшись від бабусі Репнінської, мене, який вже спав, вихопила з ліжка, вже здоровенного хлопчину, кричала: "Наші в Парижі, Париж узято!"*[212].

***

Незважаючи на вжиті напередодні і під час Вітчизняної війни 1812 р. термінові заходи, стан Києво-Печерської фортеці на початку XIX ст. залишався вкрай незадовільним. На це, зокрема, ще в передвоєнні роки звертав увагу видатний російський військовий і державний діяч О. П. Єрмолов. Та й К. І. Опперман, автор низки проектів оновлення та посилення фортеці, 1816 р., вже після закінчення Вітчизняної війни, коли постала можливість більш об'єктивно огляну-

ти оборонні споруди міста, відзначав, що не дивлячись на всі проведені фортифікаційні роботи, вони перебувають у дуже занедбаному стані: *"...тимчасові роботи не призвели до благонадійного назавжди стану: шкідливі для неї яри існують і донині; важливі будівлі як і раніше, розташовані на близькій від гласиса відстані, лінії й профіль залишилися без змін, й задня до Дніпра прилегла частина таки відкрита, бо по настійливим вимогам духовенства укріплення [їхнє будівництво – С. П.] по монастирських садах зриваються. Із усього цього бачити можливо, що Київ не лише не являє сильної фортеці, але й за поганим своїм розташуванням та шкідливій для неї ситуації не здатний до приведення у досконалий стан"*[213]. Крім того, К. І. Опперман звертав увагу на те, що фортеця віддалена від кордонів Росії, а її оборонні споруди не захищають головних у Києві воїнських закладів, зважаючи на недостатні розміри фортеці, в ній не вистачало місця ні для госпіталю, винесеного далеко за її межі, ні для артилерійського подвір'я. А приміщення "Арсеналу", хоч і розташоване всередині самої фортеці, але воно височіє зовсім відкрито й настільки перевищує вал, що верхній поверх його повністю відкрито для пострілів ворожих гармат. Виходячи з вищезазначеного, він пропонував знищити мости біля воріт фортеці, насипавши замість них земляні насипи і зробивши таким чином у воротах доступнішим вхід до всієї цієї території, здати місту кам'яні казарми, втім не рушити самих оборонних споруд, які б у разі наступу ворога стали б в нагоді й прикривали б переправу через Дніпро. В цілому ці думки поділяв і Особливий комітет, створений по завершенню Вітчизняної війни для розгляду оборонних можливостей фортець заходу Росії, який запропонував взагалі виключити Києво-Печерську фортецю зі штатних фортець Росії й перетворити її на фортецю-склад[214].

Проте такі висновки Комітету не поділялися великим князем, братом царя Олександра І Миколою Павловичем, який був куратором Інженерної частини в Імперії і наполягав на важливому стратегічному значенні Києва як головного оборонного пункту на південно-західній арені майбутніх можливих військових дій. Виходячи з того, що у XIX ст. південно-західний стратегічний напрям стає першорядним для країни, він доручив генерал-майору Жианоті, до речі своєму колишньому викладачу фортифікації, скласти новий проект посилення Києво-Печерської фортеці. Є дані, Жианоті перебував у Києві лише тиждень, щоб на власні очі пересвідчитись у вадах фортеці. Згідно з його пропозиціями, слід було зрити цілу низку земляних споруд, зокрема й бастіони, закладені ще Петром І, при чому безумовно підпадав під знесення й цілий ряд навколишніх будівель, зокрема Військово-Микільський монастир і 1157 будинків. Крім того, на південному-за-

ході від фортеці, на його думку, слід було побудувати ще цілий ряд оборонних споруд: два люнети, вісім набережних полігонів з кам'яними ескарпними та контрескарпними стінами на схилах Дніпра, величезні кам'яні двоповерхові військові будівлі на ділянках засипаних ровів тощо. Вартість робіт оцінювалася приблизно в 100 млн. крб.[215]

В експертному розгляді проекту, розробленому командиром Київської інженерної команди, полковником Розенмарком, було відзначено величезні збитки, які в разі прийняття проекту Жианоті, було б нанесено місту та його мешканцям. Відзначалося, що Жианоті не врахував особливостей місцевого рельєфу – *"проект у міркуванні до місцевості некорисний,* геологічні, гідрогеологічні й геоморфологічні «умови ускладнять та здорожать роботи й *"жоден інженер, який цінує повною мірою свою репутацію... не в силах його в точності виконати".*[216]

Було розроблено й низку інших проектів модифікації Києво-Печерської фортеці. Два окремих проекти реконструкції Київської фортеці були представлені 1818 р. генерал-майором Форстером[217]. У першому з них передбачалося до існуючих Печерських укріплень добудувати *"три окремі укріплення, з яких одне велике на Васильківських висотах, а два інші між Печерською фортецею та старим Києвом"*[218]. Другим – обнести новими укріпленнями весь Старий Київ (крім Подолу), а на заході та півночі побудувати два нові кронверки – великі напівкільцеві за формою укріплення[219]. У проектах наводився досить детальний аналіз місцевості, на якій розташовувалася фортеця і певним чином підсумовувалося становище, що склалося на початок XIX ст.: *"Взагалі обриси фортечних верків* (загальна назва зовнішніх земляних та кам'яних укріплень фортець – С.П.) *відповідають часу, в якому побудовані, полігони малі, Вірки досить тісні й хоч профілю досить високого, тим не менш Арсенал оними надто мало прикритий, так що при сучасному розташуванню верків він з віддалі легко може бути пошкодженим. Перебудувати цю фортецю за сучасним зразком дуже не вигідно, тому що полігони малі і вони лише внутрішнє місце захищають. А знищити монумент з часів Петра Великого для будування іншого, який (не враховуючи затруднень та майже неможливості побудови) самі ті ж недоліки буде мати, ще збитковіший"*[220].

1816 р. із станом Києво-Печерської фортеці ознайомився Олександр I. Це був його перший приїзд до міста за всі роки царювання. У вересні після завершення роботи Віденського конгресу, він, навідавшись передусім до спаленої 1812 р. Москви, прибув до давньої столиці Русі поклонитися київським святиням. Зупинившись ненадовго на лівому березі Дніпра, напроти Наводницької пристані у так званому Червоному трактирі, імператор деякий час милувався краєвидом

Лаври та Києва і вже в сутінках переїхав на правий берег і піднявся до Києво-Печерської лаври. Незважаючи на бажання Олександра I уникнути будь-якиї урочистих зустрічей з боку громадянської та військової влади, розпочали бити в дзвони в усіх київських церквах. Натовп вітав імператора-переможця, коли той, вийшовши з карети, слухав промову митрополита. Після короткої літургії в Успенському соборі він поїхав у підготовлений для нього приватний будинок Оболонського, обраний місцем перебування імператора тому, що Царський палац був щойно відремонтований після перебування у ньому кількох сотень полонених саксонців під час і після війни 1812 р. Серед полонених, які перебували в палаці розповсюдилася якась хвороба, від якої померла значна кількість бранців. Померлі були поховані у т.з. Саксонській могилі неподалік від Кирилівської церкви. Оскільки у відремонтованому палаці ще ніхто не перебував, вирішили не ризикувати здоров'ям імператора й оселили його в приватному будинку.

Наступного дня Олександр I побував на літургії у Софійському соборі, поспілкувався з митрополитом Серапіоном і ввечері інкогніто відвідав у Києво-Печерській лаврі відомого своїм благочестям сліпого схимника-ієромонаха Вассіана, якого лише повідомили, що о восьмій годині вечора його відвідає князь Волконський. Цар прибув до сліпого вчасно. Між ними відбулася розмова, наприкінці якої, згідно з опублікованими матеріалами, врешті-решт Олександр I відкрився схимникові хто він є насправді, й посповідався[221].

Перебуваючи у Києві, Олександр I щоденно відвідував київські церкви, знайомився з містом, побував зокрема у Київській академії. Звичайно, вечорами імператор був присутній на балах, зокрема у палаці в корпусного командира, героя Вітчизняної війни 1812 р. М.М. Раєвського. Нагадаємо, що в найскрутніші для російської армії дні, 11 липня 1812 р. під Дашківкою, Микола Миколайович Раєвський особисто повів в атаку на французькі батареї Смоленський полк, причому для підняття бойового духу солдатів разом з ним, попереду російських військ, йшли обидва його сини – Олександр, якому виповнилося 16 років та 10-річний Микола, якого батько спочатку тримав за руку. Олександр підхопив з рук вбитого прапороносця бойовий прапор і поніс його перед військами, які також рушили вперед – французів у цьому бою було розгромлено.

"Раевский, слава наших дней,
Хвала перед рядами,
Он первый: грудь против мечей
С отважными сынами",

– писав В. Жуковський.

10 вересня 1816 р. за Золотими воротами було проведено оглядини трьох полків, що містилися в Києві й які двічі пройшли перед імператором церемоніальним маршем. Того ж дня після обіду Олександр I оглянув споруди фортеці й "Арсенал", а наступного дня ще чотири години знову оглядав фортецю й військовий шпиталь. 12 вересня він залишив Київ.

Мабуть Олександр I, "рятівник Європи", переможець Наполеона Бонапарта, який об'їздив багато країн і бачив найзапекліші та найкривавіші бої й найнеприступніші фортеці, залишився таки невдоволеним станом оборонних споруд у Києві. Слід сказати, що такі ж думки в цілому поділялися в ті роки й найвищим військовим керівництвом Росії. Протидію ним складали, як вже відзначалося, лише погляди великого князя Миколи Павловича, який, не будучи прямим спадкоємцем російського престолу (ним був його старший брат Костянтин – *С. П.*), незважаючи ні на що, намагався здійснювати заходи щодо посилення фортеці у Києві з огляду прикриття нею південно-західного стратегічного напрямку від західних кордонів до центральних губерній Росії (зокрема у 1816, 1817, 1818 рр. розроблялися нові креслення Київської фортеці, виходячи із найновіших фортифікаційних теорій, беручи до уваги зміни в артилерійському озброєнні).

Втім, весь цей період фортеця продовжувала перебувати у досить занедбаному стані. 1818 р. на озброєнні Київської фортеці налічувалося 237 гармат, 38 мортир, 52 гаубиці та єдинороги. Протягом наступного десятиріччя змін майже не відбулося. Адже великий князь Микола Павлович все ж не міг в цих умовах реально впливати на події щодо виділення асигнувань і втілення підготовлених креслень в життя. Протягом 1818-1825 рр. суми, витрачені на фортецю, склали усього 282 800 крб.[222] Відповідно, в останні роки царювання Олександра I фактично ніяких досить значних робіт у процесі модернізації Київської фортеці проведено не було

РОЗДІЛ V

"МИКОЛАЇВСЬКА" (ГОЛОВНА) ФОРТЕЦЯ

Політичний стан в країні після вступу на престол Миколи I

Новий етап у будівництві київських оборонних споруд був пов'язаний із вступом на російський престол великого князя Миколи Павловича, який, як ми вже відзначали, не був прямим спадкоємцем трону. Ним був його старший брат Костянтин, втім, навіть особам царського роду, які змалку готують себе саме для досить специфічної діяльності управління державою, все ж бувають притаманні прості щирі людські почуття. Настав час і спадкоємець російського престолу Костянтин Павлович закохався, закохався у "просту" польську княжну. Це викликало певне напруження в стосунках у родині Романових та взагалі у вищих колах Росії. Адже вибір нареченої для спадкоємця російського престолу був надзвичайно важливою подією в усій європейській політиці. Всі чудово розуміли, що обраниця Костянтина – майбутня російська імператриця. Для кращого розуміння обставин, за яких відбувалися події, а також і значення родовитості та й взагалі дворянської гідності в країні, підкреслимо, що на Русі століттями існувало т.з. місництво. Це поняття за своїм походженням пов'язано із словом "місце". Тобто, фактично це місце, яке за рангом посідала дана родина у владній ієрархії царства Московського, і форми, які все це набувало з часом, іноді були досить дивними. Уявіть собі: Грановита палата у Кремлі, на чолі столу – Великий князь, а на лавах бояри сидять, причому, як їхні прадіди, на тих самих лавках та місцях, так само й правнуки з тих же родин сидять. І він голову під сокиру покладе, а на одне місце далі від Великого князя не пересяде.

Слід, звичайно, брати до уваги, що місництву було нанесено значного удару за часів Петра I: дворянство чи титули надавалися переважно за особливо важливі заслуги, які мала дана особа в державі. Це могло бути: особиста хоробрість у бойових діях, вдале виконання дипломатичних доручень, сміливі кроки щодо розвитку економіки країни тощо. Але як явище елементи місництва, звичайно, не зникли. При російському дворі і надалі були надзвичайно поширені родинні зв'язки, фаворитизм, протекціонізм тощо. І все це продовжувало підтримуватися царською владою, яка залежала від підтримки дворянства, закріплювалося соціальною системою і традиціями на століття та покоління. І за досить складних політичних обставин, які мали місце при російському дворі і на початок XIX ст., "проста"

польська княжна навіть за умов величезного взаємного кохання з особою царського роду, у зв'язку з проблемами престолонаслідування за непростих обставин міжнародних відносин, беручи до уваги надзвичайну складність т.з. польського питання в російській політиці, аж ніяк не могла стати російською імператрицею. І до нестями закоханий Костянтин був вимушений заявити, що престолонаслідування в Росії його не цікавить, після чого таки одружився й поїхав до Варшави (після Третього поділу Польщі 1795 р. вже споконвічні польські землі разом з Варшавою відійшли до складу Російської імперії) Великим польським князем. Щоправда тоді про такі події особливо не розголошували, та й взагалі слід відзначити, що його заяві все ж не надали належної уваги. Все йшло за звичаєм. Молодший брат спадкоємця Микола Павлович всі ті роки залишався генерал-інспектором російської армії. І є певні свідчення, що він досить сумлінно ставився до своїх обов'язків. Так, зокрема за його безпосередньою участю вже на 1818 р. були підготовлені фактично всі основні креслення нової Головної Києво-Печерської (у літературі часто – "Миколаївської") фортеці. Адже Вітчизняна війна 1812 р. справила величезне враження на нього і він добре усвідомлював, що, виходячи із можливих майбутніх подій, слід якомога міцніше укріплювати саме західний напрямок оборони імперії. А Києво-Печерська фортеця мала стати базою, на яку спирався б весь південно-західний напрямок оборони країни. Слід взяти до уваги, що вітчизняна інженерна думка при розробці цих проектів в суто фортифікаційних питаннях в цілому не поступалася найсучаснішій західноєвропейській. Зокрема, при проектуванні Нової Київської фортеці впроваджувалася провідна на той час фортифікаційна теорія цитаделі та фортів, винесених за її межі. Адже подальший розвиток артилерії призвів до того, що цитадель як основна складова частина фортеці, могла бути зруйнована або й взагалі знищена артилерійським вогнем з досить значної відстані – на той час – вже приблизно до версти. Відповідно форти, висунуті вперед по фронту, мали прикривати цитадель власним артилерійським вогнем, не даючи змоги ворогу встановити гармати в межах дальності артилерійського вогню для її обстрілу. Роль цитаделі і мала виконувати заснована ще Петром І Києво-Печерська фортеця, звичайно, також переобладнана згідно з останніми досягненнями фортифікації. Форти ж, які мали прикривати власним вогнем цитадель, ще слід було будувати по великій дузі від берега Дніпра навкруги цитаделі фактично по усьому Печерську. До речі, в Західній Європі в період, коли проектувалася Нова Київська ("Миколаївська") фортеця, було прийнято виносити форти на відстань не далі 400-500 м від цитаделі. До дистанцій, прийнятих на кресленнях Нової Києво-

Печерської фортеці, як ми вже відзначали, на 1818 р., приміром у Франції, як свідчать документи, прийшли лише під час облоги Парижа прусськими військами 1870 р.

І ось, 19 листопада 1825 р., у Таганрозі раптово помирає переможець Наполеона Бонапарта – Олександр І. Вся Росія – армія, дворянство та й сам Микола Павлович присягають спадкоємцю Костянтину. Зокрема, в Києві, згідно з документами, всі стани суспільства були приведені у вірнопідданство імператору Костянтину Павловичу вже 6 грудня[1]. У цей час і надходить відповідь Костянтина з Варшави, що він відрікся і втратив всі права на російський престол. Це викликало значний сплеск у громадсько-політичних колах Росії. Такого на Русі споконвіку не було, щоб хтось добровільно відмовлявся від влади! Як відомо, вирішивши скористатися часом міжцарювання і, відповідно, певного безвладдя, незважаючи на цілий ряд вагань та заперечень, декабристи вивели війська на Сенатську площу. Підтримали їх і в Україні... Так, реформи в країні вже давно назріли, але широкі народні, а в Росії це були переважно селянські маси, з яких, звичайно, походили і солдати – учасники подій, були переважно пройняті щирою вірою в «доброго царя». Незважаючи на те, що російська армія певний час перебувала в Центральній Європі й солдати вже мали змогу ознайомитися з життєвим устроєм розвинутих західноєвропейських країн, вони все ж не дуже розумілися на формах державного устрою. Так, солдати, яких офіцери-декабристи вивели з казарм, просто не розуміли, за яку-таку Конституцію вони вийшли битися на Сенатську площу. І нібито на їхні запитання з цього приводу, не вдаючись у подробиці, їм просто відповідали: "Конституція – це дружина Костянтина!". Ця історія була дуже поширена в російській пресі після придушення повстання. Втім, звичайно, слід пам'ятати, що офіційна провладна преса завжди поливає брудом переможених...

Російський імператор Микола І

"Або до вечора Ви будете царювати, або Ви будете мертві...", – ця фраза одного з

царських генералів часів петербурзьких грудневих подій 1825 року з незначними варіаціями також раз у раз повторювалася в мемуарах та російських газетах. Відповідно, коли повсталі після того, як проти них було задіяно гармати, почали відступ, намагаючись по замерзлій Неві дістатися Петропавлівської фортеці, за наказом Миколи I було відкрито артилерійський вогонь по льоду ріки. Більшість тих, хто намагався дістатися фортеці, пішла під лід.

Наляканий повстанням декабристів на все життя, адже подальше розслідування виявило надзвичайно широкі зв'язки, які мали повсталі навіть в найвищих прошарках країни, закоханий у військові порядки, а інакше сказати у військову муштру, Микола I переважно намагався впровадити їх і в громадянському суспільстві. Саме з цією метою в країні було розширено бюрократичний апарат і у 1826 р. засновано російську таємну поліцію – Третій відділ імперської Його Величності канцелярії. При цьому також було створено регулярну поліцію і значно посилено цензуру.

Подальший процес значного посилення імперських структур влади відбувається після поразки Польського повстання 1830 р., причому особливо це було характерно для західних губерній, до складу яких входило і Правобережжя України. Політика русифікації, яка більш відкрито провадилася на Лівобережжі ще з 80-х рр. XVIII ст., тепер втілювалась у життя по всій Україні у більш систематизованому і всеохоплюючому вигляді. Слід сказати, що Микола I був глибоко переконаний у божественному походженні імператорської влади і, незважаючи на всі прояви реального життя, які заперечували його власному розумінню цього питання, він, "помазаник божий", практично до кінця життя продовжував ставитися до власної діяльності насамперед в плані вищого служіння цьому своєму призначенню. На три десятиліття він, вкрай непоступливий у всіх питаннях, що стосувалися змін в успадкованій ним Російській імперії, фактично, стає одним з найреакційніших володарів у світі, проводячи політику придушення демократичного визвольного та національного руху не лише у власній країні, але й в європейських країнах. Як ми вже відзначали, власним завданням Микола I вважав саме збереження монархії в країні у тому вигляді, як він прийняв її після смерті Олександра I, який все ж замислювався, як відомо, особливо на початку правління, над питаннями визволення селян та зміни державного устрою. У результаті Микола Павлович так і залишився заручником власних уявлень про "вищу" роль самодержавства і, незважаючи на надзвичайну жорсткість імператора щодо проведення державних задумів, їхнє здійснення наштовхувалося на відкриту неможливість втілення їх повною мірою у життя – вну-

трішній стан «Миколаївської Росії» достатньо висвітлено у працях істориків і творах російської та української художньої літератур, літератур інших народів, що входили до складу Російської імперії. Недарма *"від молдаванина до фіна на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує"*[2], – писав Т.Г. Шевченко, називаючи Миколу I у цілому ряді своїх нотаток "гальмом" країни. Найхарактернішим проявом цієї політики було придушення Революції 1848 р. російським козацтвом на території сусідньої Австро-Угорщини. Саме така політика, незважаючи на величезну працездатність імператора, його відданість країні та власним ідеалам, призвела Росію до подальшого стрімкого відставання від провідних європейських країн у економічному та громадсько-політичному розвитку і, зокрема, до військово-політичного краху країни вже під час Кримської війни.

Втім, на початку правління сумнівів в імператора не виникало. Для проведення самодержавної політики в провінції, зокрема в Україні, надсилалися жорсткі, віддані самодержавству адміністратори, характерним представником яких, зокрема у Києві, був Д.Г. Бібіков. Друг і відданий співробітник Миколи Павловича, хоробрий офіцер, який втратив руку у Бородинській битві, Д.П. Бібіков стає діяльним тираном-адміністратором, який всіма засобами провадив у життя монаршу волю. Про діяльність Д.Г. Бібікова в місті протягом десятиліть, навіть після його від'їзду, продовжували розповсюджувати анекдоти, в яких певною мірою відображалися притаманні йому риси. Він всіляко викорінював "польський вплив" в Україні. Втім, слід підкреслити, що у своїй діяльності Бібіков зумів досягти т.з. інвентарів, в яких зокрема визначалися межі прав поміщиків на селянську працю, що надалі, фактично, сприяло скасуванню в країні кріпацтва. Одночасно слід визнати, що він був активним перетворювачем міста, за часів правління якого в Києві з'явилася промисловість. Київ почав упорядковуватися, багатіти й з провінційного міста, яким залишався протягом століть, врешті-решт перетворився на столицю усього Південно-Західного краю.

Безперечно, внутрішнє становище країни позначилося і на армії. Микола I, особисто займаючись проведенням військової політики країни, за спогадами сучасників та на погляд низки пізніших дослідників, дуже часто спирався на думку мало тямущих в цій галузі осіб[3]. Зміни в армії відбувалися надзвичайно повільно, адже службу в ній солдати продовжували нести 25 років, причому нерідко поміщики віддавали до армії своїх селян-кріпаків. Система ж рекрутських наборів залишалася непорушною аж до Кримської війни, хоч вже Російсько-турецька війна 1828-1829 рр. показала кончу необхідність переходу до воїнської повинності, без чого неможливо було вирішення питання

підготовки навчених резервів. Технічне оснащення російської армії і через 2-3 десятиліття фактично залишалося на рівні часів війни проти Наполеона. Військове міністерство не лише через загальну відсталість країни – відсутність технічних можливостей, але й у зв'язку із фінансовими міркуваннями, не відмовлялося від гладкоствольних рушниць. Нові зразки зброї було затверджено в країні в 1848-1852 рр., нарізні ж рушниці почали надходити у війська лише наприкінці Кримської війни. Це ж відбувалося і з артилерією. Російський флот складався з вітрильних суден, озброєних гладкоствольними гарматами. Залізниця, яка з'явилися в 30-х рр. XIX ст., також не одержала достатнього розвитку в країні – на початок Кримської війни в Росії було прокладено лише 986 верст залізничних шляхів, причому на півдні країни не було жодної залізничної лінії[4].

Невипадково, в цих умовах майже виключно саме "парадний" стан бойових частин перед Кримською війною привертав найпильнішу увагу військового російського керівництва. *"Лише незначна кількість генералів розмірковує про своє дійсне призначення, а інші, навпаки, вважають, що досягли усього, якщо їм вдається задовільно провести свій полк церемоніальним маршем перед государем"*, – так характеризували той період в російській армії військові теоретики та історики[5]. Зокрема, М.М. Муравйов відзначав, що перебуваючи, до речі, саме в Києві він особисто склав та подав імператору доповідну записку про незадовільний стан російської армії. *"Записка була представлена, втім наслідків не мала... Государ волів помилятися на рахунок військ й важко було переконати його у протилежному, коли він сам, оглядаючи війська, як би шукав втішання в уявних досконалостях, випускаючи з уваги те, що являє найважливіше"*[6]. Але все це буде краще зрозуміло лише пізніше, через десятиліття, а поки що життя імператора з військовими парадами, на яких гренадери не давали місця сумнівам щодо найвищої боєздатності російської армії, складали надзвичайно важливі державні справи, турботи, й намагання насамперед втримати країну в певному *"доброму прадавньому житті"*. Багато уваги зокрема приділялося *"польському питанню"* і зовсім не в плані демократичного його вирішення, при цьому майже цілковито ігнорувалися назрілі економічні питання, питання розвитку в країні науки, техніки, культури, освіти тощо. *"Ви вчитеся добре,* – сказав, приміром, імператор у промові до студентів відкритого ним Університету св. Володимира під час одного із чергових приїздів до Києва, – *втім цього недостатньо: одна лише наука не призведе до добрих наслідків, мені потрібні вірні сини престолу, мені потрібна безмежна відданість, несвідома і беззаперечна покора; знайте що я суворо буду стежити за вами, і горе тому, хто дерзне захо-*

плюватися..."[7] Таким чином, слід відзначити, що окремі намагання імператора досягти успіху в цілій низці важливих питань внутрішньої політики країни, як то викорінення хабарництва, вироблення урівноважених стосунків між різними прошарками суспільства тощо, що також певною мірою мало місце, були приречені на поразку у зв'язку з тим загальним реакційним напрямком, який він провадив у життя за часів свого царювання.

У галузі військової справи, ставши імператором, Микола I насамперед проводив жорстку фінансову політику. Було припинено фінансування значної частини багатовартісних фортифікаційних робіт в країні і зосереджено зусилля на трьох найважливіших на той час, на погляд тодішнього військового керівництва Росії, об'єктах західного напряму – Бобруйську, Динабургу, Києві. Зокрема, вже одним з перших кроків після ствердження Миколи Павловича на престолі було видане 1826 р., після повернення з Києва, розпорядження, щоб побудова всіх нових воїнських будівель в Києві проводилася виключно виходячи з наміченого загального стану укріплень як їхня складова частина[8]. Слід сказати, що імператор досить наполегливо намагається особисто вникати в зміст майбутніх робіт. Так, прибувши в черговий раз до Києва у червні 1829 р., безпосередньо знайомлячись з містом, як це випливає з особистого листа Миколи I, він 24 червня оглянув фортецю та влаштував черговий огляд військ. *"У Києві я зробив огляд 9-ти зведених батальйонів..., майже всі вони у відмінному стані,..., й рекрути чудові... Я відвідав також київський арсенал, який утримується дуже добре і в комплекті, окрім обложної артилерії, з якої не залишилося більше жодної гармати".*[9] Всі обложні гармати з Києва було відправлено до лав діючої армії, адже вже близько року знову тривала чергова Російсько-турецька війна. Звичайно, вона була виразом агресивної політики російського самодержавства, втім зовні це набувало вигляду боротьби проти Турецької імперії за свободу та незалежність Греції, за які виступила Росія, до речі єдина в той період із європейських країн[10].

Наступного дня, після оглядин Миколою Павловичем фортечних валів та бастіонів, 25 червня, в день народження імператора, було одержано повідомлення про взяття російськими військами після тривалої облоги турецької фортеці Сілістрії. Це було значною перемогою російських військ, зокрема було захоплено до 250 гармат[11]. З цієї нагоди ввечері в місті розпочалася гарматна стрільба з валів поблизу Софійського собору та з бастіонів Києво-Печерської фортеці. На честь перемоги імператор звелів віддати на збереження до Софійського собору один з ключів від фортеці Сілістрія та три трофейні прапори, захоплені під час її штурму. Було також видано наказ відпустити на батьківщину

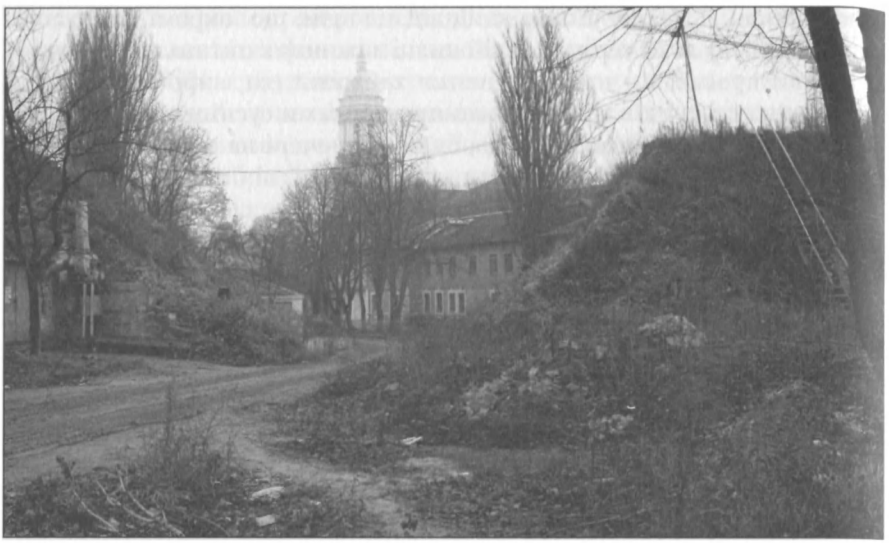

Розритий головний вал цитаделі (куртини)
між Петровським та Успенським бастіонами.
Фото 2006 р.

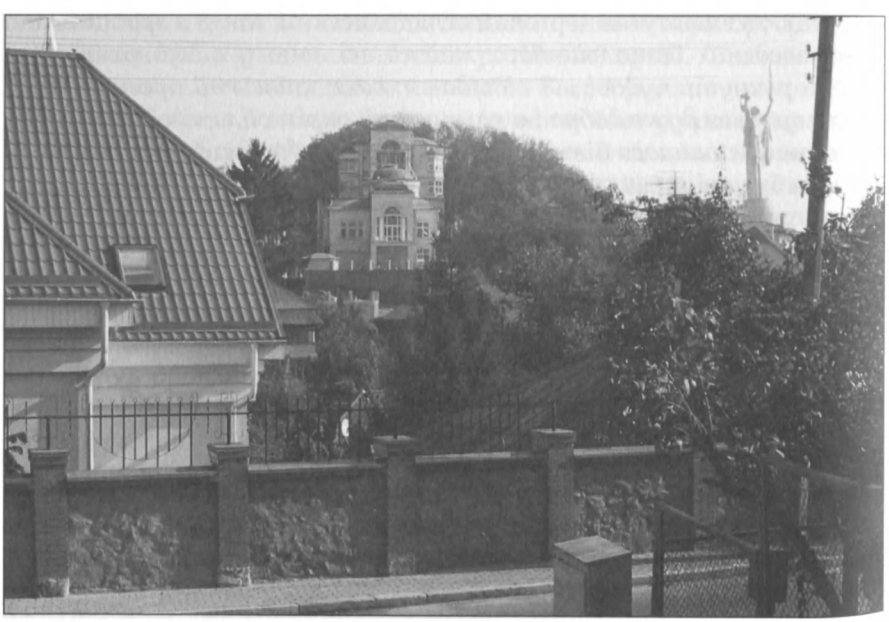

Залишки люнету №2 Києво-Печерської фортеці.
Фото 2008 р.

Колишня апарель Спаського бастіону.
Фото 2006 р.

200 найстарших за віком та сімейних полонених турецьких солдатів, що працювали в той час на фортифікаційних роботах у Києві (1820 полонених прибули до Києва навесні 1829 р. і 21 травня з півдня цитаделі розпочали працювати над насипами т.з. люнетів №№ 1 та 2)[12]. Крім насипки цих, запланованих військовими інженерами ще два десятиліття тому земляних оборонних споруд, військовополонені були зайняті приведенням до ладу та облаштуванням камінням 10 сортій у валах цитаделі, та в ремонтних роботах на взагалі всіх укріпленнях та воїнських будівлях фортеці. 14 липня до міста прибуло ще 500 військовополонених турецьких солдатів, втім, вже в листопаді 1829 р. у зв'язку із миром, який було укладено на той час між Росією та Оттоманською Портою, всіх військовополонених було терміново відправлено на батьківщину[13].

Минуло зовсім небагато часу і Києво-Печерську фортецю було приведено до оборонного стану у зв'язку з Польським визвольним повстанням 1830-1831 рр. На валах та в проміжках між ними було знову встановлено палісади – певну систему закопаних у землю дерев'яних кілків, що мали ускладнювати ворожим військам, особливо кавалерії, підходи до фортеці; на позиції виставлено 91 гармату; в найвразливіших місцях оборони цитаделі влаштовано засіки. Протягом 19 днів, як доповідав полковник Жеванов, було проведено роботи з виправлення

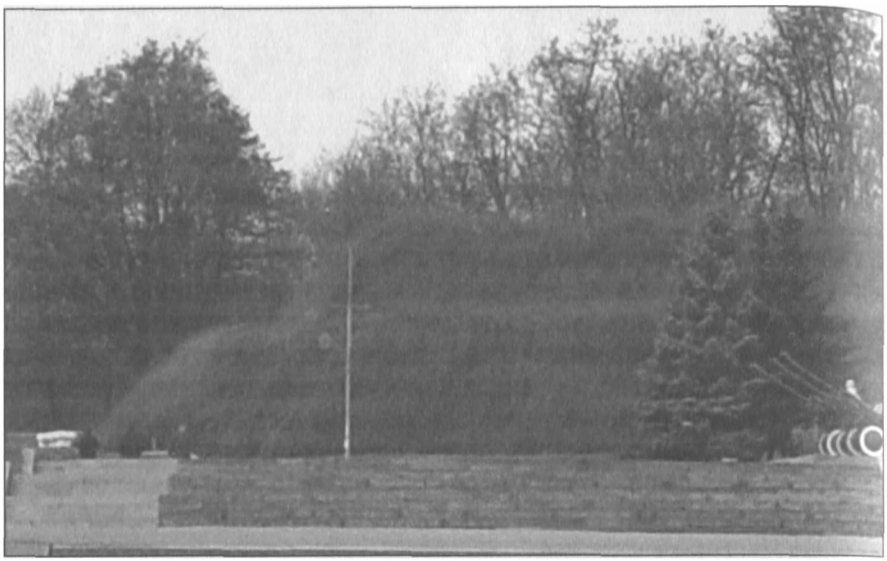

Банкет на Семенівському бастіоні.
Фото 2006 р.

та добудови головного валу, трьох равелінів, контргарда, флеші та люнету при т.з. дальньому ретраншементі[14].

Окрім того, 1831 р. виконувалися допоміжні роботи, також спрямовані на посилення озброєння фортеці: при гласисах (у ровах), при равелінах було додатково встановлено палісад на загальну відстань 277 погонних саженів; по головному валу було відремонтовано близько 60 амбразур; виправлено й присипано до зовнішніх укріплень банкети (насипи у вигляді уступів для розміщення на них стрілків – *С. П.*); переобладнано 13 барбетів (площадок для розташування гармат – *С. П.*) й насипано 6 нових; насипано 60 земляних платформ при амбразурах; у Різдвяному бастіоні було створено бруствер товщиною у 7 футів, виправлено крутості схилів валу, що на той час обвалилися на окремих ділянках тощо[15]. Відповідно для доставки гармат на барбети та валганги було облаштовано додаткові похилі земляні насипи – апарелі.

Втім, приготування фортеці до можливої облоги виявилися марними – незважаючи на певну підтримку ідей повсталих польськими студентами, які навчалися в Києві, та дію на Правобережжі низки окремих незначних загонів, в цілому воно не було підтримано українським селянством, яке добре пам'ятало хазяйнування в Україні польського панства, і до якихось серйозних бойових дій безпосередньо в районі Києва, як відомо, справа так і не дійшла.

Київ у 30-х рр. XIX ст.

На той період, як практично і за часів Катерини II, Київ в цілому залишався провінційним містом із своєрідним напівсільським колоритом – білі хатини були мальовничо розкидані по узгір'ях та ярах серед величних будівель відбудованих давніх і не дуже давніх церков – й надзвичайно важко сприймався мандрівниками як сучасне європейське місто. У ньому зберігалася особлива «громадська» атмосфера: адміністрація, чиновництво, військове керівництво, солдати з Росії, які мешкали у Києво-Печерській фортеці та в Печерському містечку навкруги неї. Частина мешканців, пов'язана здебішого з адміністрацією міста, розмовляли російською мовою, переважна ж частина мешканців – фактично вчорашні селяни, що прийшли до міста на заробітки або мешканців сіл, які розташовувалися на територіях, що потроху "захоплювалися" містом при його зростанні, розмовляла мовою українською. Промисловість у місті лише зароджувалася, частина її через "Арсенал" була пов'язана з виготовленням та ремонтом озброєння й військового обладнання. Крім "Арсеналу", економічну основу міста складали Києво-Межигірська фаянсова фабрика, лісопильні, цегельні, підприємства переробної промисловості, бойні тощо. Спогади та записи з щоденників, в яких відбито життя міста та його сприймання сучасниками, часто-густо вміщувались на сторінки вітчизняних періодичних видань: *"Внутрішність Києва розчарувала мене.* – писав зокрема один з російських подорожніх початку 30-х рр. – І.М. Сбитнєв. – *Величезна кількість хат старих, напівзруйнованих, на Печерську, Хрещатику й Старому Києві... надто спотворює місто. Якщо відняти від нього чудові собори та монастирі, будівлі в фортеці, присутні місця* (на Печерську – *С. П.*), *гімназії й десятків зо два приватних будинків, то Київ залишиться нікчемним містом. Один лише Поділ заслуговує назви дуже порядного міста"*[16].

Цікаво, що на початку 30-х років XIX ст. у Києві ще зберігалися давні вали, які височіли у багатьох місцях Старого міста в районах вулиць Великої та Малої Підвальних, Бульварно-Кудрявської, Обсерваторної, Сінної площі тощо, і були добре помітні, навіть незважаючи на міські будівлі й досить складний ландшафт навколишньої місцевості[17]. Всі ці земляні вали, що колись утворювали укріплення Старого міста в Києві, фактично було знищено із розвитком та розбудовою міста саме в роки правління Миколи І. Так, зокрема, у спогадах про Київ 30-х рр. XIX ст., розповідаючи про давні вали в Старому місті, що збереглися до того часу, П.Г. Лебединцев писав, що починаючи від Андріївської церкви, Старе місто закінчувалося, як і в дні Ярослава, Золотими та Львівськими воротами на заході. З усіх боків його оточував вал, який йшов від Андріївської до Трьохсвятительської

Будівлі під Старим містом у Києві.
Фото другої половини XIX ст.

(Васильївської – *С. П.*) церкви й огинаючи її, спрямовувався косою лінією перед сучасними Присутніми місцями біля Софійської площі по південному боку Володимирської вулиці до Золотих воріт. Від тієї ж Андріївської церкви друга гілка валу прямувала позаду Десятинної церкви, побудованої у 1828–1842 рр. за проектом В.І. Стасова на місці зруйнованої монгольськими загарбниками, по північному краю Старого міста до нинішньої Львівської або Сінної площі, на якій розташовувалися два бастіони у вигляді квадратів з порожниною всередині, а в проїзді між ними висів шлагбаум та збоку стояла хата для військового караулу; втім частина валу на місцевості з боку Житомирської вулиці була вже малопомітна. П.Г. Лебединцев вважав, що це були залишки так званого в літературі "Пробитого валу" (в якому ще у XVII ст. артилерією були завдані руйнування, через які з протилежного боку Хрещатика було видно окремі ділянки Верхнього міста). Далі передаємо зміст спогадів П.Г. Лебединцева без змін на сучасні назви київських вулиць та всієї місцевості. Від Львівських воріт до Золотих йшов прямою лінією найбільш високий вал, який поріс з міського боку великими лісовими деревами. Від Золотих воріт по південному боку гори вал продовжувався позаду Михайлівського та Ірининського провулків, на схід, проходячи в нижньому кінці Софійської та Михайлівської вулиць на гору по сучасній Костьольній вулиці й, пройшовши навкруги Михайлівського монастиря, поєднувався на розі Реального училища, з валом, що оточував церкву св. Василя, але так, що між кінцями валів залишався рів, яким по Боричевому (узвозу – *С. П.*) спускалися на Поділ. Звідси, тобто з площі перед Реальним училищем та Михайлівським Золотоверхим монастирем, йшли два вали – один повз Михайлівську

дзвіницю паралельно огорожі Михайлівського монастиря, залишаючи невеликий проїзд до монастирського подвір'я, а інший проходив ламаною лінією перед будівлею сучасних Присутніх місць, позаду колишньої Троїцької церкви через Софійську вулицю, повз огорожі Софійської й позаду Ірининського стовпа на південний захід на Прорізну вулицю, де поєднувався з валом, що йшов вниз від Золотих воріт[18]. П.Г. Лебединцев повідомляв також, що тоді ще по обидва боки Золотих та Львівських воріт виступали залишки земляних бастіонів. Крім того, у вали були врізані проїзні ворота – на Хрещатику, в кінці Софійської вулиці, де стояв шлагбаум та крита соломою караулка, на розі Михайлівської огорожі й поряд з Андріївською церквою. Перед валами, що були на місці Підвальної вулиці (суч. Ярославів Вал – *С. П.*), був досить глибокий рів, а за ним ретраншемент. Останнім було оточено і всю прилеглу до Львівської площі нагірну місцевість; починався він від південного бастіону Львівських воріт по Бульварно-Кудрявській вулиці (нині вул. В. Воровського – *С. П.*), далі йшов, оточуючи Обсерваторну гору, потім ламаною лінією прямував до північного боку гори на схід, перериваючись трьома ярами, і повертав назад, закінчуючись на початку Вознесенського узвозу. Інший ретраншемент починався по сучасній Прорізній вулиці, перетинав Хрещатик й, піднявшись на Лютеранську гору, проходив по околиці Липок, через нижню частину Кловського яру, потім прямував на Печерську гору за Військовим шпиталем, повз Прозоровські башти та Наводницький узвіз й закінчувався поблизу Васильківських воріт Печерської фортеці[19]. Як ми бачимо, фактично, у першій третині XIX ст., зокрема у Старому місті, вали складали майже цілком збережену оборонну систему, створену у Києві у XVIII ст. у певній частині на основі ще давньокиївських укріплень.

Руїни Золотих воріт у Києві. Літографія А. Рачинського. 1-ша пол. XIX ст.

Саме на той час – початок 30-х років XIX ст. – припадає повторне відкриття в Києві Золотих воріт. Головним ініціатором та ентузіастом цього був чиновник з особистих справ за часів київського генерал-гу-

бернатора К. Лохвицького, який за підтримки генерал-фельдмаршала Ф.В. Сакена доклав чимало зусиль на вивчення історичної документації цієї давньої пам'ятки та пошукові роботи. Значним поштовхом для початку та вдалого їхнього проведення було ознайомлення К. Лохвицького з малюнком руїн Золотих воріт, виконаним серед низки інших з натури в Києві у 1651 р. А. ван Вестерфельдом. Ми вже розповідали, що оригінали малюнків загинули, але низку їхніх копій було випадково знайдено у Петербурзі у портфелі польського короля Станіслава Августа. Малюнок Золотих воріт 1822 р. було надруковано в журналі "Северный архив", що, можливо, й надихнуло К. Лохвицького на пошуки. Слід сказати, що ворота свого часу були засипані надзвичайно ретельно, так що дослідникові довелося добряче попрацювати. Наведемо без змін відомості про те, у якому вигляді явилася враженим нащадкам ця врятована перлина давньоруської архітектури під час розкопок її у 1832 р.: *"Верхня частина склепіння виявилася зруйнованою; стіни будівлі кам'яної з півколонами, що від першого до четвертого стовпа примикають до стіни; дві півколони всередині воріт. Таким же чином і з правого боку всередині воріт така ж відстань між стін з простінками та півколонами має бути, бо з правого боку не зовсім відкрито; попереду воріт... 12 аршин, всередині від в'їзду до виїзду 38 аршин. Стіни й півколони штукатурені, але до цих стін та півколон прибудова помітно зроблена нештукатурена, через що можуть відкритися й віконця, що праворуч та ліворуч закриті. Вся кладка воріт з цегли старої форми, рід посадки й з тесаного каміння, на давньому цементі. Цегла товщиною у пів вершка, довжина 8, а ширина 6 вершків з половиною"*[20]. З приводу подальшого збереження будівлі К. Лохвицький відзначав: *"якщо ця давня споруда через 8 століть залишилася у такій міцності, що ломом не можна відділити цемент від цегли та дикого каміння, то залишки Золотих воріт можуть простояти ще 10 століть при збереженні господарському"*[21]. У той же час дослідник звернув увагу на те, що одна стіна воріт була довжиною 11,5 сажень при довжині фундаменту – 12 саженів, а інша – усього 5,5 сажень. К. Лохвицький пояснював це тим, що права частина воріт з боку "поля" була майже зовсім зруйнована протягом минулих століть. У правій, якщо дивитися з боку "поля", стіні було відкрито 4 напівкруглі віконця з арками або склепінням. Самі вікна були закладені давньою цеглою та камінням. Дослідник проводив подальші розкопки, намагаючись знайти залишки допоміжних приміщень, які мали бути при воротах, але крім низки пам'яток давнини, як: хрест в кругу з фігурами на розбитій шиферній плиті, залізний вінець з ікони, залізні наконечники спису та стріл, зразки сусального золота, яким колись було вкрито купол церкви Благовіщення над воротами тощо, більше тоді нічого віднайдено не було. Всі ці знахідки

були передані К. Лохвицьким до Музею університету св. Володимира. 9 вересня 1832 р. Золоті ворота оглянув Микола І. Він пройшов крізь них із словами: *"Пам'ятка, гідна збереження"*, які в ті часи постійно повторювалися та коментувалися у пресі. Продовжуючи роботи за власні кошти, К. Лохвицький відкрив три вікна, також закладені ще в давнину, на лівій стіні воріт. Втім, в наступні роки між К. Лохвицьким і т.з. Комітетом по розкриттю та збереженню київських стародавностей, що діяв при Університеті св. Володимира й під наглядом якого зберігалися Золоті ворота, почались суперечки. Зокрема, дослідник не був згоден з укріпленням Золотих воріт залізними прутами, для чого робітники з величезними зусиллями два тижні ламали ворота, а потім закріпляли їх свіжим вапном тощо[22].

Слід відзначити, що зміни в місті в ті роки відбувалися досить цілеспрямовано - при цьому потроху зникали залишки давніх оборонних споруд. Караулки та шлагбауми від Львівських (Жидівських) та Печерських (Хрещатицьких) воріт, за свідченням П.Г. Лебединцева, зберігалися до 1835 р., а потім, при новому плануванні Києва саме на місці давньокиївських валів було закладено вулиці – Малопідвальна, Костьольна та Прорізна. Вал навкруги Михайлівського Золотоверхого монастиря було зрито у 1841-1844 рр., тоді ж було засипано й давній Димитрівський узвіз. Так званий Поперечний вал, з якого в урочисті дні відбувалися салюти 101 артилерійським пострілом, було знесено 1854 р., при плануванні Софійської площі під будівлю Присутніх місць[23]. Слід також підкреслити, що розбудова міста, яка почалася у 30-х рр. XIX ст., відбувалася у складній обстановці інтриг у вищих прошарках міської та краєвої влади, зокрема кілька років назрівав конфлікт між командувачем 1-ю армією, фельдмаршалом, графом Ф.В. Остен-Сакеном та губернатором Левашовим, який, як вважав фельдмаршал, у *"фрунтовій своїй старанності"*, надто нищив місто, вводячи у складному гористому ландшафті Києва майже виключно прямі лінії, зокрема за його наказом було вирубано цілі тополині гаї. *"Час його звідси геть;* – говорив Ф.В. Остен-Сакен – *він не піклується про загальний добробут"*[24].

Зміни, що відбувалися у Києві за часів губернатора Д.Г. Бібікова, як ми вже відзначали, друга Миколи І, відбито в літературі, наприклад у низці творів видатного російського письменника М.С. Лєскова, який мешкав у Києві. Зокрема, в повісті "Печерські антики" він писав: *"Я пізнав це миле місто в його дореформеному вигляді, з численними дерев'яними будинками, на розі яких тоді, втім, були вже вивішені так звані "бібіковські дошки". На кожній такій дошці був суворий напис: "зламати у такому-то році".*

Цих нещасних, приречених до зламу будинків було надзвичайно багато. Коли я приїхав до Києва і пішов його оглядати, то "бібіков-

ські дошки" навели на мене раптовий сум та тугу. Дивишся – чистенькі віконця, на них горщики з червоним перцем та бальзамінами, по боках пришпилені білі "фіранки", на дахах туркочуть голуби, і в глибині подвір'їв клопітливо кудкудахчуть кури, і раптом чомусь і навіщось прийдуть сюди якісь сторонні люди і все це зламають... Може статися, що все це було необхідно, втім тим не менш віддавало якимось неприємно безцеремонним та грубим самовластям.

Бібіков, звичайно, був людиною твердого характеру й, може бути, державного розуму, але, я вважаю, якби йому було дано при цьому трохи побільше серця, – це не завадило б йому увійти в історію з більш приємним атестатом.

Старе місто й Печерськ особливо щедро були прикрашені "бібіковськими дошками", так як тут повинно було здійснитися досить значною мірі й здійснилося намічене Бібіковим капітальне "перетворення"..."[25]

Розглядаючи подальші роботи з розбудови Києво-Печерської фортеці, розгорнуті в той період, звичайно, ми не можемо обійти увагою реальні зміни, що відбувалися в місті, саме тому знову вдамося до мемуарів, які несуть відбиток часу і, на наш погляд, надзвичайно яскраво передають риси, які насамперед привертали увагу сучасників і були притаманні вулицям тогочасного міста. *"Побудова фортечних споруд на Печерську й знесення будинків під ці споруди, а рівно для очищення місця перед фортецею, здійснене знищення цілої частини міста (Клова) – ось події київського міського життя, що були предметом жвавих розмов у родинах киян...,* – відзначав один з них. – *Одночасно із зламом Клова й Печерська під фортецю, відбувалося ламання і на Старому місті: звільнювалася площа між Софійським собором та Михайлівським монастирем під побудову присутніх місць замість зламаних на Печерську. У Бібікова була думка взагалі обновити вже надзвичайно «обветшалий» Київ. На Печерську, де й не передбачалося ламати, по будинках строго були заборонені сві ремонти... Незабаром ремонти дозволялися, втім багато клопоту було, щоб добитися дозволу. Але й по усьому Києву в усіх частинах всі будівлі були оглянуті й ветхі з них відзначені з вулиці прибитою дощечкою "призначено до зламання". Але в той час, як поширювалося ламання у центрі міста, місто розросталося за своєю околицею: виникала потроху Нова будівля. Домохазяї, чиї будинки були зламані на Печерську, Клові, Старому Києві одержували ділянки, які утворили величезну частину міста, починаючи від Золотих воріт на Старому Києві й від Бессарабської площі за Хрещатиком. Ділянки відводилися за новим складеним планом, який потроху приводився до виконання... Довше інших будівель залишалася, нічому не заважаючи церква свя-*

тої Трійці, доки не було побудовано нову на "Новій будівлі". На моїх же очах пробивалася вулиця Володимирська, через горби, що оточували місто і виконували на той час призначення фортечних валів, через руїни храму св. Ірини, які я бачив ще у всій їхній обширності... Одразу за Золотими воротами шлях спускався серед валів на галявину зовсім вільну, на поле справжнє, й так полем доходили ми до університету, проходячи повз якихось військових чи інтендантських сараїв-крамниць. Гімназія (1-ша) та Левашовський інститут вже почали будуватися пізніше, а де намічена була Володимирська вулиця було побудовано вже по лінії її один лише будинок (там тимчасово розміщувався Анатомічний театр). Тепер центр торгівлі переносився з Печерська, зруйнованого й спустошеного, де Московська вулиця була свого часу головною вулицею в місті, де зосереджувалася найкраща торгівля разом із лавками східного Сибіру, де також були на той час найкращі лавки в місті, братів Литових, і весь цей міський рух й торгівля тоді вже направлялися до нового торгового русла – Хрещатицької долини, яка з того часу й почала забудовуватися, швидко заміняла свою первісну простоту, своє тихе життя. Зрозуміло само по собі, що розмовам, пересудам в місті у всіх шарах мешканців не було кінця, що в місті мала місце незвичайна робота загального обновлення й пожвавлення й багато хто були живо зачеплені майбутнею долею, особливо де вже висіла ця фатальна дощечка "до зламання". Київ як би знову народжувався, перетворювався, не втрачаючи ще своєї такої незабутньої простоти. Діти слухали всі ці пересуди, розмови: на вустах у всіх було звучне ім'я великого адміністратора Бібікова, перед яким, здається, і діти тремтіли, не лише дорослі, зустрічаючи "безрукого" на прогулянці по вулицях"[26].

Чимдалі місто справді починало зазнавати відчутніших змін. Київ як давня столиця Русі привертав постійну увагу громадськості, правлячих кіл, а також і самого царя. Микола I, який, як стверджується його біографами, п'ятнадцять разів перебував у Києві, що значно переважає кількість візитів до міста інших російських правителів. Безумовно, Київ користувався його особливою увагою не лише як опорний центр на південному заході у військовому відношенні, але й як "Мати міст руських" – давня столиця Русі, видатний центр православ'я, нарешті, значне досить сучасне місто європейської частини Росії. За часів правління Миколи I Київ значно змінився – видатними тогочасними архітекторами тут було зведено цілу низку будівель, що надавали місту новий, більш сучасний архітектурний вигляд. І незважаючи на всі вади "казарменого стилю" в російській архітектурі, достатньо висвітлені та розкритиковані у спеціальній літературі, й нині, як на наш погляд, продовжує прикрашати місто низка споруд "миколаївської

доби" – будівлі колишнього Інституту шляхетних дівчат (Жовтневий палац) (1838-1842 рр.), Університету св. Володимира (1841 р.), Присутніх місць (1854-1857 рр.), Першої гімназії (1850-1852 рр.), Володимирського кадетського корпусу (1856 р.) тощо. На жаль, не дійшов до нашого часу Ланцюговий (або Миколаївський) міст (1853 р.), на той час один з найгарніших мостів в Європі, як відомо, зруйнований під час громадянської війни, пізніше відбудований і остаточно зруйнований в роки Великої Вітчизняної війни. Своєрідним "дітищем" Миколи I залишається й відомий київський пам'ятник князю Володимиру, який багато років є своєрідним символом міста для поколінь киян та українців. Як відомо, в конкурсі на проект пам'ятника брали участь видатні вітчизняні скульптори та архітектори. Втім, жоден з проектів не задовольнив комісію. І врешті-решт саме під тиском Миколи I, який також входив до складу вищезгаданої комісії, фігуру Володимира було взято з проекту скульптора В. І. Демут-Малиновського, а п'єдестал з проекту проф. О. Тона. Всі роботи по виконанню пам'ятника було доручено професорові П. Клодту, автору знаменитих груп *"Приборкувачів коней"* на Анічковому мосту у Петербурзі. Монумент було відкрито в один день з освяченням Ланцюгового мосту через Дніпро 28 вересня (10 жовтня за н. с.) 1853 р. у присутності найзначнішого духівництва та величезної кількості людей.

Розбудова Київської фортеці в першій половині XIX ст.

Досить швидко після ствердження Миколи I на престолі було вжито заходи щодо початку робіт з перебудови київських укріплень згідно з планами, що, як ми відзначали, були розроблені ще на 1818 р. Так, у вересні 1826 р. до Києва *"для зняття місцеположення навколо Київської фортеці"* з Петербурга було направлено інженер-штабс-капітана Бюрго та прапорщика Рейнгардта, а з Бобруйська – інженер-підпоручика Пивоварова[27]. Саме виконана ними зйомка місцевості була задіяна в основі проекту нових укріплень міста. Втім, через низку причин початок будівельних робіт дещо затягувався.

Серед низки проектів розбудови Києво-Печерської фортеці того часу особливу увагу дослідників викликає проект, складений генералом К.І. Опперманом, з урахуванням думок, висловлених рядом військових інженерів у попередній час, спрямованих на вдосконалення вже існуючих укріплень, а також, звичайно, беручи до уваги деякі зміни та напрацювання, що відбулися у фортифікаційній справі в останні десятиліття. В основу проекту було покладено думку про створення фортеці в Києві з цитаделі та ряду окремих фортів, винесених на певну відстань, фактично, артилерійського пострілу від неї, які б у взаємодії з цитаделлю здійснювали захист фортеці як від вражаючого артиле-

рійського вогню ворога, так і від стрімкої несподіваної атаки піхоти та кавалерії. При цьому цитадель – ядро оборони фортеці - складала вся Києво-Печерська фортеця зі святинею Києво-Печерської лаври, яка фактично була її складовою частиною. Форти ж ще мали бути побудовані навкруги по усьому Печерську.

У південно-західній частині цитаделі розташовувалися допоміжні будівлі – казарми, порохові льохи, "Арсенал", будинок генерал-губернатора тощо. Як цікаву деталь часу повідомимо, що навкруги "Арсеналу" після Вітчизняної війни 1812 р. були викладені трофеї цієї, а також кількох турецьких воєн – ядра у пірамідах, гармати, висіли захоплені прапори та штандарти ворожих військових частин. Ось як сприймалося все це перехожими та прочанами, які приходили до Києво-Печерської лаври: *"При наближенні до святих воріт Лаври мене вразили зокрема виставлені навкруги Арсеналу маси бомб та ядер величезного розміру та піраміди з гармат з орлами нагорі та з написами, що вони взяті у турок при взятті фортець Варни, Шумли чи Сілістрії у 1828-1829 рр. Ця військова здобич красувалася тут до 1853 року, а в Севастопольську війну 1853-1856 рр. майже весь цей бойовий матеріал був увезений з Києва і лише нещодавно виставлений, але порівняно у досить меншій кількості".*[28] Пізніше трофейні ключі від ворожих фортець, знамена, ручна зброя тощо було передано до Військово-Микільського собору. Є свідчення, що біля "Арсеналу" залишилися лише трофейні гармати, з приводу чого вже значно пізніше, на початку 90-х рр. XIX ст., тодішній командувач Київським військовим округом М.І. Драгомиров писав в одній з своїх статей: *"Проходячи повз так званого старого Арсеналу, Ви, звичайно, не раз зупинялися помилуватися виставленими біля цієї будови гарматами, й мабуть захоплювалися їхнім художнім оздобленням: карбування дивовижне; і тварини, і фризи, здається навіть квіточки, й чого-чого то на них нема! А калібрів не перелічити; довжина також найрізноманітніша..."*[29]

Розбивка нових укріплень фортеці на місцевості розпочалася 31 травня 1830 р. в присутності самого імператора Миколи Павловича[30]. Звичайно, побудова фактично в центрі міста цілої низки нових значних оборонних споруд передбачала знесення цілого ряду будівель та кварталів, задля чого генералом К.І. Опперманом заздалегідь було складено "План, показывающий какие части города сообразно ныне Высочайше утвержденного проекта укреплений г. Киева могут оставаться, а какие надлежат к сломке по мере возведения новых укреплений, а также и с назначением еспланад вокруг предполагаемых укреплений"[31]. Саме тоді всі постраждалі мешканці, одержавши певну грошову компенсацію, були переселені на вільні ділянки в долині р. Либеді, започаткувавши тим самим нову частину міста, яка пізніше

одержала назву Нова будівля або Латинський квартал[32]. Складовою частиною цих робіт було й певне вирівняння рельєфу верхнього Києва: у Старому місті – біля Золотих воріт, по Володимирській вулиці, Михайлівській площі зрізалися пласти землі і возами відвозилися переважно на Печерськ, де відбувалося основне будівництво укріплень. 10 червня 1832 р. у місті було створено Київський фортечний будівельний комітет,[33] за наказами якого вже з 1833 р. мешканців почали переселяти також на Хрещатик і на схили Старокиївської гори[34]. Звичайно, необхідність в проведенні значних проектно-вишукувальних робіт виникала досить постійно переважно на Печерську і надалі. Так, 1833 р. були затверджені креслення "Часть Генерального плана Высочайше утвержденных в Киеве укреплений с указанием промеров местности и плоскостей, для расположения оных фундаментов каменных башен и прочих смежных им частей", "Генеральный план Высочайше утвержденных укреплений Киева с показанием внутри оных существующих ныне кварталов частных строений и площадей для соблюдения параллельности оных" та ін[35]. Згідно з останнім, протягом 1832-1846 рр. у місті при зведенні фортечних споруд було знесено 533 будівлі[36].

Безпосередній зміст робіт, що виконувалися у місті в той період під керівництвом військового відомства, відбито у т.з. «Літописі Київської фортеці», який досить регулярно вівся фортечним інженерним управлінням: *"Березня 25...* (1830 р. – *С. П.) стверджено проект укріплення Києва, виконання якого ... наказано розпочати 1831 р.*[37] Проектом передбачалося створення на висотах *"при Васильківському шляху"* двох т.з. тенальних укріплень (теналь – система укріплення з двома фасами – ділянками або фронтами, спрямованими у бік ворога, звернене вершиною у бік захисників, що надає змогу захищатися перехресним вогнем – *С. П.*) – Васильківського та Госпітального, пов'язаних гласисом із цитаделлю. У загальній системі оборони фортеці при цьому передбачалася побудова спочатку 8-ми, втім було побудовано лише 5 цегляних оборонних веж, а *"на місці попереднього Південного, або передового ретраншементу вздовж С.-Петербурзького шляху, що проходить поміж Печерською фортецею та Звіринецьким укріпленням, розташувати за спільним гласисом* (над Наводницьким яром – *С. П.) чотири окремі люнети й у Звіринецькому укріпленні влаштувати 5-бічні оборонні казарми з двома бастіонами"*[38]. На північному схилі Наводницького яру, як своєрідний кам'яний ретраншемент, були споруджені казарми військових кантоністів – нині приміщення Військового інституту управління та зв'язку України.

Крім того, оборонна лінія створювалася також північніше цитаделі – вздовж схилу Кловського яру (Казарми на Перешийку, Арсенальні

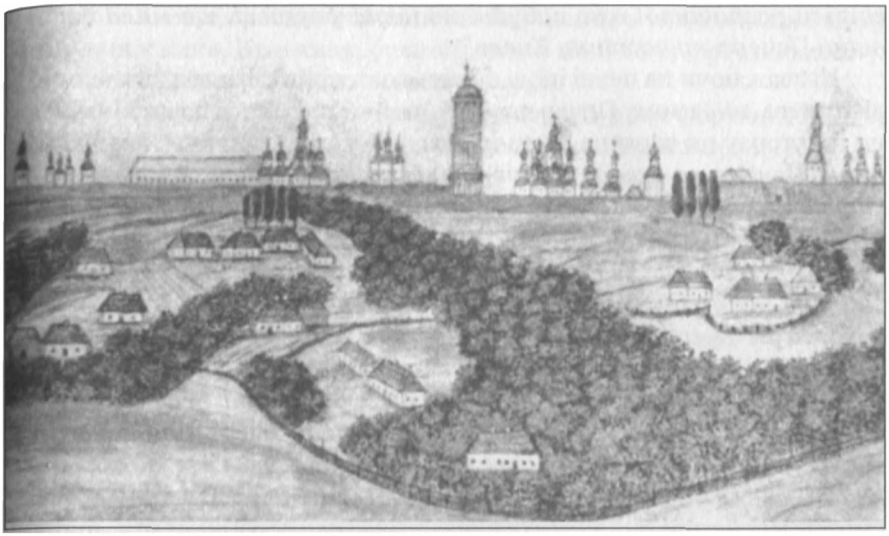

Краєвид з Видубичів на фортецю і Московські ворота. Мал. Де ля Фліза

майстерні – будівлі заводу "Арсенал", Жандармські казарми, "круглі башти", оборонні стіни – *С. П.*), укріплення також будувалися безпосередньо на схилах Дніпра тощо.

Окремі риси загального стану будівництва у місті зокрема відображено у мемуарах П.Г. Лебединцева, який тоді саме приїхав до Києва. Він засвідчував, що вже при в'їзді до міста з Васильківського шляху відчувалася серйозність та навіть певна суворість до всього, що тут відбувалося, виходячи з усвідомлення адміністрацією та військовими надзвичайної важливості цих робіт. *"На нинішньому передмісті Демієвці не було ніяких будівель і вся її місцевість складалася із сипучого піску, через який надзвичайно важко рухалися екіпажі та вози. Праворуч від проїзжого шляху стояли біля струмка військові палатки, безводний млин Києво-Михайлівського монастиря, й солдатики робили вправи у барабанному бої. Гребля через ріку Либідь утримувала великий став на місці сучасних городів* (писано на поч. XIX ст. – *С. П.*). *Перед в'їздом на греблю кордон військового відкупщика оглядав чи немає горілки у підводах та екіпажах, а за греблею стояла караулка з шлагбаумом, де стояв вартовий і вимагав, щоб проїзжі на поштових конях і в пристойних екіпажах пред'являли власні посвідчення в караулці. На Печерській горі виднілося на південь міське кладовище, а на схід велика красива будівля інвалідного дому – з церквою князя Прозоровського, обсаджена тополями. На горі виконувалося руйнування хат і будинків, які підпадали під по-*

стріли розпочатої вже побудовою нової фортеці, що мала оточувати Печерську частину Києва"[39].

Незважаючи на певні іноді досить довготривалі затримки у ході будівництва, на самому Печерську роботи виконувалися досить інтенсивно й потроху ця частина міста набувала нового вигляду: *"Західна частина Печерська складалася тоді з кількох вулиць на місцевості від фортечної башти, що займає нині військова площа,* (мабуть мається на увазі одна з башт Васильківського укріплення – *С. П.*) *військовими складами та військовим шпиталем.... Найкращі будинки Печерська зайняті були вищими військовими чинами та їхніми штабами. По печерських вулицях з ранку раннього та ввечері крокували, окрім військових чинів всякої зброї, роти арештантів з ланцюгами на ногах, так звані каторжні, які містилися в огорожі Великого Києво-Микільського монастиря для виконання робіт з побудови Печерської фортеці; вигляд їхній та звуки цепів справляли гнітюче враження..."*[40] Для пояснення цих рядків слід сказати, що 1832 р. у Микільському монастирі було перебудовано будинок архімандрита, в якому було вміщено 171-го арештанта, а при вході до монастиря було влаштовано кордегардію, в якій також перебували заарештовані, праця яких широко використовувалася при побудові фортеці[41].

Зміни, що тоді відбувалися у місті, стосувалися навіть Липок, де мешкала найбільш привілейована частина мешканців Печерська і усього Києва. При цьому загальне (старе) планування цих вулиць, на яких, як і раніше, мешкала знать, в цілому не змінилося *"...окрім східної місцевості, розташованої зараз між палацом та Микільськими воротами. На цій місцевості, де зараз сквер, стояла велика двоповерхова будова Губернських присутніх місць, обернена фасадом на північ, а попереду нього у вигляді великого квадрата Парадна площа, обсаджена тополями, через яку ніхто на насмілювався ні їздити ні ходити".*[42]

Інші території Печерська залишалися вкрай неупорядженими тому, що тут розташовувалася т.з. еспланада – відкритий незабудований простір перед фортецею. В той же час навкруги фортеці, як і раніше, розташовувалися бідні поселення. Так, з початку XIX ст. на одному з уступів наддніпрянських гір під стінами Військово-Микільського монастиря виникла невелика слобідка т.з. Красниця. У деяких виданнях Красниця ототожнюється з Аскольдовою могилою та з Угорським урочищем. Тут оселювалися відставні солдати-інваліди Київського гарнізону, які будували на гірських терасах білі мазанки, висаджували сади та городи. На думку мешканців, назва селища виникла у зв'язку із красою місцевості, де воно розташовувалося. Поруч проходив т.з. Спаський узвіз, досить крутий для проїзду екіпажів. Всю першу по-

ловину XIX ст. ця місцевість залишалася одним з улюбленіших місць прогулянок киян. Красницю було знесено в 1848-1854 рр. при влаштуванні нового узвозу до Ланцюгового мосту[43].

Майже одночасно із початком робіт з перебудови фортеці до Києва з Могилева було переведено головну квартиру Першої армії (1830 р.) із відповідним переміщенням сюди головного штабу, генералітету, інтендантства, аудиторіату та інших військових комісій[44]. Переведення до Києва значної кількості військ викликало необхідність побудови казарм та нової великої будівлі військового шпиталю (1835–1845 рр.), який мав споруджуватися згідно із загальним планом Києво-Печерської фортеці разом із одним з укріплень – Госпітальним.

Цитадель та форти навколо неї – основні частини Київської фортеці «миколаївської» доби

Як вже відзначалося, основою всієї фортеці, що споруджувалася в Києві, залишалася цитадель в межах закладеної Петром I Києво-Печерської фортеці. Її порівняно незначна територія надалі стала основною вадою фортеці. Втім, якоюсь мірою є зрозумілим намагання влади й авторів проекту максимально використати вже існуючі оборонні споруди. У цитаделі це були насамперед бастіони із допоміжними укріпленнями, поєднані т.з. куртинами (ділянками головного валу фортеці, що розташовувалися між бастіонами), по дузі, що безпосередньо охоплювала територію цитаделі із заходу, починаючись та закінчуючись високим, крутим берегом Дніпра. Бастіони були закладені ще на початку XVIII ст., але у зв'язку із змінами насамперед у технічному обладнанні військ були значно перебудовані, посилені та переобладнані: Павлівський, Спаський, Петровський, Успенський, Кавалерський, Андріївський, Олексіївський, Семенівський, Різдвяний, Олександрівський. Серед інших оборонних споруд, побудованих в той період, виділимо також равеліни (допоміжні земляні оборонні споруди трикутної форми перед ровом для артилерійського та стрілецького посилення куртин – *С. П.*) – Київський, Ново-Київський та Васильківський, два з яких посилювали в'їзні – Київські та Васильківські ворота, а третій – Ново-Київський розташовувався навпроти досить рівної площини на північному заході цитаделі, у напрямку до міста, де пізніше, у другій половині XIX ст., було влаштовано міський іподром (нині – територія Київського водоканалу).

На верхній вирівняній ділянці головного валу – валгангу – за бруствером на спеціально обладнаних площадках розташовувалися гармати, також за бруствером мали розташовуватися піхотинці для стрільби з рушниць у разі наближення ворога.

Теоретично на відстані артилерійського пострілу від цитаделі (на той час він дорівнював приблизно 1,5 км плюс 40 % цієї відстані у разі

План укріплень Києва, затверджений 25 березня 1830 р.

рикошетування[45]) практично – місцями значно далі, до 2,5 км по широкій дузі, кінці якої також спиралися на високий правий берег Дніпра, прикриваючи цитадель із півночі, заходу та півдня, в місті будувалася система фортів чи укріплень Київської Головної фортеці. Ці укріплення в умовах складного рельєфу Києва розташовувалися переважно на узгір'ях і їхні окремі оборонні споруди встановлювалися таким чином, щоб з них можна було контролювати долини та схили, де місцевість штучно розрівнювалася, визволялася від будівель та дерев – тут, на найзручніших місцях для можливої концентрації ворожих військ та початку безпосередніх атак ворога при можливому штурмі фортеці влаштовувалися гласиси. Крім того, сусідні укріплення розташовувалися таким чином, щоб мати змогу взаємодіяти, переважно під час ведення гарматного, а частково і рушничного вогню, підтримуючи одне одного в процесі оборонних боїв. Практично ж значна частина цих укріплень займала широке природне плато на Печерську між двома величезними ярами – Кловським на півночі та Наводницьким на півдні. Укріплення фортеці мали безпосередньо контролювати місцевість

у Києві фактично аж до ріки Либідь. Одночасно південніше цитаделі за Наводницьким яром, як відомо, розташовувалося Звіринецьке укріплення, яке, як і вся фортеця, також мало зазнати певної модифікації.

Основою прийнятої згідно з проектом системи укріплень Київської фортеці, навкруги яких розташовувалися інші допоміжні елементи оборони, були т.з. круглі вежі – однотипні, круглі в плані монументальні споруди з внутрішнім подвір'ям-плацом та типовими гарматними й рушничними та оглядовими амбразурами у зовнішніх стінах. Глибина закладання фундаментів веж сягала 6-7 футів (приблизно до 2 м), товщина стін – до 1,5 м. За первинним проектом, складеним генералом К. І. Опперманом, в укріпленнях Києва навкруги цитаделі мали бути зведені 8 таких веж, проте в процесі побудови фортеці, проект зазнав коригувань і замість вежі №7 було побудовано споруду т.з. Казарм на Перешийку (нині – Київська міська комендатура). Не було побудовано вежу №8 біля Микільського монастиря поблизу колишнього Панкратіївського шляху, ряд інших споруд, наприклад оборонну будівлю казарм між вежами №2 (на пл. ім. Лесі Українки) та №4 (на розі вул. О. Суворова та Наводницької) тощо. Не було здійснено й побудову ще однієї вежі навпроти т.з. люнетів (2, 3) цитаделі (неподалік від Московських воріт), як і другого тюремного замку на південь від оборонної башти №5[46] (Печерський узвіз). В той же час надалі, після початку будівельних робіт, була зведена й не передбачена первинним

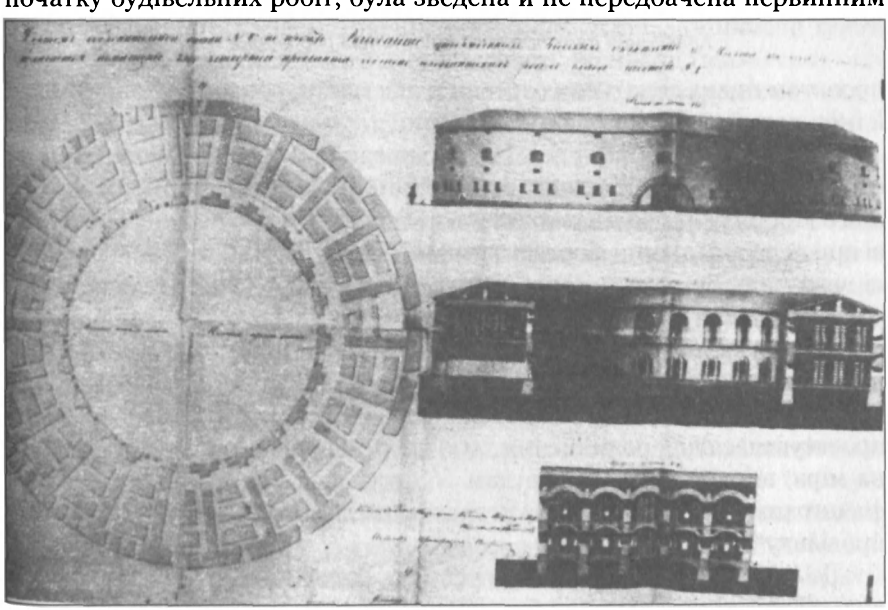

Креслення оборонної башти №8

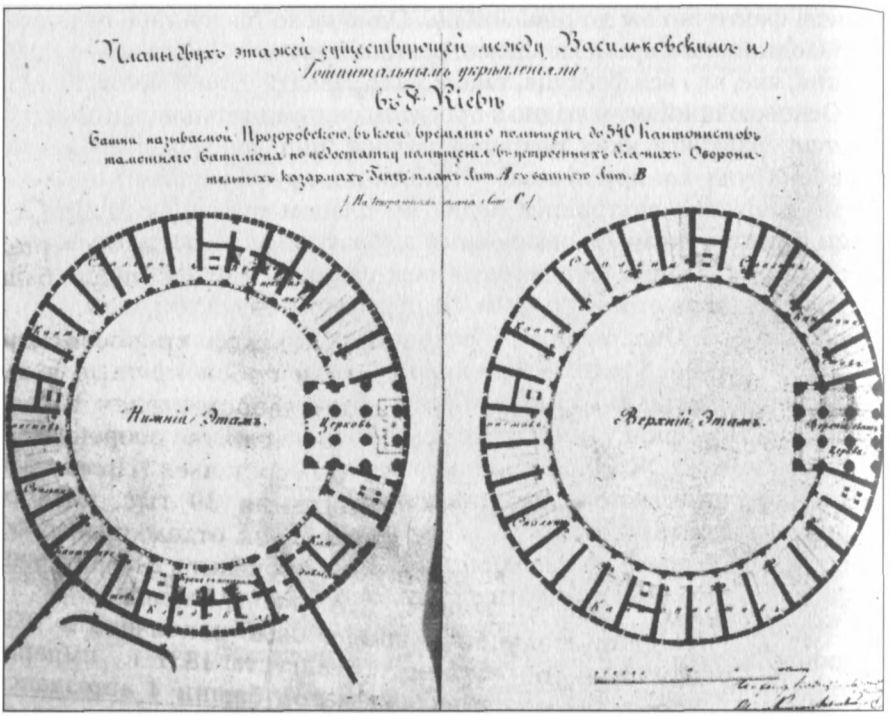

Креслення двох поверхів башти №3 (Прозорівської)

проектом низка додаткових арсенальних майстерень, т.з. Жандармські й інші казарми, цегляні конюшні тощо[47].

Таким чином, лише 5 веж із запланованих 8-ми на вузлових місцях оборони згідно з природним та штучно обробленим й пристосованим для оборони рельєфом навколишньої місцевості, було побудовано в Києві при переобладнанні фортеці за часів Миколи I. Під час військових дій ці вежі мали бути оплотом оборони, на які разом з іншими спорудами укріплень мали опиратися захисники. У мирний час вежі мали використовуватися як казарми, складські приміщення – у бійницях веж було обладнано вікна, систему захисних щитів та інших пристосувань, зокрема врешті-решт так і не побудована вежа біля Військово-Микільського собору проектувалася для розміщення 7500 чвертів провіанту[48] (чверть – хлібна міра, що дорівнювала 8 пудам 26 фунтам жита – С.П.), вежа №5 з фланговими казематами була розрахована на зберігання 30 тис. чвертів провіанту[49] тощо.

До системи фортифікаційних споруд Головної фортеці входили також оборонні казарми, що будувалися згідно з загальним планом. За новітніми на той час теоріями фортифікації такі будівлі мали виконува-

Башта №3 – одна з 8-ми оборонних башт, запроектованих у Києві. Фото 2009 р.

ти роль своєрідних казематованих ретраншементів, замінюючи таким чином в місті ретраншементи давні, земляні. Із споруд такого типу слід виділити казарми військових кантоністів (пізніше юнкерського училища – Військовий інститут управління та зв'язку України), що розташовувалися над північним схилом Наводницького яру, редюїт №1 у Васильківському укріпленні, Північну напівбашту в Госпітальному укріпленні, будівлю військового шпиталю, казарми Жандармського полку, т. з. Арсенальні майстерні, Казарми на Перешийку та низку ін. фортечних споруд[50]. Розглядаючи питання побудови в Києві нових фундаментальних будівель казарм, слід відзначити, що із розбудовою фортеці, із збільшенням її гарнізону приміщень для розташування військ безпосередньо у фортеці не вистачало, війська багато років розташовувалися у міських будівлях, що дуже негативно позначилося на міському бюджеті, відповідно ще 1828 р. місто клопотало щодо виділення суми в 1 млн. крб. на побудову казарм[51].

Важливим елементом всієї системи фортеці були й оборонні стіни, які будувалися в цілому за типовими проектами. Товщина стін сягала 1,5 м, а висота перевищувала 5 м. Цегляні оборонні стіни в Київській фортеці в той період будувалися двох типів – суцільна стіна полегшеного типу, зразком якої може бути стіна навколо Ближніх та Дальніх

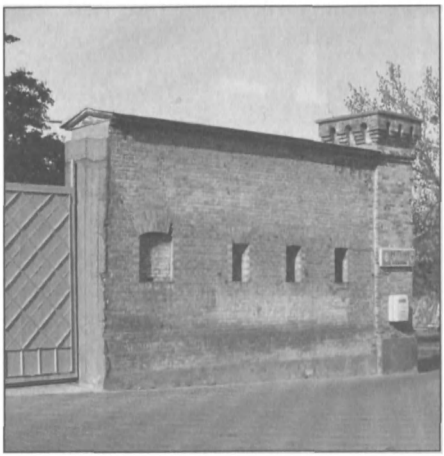

Вціліла ділянка оборонної фортечної стіни на Арсенальній площі. Фото 2009 р.

печер у Києво-Печерській лаврі (безпосередньо у цитаделі) та більш важка оборона стіна, в якій із внутрішнього боку було вбудовано цегляні арочні конструкції, так що кожні три бійниці в стіні відокремлювалися й фактично становили окремий каземат, прикритий спереду, з боків та згори, зокрема стіни саме такої конструкції були побудовані в Госпітальному та низці інших укріплень фортеці.

Прорізи або бійниці для ведення рушничного вогню із зовнішнього боку стіни були невеликою вертикальною щілиною, шириною 10 см і висотою 75 см; вразити стрілка в якій з рушниці або гвинтівки з відстані декількох десятків метрів було на той час досить проблематично. З внутрішнього ж боку стіни трапецієподібна в плані бійниця, проходячи крізь стіну, звужуючись до її зовнішньої поверхні, робилися достатньо широкою (49 см) для можливості огляду та обстрілу прилеглої території на достатньо широкій ділянці як з правого, так і з лівого флангів фронту місцевості перед стрільцем.

Водночас слід відзначити, що в деяких київських укріпленнях бійниці у "важкій" оборонній стіні з цегляними арковими конструкціями з її внутрішнього боку влаштовувалися трохи за іншим принципом – вони прорізалися під різними кутами відносно плану стіни. Бійниці, розташовані поруч, в одній казематованій ділянці були трьох видів: одна надавала можливість оглядати місцевість й відповідно вести вогонь ліворуч, друга – прямо по фронту, третя – територію, що розташовувалася праворуч. Надалі, повторюючись у кожній окремій казематованій ділянці, така система бійниць була розташована вздовж всієї стіни.

За єдиною системою прорізалися в оборонній стіні й амбразури для ведення артилерійського вогню. Широка із зовнішнього боку стіни (ширина 153 см, висота 113 см з напівциркульним завершенням) амбразура спочатку дещо звужувалася як правило до ширини близько 78 см у середній частині стіни, знову розширюючись на внутрішній поверхні стіни (ширина – 94 см, висота – 90 см). Втім, слід відзначити, що амбразури для гармат в стінах, практично маючи ідентичні розміри у внутрішній частині стіни, навіть при фактично однаковій товщині стіни, у низці ви-

падків розширювалися на зовнішній поверхні стіни лише до 116-117 см, тобто кут обстрілу з гармат з такої амбразури був меншим. Таким чином, тип амбразур залежав від конкретної місцевості, яку мали обстрілювати у даному конкретному випадку. Амбразури для гармат у важких оборонних спорудах іноді облицьовувалися гранітними блоками. Каміння для фортеці доставлялося пароплавами по Дніпру.

Важкі оборонні стіни як правило будувалися у рові, що розташовувався навколо укріплення або на окремих ділянках, а також поєднували окремі укріплення між собою. Найважливішими ділянками Головної фортеці, де будувалися оборонні стіни, були проміжок між казармами військових кантоністів і вежею №4 (Наводницькою), рови навкруги Васильківського та Госпітального укріплень, проміжок у Васильківському укріпленні від редюїту №1 до башт №2 та №3 (Прозорівської), рів Госпітального укріплення, ділянці між баштами та будівлями казарм біля Арсенальських майстерень. Тут, в районі Арсенальних майстерень стіни будувалися з урахуванням необхідності захисту схилу Кловського яру, поєднуючи ділянки між Жандармськими казармами та цегляною стайнею, між баштою №6 та стайнями жандармського полку, між баштою №6 та Арсенальними майстернями, між Арсенальними майстернями та Казармою на Перешийку[52] (залишки цієї стіни на Арсенальній площі збереглися й доступні для огляду).

Для побудови цієї складної системи оборони, що мала складатися з веж, казарм, стін, капонірів тощо в Києві було необхідно в значно більших масштабах, ніж раніше, налагодити виробництво будівельних матеріалів, зокрема високоякісної цегли, що і було зроблено на початку 30-х рр. 3 січня 1831 р. за наказом Великого князя Михайла Павловича на території Межигірської фаянсової фабрики було закладено цегельню з казармою для розташування в ній робітників. Тоді ж, у січні 1831 р., відповідальним за влаштування цегельних заводів у Києві було призначено капітана, барона Дальвіца[53]. Наступного – 1832 р. – в місті почали працювати спеціальні цегельні заводи – №№ 1, 2, 3, причому з цегли, виробленої на заводі № 2, того ж року було розпочато побудову двох казарм для робітників. Одну з цегелень також цього ж року було закладено безпосередньо поблизу фортеці – біля печерного узгір'я[54]. 1833 р. було влаштовано цегельний завод у селі Пирогові[55].

Васильківський форт

Будівництво окремих укріплень або фортів, призначенням яких було запобігання споруд цитаделі руйнуванню від ворожого артилерійського вогню, розпочалося із Васильківського укріплення. 30 липня 1831 р. перше каміння тут було закладено в фундамент т.з. Редюїту № 1[56] (редюїт – останнє сховище захисників, мале укріплення, розташо-

ване всередині іншого, більшого, територія якого може обстрілюватися з редюїту – *С. П.*). Ця споруда мала становити стрижень оборони усього укріплення, назва якого походила від напрямку, який воно прикривало – шлях на Васильків. Систематичні роботи зі спорудження редюїту розпочалися з 1832 р. Було виконано забутовку фундаменту редюїту, поставлено цоколь, розпочато заливку фундаменту башти №2, земляні та інші роботи.

Місцевість, на якій розташовувалося Васильківське укріплення, з кінця XVIII – початку XIX ст. була пов'язана із ім'ям видатного свого часу російського військового діяча, фельдмаршала, князя О.О. Прозоровського, адже саме тут розташовувалася його садиба з будинком, заповіданим старим фельдмаршалом на користь військових інвалідів російської армії[57]. За заповітом 1809 р. його було поховано у Києво-Печерській лаврі. 1816 р. його рештки було перенесено до власного будинку на території Васильківського укріплення Києво-Печерської фортеці, заповіданого ним, як ми вже відзначали, на користь військових інвалідів, а із побудовою Васильківського укріплення за волею Миколи I його прах було перенесено до церкви, влаштованій в одній із башт укріплення (№ 3), яка й одержала його ім'я[58].

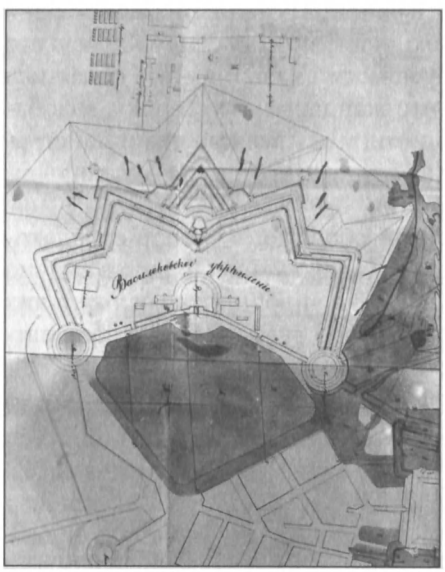

План Васильківського укріплення фортеці

У цій же місцевості, неподалік від Васильківської застави, ще 1817 р. в Києві було побудовано Тюремний замок, відомості про який через низку причин не розголошувалися і який, відповідно, не набув широкої відомості серед громадськості. Дані про тюремні приміщення в самодержавній Росії здебільшого зберігалися у таємниці, а використання цих приміщень для розташування в них аналогічних установ та військових частин в роки Радянської влади робило їх закритими для широкого загалу в наступні роки. Вперше споруди Київського Тюремного замку, як стверджують дослідники, були відбиті на загальному плані м. Києва, складеному відомим київським архітектором А.І. Меленським 1812 р.[59] Побудований за всіма канонами російської фортечної архітектури кінця XVIII – початку XIX ст., Тюремний замок викорис-

Кругла башта (№2) Васильківського укріплення.
Фото 60-х рр. XX ст.

товувався для утримання ув'язнених, кількість яких в країні, беручи до уваги процеси закріпачення самодержавством Малоросії, що нерідко супроводжувалися селянськими бунтами, стрімко зростала.

"Високі кам'яні стіни з воротами похмурої архітектури оточували правильне чотирикутне подвір'я, кожен бік якого мав 50 сажень. Всередині побудовані кам'яні будівлі для мешкання злодіїв..."[60], – такою цю установу бачив М. Закревський в 30-х рр. XIX ст. Двоповерхова кордегардія (приміщення для вартових – *С. П.*), чотириповерхові башти розмірами 8х8 м з цегляними стінами товщиною понад метр, флігель, тюремна церква – все це було оточене цегляним муром також понад метрової товщини і до 6 м заввишки. Із початком зведення Васильківського укріплення приміщення замку заважало будівництву, є свідчення, що навіть піднімалося питання знесення його споруд, втім, врешті-решт, вони вистояли серед будівельних фортечних знегод і ще багато років використовувалися за своїм безпосереднім призначенням – дослідники стверджують, що протягом 1852-1862 рр. кількість арештантів, що перебували тут, досягала 647 осіб щороку. Нового призначення з часом набув і т.з. Прозоровський будинок – колишню оселю фельдмаршала наприкінці 30-х рр. XIX ст. було перебудовано на лазарет при Тюремному замку[61]. Чи діяв в ті роки інвалідний дім, під який заповів ці будівлі О.О. Прозоровський, невідомо. В той же час після побудови Васильківського укріплення Київський Тюремний замок, одночасно як складова частина укріплення, здобував додатковий захист і у разі бойових дій, і під час можливих соціальних заворушень.

Малюнок Т. Шевченка. Васильківський форт

У загальному описі Васильківського укріплення в "Літописі Київської фортеці" йдеться, що воно "*складається з одного капонірного й двох тенальних фронтів та двох крил, що примикають до башт №2 та Прозорівської, що поєднуються горжевою* (тиловою частиною укріплення – *С. П.*) *оборонною стіною тенального розташування, примкнутим до її середини Редюїтом №1*"[62]. В цілому, за проектом, Васильківський форт був типовим для свого часу тенальним укріпленням, на флангах якого були розташовані дві цегляні двоповерхові круглі вежі, поєднані оборонною стіною, валом та ровом досить складної конфігурації. Вежі збереглися до нашого часу. Одна з них (башта №2) і нині розташована на бульварі Лесі Українки в районі однойменної площі. Друга вежа укріплення – башта № 3 – міститься неподалік у глибині кварталу по вулиці ім. М.О. Щорса. Це і є башта, що носила ім'я фельдмаршала О.О. Прозоровського. В єдиній системі укріплення між ними стояв редюїт №1, який і зараз використовується як допоміжне приміщення внутрішніх військ України. Перед цими трьома найзначнішими опорними пунктами розкинулася система укріплень, яка складалася з рову, фортечної стіни, поглибленої у нього, та низки інших фортифікаційних засобів. Рів мав складну конфігурацію – так в районі центрального фронту він, як і все укріплення, мав т. з тенальну побудову. Таким чином, обидва боки валу та рову, в

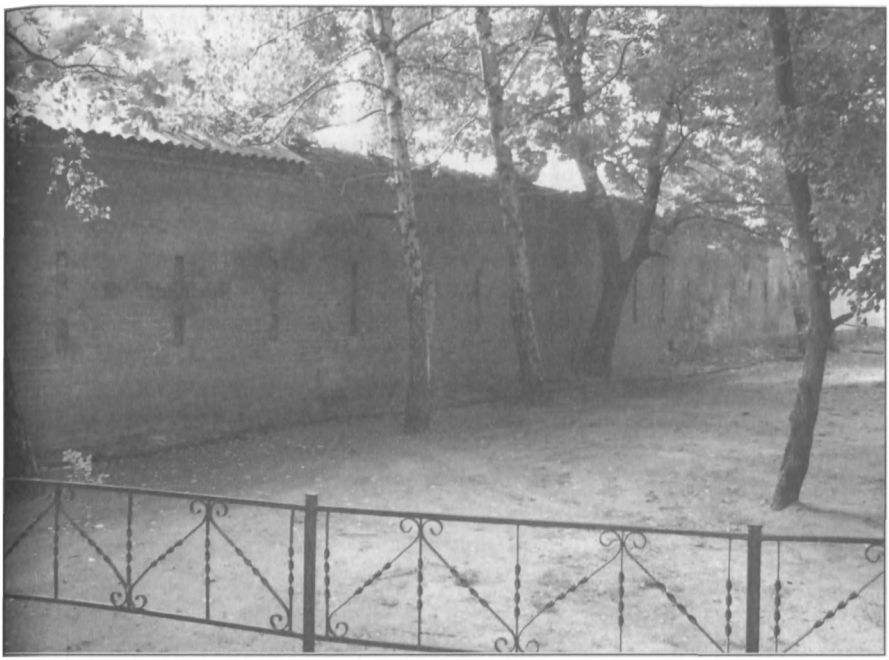

Ділянка оборонної стіни Васильківського укріплення. Фото 2010 р.

якому стояла фортечна стіна, видавалися вперед до ворога, що надавало можливість з того чи іншого крила вести фланговий вогонь по ворожих солдатах, які наближалися б до укріплення у разі його штурму. Фактично в центральній частині укріплення, у вершині рову, де під кутом одне до одного сполучалися два його крила, розташовувався капонір – важка цегляна оборонна споруда із склепінчастою стелею, з якої було можливо вести гарматний та рушничний вогонь як по місцевості, розташованій безпосередньо перед центральним фронтом, так і прострілювати у разі необхідності в обидва боки рів. Перед капоніром розташовувався равелін – земляна оборонна споруда трикутної форми. На флангах оборонна система укріплення, що складалася з рову, валу та фортечної цегляної стіни, також мала тенальну побудову, тобто два крила оборонних споруд розташовувалися під кутом одна до одної з вершиною, відтягнутою в тил. В обох цих вершинах з правого та лівого флангу розташовувалися каземати – важкі оборонні цегляні споруди, пристосовані для оборони. Перед всією цією складною оборонною системою було обладнано гласис – розрівняну, відкриту, трохи похилу в напрямі від укріплення площину, якою мали рухатися на штурм ворожі війська.

Колишній редюїт Васильківського укріплення. Фото 2010 р.

Будівництво Васильківського укріплення було завершено 1840 р.[63] Спираючись на редюїт та дві оборонні башти, система оборони, посилена земляним валом тенальної конструкції з равеліном, капоніром та казематами й оборонними стінами у рові та горжі (тиловій частині укріплення), складала т.з. "лінію вогню" протягом 265 саженів. Система оборони укріплення була розрахована на 2960 рядових (нижніх чинів) та 22 офіцери. Укріплення було розраховане на 205 гармат та у ньому налічувалося 1501 рушниця, що постійно зберігалися у 220 окремих казематованих приміщеннях[64].

Госпітальне укріплення

Опівдні 18 вересня 1836 р. відбулася закладка першого каменю нової будівлі Київського військового шпиталю, навкруги якої на північно-західних відрогах Печерського плато мало бути розгорнуте Госпітальне укріплення[65]. В цілому роботи в місті над цими об'єктами відбувалася досить повільно, порівняно з іншими спорудами фортеці; це пояснюється тим, що в умовах певної обмеженості цегельного виробництва в місті, воно відбувалося фактично паралельно із спорудженням університету св. Володимира, закладка головного корпусу якого відбулась 31 липня 1837 р.

Слід підкреслити, що наявність шпиталю у фортеці було обов'язковою умовою її успішного функціонування, т.я. скупчення значної кількості військ під час облоги вимагало надання солдатам

і офіцерам у разі поранення швидкої та дієвої медичної допомоги. В той же час незначні розміри самої цитаделі не давали змоги розташування тут належно обладнаного шпиталю, і це фактично за весь час існування фортеці з Мініхових часів неодноразово відзначалося оглядачами та інспекторами. Спеціальне рішення Сенату про побудову шпиталю у Києві було прийнято ще 1755 р.[66] Для нього було виділено місце поза цитаделлю на певній відстані від неї, на верхівці Черепанової гори. Втім, у зв'язку із низкою об'єктивних причин, а, фактично, через відсутність фінансування, що пов'язувалося мабуть відсутністю протягом досить значного часу в районі Києва воєнних

Фасад військового шпиталю.
Фото 2010 р.

дій, побудова шпиталю в місті надовго затяглася. Щоправда, протягом кількох десятиліть тут було побудовано дерев'яні корпуси, в яких зокрема під час війни 1812 р. одночасно лікувалося до 2000 хворих та поранених[67]. Шпиталь, в якому в той період було організовано діяльність трьох відділень: ломотного, полосного та лихоманочного, діяв виключно як польовий.

Значне збільшення кількості військ у місті, що відбулося у 20-30-х рр. XIX ст., після переведення до міста головної квартири Першої армії, викликало гостру необхідність розширення шпиталю і побудови у ньому нових корпусів. За заздалегідь розробленими кресленнями у

1836 р. на місцевості, ще кілька десятиліть тому відведеній Сенатом, яка включала схил Черепанової гори та відповідно штучно оброблену природну височину на її верхівці, розпочалося будівництво нового цегляного шпиталю на 1500 хворих та Госпітального укріплення навкруги нього. Шпиталь був двоповерховою фундаментальною спорудою, яку у разі необхідності було можливо використати для оборони. Її цегляні стіни були товщиною до 1,5 м, склепінчаста стеля також була викладена з цегли й додатково скріплювала їх. У стінах були прорізані типові, прийняті у фортифікаційній теорії тих часів, амбразури та бійниці. Шпиталь мав в плані П-подібну форму, перед середнім фасадом будівлі було вирито оборонний рів. У центрі фасаду розташовувався проїзд, перед яким було встановлено перекинутий через рів дерев'яний міст. Будівництво шпиталю було закінчено у 1842 р., після чого старі дерев'яні споруди на цій території було знесено. Київський військовий шпиталь одержав 3-й клас згідно з загальноросійським формуляром, у ньому постійно зберігався запас необхідних речей та медикаментів на 15 офіцерів та 800 нижніх чинів[68].

Фактично одночасно, також наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. XIX ст. навкруги шпиталю зводилися інші допоміжні оборонні споруди укріплення. У цілому воно мало в плані форму неправильної підкови, і в його загальній побудові також знайшли втілення типові риси російської фортечної фортифікації середини XIX ст. Згідно із затвердженим 8 вересня 1839 р. Генеральним планом Києво-Печерської фортеці, до Госпітального укріплення було призначено побудувати тенальні оборонні лінії, поєднані капонірами.

По гребеню всієї височини навкруги будівлі шпиталю проходив внутрішній вал, який в цілому, як і будинок шпиталю, мав форму каре. Тут, на барбетах – спеціальних насипних площадках за бруствером нагорі укріплення було встановлено гармати. Вся місцевість навкруги була поділена на полігони і заздалегідь пристріляна. Крутий спуск з височини, яка підносилася над навколишньою місцевістю на 12–15 м, вів безпосередньо в сухий рів, шириною 15-18 м з оборонною фортечною стіною з його внутрішнього боку, за яким розташовувався зовнішній земляний вал, висотою понад 5 м, на якому також могли бути встановлені гармати, і за яким починався "гласис", як ми вже відзначали, відкрита прострілювальна територія, якою мали прямувати на штурм укріплення ворожі війська. Ці оборонні споруди оточували укріплення фактично з трьох боків – південного заходу, північного заходу та північного сходу. Тилова частина укріплення забезпечувалася Васильківським фортом.

Загальна схема прийнятої в той період побудови оборонної системи, яка розглядалася нами у Васильківському укріпленні, певним

Відновлена ділянка колишнього Госпітального укріплення. Фото 2002 р.

чином зберігалася й тут. Цегляна оборонна стіна важкого типу товщиною 1,5 м та висотою понад 5 м, в цілому за типовим проектом, як у Васильківському укріпленні та в низці інших укріплень фортеці, була побудована й тут, у рові, і мала загальний протяг вздовж ескарпу 499 5/7 погонних саженів[69]. Підкреслимо, що в ті часи зруйнувати таку стіну артилерійським вогнем було надзвичайно важко (гармати переважно вели вогонь лише прямою наводкою по видних цілях), в даному ж випадку слід було вести т.з. гаубичний вогонь, щоб ядро перелітало через вал й одразу знижувалося, вціляючи в стіну, спущену глибоко в рів. Але така система ведення артилерійського вогню широкого розповсюдження ще не мала. Таким чином, цепи ворожої піхоти повинні були під вогнем захисників укріплення прямувати по відкритому гласису, долати вал, рів і штурмувати стіну. Подолати ці перешкоди на той час практично можливо було двома способами: нести з собою штурмові драбини і видиратися по них на стіну, або закидати певну ділянку рову т.з. фашинами (уявіть собі: тисяча ворожих солдатів несуть з собою кожен в'язку хмизу, якими й закидається ділянка рову). У свою чергу для протидії атакуючим, які б вже досягли стіни, у ровах розташовувалися капоніри – важкі оборонні цегляні фортифікаційні споруди із

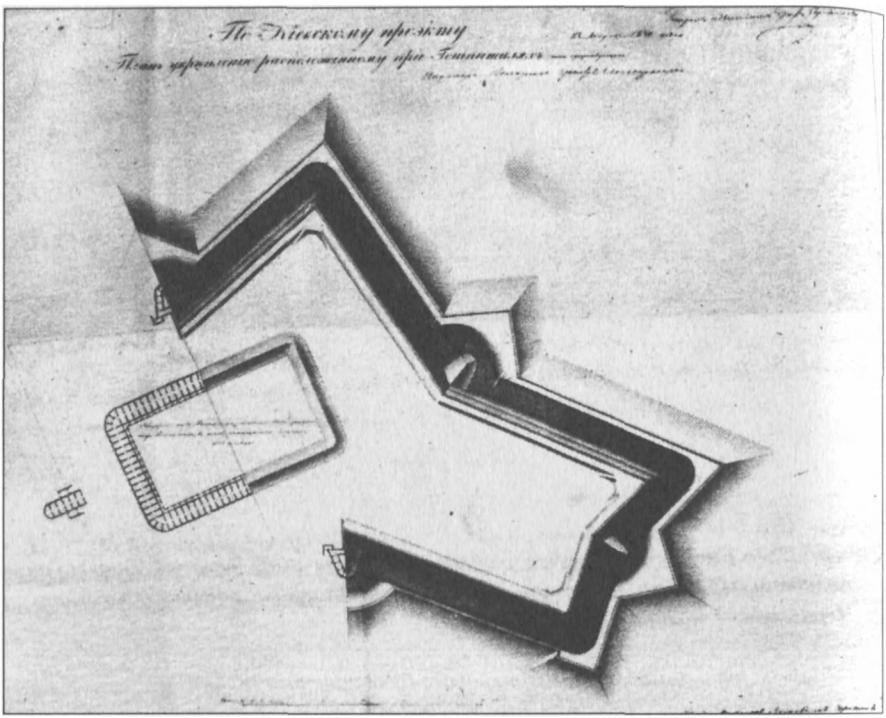

План Госпітального укріплення, затверджений 25 березня 1830 р.

кам'яною склепінчастою стелею для ведення артилерійського флангового або косоприцільного вогню. Чотири капоніри стояли безпосередньо в ровах Госпітального укріплення навкруги височини так, що з них була можливість прострілювати фактично майже весь протяг оборони укріплення з його трьох сторін по периметру вздовж цегляної оборонної стіни, а в разі необхідності й обстрілювати гласис. Один з них, т.з. центральний капонір прямокутної форми у плані, начорно побудований 1843 р.[70], мав захищати Північні (центральні) ворота Госпітального укріплення, які становлять унікальну пам'ятку військової архітектури XIX ст. Ці ворота, побудовані 1843-1844 рр., були цегляною спорудою з арками воріт, двома боковими кордегардіями та двома казематами. У проїзді воріт розташовувалися два бокові виходи для спуску в рів. Перед воротами, як і в Микільських воротах, споруди казарм на Перешийку, був влаштований підйомний міст. Перед Північними воротами, прикриваючи їх, розташовувалася Північна напіввежа – цегляна казематована двоповерхова фортифікаційна споруда (1840[71] – 1842 р.[72]), яка виконувала роль цегляного ретраншементу, що прикривав підступи до укріплення з північного сходу. У Північній напіввежі налічувалося

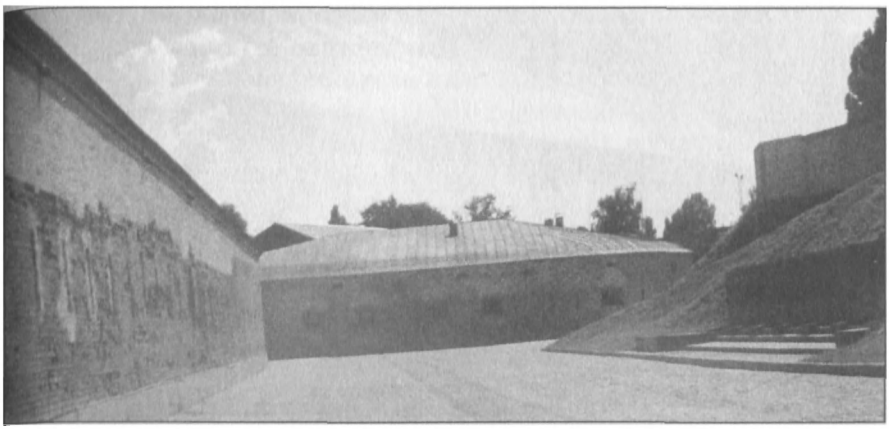

Рів, зовнішній вал, фортечна стіна й капонір

58 казематів, в яких було встановлено 100 гармат та зберігалося 106 рушниць[73]. До речі, саме в цьому приміщенні вже на початку XX ст. містилася Київська військово-фельдшерська школа, в якій навчалися М.О. Щорс, Д. Бєдний, О. Вишня та інші.

Слід відзначити, що в процесі проектних робіт креслення Госпітального укріплення удосконалювалися відповідно із практичними завданнями, які воно мало виконувати. Якщо розглянути й порівняти

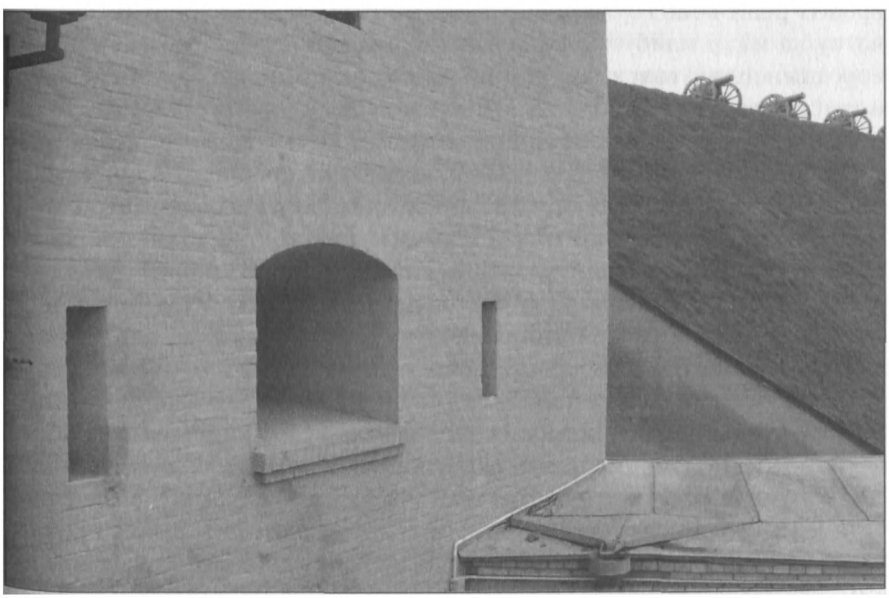

Бійниці та одна з амбразур Головних воріт Київського шпиталю

Косий капонір Госпітального укріплення

креслення Госпітального укріплення 1830 р. і пізніші, згідно з якими врешті-решт воно і було побудоване, в очі впадає по-перше, те, що спочатку на місці майбутнього центрального капоніра перед Північними воротами планувався звичайний капонір, прийнятої в той період в плані форми прямої підкови. Втім, спорудження Північної напіввежі перед ним зробило непотрібним можливість гарматного обстрілу місцевості перед капоніром. Тому тут було побудовано практично напівкапонір, який в плані мав форму прямокутника, що підтримував з одного боку розвідний міст, і гармати з якого мали прострілювати в обидва боки фортечний рів. Крім того, пізніше в процесі проектних робіт виконавці визнали за необхідне побудувати в укріпленні ще один, 5-й капонір, висунутий вперед, за зовнішній земляний вал з метою контролю й у разі необхідності обстрілу з гармат навколишньої місцевості – схилу Черепанової гори, де могли вільно накопичуватися значні маси ворожих військ для раптового штурму укріплення. На цьому найнебезпечнішому напрямі і було висунуто за вал капонір, який у плані своєю формою трохи різнився від загальноприйнятої. Класична форма капонірів у світовій фортифікаційній практиці – пряма підкова. Саме таку форму мають три капоніри Госпітального укріплення та капонір Васильківського укріплення, що також розташовані у ровах. Така форма цих споруд надавала змогу вести фланговий вогонь –

ліворуч та праворуч, а також вільно обстрілювати фронт місцевості попереду. У даному ж випадку якби капонір на Черепановій горі розташували за загальноприйнятим класичним зразком, то гармати його казематів лівого флангу утикнулися б у дугоподібний вигін земляного валу, що огинав один з капонірів (IV полігону), розташований у рові укріплення. Для обстрілу лівого флангу вздовж усього його протягу капонір встановили так, щоб його вісь була не під прямим кутом до валу, тобто трохи косо. З часом його так і назвали Косим. Проникнути у Косий капонір за зовнішній земляний вал на Черепанову гору можливо було через потерну – *"криту підземну галерею, тунель з округлим склепінням"*, прорізану крізь зовнішній земляний вал. Потерни, через які можливо було спускатися в капоніри, розташовані всередині рову, були прорізані і в товщі основної височини Госпітального укріплення. Всередині рову підхід до цих капонірів було додатково прикрито спеціально влаштованими цегляними стінами з бійницями та амбразурами.

Лінія вогню Головного валу Госпітального укріплення складала 560 саженів (близько 1100 м), все укріплення було розраховано на 1890 солдатів, в ньому у разі військових дій мало бути встановлено 355 гармат, та в його 238-ми казематах зберігалося 822 рушниці[74].

Казарми на Перешийку. Казематований верк на схилах Дніпра. Арсенальні майстерні

Трохи пізніше, у другій половині 40-х рр. XIX ст. з півночі від цитаделі також було розпочато будівництво укріплень, які мали бути об'єднані в єдину оборонну систему з Васильківським та Госпітальним укріпленями. Серед них слід особливо відзначити т.з. Казарми на Перешийку – нинішнє приміщення Київської військової комендатури. Будівля була зведена у 1846-1850 рр. за проектом архітектора П. Таманського у вузькому проміжку узгір'я високого правого берега Дніпра, де майже впритул до крутого схилу ріки підходили схили величезного Кловського яру. Безумовно, це було дуже вдале місце для побудови оборонних споруд з метою перекриття шляху із Старого Києва чи з Подолу горами до фортеці на Печерськ. Відповідно будівля, що мала зводитися тут, мала бути надзвичайно міцною та пристосованою для оборони. Недарма в процесі зведення фортеці в ті роки круглу вежу – одну з типових веж, що будувалися в місті, згідно з первинним проектом, було замінено на більш фундаментальну споруду Казарм. Глибина фундаментів споруди за деякими даними сягає до 10 м. На початку будівництва Казарм на Перешийку стався нещасний випадок – через їзду екіпажів неподалік від виритого котловану, від краю урвища відірвалася величезна земляна брила, якою і було засипано 19 осіб нижніх чинів Староінгерманланд-

Казарми на Перешийку.
Фото поч. XX ст.

ського полку, що працювали тут. Звичайно, під час будівництва фортець в Києві нещасні випадки траплялися і раніше, втім завдяки своєчасним діям оточуючих до летальних наслідків нібито справа не доходила. Так, 3 червня 1836 р. під час роботи у Васильківському укріпленні також земляною брилою було засипано 4 рядових 8-ї Єгерської роти Симбірського єгерського полку. Як написано у повідомленні про цю подію у журналі Києво-Печерської фортеці, що вівся фортечним інженерним управлінням, вони "*ще живими були визволені з-під землі*"[75]. Щодо Казарм на Перешийку, незважаючи на всі намагання присутніх врятувати засипаних, живими залишилися лише четверо, інші були відкопані вже без ознак життя[76]. З цього приводу було порушено судову справу, крім слідчої комісії для проведення розшуку було навіть призначено генерал-ад'ютанта Фельдмана, втім, справа, фактично, так і закінчилась нічим.

У плані будівля Казарм на Перешийку має форму трьох сегментів правильного шестикутника довжиною близько 200 м. Будівля триповерхова, висота одного поверху – 15 футів (приблизно 4,5 м)[77]. Стіни будівлі, як і інших таких споруд Київської фортеці, мають товщину до 1,5 м, стеля цегляна, склепінчаста. До торців будівлі примикають прямокутні башти висотою до 18 м. Складовою частиною Казарм на Перешийку, будівля яких різнилася від інших оборонних споруд фортеці того часу багатим художнім оформленням, були Микільські ворота – головний, парадний в'їзд до Києво-Печерської фортеці і в часи її зведення і кілька десятиліть поспіль, який розташовувався по центру

споруди. Із зовнішнього боку Казарми оперізував рів, який йшов далі, до Арсенальних майстерень і поєднувався із Кловським яром. 1847 р. навпроти Микільських воріт у рові було побудовано прямокутний капонір, в якому розташовувалося 9 казематів[78], з амбразур яких рів мав прострілюватися в обидва боки гарматним фланкуючим вогнем. На дах капоніра опирався підйомний міст. 1850 р. на верхній поверхні плоского склепіння капоніру було прокладено бетонно-асфальтові тротуари[79]. Наступного року на шляху перед Казармами на Перешийку було встановлено чавунні надовби, які поділили його на дві проїжджі смуги. 1852 р. було розпочато роботи щодо влаштування ліворуч від кофра (сухого рову для прикриття солдат та гармат – *С. П.*) перед казармою гласиса[80]. Сам двоарковий проїзд Казарм на Перешийку з обох боків та посередині обрамлявся ансамблями з трьох важких колон з бронзовими капітелями коринфського ордеру, на які спиралися арки та склепіння проїзду. Металеве оббиття воріт прикрашало литво із зображенням левових масок, перед пілонами воріт було встановлено металеві, також художнього литва ліхтарі. За спогадами цілої низки

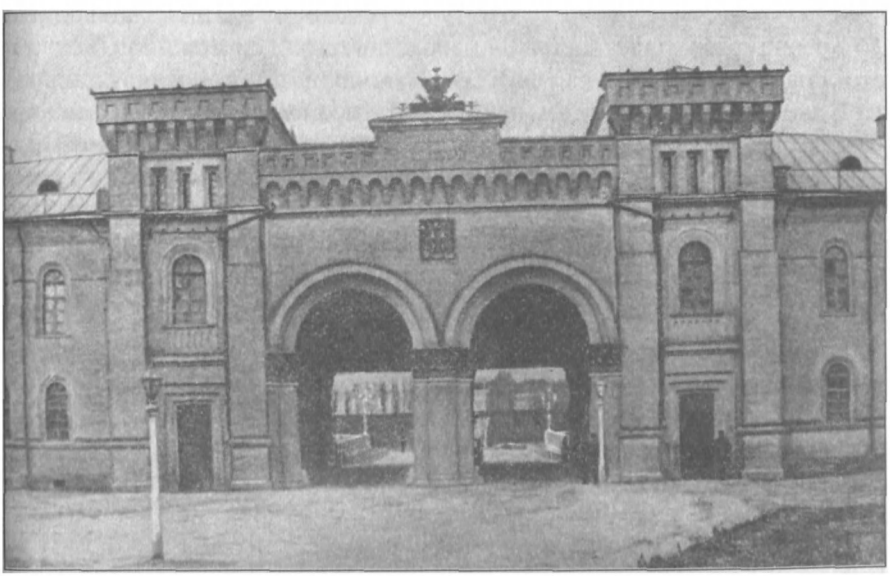

Микільські ворота фортеці.
Фото кінця XIX ст.

осіб, міст, арки воріт, колони, караул, двоголовий орел та державний прапор Росії встановлений над воротами і всією спорудою, справляли величезне враження на кожного, хто потрапляв через нього до внутрішньої частини фортеці.

Казарма на Перешийку містила 87 казематів, розрахованих на 500 солдатів та 12 офіцерів. У споруді мали бути встановлені 133 гармати та зберігалося 137 рушниць[81]. У пізнішій літературі ця будівля досить часто носить також назву "Понтонні казарми" – від Саперної бригади, переведеної до Києва вже пізніше, напередодні першої російської революції.

На дніпровим схилом практично під Казармами на Перешийку було побудовано також унікальні споруди оборонного призначення – т.з. Верхню (1853–1855) та Нижню (1855) напівкруглі підпірні стінки, що спускаються майже до Набережного шосе. Споруда між ними довгі роки вже в післявоєнний час була відома киянам як Зелений театр на дніпрових схилах. Підтримуючи схили, під укріпленнями, розташованими на вершині плато, ці стіни, фактично, були кількаповерховими кам'яними фортами, в яких мав міститися окремий гарнізон, а також мали стояти гармати – в стінах, як і в інших оборонних фортечних спорудах були прорізані амбразури для ведення артилерійського та рушничного вогню. 12 казематів, що розташовувалися тут мали містити 41 гармату[82]. Тут же було влаштовано водогін до Арсенальних майстерень. За необхідності звідси можливо було обстрілювати й ворожі суда у разі їхньої появи на Дніпрі. Внизу навпроти Нижньої підпірної стіни, на березі Дніпра були побудовані кам'яні Подільські ворота (не збереглися), з яких мав контролюватися підхід до фортеці берегом Дніпра, а також підходи до Миколаївського ланцюгового мосту, який мав стратегічне значення, поєднуючи фортецю на правому березі Дніпра з Лівобережжям.

Верхня підпірна стінка. Фото 2003 р.

Слід відзначити, що практично весь час існування Києва проблема сполучення міста з Лівобережжям набувала величезного значення. Століттями ще з часів Давньої Русі Дніпро захищав зі сходу Київ від нападу кочівників. З іншого боку, це була серйозна перешкода і для давньоруських військ, які в ряді випадків, перебуваючи на лівому березі, не мали змоги прийти на допомогу місту, обложеному ворогом. Особливо гостро проблема сполучення Кие-

ва з центральними губерніями Росії постає у XVII ст., після переходу міста під юрисдикцію Москви. З початку XVIII ст. трохи південніше Києво-Печерської фортеці діє Наводницький наплавний міст. Він обслуговував декілька поколінь і фактично був паромами, що складалися з досить товстих колод, над якими було зроблено настил з дошок. Звичайно, все це було збите, як говориться, "на живу нитку", а разом з тим перешкоджало й судноплавству. Так, кораблі біля Києва мали змогу проходити Дніпром лише в певні години, коли міст спеціально розводили. В той же час значні постійні роботи, пов'язані з будівництвом і утриманням фортеці, зростанням економіки країни потребували безперервного сполучення між Києвом і центральними районами Росії.

Нижня підпірна стінка. Бійниці для ведення рушничного вогню та облаштування виходу до Подільських воріт. Фото 2008 р.

Оборонна споруда на березі Дніпра. Фото кінця XIX ст.

Все це призвело до рішення, прийнятого Миколою I, про будівництво на місці колишньої Спаської переправи, (приблизно навпроти Аскольдової могили), Ланцюгового мосту за проектом і під керівництвом англійського інженера Чарльза де Віньйоля. За його кресленнями в Англії (в Бірмінгемі) були попередньо замовлені всі металеві частини, які разом з необхідною для виконання робіт технікою були доставлені до Одеси на 16 пароплавах, звідки чумаками на волах все було перевезено до Києва. Роботи тривали з 1848 по 1853 рр. Новий міст – "окраса Києва", довжиною 777 м, шириною – 16 м, спирався на берегові устої та 5 мурованих "биків", кожен з яких завершувався цілою архітектурною спорудою – цегляною аркою, які зв'язувалися могутніми металевими ланцюгами. По краях мосту були прокладені тротуари.

Для проведення робіт на обох берегах Дніпра були побудовані майстерні, з яких на лівому березі пізніше виникло селище Передмостова слобідка. Роботи виконувалися виключно вітчизняними робітниками, які зуміли подолати значні складності, що виникли під час будівництва "биків" у зв'язку з тим, що безпосередньо перед ними поєднувалися дві стрімкі течії – фарватеру Дніпра та Чорторий. У процесі будівництва зокрема довелося вирішувати проблеми відсмоктування води, для чого в дно було вбито подвійний ряд паль і проміжки між ними були засипані глиною. Вже після цього в клітини, що утворилися, було вбито близько 3 тис. паль, на які було покладено гранітні фундаменти, які, в свою чергу, тримали цегляні бики. Після побудови Ланцюговий

Ланцюговий міст.
Фото кінця XIX ст.

міст, за свідченням сучасників, один з найгарніших мостів Європи – був важливим стратегічним елементом в усій системі оборони Києва та Середнього Придніпров'я.

В єдиній системі оборони з Казармами на Перешийку, фортом на березі Дніпра – Верхньою та Нижньою підпірною стінками та Подільськими воротами на північ від цитаделі були побудовані нові Арсенальні майстерні – важка цегляна оборонна споруда, з якої мала контролюватися місцевість усього схилу Кловського яру до Круглої башти № 5 (Печерський узвіз, 16) та гласису, що проходив звідси до споруд Госпітального укріплення. Проект будівлі, в якій, як і в усіх спорудах того часу на Печерську навіть жилого та громадянського призначення, що зводилися Військовим відомством, спостерігалися типові риси оборонної архітектури, було затверджено 3 травня 1848 р.[83] та втілено в життя у Комітеті для зведення будівлі Санкт-Петербурзького Арсеналу. Автором загального проекту будівлі є архітектор Геміліан[84], фасад будівлі було розроблено полковником Черником[85]. Будівництво здійснювалося під керівництвом командира Київської інженерної команди, інженер-полковника Клименка[86]. Арсенальні майстерні були приземкуваті, переважно двоповерхові фундаментальні споруди з товстими понад метрової товщі стінами, з бійницями у зовнішній бік від фортеці для ведення гарматного та рушничного вогню. Згідно з проектом, у казематах будівлі на всьому її протязі мало бути встановлено 126 гармат та постійно зберігалося 200 рушниць[87].

Перший камінь фундаменту Арсенальних майстерень було закладено в присутності Великого князя Костянтина Миколайовича (а за деякими джерелами – імператора Миколи I[88]) 27 травня 1850 р.[89] Роботи здійснювалися надзвичайно швидко. Наступного року вже фактично повністю були зведені стіни будівлі. У повному обсязі будівництво було завершено 1852 р.

Відповідно до призначення укріплень було розплановано та розчищено місцевість перед спорудою. Того ж 1852 року між Арсенальними майстернями та Казармами на Перешийку було зведено й фортечну стіну, залишки якої й посьогодні можна бачити на Арсенальній площі[90].

Невдовзі в майстернях почав діяти завод "Арсенал". Робітників та значну частину тогочасного обладнання в середині 50-х рр. XIX ст. під час Кримської війни було переведено сюди зі старого "Арсеналу", розташованого в цитаделі, навпроти Києво-Печерської лаври. У "новому" київському "Арсеналі", вперше в місті у 1856 р. було встановлено парову машину для подачі води з глибинних джерел, що ґарантувало наявність води у фортеці у разі облоги, а надалі вона вже самопливом по кам'яних трубах подавалася у місто. Слід також відзначити, що трохи пізніше весь комплекс оборонних споруд в цій частині Печерська

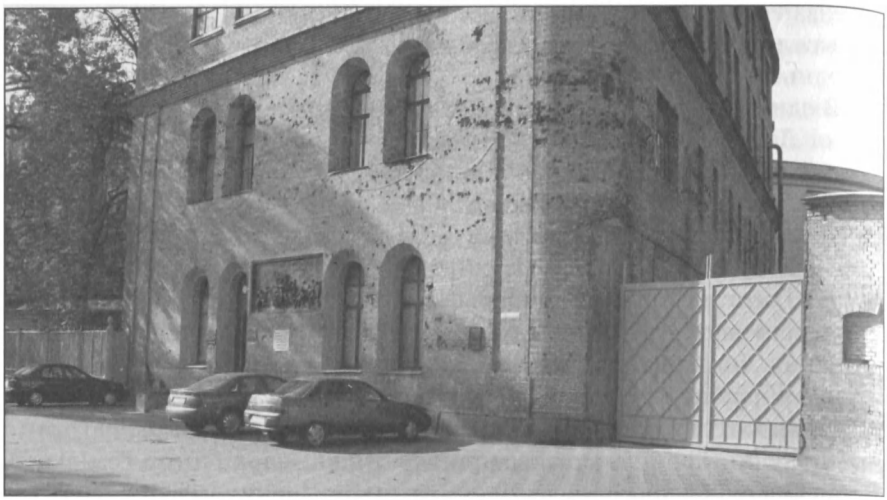

Будівля Арсенальних майстерень.
Фото 2009 р.

одержав неофіційну назву Миколаївський форт Києво-Печерської фортеці. Місцевість поруч в напрямі Клову, Собачої стежки мала була контролюватися двома круглими оборонними вежами, які й сьогодні можна бачити на території заводу (башта № 6) та по Печерському узвозі, 16 (башта № 5) та низкою допоміжних військово-оборонних споруд (т.з. Жандармські казарми, розраховані на утримання оборони 550 солдатами з 74 гарматами, 284 рушницями у 87 казематах[91], будівлі окремих цехів заводу, між якими були також побудовані типові цегляні оборонні стіни тощо).

Загальна система оборони фортеці на 40-ві рр. XIX ст.

Таким чином, розглядаючи план Києво-Печерської фортеці цього періоду, слід відзначити, що цитадель та Звіринецьке укріплення поєднувалися фактично в єдине ціле з Васильківським та Госпітальним укріпленнями оборонними лініями, які розташовувалися над Наводницькими та Кловським ярами. З півдня цю лінію складали спочатку люнети – високі земляні насипні оборонні споруди з бруствером по верхній кромці, на яких була влаштована артилерія. На захід від них на схилі Наводницького яру розташовувалися казарми військових кантоністів, в яких нині розміщується Військовий інститут управління та зв'язку України, Цегляний ретраншемент казарм, у яких налічувалося 144 каземати, був розрахований на 1835 солдатів та 4-х офіцерів, на озброєнні яких було 104 гармати та 208 рушниць, мав складати лінію оборони протягом 180 саженів[92].

Поруч, прикриваючи шлях по узвозу до Наводницького яру, було побудовано ще одну оборонну башту (№ 4). Зведена в 1837-1844 р. (фундамент забучений 1833 р.[93]), башта у мирний період була пристосована *"для розміщення 80 хворих військових кантоністів та помешкання лікарів з прислугою"*[94]. Імператор Микола I, перебуваючи в Києві 1852 р., "зволив" назвати ворота, що розташовувалися в ті часи в оборонній стіні між казармами кантоністів та баштою № 4, шлях крізь які вів до переправи в районі Наводницького яру, "Наводницькими"[95]. У зв'язку з фортечними роботами, які проводилися в районі Наводницьких воріт, з 1 травня 1835 р., було заборонено проїзд по т.з. Санкт-Петербурзькому шляху – сучасному Наводницькому узвозу. Проїзд до переправи через Дніпро в ті роки за спеціальним наказом здійснювався безпосередньо через Цитадель[96] і її Московські ворота.

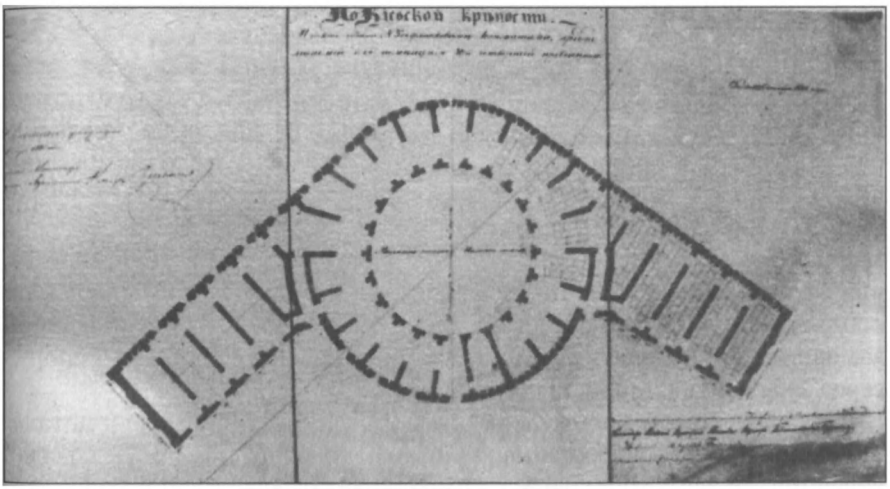

План башти №5 з фланговими приміщеннями.

Як і інші київські оборонні башти, башта на Наводницькій є двоповерховою, з внутрішнім діаметром 102 фути, із зовнішнім – 188 футів, при загальній висоті стін 31 фут[97]. Після закінчення будівництва башти в 1847 р. було проведено досить значні роботи з планування прилеглої території, внаслідок чого вся місцевість навкруги була підсипана ґрунтом і підвищена в цілому на 2-3 фути. Як і в деяких інших оборонних баштах Києва, в башті № 4 намагалися влаштувати артезіанську криницю для постачання водою укріплення на випадок облоги та для повсякденних потреб. Втім, роботи, що було розпочато, переслідували труднощі та аварії. Зокрема, 16 квітня 1841 р. відірвався бур, який застряг на глибині 16 саженів, таким чином через низку причин у 1847 р. їх було остаточно припинено, а в 1853 р. криницю взагалі було засипа-

но[98]. На той час башта, в якій розташовувався лазарет для кантоністів, містила 43 приміщення казематного типу на обох поверхах, де мали розташовуватися до 500 солдатів. У 43-ох казематах башти, також мало бути встановлено 22 гармати та постійно зберігалися 63 рушниці[99].

Між казармами військових кантоністів та баштою №2 Васильківського укріплення протягом "лінії вогню" у 250 саженів було насипано бетонований т.з. кремальйорний (із зубцями або спеціально влаштованими зламами у бруствері для кращого обстрілу місцевості та захисту від ворожого вогню) вал[100]. Тут же, на нинішньому бульварі Лесі Українки стояла ще одна споруда оборонного призначення, розташована поруч із Васильківським укріпленням, – колишній гарнізонний тир, залишки якого ще не так давно можна було бачити навпроти вежі № 2 на бульварі Лесі Українки вздовж схилу неподалік від нинішнього Суворовського (Олексіївського) училища. Так, давні плани укріплення, залишки фундаментів цих споруд свідчать, що колись на цій місцевості фронтом в напрямку на південний захід були розташовані оборонні стіни, рови, вали, потерни, капоніри, каземати, гласиси, але... час, життя, адже вже минуло понад 170 років від їхньої побудови, залишили надзвичайно мало з цих колись суворих оборонних споруд. Та й слід брати до уваги, що практично з 20-х рр. XX ст. оборонні стіни та укріплення розбиралися, й цегла з них йшла на будівництво нових споруд міста, що взагалі якось ще можна зрозуміти у зв'язку із складно вітчизняно історією, але слід відзначити, що врешті-решт й ставлення сучасників до пам'яток історії та культури роблять своє – лише дуже досвідчене й обізнане в архітектурних справах око може розпізнати сьогодні залишки тих давніх оборонних споруд серед забудови кварталів післявоєнного часу.

Південна лінія оборони таким чином поєднувала лівий фланг цитаделі з укріпленнями, що розташовувалися на південному заході Печерської височини – Васильківським та Госпітальним. Від Госпітального укріплення північна лінія оборони фортеці через гласис проходила до укріплень, зведених над схилами Кловського яру. Тут, за гласисом, розташовувалася ще одна оборонна башта (№5) – Інтендантська. Її назва пов'язана із тим, що в мирний час фактично це був склад – в ній на випадок облоги мали зберігатися 21 760 чвертів провіанту. З двох боків до башти були запроектовані і прибудовані флангові каземати. Гармати, що розташовувалися тут, у разі необхідності давали змогу контролювати місцевість до сучасної Бессарабки, а якщо було потрібно то й далі. Втім, порівняно із іншими баштами, озброєння тут було незначне – у трьох казематах стояло 26 гармат та зберігалося 168 рушниць[101]. Саме тут, на подвір'ї за Інтендантською баштою, щоправда трохи пізніше – 1875 р., було зведено споруду електромагнітного телеграфу,[102] як і низку інших споруд фортеці варварськи знесену вже в наші дні при захопленні території для нового будівництва.

Пізніше за всі інші було побудовано башту № 6 – на території заводу "Арсенал ім. В.І. Леніна". Проект башти, яка мала стояти над Кловським яром і призначалася для контролю його південного схилу та розташування солдатів жандармського полку, було затверджено 1844 р., а 1846 р. було споруджено стіни та дах будівлі[103]. Башта містила 87 казематів, в яких було встановлено 51 гармату та зберігалося 142 рушниці[104].

Приблизно в цей же період, наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. XIX ст. були проведені й деякі роботи щодо модернізації Звіринецького укріплення. У ньому було поглиблено рів, підсипано зовнішній вал, додатково розчищено гласис, побудовано нові приміщення казарм, порохові льохи тощо.

Будівельні роботи, здійснені в Цитаделі у 30-40-х рр. XIX ст.

В цей період було здійснено і низку досить значних будівельних робіт безпосередньо на території цитаделі фортеці. Відомо, що значну її частину займала Києво-Печерська лавра і слід відзначити, що майже всі роботи такого роду фактично здійснювалися в атмосфері постійних чвар між

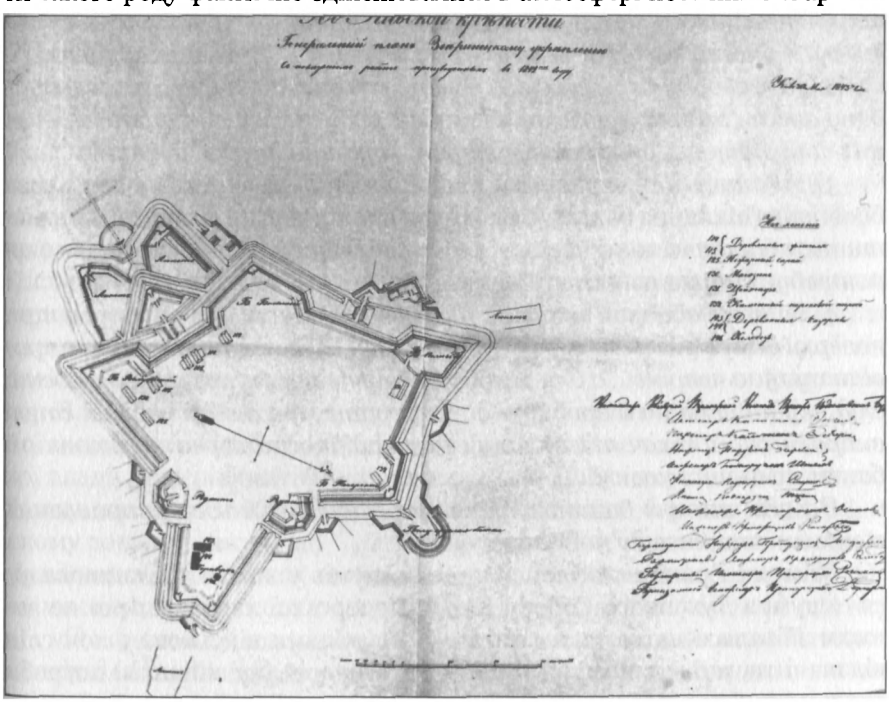

План Звіринецького укріплення. 1843 р.

духовним керівництвом Лаври та військовими. Так само, як і в попередні часи, після прийняття відповідного рішення про подальшу розбудову Києво-Печерської фортеці, час від часу чвари спалахували знову й знову залежно від конкретних дій обох відомств. Звичайно, і військове, і духовне відомство в конкретній політичній обстановці в країні, що склалася на той час, відстоювали насамперед власні інтереси. Так, військове начальство з початком Польського визвольного повстання 1830 р. зокрема вимагало: *"поважаючи сучасні обставини, що потребують приведення Київської фортеці до оборонного стану... сприяти цьому... відведенням... належних тутешнім церквам та монастирям будівель, що визнані будуть необхідними для розташування військових команд та магазинів, й для інших потреб..."*[105]. Зокрема, того ж року після огляду Києво-Печерської лаври генерал-майором Арнольді було визнано необхідним зберігати в давніх, побудованих ще за часів гетьмана І.С. Мазепи, баштах фортеці провіант на випадок можливих політичних ускладнень. При цьому в баштах відповідно з їх новим призначенням звичайно ж було необхідно зробити деякі переробки, з цього приводу відзначалося:

"1) У кутовій башті (башта Кушника – *С. П.) при комісаріатському будинку розташувати у першому поверсі провіант..., але втім в ній підлога земляна й дуже вогка, потребує виправлення.*

2) У башті сусідній з нею в два поверхи (Годинникова башта – С. П.), *в якій підлога нижнього поверху житлова, а у верхньому драбина зовсім згнила й вузька, а стіни тріснуті, після виправлення ж цих пошкоджень, можливо вмістити борошна до 300 чвертей.*

3) У башті біля чернечих амбарів навпроти льоху Павловського бастіону (Малярна башта – *С. П.) та в прилеглому до неї сараї, вміститься борошна 1000 чвертей, а в необхідності й більше, башта ця потребує виправлення.*

4) Башта, або так звана лаврськими мешканцями палата в три поверхи (Онуфріївська башта – *С. П.), в ній розміститися може провіанту 1500 чвертей, а для запобігання у першому поверсі вологості, слід пробити вікна й зробити до них ґрати, та в обох верхніх стелі виправити, або хоч підставити для надійності дерев'яні стовпи й балки замінити новими".*

По всіх же 4-х баштах після відповідного їхнього виправлення може вміститися до 3000 чвертей..."[106].

Втім, як і раніше, втілення таких задумів у життя ускладнювалося – думка Духовного Собору Києво-Печерської лаври далеко не завжди збігалася щодо таких питань з поглядами військових, хоч слід відзначити, що в даному разі після переговорів під військові потреби тимчасово було віддано три башти, а "Палатна", тобто Онуфріївська, залишилася у підпорядкуванні Духовного Собору – тут зберігався

монастирський провіант. Натомість військовим під їхні потреби, крім башт, ще було віддано один з лаврських готелів.

Приблизно на той же час (1838 р.) зокрема припадає й перебудова однієї з башт, зведених ще за часів гетьмана І.С. Мазепи та Петра І над цегляною стіною, спорудженою навкруги верхньої території Києво-Печерського монастиря – Малярної. Становище на ділянці, де вона була побудован ускладнювалося тим, що майже під баштою із зовнішнього боку стіни у т.з. Павлівському бастіоні розташовувався кам'яний пороховий льох, руйнування якого у разі падіння башти могло призвести до надзвичайно тяжких наслідків. В той же час роботи необхідно було проводити терміново, адже документи свідчать, що на початок 30-х рр. XIX ст. башта розступилася у 4-х місцях[107], тобто на 4-х її ділянках утворилися тріщини *"згори до фундаментів... давність башти загрожує падінням й окрім того кам'яна стіна із влаштованою в ній майстернею небезпечні для порохового льоху"*[108]. Мабуть на стан башти рішучий вплив мало її місце розташування – її було споруджено безпосередньо у зсувонебезпечній зоні поруч із крутим схилом до Дніпра. Після детального розгляду питання в Резолюції будівничого фортеці та командира Київського інженерного округу інженер-генерал-майора Фреймана йшлося, що башту слід *"розібрати до основи"*[109]. Втім, надалі виконання цього розпорядження зустріло непередбачувані труднощі. Насамперед вони були пов'язані з відсутноістю досвідченого військового архітектора, який здійснив би проект побудови нової башти на місці знесеної. Всі звернення Духовного Собору Києво-Печерської лаври, на території якої була розташована башта, до військового коменданта, в упорядкуванні якого були оборонні споруди фортеці, *"про відкомандирування архітектора"*[110] залишалися марними. Після довгого листування виявилося, що *"у штаті комендантського управління зовсім не має бути архітектора"* і пропонувалося перш за все звернутися з цією пропозицією до міського архітектора *"щоб він освідчив запропоновану до знесення башту"*[111]. І хоч міський архітектор Л.В. Станзані відповів, що нагляд за будівлями Київської фортечної цитаделі до його обов'язків не входить[112], внаслідок тиску військової влади на керівництво міста, він все ж таки був змушений оглянути башту, після чого й зробив висновок (№77 від 7 березня 1838 р.), в якому зокрема писав, що *"...башта руйнується постійно від даху до фундаменту зробилися великі тріщини...[і є] велика небезпека до повного завалення... башта ця розташована на відстані понад 4 саженів від порохового магазейну й у разі падіння можливо передбачити шкоду для інших будівель... Після знесення ж старої башти можливо побудувати таку ж знову на цьому ж самому фундаменті як це лише буде дозволено Інженерним комітетом..."*[113].

Пороховий погріб та Малярна вежа Києво-Печерської лаври.
З поштової листівки кінця XIX ст.

У зв'язку із наполеглевістю військових з приводу термінового будівництва башти Духовний Собор Києво-Печерської лаври вже 13 квітня 1838 р. був вимушений надавати пояснення київському коменданту, генерал-лейтенантові П.П. Турчанінову, в яких зокрема повідомлялося, що *"перебудова башти не починається у зв'язку з неодержанням від командира Київського Інженерного Округу... генерал-майора... Фреймана плану її та фасаду"*[114].

Тим часом, фактично без необхідних документів і проекту побудови нової башти на місці старої, її все ж почали розбирати. Підряд на ці роботи було укладено із новозибковським міщанином, кам'яних справ майстром С. Івановим[115]. Безпосередньо над закладанням фундаменту нової башти працювало понад 120 осіб військових робітників[116]. Проект нової башти на фундаментах старої було терміново розроблено в майстернях при Київській інженерній команді. Перебудова башти, згідно з проектом, здійснювалася протягом 1839-1841 рр.[117]. Втім, певний час роботи над побудовою башти просувалися досить повільно. Так у вересні 1838 р. тут працювало лише 6 робітників[118], врешті-решт це зво-

лікання викликало різко негативну реакцію військових і в 1839 р. було укладено нову угоду на їхнє виконання з підрядником В. Софроновим[119].

Малярна башта.
Фото 2-ї половини XIX ст.

Цікаво, що при проектуванні й будівництві нової башти було збережено деякі елементи зовнішнього вигляду старої башти, побудованої, як відзначалося, ще за часів гетьмана І.С. Мазепи та Петра І. Ф. Ернст, даючи опис споруд Києво-Печерської лаври на першу половину XVIII ст., виходячи із давніх гравюр, описував її як *"наріжний восьмигранний бастіон північно-східного куту з високим шпилем"*[120]. Є дані, що баню над новою, як і раніше, восьмигранною Малярною вежею, особисто спроектував командир Київської інженерної команди, інженер-полковник Дзічканець. На побудову башти пішло 294 тис. штук цеглин, з них понад 80 тис. – з розібраної старої башти[121]. Звичайно, порівнюючи перебудовану Малярну башту з іншими баштами, що збереглися з стіною навкруги Києво-Печерської лаври, і які фактично зберегли первинний вигляд до нашого часу, слід відзначити, що у своїх обрисах вона характеризує принципово нові підходи до фортифікаційних будівель, які виробилися на початок XIX ст. Це певною мірою сувора казематована споруда з вузькими щілинами-амбразурами у два поверхи на відміну від «мазепинських» передусім башт-церков, що височіли над цегляними лаврськими стінами з початку XVIII ст.

Одночасно все інтенсивніше відбувалося будівництво кам'яних казарм у південно-західній частині цитаделі, як і пристосування та перебудова з цією ж метою вже існуючих кам'яних споруд. Вони могли бути задіяні у військових діях під час оборони фортеці, а також значною мірою їхнє спорудження відповідало й назрілим потребам вирішення питання розташування гарнізону, офіцерів та солдатів якого до того досить часто доводилося розміщувати по оселях місцевих мешканців, що нерідко призводило до конфліктів та навіть судових розглядів між містом і військовою владою.

26 березня 1838 р. було затверджено проект ще однієї значної оборонної будівлі безпосередньо у Цитаделі – проект оборонного муру навколо Ближніх та Дальніх печер. Як відзначалося в докумен-

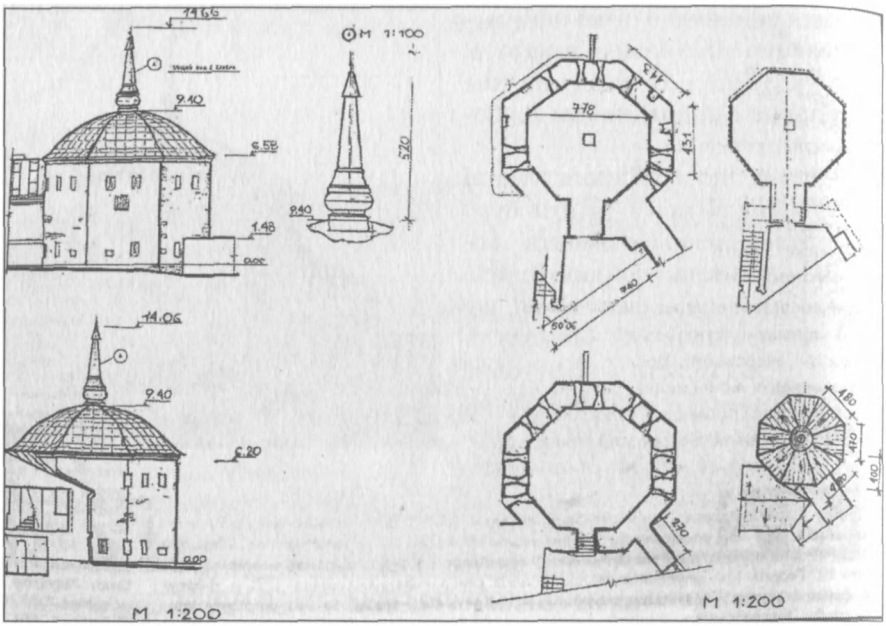

Малярна башта. Проект реставрації.
Архітектор В.І. Корнєєва

тах, присвячених цьому будівництву, кам'яна огорожа будувалася *"для збереження благочинності, гідної святості місця, яке займають двоє печер Києво-Печерської лаври"*[122] і відповідно до задуму Інженерного департаменту вона мала бути виконана у вигляді спеціального оборонного муру навколо Ближніх та Дальніх печер з бійницями й амбразурами[123]. Крім того, цей мур певним чином мав захищати цитадель із південного сходу – з боку Дніпра, де протягом фактично усього періоду існування Києво-Печерської фортеці значних оборонних споруд побудовано так і не було. У зв'язку з тим, що мур розташовувався фактично поруч з лаврськими печерами, охоплюючи територію, яку вони займали, він будувався "полегшеного" типу, тобто із внутрішнього боку у ньому були відсутні цегляні аркові конструкції, що полегшувало тиск на схили. На низці ділянок, у зв'язку із значною складністю рельєфу, переважна частина муру була позбавлена і допоміжних заходів оборони – ровів та валів, за стіною одразу починався гласис. З внутрішнього боку до стіни у разі облоги повинно було прибудовуватися дерев'яне риштування, на якому мали стояти солдати при стрільбі з бійниць. Матеріал для риштування постійно зберігався на складах у цитаделі.

В єдиному комплексі з фортечною стіною навколо Ближніх та Даль-

ніх печер було побудовано три напівбашти, ворота, вали, гласис та інші фортифікаційні споруди. Мур навкруги печер мав висоту 5 м 14 см й товщину 1 м 20 см й був обладнаний 733-ма бійницями для стрільби з рушниць, розташованих на відстані 1,32 м одна від одної та 42 амбразурами для гармат[124]. Амбразури мали дубові затулки із залізними засувками. 20 з цих 42 гарматних амбразур розташовувалися в т.з. напівбаштах, встановлених у найнебезпечніших, на погляд військових проектантів, місцях оборони. Одна напівбашта розташовувалася навпроти колодязя св. Антонія, інша – південніше, приблизно на відстані пострілу від неї; третя, як вважають дослідники, була створена з певних причин на Різдвяному бастіоні[125].

Фрагмент оборонної стіни навколо Ближніх та Дальніх печер. З гравюри 60-х рр. XIX ст.

Як вже відзначалося, будівництво фортеці супроводжувалося великою кількістю негараздів та суперечок. Вищим військовим начальством висловлювалася навіть думка про відселення ченців з Лаври на час будівництва фортеці тощо. У свою чергу адміністрація Лаври, стоячи на позиції збереження печер, безпосередньо над якими на окремих ділянках мало проводитися будівництво, постійно конфліктувала з військовими та будівельниками. Зокрема, при зведенні оборонної стіни на ділянці біля Дальніх печер трапилася така історія. Баштою оборонної стіни, згідно з затвердженим проектом, була зокрема й т.з. Ковнірівська дзвіниця, поруч з якою

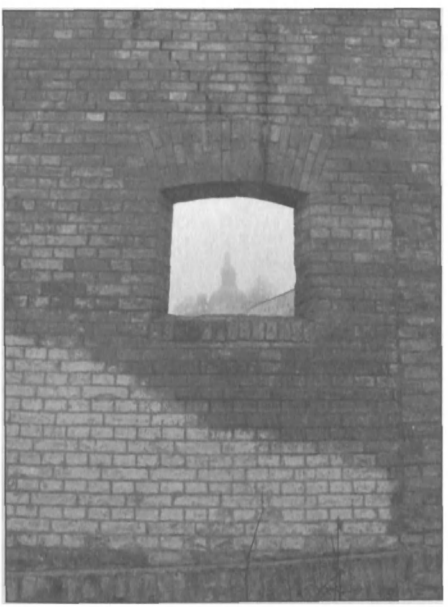

Бійниця для гармати в оборонній стіні навколо Ближніх та Дальніх печер. Фото 2006 р.

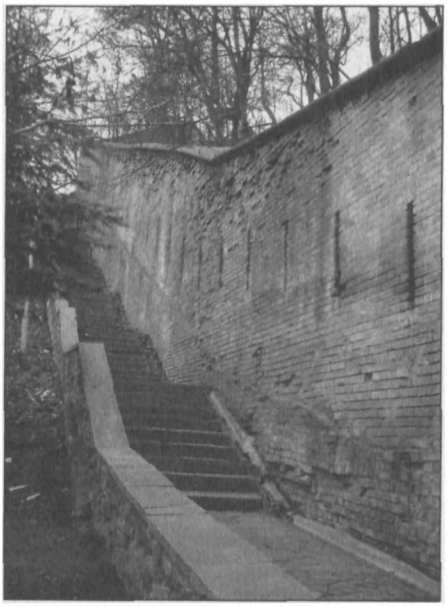

Фрагмент оборонної стіни. Фото 2006 р.

стояла церква Різдва Богородиці та розташовувалося кладовище. На цьому святому для всіх православних місці було поховано ряд видатних воєначальників, учасників та героїв Вітчизняної війни 1812 р. – П.С. Кайсарова, ад'ютанта М.І. Кутузова, генерала від інфантерії О.І. Красовського, генерала І.І. Потапова та ін. й, відповідно, за великі гроші й надалі відбувалося поховання знаті. Згідно з проектом цієї ділянки оборонної системи фортеці, складеним 1839 р. військовим інженером О. фон Фрейманом, більшість поховань залишалася поза оборонною стіною за межами Лаври. І полетіли листи із скаргами до Петербурга, адже про всі оборонні роботи в Лаврі доповідалося безпосередньо Миколі І, без візи якого тут не по-

Напівбашта біля колодязів Антонія та Феодосія. Фото 2010 р.

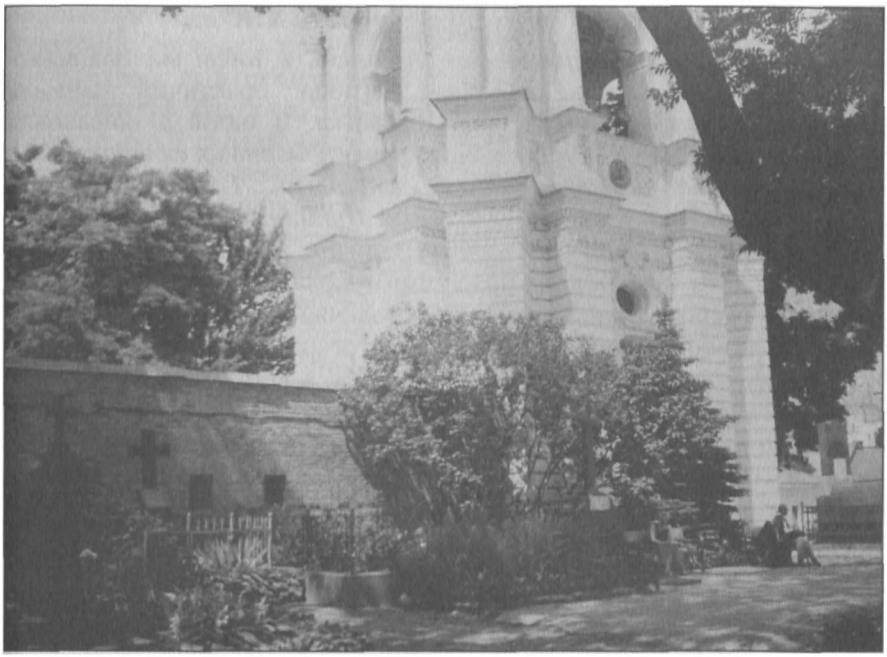

Ковнірівська дзвіниця в ансамблі з фортечною стіною на Різдвяному бастіоні. Фото 2002 р.

чиналося жодне будівництво. Після августійшого втручання проект все ж було переглянуто та змінено, фортечна стіна, одержавши напрямок "згідно з пропозицією Департаменту"[126] , обігнула кладовище, яке залишилося в межах цитаделі, майже повністю зайнявши територію одного з бастіонів – Різдвяного. Саме цей вигін муру, як вважають деякі дослідники, є однією з трьох напівбашт, розташованих у мурі навкруги печер.

Як свідчать архівні матеріали, гармати у напівбаштах, зокрема при Ближніх печерах, встановлювалися в серпні 1847 р. Саме така дата наводилась у листі, відправленому Військовим департаментом до Духовного Собору Києво-Печерської лаври з проханням терміново провести обрубування гілок на шляхах встановлення гармат до позицій в півбаштах[127]. Цікаво відзначити також, що розташування бійниць у двох напівбаштах дозволяло вести вогонь не лише зовні, але й всередину території фортеці, тобто, в кожній напівбашті вести кругову оборону. Слід відзначити, що в ході робіт в цитаделі цього періоду відбувалися зміни в проектах окремих оборонних споруд, так зокрема не було здійснено заміну Семенівського бастіону двома редантами з капонірами, що передбачалося прийнятим проектом[128] тощо.

Цитадель фортеці в середині XIX ст.

Після закінчення будівництва укріплень в Києві миколаївської доби оновлена Києво-Печерська фортеця практично займала всю південно-західну територію Печерська. В одній з військових енциклопедій кінця XIX ст. повідомлялося: *"Фортеця складається з Києво-Печерської цитаделі, окремих укріплень... Госпітального та Васильківського та оборонних казарм. Цитадель – багатокутник з фронтів бастіонного креслення, посилених равелінами, похилими фланками, а місцями й контргардами"*[129] (фланк – невелика ділянка оборонної огорожі, призначена для повздовжнього обстрілу підступів до сусідньої частини оборонної лінії; контргард - будівля попереду головного валу, зведена з метою замаскувати, а також певною мірою й прикрити від артилерійського обстрілу ескарпну стінку (зовнішній схил головного валу), по якій ворожі війська мали штурмувати укріплення фортеці). Цитадель складалася з дев'яти земляних бастіонів та одного напівбастіону, поєднаних між собою куртинами, і була частково замкнута з боку Дніпра оборонною цегляною стіною.

П'ятикутники бастіонів, прийняті на той час, складалися з двох фасів (винесених вперед під кутом одна до однієї ділянок оборонної огорожі, з яких вівся вогонь у певному напрямку, довжина кожного фасу визначалася необхідною інтенсивністю ведення артилерійського вогню у даному напрямку), двох фланків (ділянок оборонної огорожі, з яких вівся повздовжній вогонь вздовж куртин) та горжі – відкритої частини з боку захисників для входу у бастіон). За прийнятою в ті роки термінологією, при "відкритій" артилерійській обороні з гармат, встановлених на фасах бастіонів, обстрілювалася місцевість, розташована попереду, на підступах до фортеці, при "закритій" – відбувалося фланкування, тобто стрільба велася виключно вздовж куртин – по периметру оборони.

Таким чином, зовні навколо кожного бастіону визначався бастіонний фронт з плацдармами, в яких іноді розташовувалися редюїти. Т.з. "прикритий шлях", який зовні оточував плацдарми, перетинався по всій довжині "траверсами" – фактично ходами сполучення, пристосованими для рушничної оборони. Внутрішність фортеці при цьому сполучалася з "прикритим шляхом" через "потерни" – обкладені цеглою склепінчасті підземні ходи через головний вал, або ж через "сортії" – спеціальні проходи, розриви у валу чи насипі укріплення, залишені та обладнані з цією ж метою. Під землею на низці ділянок були вириті мінні галереї, довжиною як правило 60-70 м.

Сполучення кількох бастіонних фронтів, розташованих певним чином та посилених ще цілою низкою рядом зовнішніх внутрішніх обо-

ронних будівель, створювало "бастіонну систему", причому з часом при створенні цієї системи бастіони, які входили до її складу, будувалися т.з. "порожніми" та "насипними". У "порожніх" бастіонах валганг (верхня поверхня валу, на якій розташована оборонна позиція) йшла лише вздовж фасів та фланків, маючи приблизно однакову ширину на усій своїй протяжності, а внутрішність бастіону використовується для розташування там споруд військового призначення або особистого складу. Таким чином, і куртини, і сторони бастіонів складалися з насипного валу приблизно однакової ширини й висоти. У "насипних" бастіонах вся внутрішність споруди бастіону заповнена землею, таким чином валганг в них доходить до горжі. Прикладами "насипних" бастіонів у Києво-Печерській фортеці можуть бути Спаський, Петровський та Різдвяний, а "порожніх" – Павлівський, Кавалерський та Олексіївський. Слід відзначити, що "бастіонна система" набула значного розвитку при гладкоствольній артилерії, з появою та поширенням нарізної артилерії її розповсюдження надалі було припинено.

Генеральний план Київської фортеці 1830 р.

Найбільш потужною за роки її існування Києво-Печерська фортеця набула на початку 50-х рр. XIX ст. На цей час вона значно посилилася порівняно з петровськими та мініховськими часами, як і з періодом Вітчизняної війни 1812 р., незважаючи на те, що загальна кількість бастіонів цитаделі та їхні розміри змінилися порівняно незначно. Звичайно, були проведені певні земляні роботи й тепер ширина головного валу цитаделі складала до 33 м, висота – від 6 м і вище в залежності від рельєфу навколишньої місцевості. На прокладений шлях, що проходив по усьому головному валу – валганг, по якому транспортувалися і на якому встановлювалися на позиції гармати, можна було дістатися по спеціально виконаним пологим насипам з внутрішнього боку бастіонів – апарелям. Із зовнішнього боку перед валом пролягав сухий рів, шириною до 40 та глибиною – 5-6 м, який з часом (вже у XX ст.), в інтересах міського будівництва та сполучення було засипано. Поверху

валу із зовнішнього боку валгангу було влаштовано земляний бруствер для захисту оборонців від вогню ворога. Бруствер був завширшки до 3 м і заввишки до 2 м. У ньому були обладнані й позиції для гармат. Лицьова поверхня валу – т.з. ескарп – мала крутизну до 50 градусів, він був обдернований, т.з. підошва валу додатково укріплювалася палісадом. У той же час через брак коштів ескарпи (схили рову – *С. П.*) фортеці не були облицьовані камінням або цеглою і тому вимагали постійного догляду й ремонту[130].

"Лінія вогню" головного валу цитаделі простягалася на 1270 саженів, приміщення для гарнізону були розраховані на 1040 осіб. Всередині цитаделі розташовувалися Києво-Печерська лавра, "Арсенал", 5 цегляних порохових льохів, приміщення Коменданта та його Управління, т.з. Комісаріатські комісії (комісії для обговорення військових питань – *С. П.*), 2 цегляні казарми, приміщення гауптвахти, 2 кордергардії, 4 провіантські магазини на 21 462 чверті провіанту[131].

До системи укріплень цитаделі входили й равеліни – допоміжні трикутні насипні фортифікаційні споруди, які розташовувалися між бастіонами як правило навпроти найважливіших куртин, причому деякі з них, які мали посилити оборонні споруди в'їздів до фортеці, мали додаткові ворота, мости, рови тощо.

Укріпленням, розташованим найближче до Дніпра, був Олександрівський напівбастіон – насипаний неподалік від Південних воріт, він, як повідомлялося в деяких документах, поєднувався куртиною з Павлівським бастіоном[132], розташованим вище понад схилом Дніпра на північно-східній частині укріплень цитаделі. Як вже відзначалося, на території Павлівського бастіону був розташований цегляний пороховий льох, поруч у земляному валу – потерна, якою оборонці фортеці у разі облоги могли непомітно за необхідності опинятися на схилах Дніпра за фортечним валом. Зовні за стіною на схилі розташовувався Павлівський люнет – оборонна споруда, з якої мав контролюватися схил до Дніпра.

Ліворуч від Павлівського бастіону, дивлячись з середини фортеці, також поєднаний з ним куртиною, на північно-східному розі цитаделі розташовувався Спаський бастіон, який одержав назву від церкви Спаса на Берестові, що височіла одразу за його горжею або внутрішнім схилом. Проблеми, що виникли з утриманням церкви, історія якої розпочинається з початку XII ст., після відбудови її у XVII ст. Петром Могилою, якнайтісніше пов'язані саме з будівництвом валів та бастіонів Києво-Печерської фортеці, оскільки волога у вигляді атмосферних опадів, постійно стікала з схилів валів та бастіону в низину, де, власне, й розташована церква, вкрай негативно впливаючи на стан фундаменту, стін і старовинний живопис. Крім того, рівень вологості стін

підвищувався від прилягання до них ґрунту, який потроху сповзав з валів. Для запобігання цьому у 1838 р. було запропоновано зрити частину валгангу, що прилягав до церкви, а для підтримування частини валу, що залишилася, влаштувати підпірну стіну. Креслення щодо цих робіт було затверджено 27 серпня 1838 р., втім роботи у повному обсязі виконано не було. Частину валу було знесено, але від стіни, що мала підтримувати вал, через фінансові труднощі були вимушені відмовитися.

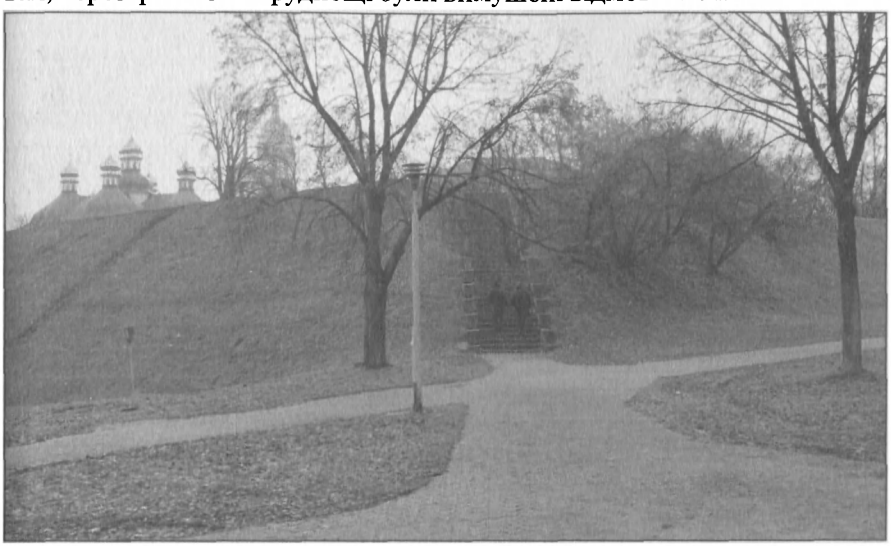

Краєвид Спаського бастіону з північного сходу. Фото 2008 р.

Від Спаського бастіону куртина з тенальним укріпленням перед нею вела до Петровського бастіону. Нагадаємо, що теналь – це укріплення, що складається з двох фасів або двох частин бруствера, розташованих під кутом одна до одної, обернених верхівкою у бік оборонців, що дає можливість захищатися перехресним вогнем. У куртині, як ми вже розповідали, були розташовані т.з. Київські ворота. Вони дублювалися з воріт у Київському равеліні, що розташовувався навпроти з набором усіх наявних на той час фортифікаційних засобів. Втім, наприкінці XIX ст. після їх знесення тут вже був просто відкритий проїзд по земляній дамбі через фортечний рів. За документами при влаштуванні дамби було зрито частину правого фасу Київського равеліну[133].

Між Петровським та наступним, Успенським бастіоном також розташовувалася куртина з теналлю. У куртині було зроблено дві сортії (проходи, залишені в насипах укріплень для проходу назовні). У сухому рові навпроти куртини розташовувався Ново-Київський равелін.

Краєвид Спаського бастіону із заходу.
Фото 2000 р.

Під куртиною між Успенським та Кавалерським бастіонами із зовнішнього боку укріплень також розташовувалося тенальне укріплення, з якого мали обстрілюватися підходи до цитаделі із заходу. Звичайно, сьогодні від нього, як і від інших споруд такого призначення, практично нічого не залишилося у зв'язку із розбудовою міста, адже саме в цій місцевості зараз проходить Цитадельна вулиця та розташовані цехи взуттєвого об'єднання "Київ". Саме тут колись під валом куртини розташовувалися Васильківські ворота цитаделі, які після того, як в куртині у 90-х рр. XIX ст. також було влаштовано відкритий проїзд з дамбою через фортечний рів, були перетворені на складське приміщення. З обох боків цих воріт розташовувалися підвальні майстерні фортечної артилерії[134]. Попереду цієї куртини розташовувався Васильківський равелін, саме під валом правого фасу якого розташовувалися Васильківські равелінні ворота, що також після влаштування відкритого проїзду через фортечний рів були перетворені у складське приміщення. Попереду Васильківського равеліну під гласисом цього плацдарму, як втім і в інших місцях оборонних ділянок цитаделі, було виконано облицьований камінням підземний хід, в якому мала закладатися вибухівка[135]. На жаль, відзначимо, що нині залишки Васильківських равелінних воріт, які зберіглися до нашого

часу, справляють справді гнітюче враження. Видатна пам'ятка вітчизняного фортифікаційного мистецтва середини XVIII ст. закрита огорожею, з одного боку якої автостоянка, з другого – подвір'я житлового будинку, так що якщо спеціально не шукати пам'ятки, то її залишок і не побачиш.

Наступна куртина між Кавалерським та Андріївським бастіонами в цілому відповідає тій загальній картині побудови куртин, яку ми розглядали раніше. Тут також перед куртиною була розташована теналь, у валах куртини і теналі було прорізано дві сортії – виходи із фортеці назовні. За таким же принципом було побудовано й наступну куртину також з тенальним укріпленням між Андріївським та Олексіївським бастіонами[136]. При цьому слід відзначити, що у куртині між Олексіївським і Семенівським бастіонами розташовувалися верхні Московські ворота – пам'ятка, яка, як і нижні Московські та залишки равелінних Васильківських воріт, дійшла до наших днів. Слід сказати, що сьогодні від всієї куртини залишилася лише невеличка ділянка біля верхніх Московських воріт – інші її частини були зриті при облаштуванні вулиці. Далі чергова куртина поєднувала Семенівський і Різдвяний бастіони. Різдвяний бастіон, як повідомляється в документах, *"давньою лаврською огорожею"* поєднувався з Олександрівським напівбастіоном, замикаючи, таким чином, систему укріплень навкруги цитаделі.

Ми розглянули побудову головного валу цитаделі Києво-Печерської фортеці, який, як бачимо, складався з окремих елементів – бастіонів, куртин, теналей тощо. Крім того, навколо цитаделі розташовувалася й т.з. анвелопа – своєрідна оболонка перед Головним валом, що складалася також із земляного валу або насипу, яка на певних ділянках мала разом із головним валом додатково оточувати цитадель, прикриваючи таким чином підходи до неї передусім з південного заходу. Анвелопа розпочиналася проти куртини, що поєднувала Кавалерський та Андріївський бастіони й закінчувалася проти куртини між Олексіївським та Семенівським бастіонами. У ній також розташовувалися дві сортії для виходу із фортеці назовні[137]. Біля південного краю анвелопи розпочиналися залишки давнього ретраншементу, спрямованого на південний схід, який проходив до кордегардії Нижніх Московських воріт[138].

До системи оборони цитаделі з півдня та південного заходу входили чотири люнети, перші з яких, як вже наголошувалося, були заплановані ще наприкінці XVIII ст. і будувалися пізніше російськими солдатами та військовополоненими турками наприкінці 20-х – у 30-40-х рр. XIX ст. Люнети - високі, масивні, земляні, відкриті з тилу оборонні споруди, на яких мала встановлюватися артилерія й з

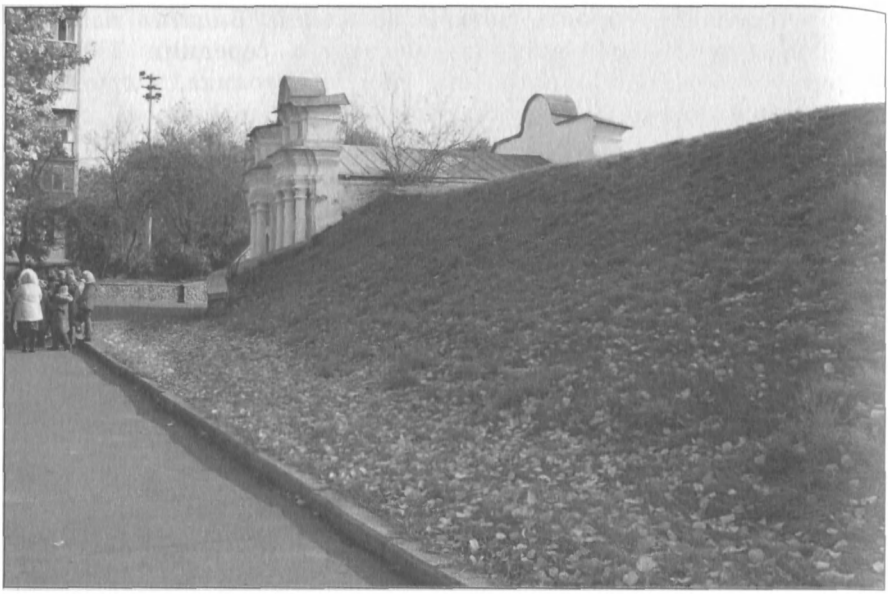

Ділянка колишньої куртини біля Московських воріт. Фото 2010 р.

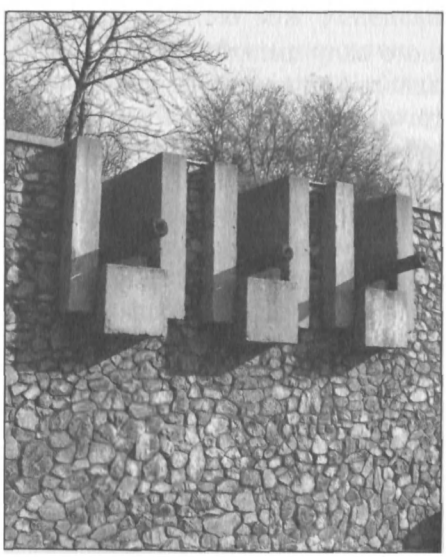

Гармати, використані для облаштування проходу на місці зритої ділянки куртини між Московськими воротами та Семенівським бастіоном

яких мав вестися не лише фронтальний, тобто охоплюючий місцевість розташовану попереду укріплення, але й фланкуючий, тобто вражаючий ворожий стрілковий цеп збоку, артилерійський вогонь. Люнети мали таку нумерацію: люнет №1 був розташований попереду проти Різдвяного, №2 – проти Семенівського, №3 – проти Олексіївського, №4 – проти Андріївського бастіонів. При цьому люнет №1 був винесений значно далі від цитаделі, ніж інші, безпосередньо на схил Дніпра майже над гирлом Наводницького яру. Фактично на ньому були побудовані окремі споруди музею Великої Вітчизняної війни.

Знову підкреслимо, що всі

земляні споруди фортеці – і цитаделі, і окремі укріплення - вимагали постійного догляду й ремонту. Це було пов'язано переважно з тими пошкодженнями, які постійно наносили земляним будівлям атмосферні опади. Так, вночі 20 жовтня 1835 р. внаслідок дощу виникли осади та тріщина у лівому т.з. плічному куті люнету №3[139]. У березні наступного року тут відбулося осідання ґрунту по фасу на 5, а по фронту – на 4 дюйми[140]. Надзвичайними зливами, що мали місце в Києві з 20 по 26 травня 1839 р. взагалі було змито частину гласису Васильківського укріплення, при цьому землю відносило на низину на відстань до 300 саженів[141]. 16 червня 1840 р. злива з градом нанесла такі пошкодження всім укріпленням фортеці, що для їхнього усунення виникла необхідність використання до 40 000 робітників[142]. Нарешті, негативний вплив на хід фортеч-

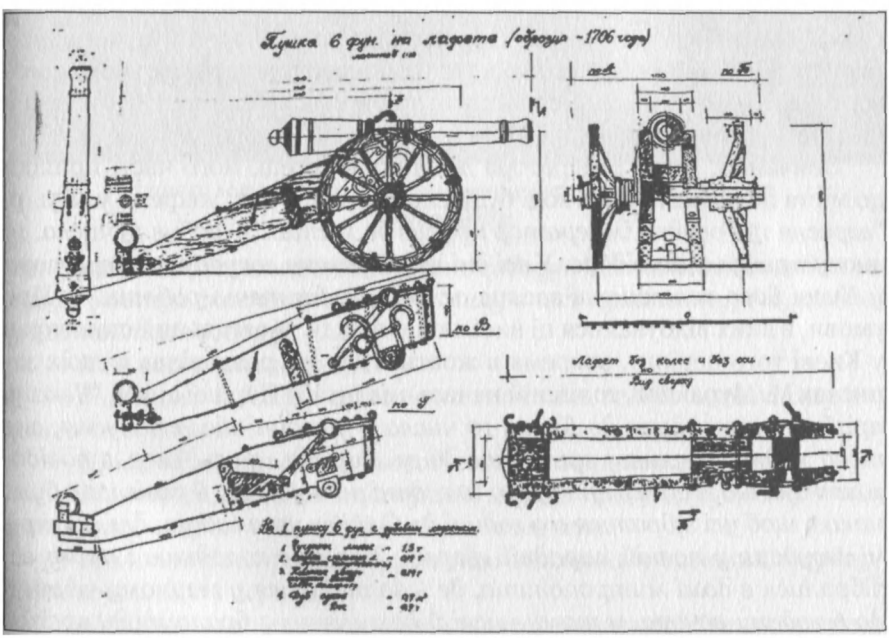

Креслення гармати 30-х рр. XIX ст.

них будівельних робіт міг мати навіть весняний паводок. 20 квітня 1845 р. рівень води в Дніпрі підвищився на 12,5 футів, внаслідок чого було затоплено значну частину Подолу й зокрема три цегельні заводи, на яких вироблялася цегла для споруд фортеці[143]. Якщо ж взяти до уваги в цілому весь час існування земляних споруд фортеці, слід погодитися, що ушкодження, завдані ним атмосферними опадами були досить значними.

***

Ми вже відзначали, що Микола I, який періодично приїздив до міста, всіляко намагався особисто контролювати хід робіт у Києві. Як важливу рису будівельних робіт оборонного характеру того періоду, слід відзначити намагання використання для побудови оборонних споруд елементів навколишньої місцевості, що говорить про певний творчий підхід до їхнього проведення. Це давало змогу якоюсь мірою зберігати кошти та сили для побудови фортечних споруд. Так, 12 січня 1848 р. імператор розглянув безпосередньо на місці представлений проект, й затвердив поєднання та пристосування двох природних невеликих ярів у вигляді переднього рову у Васильківському укріпленні[144]. Того ж дня ним було затверджено також розташування земляних укріплень у проміжку між баштами №2 та №4, проект майбутніх арсенальних майстерень, капонір перед Казармами на Перешийку, розташування в горжі (тиловій частині) фортеці артилерійських батарей для повздовжньої оборони дніпровського косогору, а також укріплення самого косогору з відведенням джерельних вод та обробкою елементів земляних насипів вербовим тином[145].

Звичайно, увага імператора до стану фортеці, його часті приїзди до міста позначилися на ході будівельних робіт. Так, зокрема у 1851 р. *"вересня 13 Государ імператор прибув до міста... й відбув 15 числа. 19 знову прибув й 20 відбув. У всі дні перебування государя імператора у Києві його величність зволив оглядати фортечні роботи"*[146]. Про умови, в яких відбувалися ці височайші наїзди та загальний стан справ у Києві того періоду, зокрема в жовтні 1835 р., розповідав у своїх записках М. Муравйов, тодішній начальник штабу Першої армії. *"Чекали прибуття государя до Києва 10 числа о 3 годині після полудня, але того ж дня о 5 ранку прискакав до гр. Гур'єва, фельд'єгер, з повідомленням, що государ прибуде о 10 годині ранку, чому й розіслано було наказ, щоб усі зібралися о 9 годині до Софійського собору для зустрічі государя у повній парадній формі. День був холодним і тому всі зібралися в домі митрополита, де й залишалися у марному чеканні до 6 години вечора, у тому числі й дами, яких зібрала туди графиня Гур'єва (дружина гр. Гур'єва, київського генерал-губернатора) за власним бажанням; я ж провів весь день за Житомирською заставою, у невеликому будинку, призначеному для прийому государя. Государ приїхав о 9 годині вечора й відправився прямо в Лавру, де не застав нікого. Почекавши кілька часу, поки відкрили ворота (мабуть святі врата), він був там з чверть години з одним Бенкендорфом і звідти приїхав на квартиру гр. Гур'єва"*[147].

На наш погляд інтерес становлять спогади про відвідання Миколою I в один із приїздів до міста Військово-Микільського монастиря.

Залишки колишнього ретраншементу біля Московських воріт. Фото 2010 р.

Імператор помолився, довго ходив по собору і *"...вже перед виходом государ оглянув склепіння церкви і, милуючись архітектурою, спитав у настоятеля собору:*

– Ким засновано церкву?

– Мазепою, – боязко відповів настоятель і слово його завмерло у нього на вустах.

– Що ж ви молитеся за нього? – знову запитав государ.

– Молимося, коли за статутом церкви проголошуємо про тих, хто створив храм цей, – відповів настоятель.

– Моліться, моліться, – з легким зітханням вимовив государ і швидко вийшов з церкви".

Цей діалог наведено в одному з номерів журналу "Киевская старина" за 1884 р. Що ж до анафеми гетьману І.С. Мазепі, то її було скасовано постановою Синоду вже після смерті Миколи І у 70-х рр. XIX ст. як подію *"що вже втратила свій зміст".*

Черговий приїзд імператора Миколи І до Києва припадає на початок 50-х рр. XIX ст., під час якого він також уважно оглядав укріплення й, виходячи з усього, залишився задоволеним виконаними роботами. Одразу після оглядин він відвідав у Лаврі митрополита Філарета. Сучасники відзначали, що надзвичайно лагідний протягом усього життя Філарет іноді міг проявити певну незалежність поглядів,

як це було, наприклад, 1853 р. Під час відкриття у Києві пам'ятника св. князю Володимиру, коли він рішуче відмовився освячувати пам'ятник, сказавши, що св. князь Володимир скидав ідолів і не личить встановлювати новий ідол в його честь. До речі, саме після цього в Росії було розпочато збір коштів на побудову в Києві Володимирського собору. І 1852 р., в останній приїзд государя Миколи І до Києва, напередодні Кримської війни, коли в розмові з ним імператор сказав: *"Тепер я сподіваюсь, що наші святині достатньо охороняються нашими твердинями"*. Митрополит несподівано заперечив: *"А я, ваша величність, вважаю, що наші святині будуть охороняти ваші твердині"*, на що Микола І, хоч і був незадоволений, як це стверджували присутні, нічого не відповів[148].

Одна з історій про відвідання Миколи І Києва, пов'язана з Госпітальним укріпленням, свого часу рясніла на шпальтах мабуть всіх російських газет. Широковідома вкрай негативна характеристика, яку надавали діяльності царя революційні демократи. Але сьогодні нам як ніколи зрозуміло, як важко щось зробити в країні в умовах відсталості,

Ділянка оборонної стіни біля Різдвяного форту. Фото кінця XIX ст.

хабарництва, постійної брехні, лінощів тощо. До того ж Микола Павлович, як ми вже зазначали, став заручником самої ідеї самодержавства. Протиріччя між ним як особистістю і владним самодержавцем достат-

ньо відбито у джерелах. Микола I як міг по-своєму намагався викоренити хабарництво, «казнокрадство» та інші зловживання в Росії. Але...

Вміщені в "Историческом вестнике" за 1887 р. спогади відставного військового лікаря Я.И. Л-ко, цікаві насамперед тим, що *"жваво малює як самого імператора Миколу, так і ті зловживання, які так часто й багато здійснювалися від його імені, з якими він енергійно, але майже марно боровся все життя"*[149]. Незважаючи на те, що тут мова йде виключно про стан справ у Київському госпіталі, ця розповідь певним чином характеризує тогочасне життя в країні того часу, вона дає можливість зрозуміти зокрема і те, в яких умовах відбвалося будівництво фортеці у Києві.

Із розповіді постає картина величезних зловживань, які мали місце в госпіталі. Однак одного разу потрапив до госпіталю чесний лікар, який описав все те, що діялось тут, й невідомо яким чином цей опис дійшов до государя. І вже наступного разу, приїхавши до Києва, государ відвідав госпіталь і на власні очі побачив все, про що було написано в листі. У нас немає змоги дати детальний опис усього безладдя, крадіжництва та недогляду за хворими, які перебували в госпіталі, що відкрилися перед імператором. "*...Государ жодного слова не сказав, і не подивився ні на кого, пішов далі. А госпітальні то всі, як на смерть засуджені, ніби на пороховому ящику, коли вогонь підкладають: ось-ось вибухне, і всьому кінець. Коли б хоч вибухало скоріш, так ні, государ не поспішає і все мовчить; тільки вигляд у нього, знаєте, такий суворий, суворий... Увійшли до кухні. Там також чистота й порядок у всьому. Справа була до обіду. Все приготували, що було найкращого: суп курячий для важких, хліб білий, хліб чорний, все хоч на виставку. Але вже мабуть пішло їм на нещастя. Взяв государ білу хлібину й розламав навпіл. А там тарган!.. Такий, знаєте, тарганище в одній половинці так й чорніє весь. Государ суворо подивився на старшого лікаря, той і онімів. Государ ткнув йому в руки половину з тарганом і спитав:*

– А це що?

А той ні голосу, ні почуття; і очима вже не хляпає, а так у

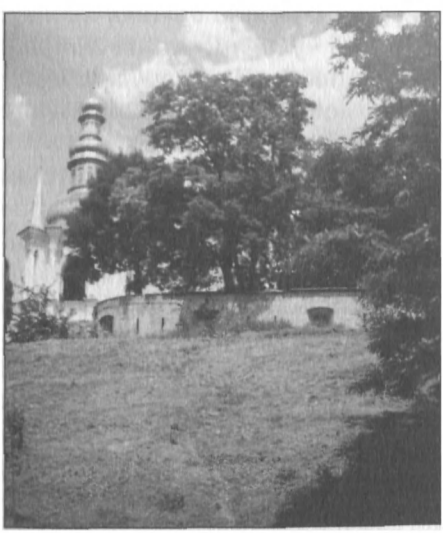

Краєвид Різдвяного бастіону. Фото 2010 р.

безтямі перебуває. Государ дивиться на нього суворо і чекає відповіді. Старший лікар цю саму половинку й сунув у руки помічнику своєму; впав, знаєте до повної безтями. Помічник, як лише побачив у своїх руках таргана, так і сам раптом затремтів та впав до безтями, та й сунув цю половинку хлібини третьому. Хто там був у них молодший. Третій, як лише потрапив до нього в руки клятий тарган також затремтів та впав до безтями. Так і ходить тарган з рук у руки, й всі від нього, мов навіжені робляться.

Государ Микола Павлович бачить таку їхню безтямність та безголосість, чого він терпіти не міг, наморщив лоба та й грянув:

– Так що ж це таке?

Всі так і скам'яніли, просто як стовпи поробилися, і не дихає ніхто, й серце вже не б'ється.

Але тут раптово трапився незвичайний випадок.

У кухні перебував відставний фельдфебель, що порції роздавав; такий чоловіче міцний, величезний, вусищі сиві, всі груди у хрестах, в медалях усяких, на лобі шрам від турецької шаблі. Так ось, коли тарган став переходити з рук до рук, від старшого до молодшого, так потрапив опісля усіх і до цього фельдфебеля. Государ у цей самий час і спитав:

– Так що ж це таке?

Ось фельдфебель одразу й відповів:

– Родзинки, ваша імператорська величність!

Та з цими словами сковирнув пальцем таргана та й прямо собі до рота. Тільки й бачили, як тарган промайнув у всіх перед очима, тільки й чули, як тарган затріщав на зубах у фельдфебеля. Сам государ Микола Павлович прийшов у подив від такої його хоробрості, подивився на нього уважно й запитав, та вже без грози:

– Які ж ці родзинки?

– Солодкі, ваша імператорська величність, голосно й виразно відрапортував фельдфебель, проковтнувши ізюм.

І що ж ви думаєте? Всі помітили, як гроза у государя почала проходити. Незабаром після цього він вийшов сідати в екіпаж. Начальство вишукувалося на вулиці, чекає своєї долі. Государ подивився на них і сказав суворо:

– Погано, гидко!

Сів у коляску і тоді спитав:

– А старий цей де?

– Я тут, ваша імператорська величність, – відповів фельдфебель, вискочивши із-за спин начальства.

– А ти в мене дивись, – сказав государ, погрожуючи пальцем, – дивись, щоб надалі хліб був без солодких родзинок: може й зашкодити...

– Радий старатися, ваша імператорська величність!

– Розповідають ще, що після цього государ викликав до себе й того лікаришку й сказав йому царське спасибі, та ще додав й царське слово:

– Знай же й пам'ятай, що одна маленька чесна людина в силах перебороти в прах сотню найбільших негідників"[150].

Звичайно, у цих спогадах та розповідях Миколу I змальовано таким, яким він сприймався у певних прошарках суспільства та громадсько-політичних відносинах.

Кримська війна

Основні роботи зі спорудження фортеці було закінчено на початку 50-х рр. XIX ст. Вали та бастіони, як відзначали сучасники, *"похмуро"* височіли на Печерську, постійна присутність у Києві значної кількості військ *"давила"* на мешканців міста. Слід відзначити, що будівництво Київської фортеці відбувалося за планом, який у зв'язку із реальними господарськими та будівельними проблемами витримувався не завжди і в наступні роки здебільшого доводилося надолужувати незроблене; виконуючи роботи, здійснення яких з тих чи інших причин затримувалося. Так, наприклад, 1850 року з незакінчених робіт за минулий час в приміщенні т.з. Жандармських казарм на Печерську було влаштовано пневматичні печі; розпочато опорядження Казарм на Перешийку; побудовано фундамент казематованого верку (Зелений театр); оплакіровано (обкладено дерном для попередження розмиву водою – *С. П.*) частину земляного валу між баштами №2 та №4; насипано гласис перед баштою №2; влаштовано під цоколь військового шпиталю 68 продушин; встановлено стелажі для артилерійських снарядів у 3-х капонірах Госпітального укріплення; побудовано надовби навкруги гласису Госпітального укріплення й висаджено кущі білої акації з тимчасовими надовбами при підошві валгангу (верхній поверхні валу, де розташована позиція артилерії та стрільців-піхотинців). По гребеню контрескарпу Північного фронту й по гласису перед Північною напівбаштою, додатково насипано гласис; перед Васильківським укріпленням із плануванням створеного перед баштою №2 переднього рову, по Цитаделі виконано перекладку підлог; поза меж фортеці розібрано цегельний №3 завод тощо[151]. Вже перелік цих робіт дає виразно зрозуміти, що незважаючи на величезну напругу в ході будівництва, виконувати все згідно із затвердженими планами не вдавалося. Наступного, 1851 р. доводилося виконувати те, що мало бути здійснене в попередній період. З таких робіт відзначимо побудову 8-ми продухів над цоколем військового шпиталя та набивної підлоги у нижньому поверсі башти №6, остаточне забучення фундаменту й зведення стін підвального поверху арсенальних майстерень, роботи за створення правої

Каземати на Печерську. Башта № 5. Печерський узвіз, 16. Фото 2002 р.

частини гласису перед Казармою на Перешийку, закінчення стін казематованого верку (Зелений театр – *С. П.*) тощо.

В той же час безпосередньо з робіт, запланованих на поточний 1850 р., того року було виконано: опоряджено начисто башту №6; забучено фундамент й побудовано стіни підвального поверху Арсенальних майстерень; розпочато роботи зі створення гласису перед Казармами на Перешийку; зведено стіни з покрівлею казематованого верку; влаштовані поручні із зовнішнього та внутрішнього боку валу між баштами №2 та №4, бетонно-асфальтові тротуари перед підйомним мостом на поверхні даху капоніра при Казармі на Перешийку та залізні покриття над цегляними настилками за навісними стрільницями напівбашт військового шпиталю; розпочато роботи по засипці Кловського яру перед баштою №6; влаштовані надовби навкруги гласису та перед горжею Васильківського укріплення; влаштовано 6 громовідводів при трьох порохових льохах тощо[152]. 1851 р. було зведено кам'яну оборонну стіну на низці ділянок у рові Госпітального укріплення – на частині 2-го полігону та проти лівої половини Північної напівбашти, а також на ділянці між казармою військових кантоністів та баштою №4 (Наводницькою). Того ж року було фактично повністю зведено стіни Арсенальних майстерень; побудовано склепіння казематованого верку; продовжено засипку Кловського яру; проводилися внутрішні опоряджувальні роботи у т.з. Жандармських казармах; встановлено чавунні надовби, що поділяли на дві половини шлях на кофрі перед Казармою на Перешийку тощо[153].

Незважаючи на певні затримки, що, як відзначалося, траплялися в ході будівництва, в цілому воно йшло успішно. Згідно з документами, на початок 50-х рр. *"у військово-статистичному відношенні"* загальний протяг укріплень фортеці з цитаделлю складав разом 5200 саженів або 10 ½ верст. З них протяжність укріплень *"по лінії головного вогню"* складав 3218 саженів, по обороним стінам і будівлями поміж

ними – 1982 сажені. У фортеці загалом налічувався 1021 каземат, у мирний час 852 з них використовувалися під житлові приміщення (казарми), а 169 – під артилерійські, комісаріатські та провіантські склади. Всі каземати й стіни переважно мали оборонне призначення і були у зв'язку з цим оборонними лініями на 1180 гармат та 3833 рушниці й сховища у них для 45 тис. пудів пороху. В артилерійському арсеналі зберігалися запаси зброї на 100 тис. війська, з гарматами для 24-ох батарей польової та на 2 відділення обложної артилерії з належним до них обозом та різного роду арсенальними і для фортечної артилерії потребами. У фортеці діяв військовий шпиталь на 1500 осіб з усіма належними до нього установами.

1850 р. на озброєнні Києво-Печерської фортеці налічувалося 197 гармат різного типу. З них було встановлено в оборонних будівлях: гармат – 9, фортечних єдинорогів – 7, коронад – 42, гармат – 3, обложних єдинорогів – 1, польових єдинорогів – 2.

Безпосередньо на валах було встановлено: гармат – 4, фортечних єдинорогів – 9, коронад – 4, мортир – 2, обложних гармат – 11, єдинорогів – 11.

У фортеці також було 10 фортечних гармат, встановлених на лафети, та у сховищах зберігалися: обложних мортир – 8, гармат – 48, польових єдинорогів – 26.

Для встановлення гармат на позиції було побудовано спеціальних площадок-барбетів для 88 гармат – 74, амбразур – 33.

Усього на побудову Київської фортеці по 1850 рік було витрачено 6 136 441 крб. 79 ½ коп. сріблом"[154].

***

Звичайно, побудова оборонних споруд у Києві була тісно пов'язана з усім ходом історичних подій, учасником яких була Росія. Кримська війна, розпочата самодержавством з давньою метою – захоплення європейських територій Туреччини та проток, що поєднували Середземне та Чорне моря, наочно продемонструвала економічну та політичну відсталість кріпацької, напівфеодальної Росії, обмеженість її можливостей, незважаючи на практично невичерпні людські ресурси, на тлі технічного й військового прогресу передових країн Західної Європи. У цих подіях на боці Туреччини ("хворої людини", як називав її Микола I), виступили Англія та Франція. Також були надзвичайно погіршені дипломатичні стосунки Росії з Пруссією, війська якої щомиті були готові завдати удару в напрямку Санкт-Петербургу, що не давало змоги перекинути військові частини з Центральної Росії до Криму. В той же час дуже ненадійно поводив себе уряд Австро-Угорщини. Микола I говорив: *"Вмиратиму – не забуду австрійської зради!"* (він вважав,

що австрійський імператор надто зобов'язаний йому за придушення революції 1848 р., фактично здійснене російським козацтвом). А між тим, незважаючи на всю красу парадів, в яких брали участь російські війська протягом останніх десятиліть, вже на початковому етапі війни виявилося, що ні за озброєнням, ні за системою комплектації російська армія не відповідала новим умовам ведення воєнних дій. Дії 82-тисячної російської армії під командуванням М.Д. Горчакова були фактично блоковані 150-тисячною, озброєною значно досконалішою зброєю турецькою армією, в якій активно діяли англійські та французькі військові інструктори – адже подальше посилення Росії не відповідало інтересам Європи. Воєнні дії регулярних частин союзників призвели до відступу російських військ і блокади Севастополя.

На той час основна частина руської піхоти та кавалерії, як і 20-30 років тому, була озброєна гладкоствольними кременевими та ударними рушницями, що заряджалися з дульної частини. Дальність стрільби для такої зброї не перевищувала 300 кроків, тоді як для нарізної зброї – гвинтівок, якими була озброєна переважна частина французької армії, що діяла під Севастополем, вона складала 1200 кроків. Таким чином, вже не говорячи про тактичні переваги завдяки більш прогресивному озброєнню піхотних частин країн європейської коаліції, поява гвинтівки поставила у вкрай невигідне становище не лише російську піхоту, а й артилерію, т.я. за умови дальності картечного артилерійського вогню на 300 саженів (640 м), прийнятій в російській армії, при наближенні гармат на відстань прицільного вогню значна частина обслуги та коней вражалася гвинтівочним вогнем, не зважаючи вже на те, що при цьому було просто неможливо підготувати, розчистити шлях за допомогою артилерії піхотним частинам. У таких умовах Кримська війна зокрема поклала край і тактиці військових колон, досі прийнятій в російській армії, яка не виправдовувалася при ущільненні артилерійського та гвинтівочного вогню ворога, одночасно виявилося підвищення ролі польових укріплень та необхідність пошуку нових форм розвитку фортифікаційних споруд.

Відповідно з початком Кримської війни була приведена до повної бойової готовності і Києво-Печерська фортеця, яка розташовувалася не так вже й далеко від Криму – безпосереднього місця проведення бойових дій. Звичайно, це відбувалося поетапно. Перші кроки у цьому напрямку в жовтні 1853 р. передбачали насамперед термінове закінчення поточних будівельних робіт. На той час у фортеці було розпочато й незакінчене будівництво оборонних стін в інтервалах між будівлями Арсенальних майстерень, Казармою на Перешийку й баштою №6. Також "у розпалі" залишалося будівництво кам'яних опорних стін в укріпленні на схилі Дніпра перед Подільськими воротами (Зелений

Краєвид цитаделі з півдня.
Фото кінця XIX ст.

театр), що супроводжувалося облаштуванням яру перед Подільськими воротами, побудовою у ньому водостоків та зведення *"півкруглої опірної стіни з крилами на підошві врізного гласису праворуч кофра перед Казармою на Перешийку... з початками контр-мінних галерей"*[155] тощо. Для контролю над закінченням робіт та приведенням фортеці у повний оборонний стан 14 червня 1854 р. до Києва прибув генерал-ад'ютант Огарьов[156]. Важко сказати, чи позначилося це на темпах виконання будівельних робіт, однак роботи зі спорудження т.з. другої дугоподібної підпірної стіни у правому врізному гласисі перед Подільськими воротами було закінчено повністю лише в 1856 р[157]. Протягом 1854 р. терміново було також продовжено засипку схилів Кловського яру на ділянці перед баштою №6, укладалися цегляні склепіння в Арсенальних майстернях, по всій фортеці будувалися додаткові складські приміщення тощо[158].

З оголошенням Київської губернії 27 вересня 1854 р. на військовому стані[159], відповідно з приведенням фортеці у "повне оборонне озброєння" проводилися роботи насамперед з обладнання додаткових артилерійських позицій. Так, за прийнятою в ті часи термінологією, додатково *"було насипано батареї"* між Госпітальним укріпленням та баштою № 5 ("Інтендантською"); у горжі (тиловій частині укріплення) люнету №1, на вершині Різдвяного дефіле (вузького, тісного ходу) поблизу Московської кордегардії, на нижньому уступі Різдвяного дефіле, на набережному виступі печерного косогору, перед ровом дефіле Панкратіївського узвозу, в дефіле Олександрійського узвозу, на берегово-

му виступі на подвір'ї монастиря Пустинного Миколи, на гласисі перед Казармою на Перешийку та інші[160]. У фортеці будувалися блокгаузи (оборонні споруди, пристосовані для ведення артилерійським вогнем кругової оборони – С. П.), на лівому березі Дніпра було побудовано передмісне укріплення за Микільською слобідкою у 900 саженях від Ланцюгового мосту на Броварському шосе з валом, двома галереями під ним, двома дерев'яними блокгаузами та "палісадом"; влаштовано також "палісад" на правому березі протягом 1063 погонних саженів для повного замкнення фортеці з усіх боків та з плануванням навколишньої місцевості; облаштовано бліндеровані льохи для боєприпасів – у Цитаделі – 82 льохи при лаврській огорожі – 5, у Васильківському та в Госпітальному укріпленнях – 12, в люнетах – 18, у валу між баштами №2 та №4 – 6, на виступах батарей – 16[161]. Також у всіх оборонних приміщеннях фортеці було влаштовано бойові склади, влаштовані бліндажі над усіма гарматами в люнетах, насипані банкети на Олександрівському бастіоні тощо[162].

У фортеці бралися на озброєння новітні на той час технічні досягнення – 29 січня 1855 р. імператором було наказано влаштувати на другому поверсі Казарм на Перешийку станцію електромагнітного телеграфу. Відбувалося й вирішення відповідно до військового часу не чисто військових, але й господарських завдань – у цей же період башта №6 була пристосована для розташування в ній арсенальних чинів[163], казарма кантоністів та башта №4 – для перебування хворих і поранених; у зв'язку "з військовою необхідністю" розчищалася місцевість перед артилерійськими позиціями – зокрема було знесено старий будинок фельдмаршала Прозорова на гласисі Васильківського укріплення[164] тощо.

Втім, як відомо, брати участь у військових діях пов'язаних із Кримською війною Київській фортеці не довелося. Одночасно весь хід Кримської війни вже найближчими роками довів відсталість Росії та її військової організації й безперспективність старих форм бастіонної системи фортифікації, прийнятої на той час в країні, яка знайшла втілення, зокрема і в побудові фортеці в Києві. Це було пов'язано насамперед з розвитком технічних засобів ведення військових дій, зокрема артилерії. Все це звичайно вимагало розробки нових підходів до питання ведення війни взагалі й визначення місця у цьому питанні фортець як засобу забезпечення ведення військових дій на власній території зокрема

РОЗДІЛ VI

КИЇВСЬКА ФОРТЕЦЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Зміни в країні після вступу на престол Олександра II. Розробка нової фортифікаційної доктрини. Е.І. Тотлебен

Після вступу на російський престол Олександра II в країні настав час грандіозних змін, пов'язаних насамперед із селянською реформою, яку супроводжували і ряд інших – місцевого самоврядування, юридична, військова, вищої освіти. Швидкий розвиток капіталістичних відносин, що відбувався в Росії у 60-70-х рр. XIX ст., мав вплив на всі сфери життя, зокрема й на військову сферу. Звичайно, потрібен був певний період для розробки нової військової доктрини країни в умовах, що склалися після поразки у Кримській війні. У найближчі кілька років в цьому плані був період чекання й переосмислювання – у Київській фортеці тоді виконувалися переважно роботи, пов'язані майже виключно з її утриманням – зокрема 1858 р. було вимощено камінням проїзд перед Казармою на Перешийку, перебудовано міст через рів у редюїті №1; у спорудах фортеці потроху втілювалися новітні технічні винаходи: у порохових камерах капоніру Васильківського укріплення, в редюїті №1, башті №2 (Прозорівській) було перероблено печі, зриті тимчасові оборонні елементи фортечних споруд – траверзи, бонети тощо, влаштовані у зв'язку з терміновим озброєнням фортеці у 1854 р.[1] Далі було замінено рухомі частини мосту біля Казарми на Перешийку та проведено деякі роботи у Подільських воротах[2]. Все більше перевлаштовувалася під казарми низка фундаментальних оборонних споруд – 1864 р. було встановлено нари в приміщеннях башти №2[3]; у зв'язку із нагнітанням суспільно-політичних відносин в країні, що впливало і на поведінку солдатів, при казармах влаштовувалися і обладнувалися карцери[4]. У наступні роки башти обживалися все більше - у 1867 р. в них влаштовувалися вже й квартири для офіцерів[5]. У той же час 1873 р. у фортеці будувалися сараї для розташування обозу та майна новостворених військових частин, яких не було у складі російської армії у 50-60-х рр. XIX ст. – зокрема Військово-похідного телеграфного парку[6]. У 60-70-х рр. XIX ст. було влаштовано саперний табір з т.з. "саперними дачами", саперне шосе, армійські табори на Сирці (1867) тощо[7].

Важливі роботи в фортеці було проведено в той період в галузі во-

допостачання. Ми вже відзначали, що в середині 50-х рр. в т.з. Арсенальних майстернях було встановлено парову машину для підйому води, звідки вона самопливом по трубах подавалася у місто. 1874 р. до фортечного водопостачання було підключено цитадель Києво-Печерської фортеці[8].

Перебудова ряду споруд фортеці здійснювалася і у зв'язку з поразкою Польського визвольного повстання 1863 р., коли виникла необхідність у приміщеннях для утримання захоплених у полон його учасників. З цією метою у в'язничне приміщення було переобладнано капонір 3-го полігону Госпітального укріплення[9] "косий" та ряд інших споруд.

Зважаючи на політичну ситуацію, що склалися на той час, стан Київської фортеці з самого початку перебування на престолі безумовно привертав увагу Олександра II. Так, прибувши до Києва 3 жовтня 1857 р., після низки урочистостей та інших заходів, 6 жовтня в першій половині дня він ознайомився з кресленнями фортеці, а о другій годині дня почав огляд фортечних споруд й, як свідчать відгуки, *"залишився цілком задоволений виконаними роботами й змістом фортеці з цитаделлю"*[10]. Втім, звичайно, зрозуміло, що уроки Кримської війни вимагали втілення в російській військовій доктрині нових ідей, науково-технічний розвиток надалі все більше прискорювався й київські укріплення в черговий раз мали бути перебудовані згідно з новітніми оборонними теоріями. Знову відзначимо, що дійсно революційним кроком у веденні військових дій стала поява й розповсюдження гвинтівки у піхотних частинах. Це ж стосувалося і появи нарізної артилерії. Як засіб протидії зміцнілим силам наступу, на зміну бастіонній системі широкого розповсюдження в теорії фортифікації в той період набула система т.з. фортових фортець, в яких далеко попереду фортечних валів та інших засобів оборони мали розташовувалися укріплення-форти із сильним артилерійським озброєнням, завданням яких було утримувати артилерію ворога на достатній відстані від цитаделі. Одночасно нова теорія фортифікації під час оборонних дій вимагала насамперед максимального занурення в землю – адже кам'яні стіни фортець навіть на кількакілометровій відстані від ворожих гармат вже не становили перешкоди для сил атаки й наступу. Саме такі ідеї, розроблені в Росії Е.І. Тотлебеном на основі досвіду оборони Севастополя у 1854-1855 рр. з урахуванням новітніх військових технічних засобів, насамперед артилерії, було покладено в основу нового проекту модернізації Київської фортеці і в подальшому широко використовувалися у вітчизняній військовій практиці.

Директор Інженерного департаменту Російського генерального

штабу, генерал-ад'ютант Е.І. Тотлебен вперше прибув до Києва для вивчення питання можливості удосконалення укріплень фортеці 27 серпня 1860 р.[11] Після цього він приїздив до міста ще неодноразово. Ознайомлення з місцевістю і оборонними будівлями, що були на той час у Києві, загальна розробка концепції оновлення фортеці, а також контроль над розпочатими роботами тривали понад десятиліття. Кілька років тривали виключно проектні роботи, при цьому, згідно з новітньою теорією фортифікації, укріплення на місцевості планувалися так, щоб зробити неможливим їхнє фланкування (бічний обстріл) та рикошетування під час ворожого обстрілу, артилерійські ж батареї розташовувалися таким чином, щоб мати можливість зосередження та концентрації артилерійського вогню по єдиній цілі[12]. У березні 1865 р. з новим проектом посилення фортеці безпосередньо на місцевості ознайомився великий князь Микола Миколайович. Тоді в Києві були найвидатніші вітчизняні військові спеціалісти, зокрема, генерал-ад'ютант Мілютін; начальник генерального штабу, генерал-ад'ютант, граф Гейден та інші.

Згідно з новим проектом модифікації фортеці у Києві мали проводитися величезні земляні роботи, зокрема мав бути зритий майже весь Печерськ. По місту ширилися чутки, що під час франко-прусської війни, російським урядом знову нібито було вирішено значно розширити фортечні укріплення в Києві, довівши їхню загальну кількість до 24 (у деяких джерелах – до 27)[13] та побудувавши нові укріплення фактично по усьому місту, насамперед на Лисій горі біля гирла Либеді, а також безпосередньо на місці університету св. Володимира, університетської обсерваторії на Павлівський горі, на Байковій горі, поблизу Андріївської церкви тощо[14].

Проектні роботи проводилися надалі досить інтенсивно й у вересні 1869 р. Е.І. Тотлебен знову приїздить до Києва з метою огляду місцевості та розгляду можливостей втілення проектів "по посиленню Київської фортеці" в життя й перебуває тут до 10 жовтня, коли до міста вдруге прибуває Олександр II[15]. Укріплення в Києві вимагали вкладання величезних коштів, їхня загальна вартість оцінювалася приблизно в 5-6 млн. крб.[16] і не випадково ставлення вищої влади до проектів було досить неоднозначним. Е. І. Тотлебен приїздить до міста й 11 серпня 1871 р., з 12 по 16 серпня він розглядає місцевість, де мав будуватися Лисогірський форт, з 17 по 20 серпня – виїздить до Проскурова, а повернувшись – 22, 23 та 24 серпня знову оглядає позиції Старого міста, зокрема Обсерваторну гору, т.з. Прозоровський яр, допрацьовує проект форту на Лисій горі, оглядає вже діючі на той час ділянки еспланади фортеці тощо[17]. Врешті-решт, 8, 9 та 10 квітня 1871 р. місцевість, де мав будуватися Лисогірський форт, оглянули

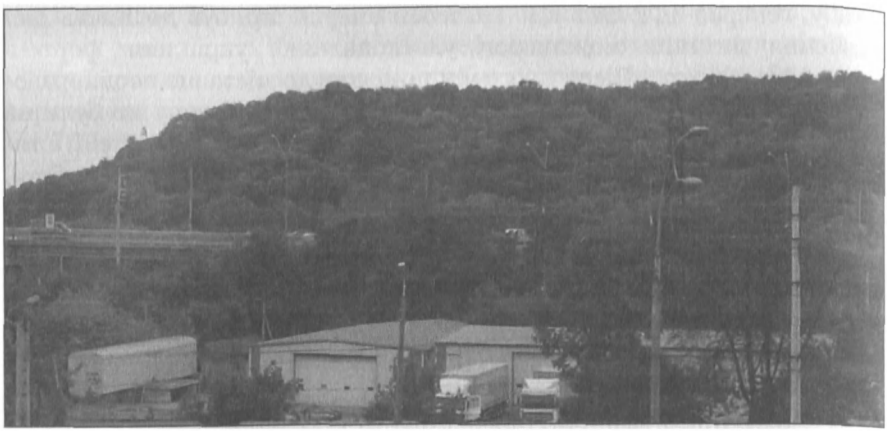

Краєвид Лисої гори в Києві з півночі.
Фото 2010 р.

їхні імператорські величності Микола Миколайович старший та Микола Миколайович молодший[18].

Втім, слід відзначити, що переважна більшість запланованих укріплень у Києві побудована так і не була. Справа фактично так і обмежилася лише побудовою Лисогірського форту, т.я. саме під час його спорудження у зв'язку з подальшими кроками у розвитку артилерії стало остаточно зрозумілим відставання у розвитку сил оборони перед силами артилерійського наступу. Разом з тим доречно сказати, що з самого початку будівництва форту, у нього вкладалися значні кошти і прилучалися значні людські сили.

Повеління Олександра II про спорудження у Києві Лисогірського форту з 500-саженною еспланадою надійшло до міста 27 квітня 1871 р.[19] Розглядаючи історію зведення укріплень на Лисій горі, слід знову звернути увагу на те, що місцевість, на якій розташований Київ, має дуже складний рельєф. З поступовим розширенням міста ця складність рельєфу надалі зростала, оскільки місто захоплювало все нові території - переважно узгір'я та долини, що його оточували. До речі, це мало певний вплив на розвиток поглядів на історичне минуле міста, т.я. з часом перекази про події, що відбувалися колись у тій чи іншій місцевості, надзвичайно ускладнювалися, часто-густо переплітаючись з іншими, схожими переказами, в основу яких також могли бути покладені реальні факти з історії міста, що в ряді випадків вело до особливого ставлення населення до цієї місцевості, віри у надприродні явища, що нібито відбувалися тут тощо. Так, у Києві одразу кілька узгір'їв носять назву "Лиса гора". За дохристиянськими переказами саме на Лисій горі відьми вночі справляли т.з. шабаші.

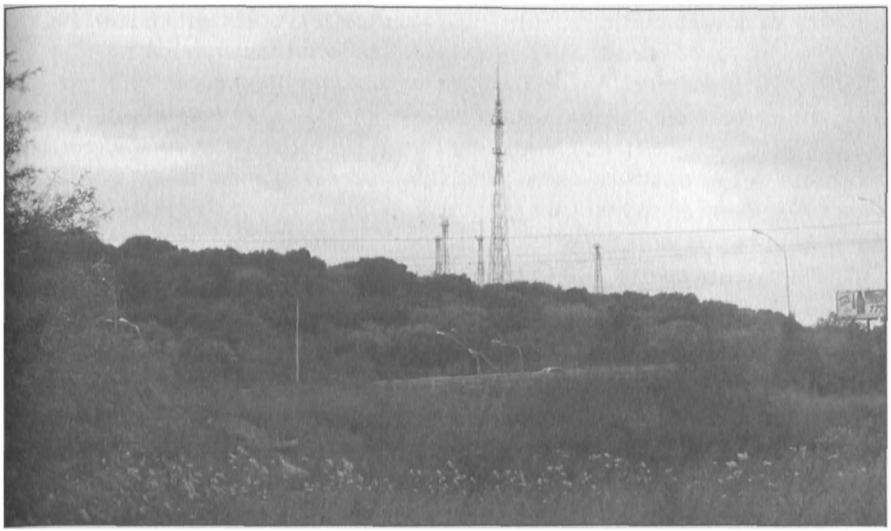

Краєвид Лисої гори з північного сходу.
Фото 2010 р.

Сучасні дослідники називають одразу шість місцевостей у Києві, що в часи, про які йде мова – у середині XIX ст., за своїми природно-географічними особливостями були лісистими узгір'ями з безлісною верхівкою, тобто підходили під історично обґрунтовану назву Лиса гора. Серед них і верхня частина Боричева узвозу, і Юрковиця, і т.з. Западинка, і колишній піщаний пагорб між Чорториєм і Троєщиною, пагорб на Верхній Солом'янці (ймовірно на території сучасного залізничного вокзалу "Київ-Південний" або сусіднього електровагоноремонтного депо) тощо[20]. На одній із гір з такою назвою на півдні міста, неподалік від Видубицького монастиря та хутора Корчуватого, у 70-х рр. XIX ст. і було побудовано укріплення, залишки якого і сьогодні вражають відвідувачів парку ім. 1500-річчя м. Києва, що нині розташований тут. Для кращого усвідомлення читачами сприйняття певними колами мешканців давніх переказів, що пов'язувалися із цією місцевістю в ті часи, наведемо уривок із оповідання П. Рябошапки "Лыса гора", що побачило світ у Києві в 1905 р. *"Як був я малим, то чув од баби Хиври, що в Києві є Лиса гора, а на ту гору, як тільки має народитися новий місяць, то зо всього світа, де тільки є, видьми та видьмаки то вси до еднои злитаються на ту Лису гору; хто на ступи, хто на метли, а хто на коцюби, а инши то просто так на тій лопати, що хліб у пич сажають. И так летять, що аж гуде, и то в саму глупу ніч..."*[21] Автор розповідає що саме робили відьми на Лисій горі, як воно уявлялося в народній свідомості: "*...Узя-*

ла його за ливу руку тай повела через дым на самисиньку гору. А та гора зовсим, як е голисинька, недаремне Лысою йiи прозвалы. Глянув Сыдир, аж там стоять два здоровенни казаны и кыплять з якымсь зиллям, а видьмы та видьмакы навкруги их таке выробляють, що сором було навить и дывытыся... Якись у их не самовыти ыграшки: то одно через другого скаче, то одно другого возыть на собы, то вныз, то вверх головою... а ще здохлятыну зволикалы та пид казаны пидкладалы; а воно аж гоготыть – горыть та шкварчыть, а смердыть так гыдко, що Сыдир аж учадив. Ще спасыби тiй видьми, котра его прывезла, вона дала ему лагиднишу роботу: вин тилькы смолу носыв та здохлятыну полывав, щоб краще горила...”[22]. Ми перериваємо цитування, як нам здається, читач вже має певне уявлення про його загальний зміст.

Розмічування території й трасування форту та еспланади було проведено у серпні 1771 р.[23] Згідно з новими еспланадними правилами при будівництві військового об'єкту зламу підлягало понад 500 будинків, що розташовувалися на цій та прилеглій території[24]. Початок будівництва укріплення на Лисій горі припадає на першу половину 70-х рр., зокрема вже у звіті за 1871 р. вказувалися роботи, вже виконані на той час: розбивка й трасування форту, вирубування лісу, побудова двох сараїв для розміщення госпітальних повозок та аптечних платформ, побудова сараю із стайнею тощо[25]. Наступного року на Лису гору було прокладено дві шосейні дороги[26], а також тут виконувалися земляні роботи на території середнього (№2) бастіону майбутнього форту[27]. У наступний приїзд до Києва 16–24 серп-

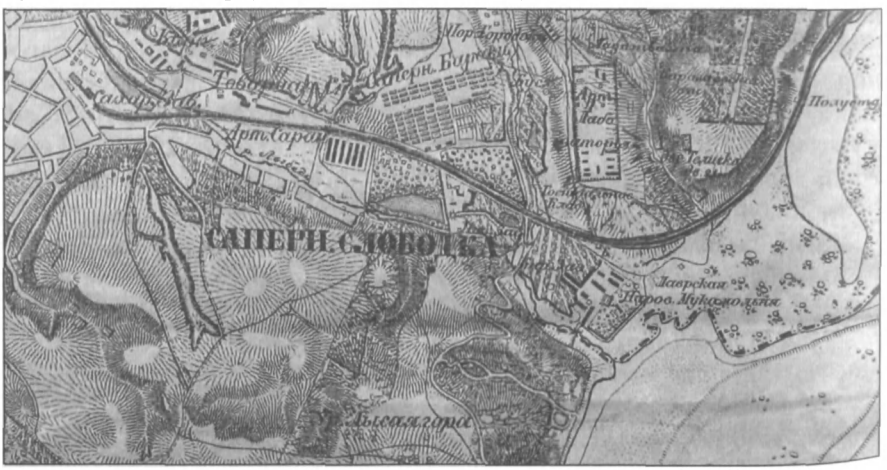

Військова карта Києва початку XX ст.
Саперна слобідка та Лиса гора

Вхід до портерни №2 у валу Лисогірського форту.
Фото 2002 р.

ня 1873 р. Е.І. Тотлебен знову оглянув роботи, що виконувалися на Лисій горі, позиції біля обсерваторії, планував роботи, які необхідно було здійснити на давніх Мініхових валах, а також спостерігав маневри – практичні саперні вправи по наводці понтонних мостів через Дніпро[28]. Слід відзначити, що роботи в Києві здійснювалися в цілому досить швидко – вже наступного, 1874 року в Лисогірському форті було виконано більшу частину земляних робіт і влаштовано потерни в оборонних валах[29].

Прибувши до Києва влітку 1875 р., Е.І. Тотлебен 7 серпня разом з новобудовами форту оглядав будівлю "Арсеналу" та загальний стан валів у цитаделі, 8 серпня – місцевість біля обсерваторії, а також будівлю військового шпиталю, Госпітальне та Васильківське укріплення, 9 серпня – місцевість за Тріумфальними воротами (район сучасного Повітрофлотського мосту). У вересні того ж року до Києва знову приїздить Олександр II, одночасно до міста прибуває військовий міністр, який в свою чергу також оглядає зокрема й стан робіт зі зведення Лисогірського форту[30].

Будівництво укріплень на Лисій горі тривало по 1877 р.[31]. Згідно з архівними документами, до складу завершених будівель форту вхо-

Залишки валів Лисогірського форту.
Фото 2007 р.

дили такі земляні фортифікаційні споруди: головний вал, два бастіони, напівбастіон, відступна батарея, редюїт, флеш з водяним ровом тощо, а також інші гідротехнічні споруди, порохові льохи, потерни, під'їзні шляхи[32]. У переліку оборонних споруд форту було зазначено зокрема і 7 потерн – під лівим фасом напівбастіону №1, під правою куртиною, під правим фасом середнього №2 бастіону, під лівим фасом середнього №2 бастіону, під лівою куртиною, у вихідному куті лівого №3 бастіону, у вихідному куті лівої кінцевої частини форту[33]. Відзначимо лише, що окремі "потерни" – підземні галереї, в яких пізніше, після втрати фортецею бойового значення десятки років містилися спочатку піроксилінові, а потім порохові склади, перевищують довжиною 40 м, на цеглі стін можна бачити вирізьблені прізвища солдатів, які перебували тут у караулі з 90-х рр. XIX по 70-ті рр. XX ст., коли охорону тут здійснювали вже солдати Радянської армії, а залишки сплетіння валів викликають незабутнє враження у відвідувачів. На території колишнього форту й сьогодні можна бачити залишки фундаментів колишніх споруд, які, звичайно, значною мірою запливли ґрунтом, заросли деревами та кущами за 130 років, що минули з часу їхньої побудови.

Спроби модифікації та переозброєння фортеці у 70-х рр. XIX ст.

Процес переозброєння російської армії, що нарешті, виходячи із реалій життя, відбувався після Кримської війни в 60-70-х рр. XIX ст., мав довготривалий і складний характер. Як ми вже відзначали, він був пов'язаний з подальшим розвитком саме технічної складової новітніх форм озброєння. Звичайно, введення нарізів у стволах гармат, як і в гвинтівках, надало величезних переваг при веденні вогню, т.я. дозволило перейти від ядра – шароподібного снаряда до довгастого, який краще переборював опір повітря, що, разом із збільшенням дальності пострілу, також впливало на його влучність. Одночасно значні переваги у дальності артилерійського пострілу надав перехід з розвитком металургії до сталевих гармат. Втім, замінити одразу фактично всі гладкоствольні гармати на нарізні при даному рівні розвитку економіки в країні було справою нереальною, відмовитися ж навіть на короткий час від застарілої частини артилерії було політично досить ризиковано – а раптом розпочнуться неочікувані військові дії? Згідно з табеллю 1874 р. на озброєнні Київської фортеці в той час залишалися як новітні нарізні, так і старі гладкоствольні гармати, які всі разом поділялися на "охоронне" (у фортеці налічувалося 665 одиниць) та "оборонне"

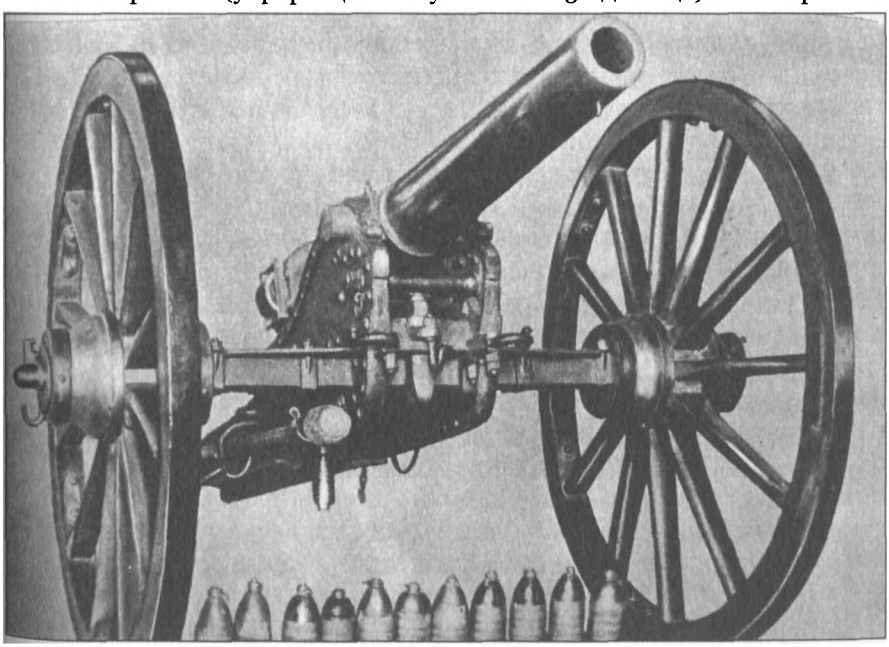

Російська польова нарізна гармата кінця XIX ст.

(718 одиниць) озброєння[34]. Ці терміни виникли, коли фортеці були ще єдиними оборонними спорудами, переважно не обнесеними фортами. "Охоронне" озброєння своїм завданням мало забезпечити фортецю від швидкісного відкритого нападу, а заздалегідь виставлені й пристріляні відносно найнебезпечніших ділянок підступів до фортеці гармати примушували нападників вести поступову облогу й утримувало їх на певній відстані від фортеці, при чому обов'язково обстрілювалися всі шляхи, що вели до неї. "Оборонне" озброєння призначалося для артилерійської боротьби саме безпосередньо проти обложних артилерійських батарей ворога, які встановлювалися під час облоги й додатково займали позиції лише після визначення конкретних фронтів атаки ворога. "Охоронна" артилерія в Київській фортеці у 1874 р. налічувала:

"Гармат нарізних, що заряджаються з казенної частини:
– чавунних гармат:
24 фунтових – 61 од.
12 фунтових – 168 од.
3 фунтових – 29 од.;
мідних гармат:
12 фунтових – 44 од.
3 фунтових – 29 од.;
– єдинорогів гладкоствольних:
1 пудових довгих – 62 од.
½ пудових довгих – 152 од.
½ польових мідних – 8 од.;
коронад:
24 фунтових – 30 од.;
мортир нарізних, що заряджаються з казни:
8 дюймових – 8 од.
6 дюймових – 26 од.;
мортир гладкоствольних:
5 пудових – 6 од.
2 пудових – 2 од.
½ пудових – 44 од.»[35]

"Оборонна" артилерія у фортеці в той період налічувала:
"Гармати нарізні, що заряджаються з казенної частини:
сталевих 8 дюймових – 23 од.
24 фунтових – 140 од.
2 фунтових – 78 од.;
– мідних :
24 фунтових – 22 од.
12 фунтових – 4 од.;
– єдинорогів гладкоствольних:

1 пудових довгих та коротких – 43 од.
½ пудових довгих та коротких фортечних – 104 од.;
– коронад:
24 фунтових – 46 од.;
– мортир нарізних, що заряджаються з казни:
8 фунтових – 32 од.
6 фунтових – 78 од.;
– таких, що заряджаються з дула:
6 дюймових – 15 од.;
– мортир гладкоствольних:
5 пудових – 7 од.
2 пудових – 6 од.
½ пудових – 80 од."

У документах особливо наголошувалося на тому, що для "*тимчасового оборонного озброєння маються лафети, платформи, заряди та інше приладдя*"[36].

Відзначимо, що прийняті назви артилерійських гармат на той час залежали від співвідношення їхнього калібру, тобто лінійного виразу розміру ядра (його діаметра) до довжини ствола, так, гармати довжиною до 12 калібрів було прийнято називати мортирами, довжиною до 22 калібрів – гаубицями, ще довші – гарматами[37]. При розгляді артилерійського озброєння, наявного в Київській фортеці, зокрема в 1874 р., впадає в очі, що разом із гладкоствольними гарматами тут малася вже досить значна кількість гармат, нарізних, що заряджалися з казни, таким чином переозброєння відбувалося й "уроки" Севастополя, певно, все ж враховувалися російським командуванням – 1874 р. в фортеці було вже 593 нарізних гармати[38].

Втім, ніяке переозброєння було не в змозі врятувати Київську фортецю – вже наприкінці 70-х рр. XIX ст., незважаючи на всі новітні проекти її модернізації та реальне втілення в життя, зокрема проекту Лисогірського форту. Стало зрозуміло, що вона безнадійно застаріла, адже всі оборонні споруди, зокрема цитаделі, що займали в цілому невелику площу в центрі міста, і які з величезними витратами й напруженням сил будувалися протягом століть, тепер могли бути знищені ворожим артилерійським вогнем великого калібру з відстані 8-10 кілометрів і більше. За таких умов чимдалі піддавалася сумнівам сама можливість існування фортеці у такому вигляді, якого вона набула на той час. Однак фортеця в Києві продовжувала існувати, все більше вступаючи у протиріччя не лише з теорією і практикою військової справи, які не стояли на місці, але й з реальним життям, із завданнями міста, які все чіткіше окреслювалися десятиліттями мирного життя наприкінці XIX ст. Особливого значення в той період в місті набувають т.з. еспланадні правила, згідно

з якими в місті відбувалася забудова прилеглих до фортеці вулиць. *"Про несумісність міста й фортеці,* – відзначає зокрема дослідник історії Києва А. Макаров, – *говорить, наприклад, той факт, що на тій частині Великої Васильківської вулиці, що підпадала під дію еспланадних правил, у 1880 р. можна було побачити лише дерев'яні будинки та гасові ліхтарі, втім з рогу Совської, звідки розпочиналася "міська частина вулиці", картина змінювалася, одразу з'являлося газове освітлення й багатоповерхові кам'яні будинки. Так реально позначалася невидима риса, що відділяла місто від фортеці"*[39].

Тоді врешті-решт і у вищих російських військових колах стає зрозумілим неможливість та й непотрібність втілення в життя нового проекту посилення й розбудови фортеці. *"...У вищих сферах військового управління проект укріплення міста Києва, запропонований генералом Тотлебеном, згідно з яким довелося б зрити майже все місто, відкинутий"*, – повідомляла київська газета "Паровоз" у 1870 р.[40]. Але ще довго тривога у зв'язку із можливістю побудови в Києві нових грандіозних оборонних споруд не покидала мешканців міста. Адже військове командування Росії навіть уявити собі не могло, що такий важливий стратегічний пункт як Київ з його вже побудованими з мільйонними витратами оборонними спорудами на Печерську буде залишений фактично напризволяще. Тобто, питання зведення нових укріплень у місті залишалося і протягом багатьох років продовжувало висіти, як дамоклів меч над мешканцями. Проте, було ще одне питання, яке в складних стосунках гілок громадської та військової влади відіграло важливу роль відносно побудови в місті нових укріплень – саме тут, на Печерську, де переважно мало відбутися будівництво нових укріплень, мешкали вищі прошарки суспільства. Свого часу вулиця Московська була центральною вулицею Києва. Саме на ній та на вулиці Козловській (також на Печерську) ще 1824 р. було споруджено перші в Києві бруківки з каміння. На другу половину XIX ст. особняки на Печерську на той час були розташовані не лише у Липках, але вже й майже повсюди безпосередньо за еспланадою – територіальною смугою навколо фортеці, де ще з часів Петра I, а з розширенням фортеці і далі, взагалі було заборонено всіляку кам'яну забудівлю. І знову почалися скарги, листування, на Печерську розташовувалися до речі й два царські палаци... Налякані кияни навіть терміново відрядили спеціальну депутацію до Петербургу, яка повинна була відстоювати права міста. Нарешті, в червні 1873 р. зі столиці надійшло *"радісне й важливе повідомлення: намічені фортечні роботи виконуватимуться лише на Звіринці та в самій цитаделі, й, таким чином, існуючі кордони між містом і фортецею порушені не будуть"*[41]. Щоправда частина проекту Е.І. Тотлебена, як ви вже знаєте, все ж знайшла практичне втілення при побудові Лисогірського форту.

Фортеця в умовах подальшого розвитку технічних засобів озброєння у 80-90-х рр. XIX ст.

У 80-х роках XIX ст. стало остаточно зрозуміло, що грандіозні земляні й цегляні споруди Київської фортеці, розташовані в центрі міста, цілком застаріли. В цей час потроху починають зніматися найдавніші елементи оборони та спорядження фортеці, які надалі більше замінювалися більш сучасними та практичними для використання в реальному мирному житті спорудами. Так, зокрема у 1888 р., давні дерев'яні напівзгнилі мости через головний рів та рів равеліну у Київському проїзді цитаделі було замінено земляними дамбами[42]. Трохи пізніше того ж року це ж саме було зроблено й у Васильківському проїзді цитаделі[43].

Відповідно до нагальних життєвих потреб з найбільшою користю у зв'язку з розбудовою міста та зростанням його економіки намагалися використати й важкі казематовані оборонні споруди, які складали безпосередньо основу оборони фортеці – круглі вежі, кам'яні ретраншементи-казарми тощо. Як правило тепер їх використовували переважно як промислові будівлі та казарми для військовослужбовців – адже в Києві перебувала значна кількість військових.

Зокрема, значного розвитку набуло військове виробництво в Арсенальних майстернях на Московській вулиці. Сюди, починаючи ще з 1854 р., потроху переводилося обладнання зі "Старого Арсеналу", що розташовувався в цитаделі. У приміщеннях, які будувалися як фортечні споруди, і які тепер мали використатися під виробничі цехи, встановлювалися фундаменти під парові, а трохи пізніше й електричні машини[44]. Вже в перший рік існування Арсенальних майстерень як виробничого підприємства в них були встановлені парові машини потужністю 45 та 15 кінських сил. Одна з них використовувалася для дії водогону, по якому вода з Дніпра закачувалася безпосередньо в майстерні і надалі по дерев'яних трубах постачалася в місто. На кінець 80-х рр. XIX ст. сумарна потужність парових машин в майстернях складала 80 кінських сил, не враховуючи потужності також спеціальних локомобілів, які використовувалися як запасні двигуни. На той час в майстернях діяли такі майстерні: ковальська, слюсарна, при якій відбувалася зборка лафетів для гармат; дерев'яна з двома відділеннями – колісним та сушильним; механічна для ремонту машин та верстатів, з відділеннями для ремонту гармат та літійна. Спеціальної гарматно-літійної майстерні у київському "Арсеналі" не було – головними завданнями підприємства були передусім ремонт та виготовлення іншого військового спорядження. Свого часу було підраховано, що протягом року при 10-годинній денній праці в майстернях виготовлялося (крім ремонту гармат): вся матеріальна частина на 10 батарейних частин або 12 легких польових батарей, або 50 обложних лафетів з передками й

Амбразура, переобладнана під вікно у Круглій вежі №2. Фото 2009 р.

приладдям, а також артилерійське приладдя, кінська амуніція та до 1200 коліс. Протягом 1855-1880 рр. в Арсенальних майстернях було виготовлено лафетів та верстатів – 2 119, передків – 2 984, зарядних ящиків – 3 318, повозок різних – 243, коліс різних – 21 193 тощо. У 80-х рр. XIX ст. у майстернях працювало близько 350 робітників[45].

1884 р. з розширенням виробництва і втратою споруд військового оборонного значення в Арсенальних майстернях деякі амбразури північних стін, звернені назовні укріплення, було перебудовано у вікна зі вставкою в нижніх поверхах залізних ґрат[46]. Надалі ця практика значно поширилася[47]. Амбразури на вікна перебудовувалися в Редюїті №1 у Васильківському укріпленні, в оборонних баштах тощо. В одному з капонірів Госпітального укріплення 1884 року було встановлено три хлібопекарські печі для служителів госпітальної команди[48]. Наступного року у вікна були перероблені дві амбразури з вставленням залізних грат у будівлі військового госпіталю[49]. З інших аналогічних робіт, здійснених у фортеці в той період, відзначимо прибудови господарських споруд до Редюїту №1 у Васильківському укріпленні[50], перебудову сходів від Казарми на Перешийку до Подільського верка[51], ремонти підлог, печей, дахів, влаштування хлібопекарень у нововлаштованих казарменних приміщеннях тощо.

Але, звичайно, час від часу питання поновлення й подальшої

Вікна і амбразури в одному з корпусів Госпіталю

розбудови Київської фортеці поставало перед правлячими колами Російської імперії знову і знову, втім, надалі більше, незважаючи на низку нових проектів, все ж серед вищих військових переважала думка недоцільності проведення у Києві значних робіт з цією метою. Це загалом співпадало й із загальносвітовою тенденцією про загальне зменшення ролі фортець у військових діях, що вже досить яскраво проявилася на той час.

Одночасно дедалі більше зростали протиріччя між військовим відомством та міською владою з приводу т.з. еспланадних земель – території міста - смуги шириною приблизно 260 м вздовж всіх укріплень фортеці, на якій з оборонною метою було заборонено будь-яке кам'яне будівництво. Боротьба за еспланадні землі, які розташовувалися фактично в центрі міста і з кожним роком дорожчали, відбувалася все запекліше; це питання практично не втрачало своєї актуальності аж до початку Першої світової війни. *"Щоб зрозуміти ступінь важкості цих правил,* – відзначалося у газеті «Киевлянин» ще у 80-х рр. XIX ст. у зв'язку із, як виявилося пізніше, тимчасовим скасуванням еспланади в Києві *»... досить поглянути на план міста й креслення згаданої лінії. Це – крива, що найвибагливішим чином проходить по місту не лише серед вулиць, причому з одного боку вулиці ви могли будувати хоч п'ятиповерховий будинок, а на іншому боці не мали права будувати й одноповерхового, але навіть входити і всередину подвір'їв. Лінія ця проходить по галасливій Великій Васильківській вулиці й виділяє кілька невеликих кіл у Старому місті. Тепер все це знищено, будува-*

тися дозволено всюди"[52]. Втім, як виявилося, радість міської влади та меморанців була передчасною. Вже 1884 р. старі еспланадні правила в Києві було поновлено. Офіційно вони діяли до 1896 р. - до скасування Київської фортеці. Проте неофіційно ця територія значною мірою продовжувала перебувати в розпорядженні військової влади, як вже зазначалося, до Першої світової війни.

В останні десятиліття XIX ст. Печерськ, який так і залишався насамперед військово-адміністративною частиною міста, і де, власне, й розташовувалася фортеця, продовжував відігравати особливу роль в адміністративно-територіальній тектоніці Києва. Між тим, громадська думка все різкіше й негативніше висловлювалася з приводу грандіозних, але так жодного разу й невикористаних споруд, зведених у

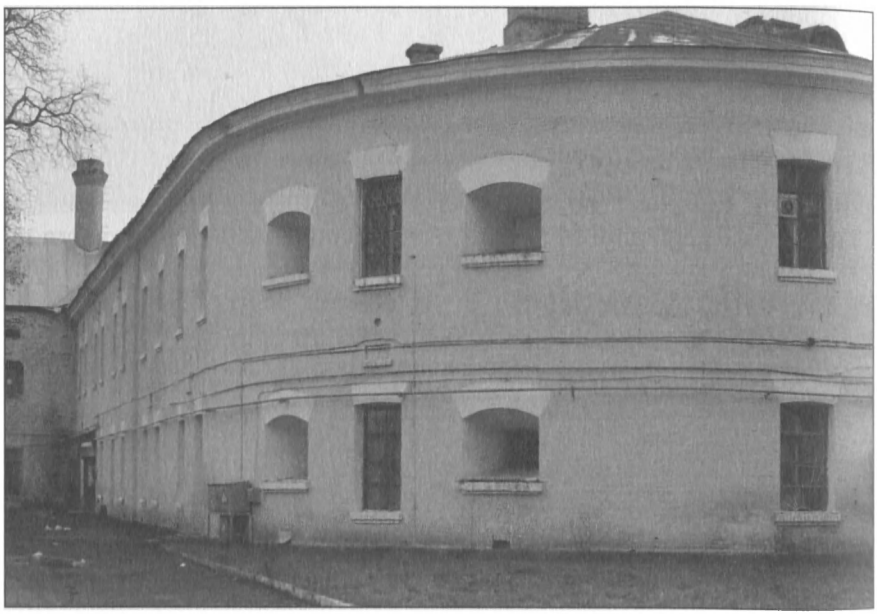

Вікна і амбразури в одному з корпусів Госпіталю

місті й підпорядкованих військовому відомству. *"Історія різного роду споруд у Києві у вищій мірі цікава й повчальна,* – відзначав зокрема К.А. на сторінках журналу "Киевская старина" в липні 1884 р. – *Найдавнішою, звичайно, досі незакінченою спорудою матері міст руських слід вважати київську фортецю".* У статті розглядалися основні етапи створення й удосконалення фортеці за часів Петра I, при якому, власне, тут були захоплені землі, що належали Києво-Печерській лаврі та приватним особам, *"переважно бідному люду".* Автор відзначав, що 40 років поспіль після Петра за часів Мініха навкруги Старого

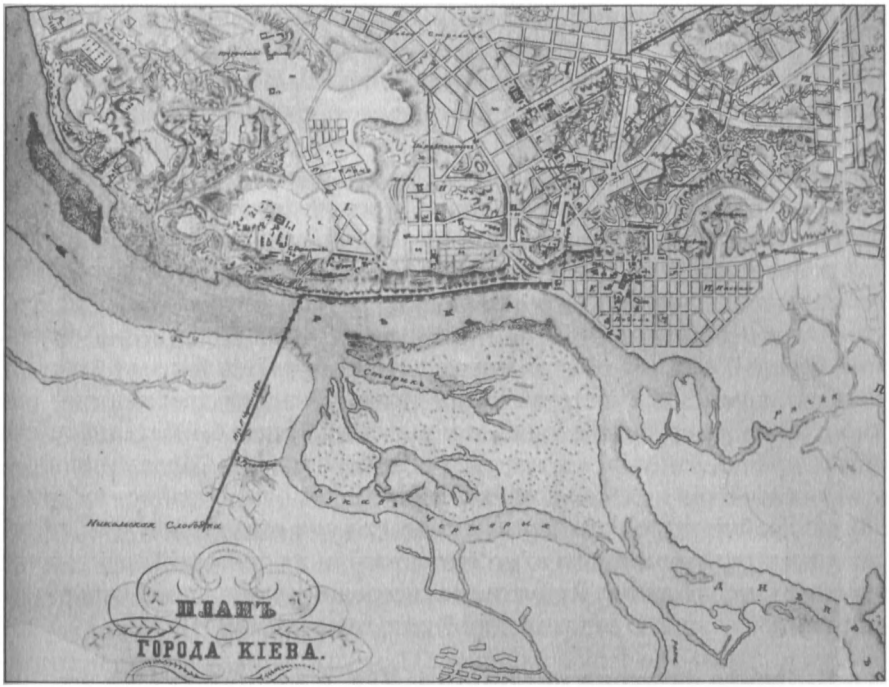

План м. Києва кінця XIX ст.

міста були насипані нові оборонні вали, при чому також було багато "сплюндровано і спустошено" приватних будівель та садиб. "*У 40-х роках* (XIX століття – *С. П.*) *вигадана нова лінія оборонних верків, для якої знищено кращу частину Печерська, від Микільських воріт до царського саду, знесені Клов та Хрести, розібрано будівлю присутніх місць, яка містила спочатку університет, коли ж були закінчені ці мільйонні споруди, то наш російський Мольтке, навчений севастопольськими уроками, вирік над ними суворий вирок: оглянувши їх у 1869 р., він визнав, що їх зовсім не варто було будувати, тому що кілька далекобійних гармат, встановлених на Байкових висотах, протягом небагатьох годин не залишать від них каменя на камені. І знову накреслена нова еспланадна лінія, від якої не вільні й найвіддаленіші частини Києва*"[53].

В умовах, що склалися навкруги значних, але так і невикористаних оборонних споруд, з величезними витратами побудованих у Києві, стан фортеці фактично вже з кожним роком все менше цікавив Олександра III, який на той час вступив на престол, та й все вище військове керівництво країни. Під час височайших візитів до Києва тут, звичайно, відбувалися паради військ як правило на еспланадному плацу (район

сучасної вулиці Суворова – *С. П.*), втім всі інші урочистості вже зводилися виключно до відвідування Києво-Печерської лаври, церков міста, перебування у палаці, прогулянок по Дніпру, балів, прийомів, вечірніх салютів тощо. Все це широко висвітлювалось в тогочасній пресі.

Мабуть єдиним винятком з цього, на наш погляд, є повідомлення про спостереження Олександром III 19 серпня 1885 р. маневрів на території Васильківського укріплення Київської фортеці. Опис цієї події залишився в одному з видань. У ньому повідомлялося, що в свій останній день перебування у Києві, після сніданку в палаці Государ оглядав озброєння Васильківського укріплення та його "ескаладу" (маневри, спрямовані на штурм – *С. П.*) саперними батальйонами. 5-й саперний батальйон після підготовчих робіт, що тривали близько години, швидко спустився з інструментами та штурмовими драбинами в рів укріплення й перебрався через кам'яну стіну. Потім 6-й батальйон під звуки музики кинувся на штурм фасів укріплення. Солдати швидко спустилися в рів по слизькому від дощу відкосу, перебралися за допомогою драбин та жердин через кам'яну стіну та вигукуючи "ура" кинулися на штурм земляного валу. Незважаючи на слизький ґрунт, вони миттєво вилізли на вал й спустилися всередину укріплення. Імператор залишився повністю задоволений й дякував військам [54].

Київська фортеця наприкінці XIX – на початку XX ст.

Підкреслимо, що і в цей період, незважаючи на практичну відсутність зовнішньої загрози Києву, значна частина застарілого озброєння, а точніше, гармат Київської фортеці, що здебільшого вже давно не відповідали тогочасним технічним вимогам, продовжувала залишатися на позиціях – і в цитаделі, і в фортах та укріпленнях, які її оточували. На 15 листопада 1889 р. в офіційній документації артилерійське озброєння фортеці, як і раніше, поділялося на «охоронне» (203 гармати) та «оборонне» (360 гармат)[55]. Відповідно, в фортеці вживалися господарські заходи, адже в Києві перебувала значна кількість військ під які будувалися, виділялися та переобладнувалися нові казарми та складські приміщення. У той же час безпосередньо на позиціях в цитаделі на цей час розташовувалося гармат нарізних, чавунних, що заряджалися з казенної частини:

Олександрійський напівбастіон – гармат 24-фунтових довгих – 4;

Павлівський бастіон – гармат 24-фунтових коротких – 5; гармат 12-фунтових – 2;

Спаський бастіон – гармат 24-фунтових коротких – 5;

Київський равелін – гармат 24-фунтових коротких – 1;

Петровський бастіон – гармат 24-фунтових коротких – 3;

Ново-Київський равелін – гармат 24-фунтових коротких – 1;
Успенський бастіон – гармат 24-фунтових коротких – 7;
Васильківський равелін – гармат 24 фунтових коротких – 1;
Кавалерський бастіон – гармат 24-фунтових довгих – 2; гармат 24-фунтових коротких – 4; гармат 12-фунтових – 2;
Андріївський бастіон – гармат 24-фунтових коротких – 4; гармат 12-фунтових коротких – 1;
Олексіївський бастіон – гармат 24-фунтових коротких – 4; гармат 12-фунтових коротких – 1;
Анвелопа проти цього бастіону – гармат 12 фунтових – 2.
Семенівський бастіон – гармат 12-фунтових – 2; гармат 24-фунтових коротких – 2. На кожному з 4 люнетів було встановлено по 5 довгих 24-фунтових гармат[56].

Відповідно у цьому списку, як можна помітити, відсутній Різдвяний бастіон. Гармати тут не встановлювалися на позиції ще з початку XIX ст., коли від пристрільного вогню вкотре постраждала церква Різдва та почали сипатися Дальні печери Києво-Печерської лаври. В той же час для кращого розуміння змісту цього переліку відзначимо, що в ті часи гармати за своїм призначенням поділялися на певні види: так довгі гармати використовувалися для "пологого" (прицільного) пострілу, для т.з. "крутих" (навісних), з високою траєкторією польоту ядра або іншого снаряда пострілів використовувалися короткі гармати. При цьому пологі постріли здійснювалися з т.з. єдинорогів (гаубиць), гармат та каронад, "круті" – з мортир. Вже тоді гаубиці призначалися переважно для стрільби розривними снарядами – гранатами, якщо вага його була менше одного пуду, й бомбами – якщо вага снаряда була пуд або більше. Вага снаряду, яким стріляли з гармати, на той час давала змогу завдяки розробленим спеціальним артилерійським таблицям визначити її калібр – так, 24-фунтова гармата мала діаметр каналу стволу 6 дюймів[57].

Цей перелік "охоронних" гармат, встановлених на позиціях у Київській фортеці, певною мірою дає змогу розглядати розроблену систему артилерійської оборони цитаделі, беручи за аксіому, що на найважливіших напрямках оборони, відповідно, встановлювалася переважно найбільша кількість необхідних для вирішення даних завдань гармат. Перелік артилерійського озброєння цитаделі за 1889 р., якоюсь мірою надає можливість робити висновки і про систему артилерійської оборони цитаделі в більш ранній період, коли, власне, вона розроблялася і певний час зберігалася надалі, не втративши свого значення за десятиліття, навіть в умовах зміни технічних здобутків у військовій справі.

Одним з найнебезпечніших напрямків оборони цитаделі залишався напрям на північ та північний схід, де над крутим схилом до Дні-

пра розташовувалися Павлівський (де було встановлено 7 гармат) та Спаський (5 гармат) бастіони. Окрім того, підходи до фортеці на схилах з півночі захищалися також дерев'яними палісадами, які мали затримувати ворожу піхоту та кавалерію. Підкреслимо, що дерев, серед яких могли б приховуватися ворожі війська, в той період навкруги фортеці практично не було, лише в певних найвразливіших місцях підходів до укріплень було висаджено колючий чагарник. Частина гармат, встановлених на Спаському бастіоні мала контролювати і підхід до фортеці безпосередньо по нагорній частині Печерської височини.

Схожа картина спостерігається на протилежному, південному напрямі оборони фортеці. Безпосередньо біля дніпровського схилу було зведено Олександрійський напівбастіон (4 гармати), праворуч від якого (дивлячись з середини фортеці) розташовувалися Різдвяний та Семенівський бастіони (по 4 гармати), перед якими, як і перед куртинами південного напрямку, розташовувалися два люнети, на кожному з яких було також встановлено по 5 гармат. Звичайно, така концентрація артилерії на даному напрямі була пов'язана із необхідністю контролювати гирло Наводницького яру, підйом з нього до Московських воріт та схили Дніпра. Слід також відзначити, що 2 гармати, які могли в цілому у разі необхідності вести вогонь і в цьому напрямі, було встановлено на ділянці анвелопи навпроти Московських воріт.

Третій найважливіший напрям, по якому міг відбуватися наступ ворога на фортецю і який, відповідно, також укріплювався артилерією, як і багато років тому, коли на Печерську фортецю ще здійснювали напади татари, залишався західний напрям, де в куртині між Успенським та Кавалерським бастіонами розташовувалися Васильківські ворота фортеці. Прямо перед фортецею тут лежало досить широке, відкрите плато, по якому, просочуючись між оборонною баштою №6 та Госпітальним укріпленням, або між баштами №№ 5 та 6, могли накопичуватися ворожі війська. Відповідно на Кавалерському бастіоні було встановлено 8 гармат, на Успенському – 7. Крім того, 1 гармата розташовувалася попереду куртини, що їх поєднувала, у Васильківському равеліні.

У проміжках між цими трьома найголовнішими напрямами оборони цитаделі також встановлювалася т.з. "охоронна" артилерія – зокрема на південному заході на Андріївському та Олексіївському бастіонах налічувалося по 5 гармат, також по 5 гармат було задіяно на двох люнетах, висунутих перед цими бастіонами по схилу Наводницького яру. Така відносна насиченість артилерійськими засобами цього фронту, власне й пояснюється розташуванням тут величезного Наводницького яру, по нижній частині та схилах якого також могло здійснюватися накопичення ворожих військ.

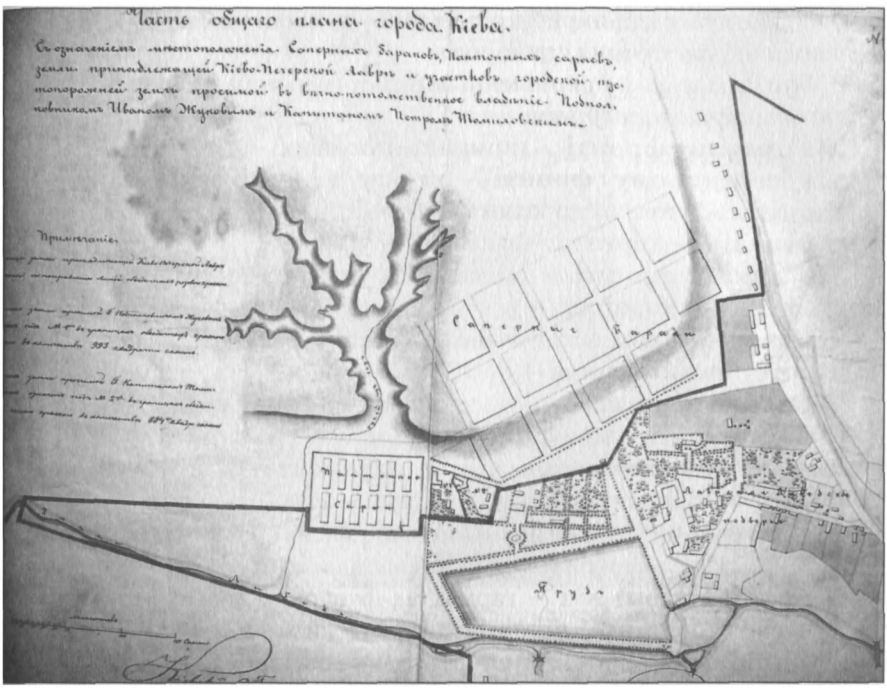

План військових лагерів на півдні Печерська. Кінець XIX – поч. XX ст.

На північному заході цитаделі – між Успенським та Спаським бастіонами – знаходився Петровський бастіон, на якому розташовувалося лише 3 гармати. Це, на наш погляд, говорить про порівняно незначну небезпеку, яка, на думку військових, загрожувала цитаделі з боку міста, тим більш, що у цьому ж напрямку трохи далі були побудовані оборонні споруди Арсенальних майстерень, Жандармські казарми, круглі башти №№ 5 та 6 тощо. Слід також відзначити, що по одній гарматі було задіяно в Київському та Ново-Київському равелінах, побудованих навпроти куртин по обидва боки Петровського бастіону.

Артилерійське озброєння зберігалося в цей період і в інших укріпленнях Київської фортеці. «Охоронне» озброєння Госпітального укріплення 1889 р. складало:

Північний полігон – гармат 24-фунтових довгих – 6; гармат 12-фунтових – 2.

1-й полігон – гармат 24-фунтових довгих – 6.

2-й полігон – гармат 12-фунтових – 4.

3-й полігон – гармат 24-фунтових коротких – 4; гармат 12-фунтових – 2.

У кожному з 5 капонірів укріплення було встановлено по 4 гладких (не нарізних) фортечних єдинорогів.

У Васильківському укріпленні гармат нарізних, що заряджалися не з казенної частини було:

На правому фронті – гармат 12-фунтових – 5;

На середньому фронті – гармат 24-фунтових довгих – 4; гармат 24-фунтових коротких – 2.

У равеліні – гармат 12-фунтових – 3.

На лівому фронті – гармат 24-фунтових довгих – 4; гармат 24-фунтових коротких – 3.

Єдинорогів півпудових фортечних гладких (не нарізних) налічувалося:

Прозорівська башта – 8;

Відкриті каземати правого фронту – 4;

Капонір середнього фронту – 4;

Відкриті каземати біля кінцівок равеліну – 4;

Відкриті каземати лівого фронту – 4.

У Подільських воротах було встановлено 4 12-фунтові гармати.

У Лисогірському укріпленні налічувалося:

У **напівбастіоні №1** – гармат 24-фунтових довгих – 3; гармат 24-фунтових коротких – 2; гармат 12-фунтових – 2.

У **бастіоні №2** – гармат 24-фунтових довгих – 3; гармат 24-фунтових коротких – 2; гармат 12-фунтових – 4.

У **бастіоні №3** – гармат 24-фунтових довгих – 4; гармат 24-фунтових коротких – 3; гармат 12-фунтових – 2 [58]. Втім, звичайно, на кінець 80-х рр. XIX ст. все це артилерійське озброєння здебільшого мало вже чисто декларативний, демонстраційний характер, оскільки застарілі гармати, встановлені в баштах, на валах і бастіонах, розташованих фактично серед міста, аж ніяк не могли виконувати свого призначення захисту фортеці від зовнішнього ворога. Про чисто формальне значення Києво-Печерської фортеці вже у 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст., про ставлення до неї та її гарнізону, можливо судити з записок В. Сухомлінова, який на той час був начальником штаба Київського військового округу. У спогадах про М.І. Драгомирова, Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора, він зокрема пише: *"У Київській цитаделі розташовувалася квартира коменданта. Щоденно опівдні стріляли там з гармати. Старезний артилерійський генерал, що перебував на цій посаді, дуже погано виконував обов'язки, покладені на нього, за що й був якось викликаний для пояснень.*

Після відповідей на поставлені йому питання, відповідей, які розсердили Михайла Івановича [Драгомирова – *С. П.*] *ще більше, він йому сказав: "Ви, ваше превосходительство, лише й здатні на те, щоб раз на добу випалити з гармати".*

Частина плану Києва напередодні Першої світової війни. Печерськ

Випаливши це, командувач повернувся й пішов до кабінету"[59].

Звичайно, в цих умовах військове керівництво фортеці надалі більше займалося виключно господарськими справами. Прикладом цього може бути заснування у 90-х рр. XIX ст. поруч з фортецею т.з. Аносівського саду – одного з найдоступніших та демократичніших у місті на той час. Він був заснований саме комендантом Києво-Печерської фортеці, генерал-лейтенантом О.В. Аносовим, на ділянці, що належала фортеці, навпроти 5-ї гімназії (нині – Університет транспорту України). З парку, за свідченням очевидців, відкривався чудовий краєвид: як на долоні було Чернігівське (Стратегічне) шосе, що спускалося до Ланцюгового мосту, і сам міст, і Микільська слобода, і великий хвойний ліс, обабіч шосе на лівому березі вдалині. Парк був засаджений деревами різних порід, між якими звивалися алеї, стояли альтанки, лавки, було влаштовано буфет тощо. Але найважливішою принадою парку були дитячі та гімнастичні майданчики, доступні для всіх бажаючих. Зараз на місці колишнього Аносівського парку (саме таку назву колись було затверджено Київською міською думою) розташовано Парк Вічної Слави.

***

Слід підкреслити, що Києво-Печерську фортецю врешті-решт спіткала доля більшості фортець світу – фактично з часу заснування 1706 р. вона жодного разу так і не брала участі у військових діях.

В останній чверті XIX ст. її значення було майже зведено нанівець. З фортеці I класу, якою вона вважалася протягом значного проміжку часу, 15 червня 1886 р. вона була зарахована до фортець III класу згідно з переліком оборонних споруд Російської імперії. Для надання уяви про зміни, які продовжували відбуватися в озброєнні фортеці наприкінці XIX ст., виходячи із загальної тенденції їхнього зменшення, наведемо дані про озброєння по табелю, складеному Артилерійсько-інженерною комісією й затвердженому командувачем військами округу 11 листопада 1890 р.[60] – на позиціях в фортеці залишалося вже лише 163 гармати[61]. Крім цих гармат, встановлених на позиціях, на складах фортеці зберігалися 342 гармати, що складали загальний резерв[62] та 101 запасна гармата[63]. Таким чином, загальне артилерійське озброєння фортеці складали 606 гармат[64]. Крім того, на складах тоді перебували 16 скорострільних гармат[65]. Значний піроксиліновий склад було об-

Хрещатик.
Фото початку XX ст.

ладнано на території Лисогірського форту[66]. Також значні склади боєприпасів розташовувалися на території Звіринецького укріплення.

Таким чином, слід констатувати, що незважаючи на безумовну втрату фортецею свого значення, наприкінці XIX ст. величезна кількість переважно застарілого озброєння продовжувала перебувати частково безпосередньо на позиціях, частково – на складах на той час грандіозних, але безнадійно застарілих оборонних споруд, розташованих фактично серед міста, яке зростало й крок за кроком все більше

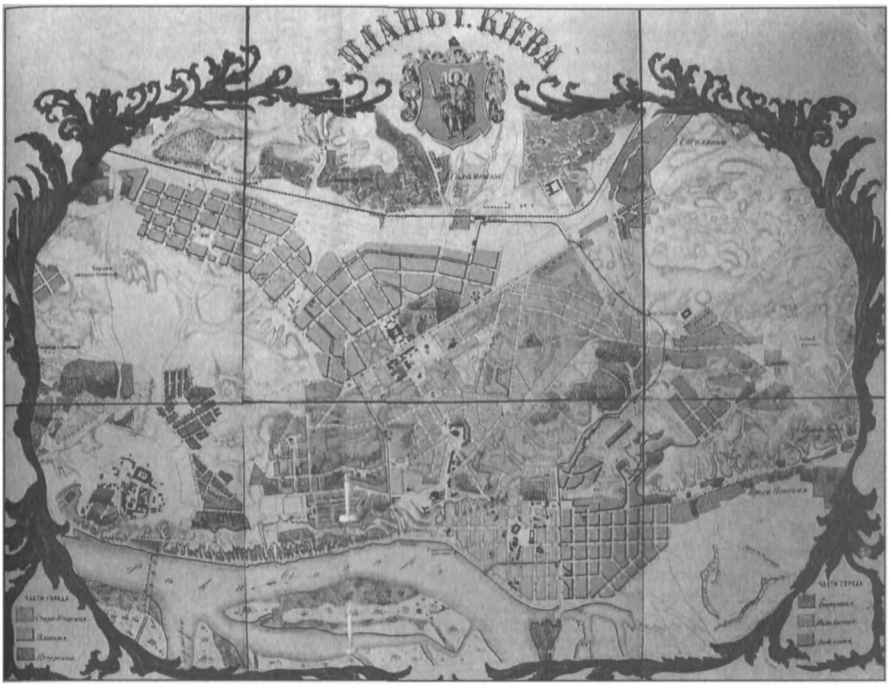

План м. Києва початку XX ст. Печерськ

намагалося претендувати на території, що перебували у володінні військового відомства. Врешті-решт безглуздість такого становища в черговий раз привернула увагу вищої влади й Головним артилерійським управлінням було надано розпорядження Київському окружному артилерійському управлінню від 12 травня 1894 р. за №290 все майно фортеці протягом двох років, починаючи з 1 січня 1898 р. передати до Київського артилерійського складу. Відповідно до наказу все було закінчено в грудні 1899 р.[67].

Переобладнання Київської фортеці з діючої у фортецю-склад (перші повідомлення про це зустрічаються у пресі з 1897 р.),[68] що відбулося на зламі XIX-XX ст., мало наслідком практично повний занепад її оборонних споруд, які надалі використовувалися виключно як складські, промислові та казарменні приміщення. Єдиним, з діючих укріплень фортеці, залишався Лисогірський форт, на якому на початку XX ст. навіть намічалося встановити артилерію важких калібрів (до 11–12 дюймів). Втім, до втілення в життя цього проекту справа не дійшла. Лисогірський форт продовжував використовуватися також виключно як складське приміщення, в якому з іншими військовими запасами зберігався піроксилін – начиння, яким в ті роки заповнювалися сна-

Фото вибуху на Звіринці у Києві у травні 1918 р.

ряди в російській армії. Можливо лише уявляти собі почуття солдатів, які здійснювали охорону Лисогірського форту, який міг вибухнути щомиті від цілої низки причин і які на всіх постах з присмерків до ранішньої зорі (до 7 години ранку) були зобов'язані мати заряджену зброю[69]. Адже, за переказами, саме тут, на Лисій горі, відьми вночі справляли свій шабаш. І, звичайно, в цих умовах досить своєчасним виглядає пункт 1 з "Інструкції караульному начальнику при піроксилінових складах на Лисій горі" – "Особливості в районі місцевості, що охороняється караулом": *"Караул на Лисій горі охороняє склади з піроксиліном, який є сильно вибуховою речовиною, що може вибухнути не лише від вогню, але від поштовху, удару й потрясіння, а тому потребує особливої обережності у використанні. Караульний начальник, при заступленні в караул, повинен роз'яснити усім нижнім чинам, що на постах є особливості, які не повинні лякати вартових, а саме: на складах влаштовані громовідводи, які під час вітру тремтять і лунають, мов струни. Ці ж громовідводи перед грозою і під час грози світяться, тому що на них збирається електрика, як буває наприклад на проволоці, по якій котиться колесико трамваю над вагоном; там також часто-густо від великої кількості електрики з'являються іскри. У лісі мешкають різні звірі, особливо багато зайців, куниць та диких кішок, які, побачивши світло від ліхтарів ідуть з темряви до світла, дряпають огорожу, або ж влізають на неї. Навкруги сараїв ростуть дерева, які під час вітру хитаються й своїми гілками скрегочуть по стінах та дахах сараїв"*[70].

Втім, жодні інструкції не захистили місто від вибуху, що стався у травні 1918 р. за часів гетьмана П.П. Скоропадського на Звіринецьких військових складах – у колишньому Звіринецькому укріпленні. Відповідно воно також було посилено при побудові в Києві Нової Миколаївської фортеці. Надалі, як і інші споруди, із втратою фортецею військового значення у склади було перетворено і ці будівлі. За спогадами мешканців, це були довгі бурти, засипані землею. Після вибуху в міських газетах повідомлялося, що нібито аж до вокзалу в Києві не

Фото території колишньої цитаделі Києво-Печерської фортеці. 1940 р.

залишилося жодного цілого віконного скла, а дим піднявся на висоту 6 км і його можливо було спостерігати з кожної точки міста. До речі, цей вибух був описаний і в художній літературі, наприклад, у відомому романі М. Булгакова "Біла гвардія". Щоправда автор помилково вважав, що вибух стався у Лисогірському форті. Причини вибуху для суспільства так і залишилися невідомими.

Наступні кроки щодо створення фортифікаційної оборонної теорії напередодні Першої світової війни були пов'язані із розвитком фортової оборонної системи. Згідно з нею маневренна фортеця для забезпечення її від важкої артилерії вимагала створення фортового поясу, віддаленого від неї на 7-8 км при наявності гарнізону в 30-40 тис. при 1000-1500 гарматах. В той же час поява нарізних гармат і події Франко-прусської війни 1870-1871 рр., в якій вони були випробувані вже на новому, порівняно з Кримською війною, рівні, довела можливість бомбардування фортець з відстані до 12 км фугасними бомбами значно більшої, ніж в попередній період, потужності. Подальше посилення артилерії й участь у бомбардуванні фортець авіації, яка почала стрімко розвиватися у XX ст., зробила практично неможливим поєднання в єдиному комплексі фортеці і міста, в той час як і в попередні періоди саме захист населення даного міста був їхнім головним завданням. Слід лише підкреслити, що протягом найближчих

десятиліть вироблялися нові підходи до питань ведення військових дій. Прикладом того, як нові ідеї і досягнення знаходили собі місце зокрема і тут, у Києві, може бути створення у 1893 р. учбового повітряноплавального парку в складі 4 офіцерів, механіка, машиніста та 30 нижніх чинів. Зокрема, 18 серпня 1893 р. на зборах військ КВО були призначені пробні політи на повітряноплавальній кулі "Копчик" Того дня був сильний поривчастий вітер, швидкістю до 11 м/сек. Тому здійснити підйом цього дня не вдалося. 19 серпня після наповнення

Солдати третього авіапарку
Фото 1914 р.

кулі воднем підйоми почалися з 6-ї години ранку. Тиха дощова погода сприяла їхньому проведенню, але не дозволяла робити спостереження, оскільки все довкілля було закрите завісою дощу. Тому було здійснено лише низку підйомів з метою ознайомлення офіцерів генштабу і військ, розташованих в районі зборів. Офіцери досить швидко призвичаїлися до перебуванні на кулі. Пізніше цього ж дня підйом на кулі здійснив і командувач КВО М.І. Драгомиров[71].

Пізніше, вже на початку XX ст., серед ряду інших повітроплавальних військових частин в Росії було створено 3-й авіапарк, що був одночасно і військовою частиною, і підприємством заводського типу для складання та ремонту літаків. З початком Першої світової війни 3-й авіапарк було переведено до Києва, він розташовувався безпосередньо у Київській фортеці у цитаделі навпроти старого "Арсеналу".

І знову підкреслимо, що Київська фортеця жодного разу, як зокрема й оборонна «Лінія Мажино» у Франції, що величезними зусиллями країни майже півстоліття споруджувалася на кордоні з Німеччиною, так і не брала участі в бойових діях. До речі, двічі – під час Першої та

Ремонт ділянки колишнього валу в цитаделі.
Фото 2009 р.

Другої світових воєн «Лінія Мажино» була обійдена з флангів, удари завдавалися через Нідерланди та Бельгію. В умовах, що склалися на кінець XIX ст. в Росії, споруди Києво-Печерської фортеці використовувалися як складські приміщення, будівлі промислового призначення, казарменні та інші приміщення для утримання військ, якоюсь мірою "з підвищенням температури суспільства" – в'язничні тощо. Ще 1768 р. у цитаделі Києво-Печерської лаври деякий час утримувався запорожець М. Залізняк – ватажок загонів, що діяли проти польського панства в Україні, зрадницьки схоплений царським полковником Гур'євим. У в'язниці після придушення Польського визвольного повстання 1863-64 рр. було переобладнано низку споруд фортеці, серед них один з капонірів Госпітального укріплення фортеці (Косий капонір). До речі, поруч з ним, біля оборонної стіни 1907 р. були розстріляні учасники революційного руху в місті. Починаючи з 1907 р., страти учасників боротьби проти самодержавства постійно відбувалися на території Лисогірського форту фортеці.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. висока вартість фортечних робіт і прогрес артилерійських засобів ведення війни примусили біль-

шість держав рішуче переглянути питання про влаштування і утримання фортець. Подальший шлях розвитку фортець був пов'язаний із створенням груп укріплень, які, маючи сильну артилерію та інші форми захисту, покриваючи таким чином значну територію, підтримували б одне одного, що знайшло втілення у створенні т.з. укріпрайонів, які були широко розповсюджені у світовій фортифікаційній практиці до середини XX ст. Ціла низка прикладів оборонних дій часів Великої Вітчизняної війни: Брестська фортеця, Москва, Ленінград, Сталінград та ін. доводить, що любов до своєї Вітчизни, до свого народу, безмежна хоробрість, презирство до смерті здатні зробити неприступною для ворога рідну землю, незважаючи на найсучасніші технічні досягнення й застосування ним найновітнішої військової техніки. Разом з тим слід розуміти, що сучасний розвиток військової техніки, завдяки якій армії більшості країн здатні наносити удари та вести бойові дії до цілковитого знищення, сьогодні вже роблять практично нереальними форми захисту у вигляді якої б то не було фортечної системи. В той же час складнощі сучасного життя в умовах обмежених воєнних конфліктів, боротьби проти тероризму тощо дозволяють певною мірою використовувати набулий багатовіковий досвід побудови та використання таких споруд. Місто живе повсякденним життям, і сьогодні його мешканці, щоденно прямуючи у власних справах, звичайно, навіть не замислюються про події, що відбувалися колись саме тут, у місцевості, де нині розкинулися нові вулиці та площі, і де час від часу зустрічаються залишки споруд, нерозривно пов'язаних з історією України. Йдучи вулицями міста, можливо побачити архітектурні пам'ятки різних епох існування Києва. Це і залишки Змієвих валів, і споруд часів Київської Русі, середньовіччя, нового часу. На жаль, до нас не дійшла переважна більшість давньокиївських валів, зведених багато століть тому на території Старого міста, які, як ви знаєте, протягом значного часу використовувалися після певного удосконалення і в наступні часи. Не збереглася переважна частина інших київських укріплень, серед яких і замок на Киселівці, і інші середньовічні оборонні будівлі Подолу, значна частина укріплень Печерська XVIII ст. тощо. Тим більше слід цінувати вцілілі пам'ятки, а тим паче й цілі архітектурні комплекси, що дійшли до наших днів – пам'ятки ранішнього середньовіччя (Золоті ворота), споруди Мазепинської, Петровської та Миколаївської фортець, інші оборонні будівлі XVIII, XIX ст. тощо.

Прикро, що далеко не всі оборонні споруди колишніх фортець, побудовані колись у Києві, перебувають нині у стані, який дозволяв би зробити можливим їхнє екскурсійне використання – вцілілі залишки давніх валів перебувають переважно у жалюгідному вигляді, частина таких пам'яток сьогодні здебільшого стає місцем будівельних робіт, що

все поширюються; при цьому, звичайно, далеко не завжди археологи навіть мають змогу дослідити цю місцевість з точки зору наявності в ній пам'яток старовини. Низка вцілілих будівель XVIII-XIX ст. досі як правило використовується як виробничі і складські приміщення, в них перебувають військові частини тощо.

„Якщо вистрілити у минуле з револьвера, майбутнє вистрелить в тебе з гармати" Збереження безцінних пам'яток історії та культури Києва, зокрема пам'яток військової архітектури цих справжніх перлин вітчизняної фортифікаційної справи, є важливим завданням нашої доби. Слід розуміти, що це може бути здійснено лише за постійної уваги громадськості з виконанням всіх найважливіших принципів сучасної наукової реставрації та консервації. На сьогодні щодо реставрації безумовною є теза, що наукова значущість пам'ятки визначається її справжністю, тобто автентичністю. Це полягає в достовірності її задуму, спорудження і застосованих відповідних матеріалів та технологій. Це на працю науковців та реставраторів накладає відбиток надзвичайної важливості й обережності за принципом найменшого втручання та змін, і, звичайно, жодні реставраційні роботи в наш час на повинні розпочинатися без докладного дослідження пам'ятки в історичному аспекті, в тому числі розробки питання: які саме реставраційні та відновлювальні роботи проводилися за весь час її існування. Найважливішими аспектами реставраційних робіт є: історико-архівні та бібліографічні, архітектурно-археологічні, архітектурні, інженерні, науково-технологічні дослідження. Зрозуміло, що це вимагає значних коштів, які, як відомо, є значною проблемою в наші дні. В той же час сучасний підхід до проведення ремонтно-реставраційних робіт викликає необхідність спільної співпраці при цьому з цілою низкою наукових та науково-дослідних установ, залучення фахівців, здатних вирішувати іноді дуже непрості завдання, що постають перед реставраторами.

Звичайно, ми розуміємо, що збереження і приведення в експозиційний стан вцілілих пам'яток архітектури, про деякі з яких йшла мова вище, потребує величезної відданості, праці і коштів протягом багатьох років, втім, з надією на те, що можливо хоч якось вплинути на сучасний стан речей ми працювали над цим виданням.

РОЗДІЛ І

1 Толочко П.П. Древний Киев. – К.: „Наукова думка", 1976. – С. 17.
2 Геродот із Галікарнасу. Скіфія : Найдавніший опис України з V століття перед Христом. – К.: «Довіра», 1992. – С. 35-36.
3 Там само, с. 36.
4 Повесть Временных Лет // Памятники литературы Древней Руси. – М., 1978. – С. 29.
5 Ібн-Даст. Книга добрих скарбів // Січинський В. Чужинці про Україну. – К.: «Довіра», 1992. – С. 18-21.
6 Довженок В. Й. Будова міських укріплень в Київській Русі // Вісник АН УРСР. – К., 1947. - №7 (135). – С. 48.
7 Телегин Д. Я. Там, где вырос Киев. – К.: «Наукова думка», 1982. – С. 6-7.
8 Цит. за вид: Максимович М. А. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 1. – С. 19.
9 Толочко П. П. Древний Киев, с. 12.
10 Повесть Временных лет , с. 75-76.
11 Толочко П. П. Древний Киев, с. 106-114.
12 Там само, с. 34.
13 ПСРЛ. – Т. 1. Лаврентьевская и Троицкая летописи. – Спб., 1846. – С. 52.
14 Повесть Временных Лет, с. 94.
15 Там само. с. 132.
16 Там само.
17 Карамзин Н. М. История государства Российского. Т. 1. Древняя Русь. – М., 1993. – С. 144-145.
18 История городов и сел Украинской ССР. Киев – К., 1979. – С. 27.
19 Климовский С. И. Замковая гора в Киеве: пять тысяч лет истории. – К.: Стилос, 2005. – С. 30.
20 Закревский Н. Описание Києва. Т. 1. – М., 1868. – С. 272.
21 Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 92.
22 Маркевич А. К древней топографии Киева // Киевская старина. – К., 1887, дек. – С. 786.
23 Килиевич С. р. Детинец Киева IX – первой половины XIII веков. – К., 1982. – С. 55.
24 Там само, с. 57.
25 Максимович М. А. Собрание сочинений. – Т. 2, с. 101.
26 Закревский Н. Описание Києва. – Т. 1, с. 201.
27 Толочко П. П. Древний Киев, с. 48.
28 Киевлянин. – К. 1893, № 158.
29 Кілессо С. К. Київ архітектурний. К.: „Будівельник", 1987. – С.. 15.
30 Сборник материалов для исторической топографии Києва и его окрестностей. Ч. 2. – К., 1874. – С. 2.
31 Повесть Временных Лет // Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века – М., 1978 – С. 140.
32 Берлинський М. Ф. Історія міста Києва. – К.: „Наукова думка", 1991. – С. 39.
33 Завитневич В. Замок князя Семена Олельковича и летописный Городец под Киевом : (Результаты пробной археологической раскопки) / Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. Кн. 5. – К., 1891. – Исследования. – С. 134.
34 Повесть Временных Лет, с. 164.
35 Киевлянин. –К., 1909. – № 109.
36 Киевлянин. – К., 1909. – № 114.
37 Киевлянин. – К., 1913. – № 153.
38 Долгорукий И. М. Путешествие в Киев в 1817 году // Чтения в имп. обществе истории и древностей Российских... – М., 1870. – Кн. 2, апр. – июнь. – С. 139.
39 История городов и сёл Украинской ССР. Киев, с. 27.
40 Повесть Временных Лет, с. 69.
41 Разин Е. История военного искусства..., с. 38.
42 Столетие военного министерства. История Главного инженерного управления. Т. IV. Спб., 1902. – С.. 7.
43 Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. – К., 1970. – С. 171-175.
44 Бережанський В. Г. Зброя Київської Русі. – К., 2000. – С.. 52-59.
45 Завитневич В. Военное дело у русских славян в эпоху их выступления на историческую арену // Военно-исторический вестник. – К., 1909. – № 1-2. – С. 21.
46 Тацит К. Сочинения в двух томах. Т. 1, с. 366.
47 Завитневич В. Военное дело у русских славян..., с. 19.
48 Учение и хитрость ратного строения людей. 1647. – Спб., 1904. – С. 112.

49 Цит. за вид.: Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі., с. 94.
50 Завитневич В. Военное дело у русских славян..., с. 19.
51 Там само, с. 20.
52 Радзивилловская (Кенигсбергская) летопись. – Спб., 1902. – С. 195, 233.
53 Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси. – Л., 1976. – С. 68.
54 Ібн-Даст. Книга добрих скарбів // Січинський В. Чужинці про Україну, с. 20.
55 Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі, с. 102.
56 Цит. за вид.: Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі, с. 107.
57 Повесть Временных Лет, с. 160.,
58 Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі, с. 59.
59 Цит. за вид.: Завитневич В. Военное дело у руських славян..., с. 13.
60 Там само.
61 Там само.
62 Цит. за вид.: Завитневич В. Военное дело у русских славян..., с. 14.
63 Там само, с. 12.
64 Там само, с. 14.
65 Ібн-Даст. Книга добрих скарбів // Січинський В. Чужинці про Україну, с. 21.
66 Цит. за вид.: Завитневич В. Военное дело у русских славян..., с. 19.
67 История Льва Диакона Калойского. – Спб, 1820. – С. 83.
68 ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись, с. 529.
69 Медведев А. Ф. Древнерусские лучники и их оружие. – Дис... – М., 1953. – С. 494.
70 Бережанський В. Г. Зброя Київської Русі, с. 222.
71 Слово о Полку Игореве та його поетичні переклади та переспіви. – К.: "Наукова думка", 1967. – С. 99.
72 Зимин Л. Поездка в сел. Белгородку, с. 57.
73 ПСРЛ. Т. 9. Никоновская летопись. – Спб., 1862. – С. 218.
74 Сборник материалов для исторической топографии Киева..., II., с. 7.
75 Зимин Л. Поездка в сел. Белгородку // Военно-исторический вестник. – К., 1909. – N 5/6. – С. 57.
76 Повесть Временных Лет, с. 124.
77 Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі, с. 225.
78 Довженок В. Будова міських укріплень в Київській Русі // Вісник АН УРСР. – К., 1947. - №7 (135). – С. 48-49.
79 Фиде А. М. Русские деревянные укрепления // Известия Академии истории материальной культуры, 1924. – Т. III. – С. 132.
80 ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись, с. 355.
81 Ткаченко М. В. До питання про лаврські мури до монгольського періоду // Могилянські читання 2005. – К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2006. – С. 496.
82 Довженок В. Й. Будова міських укріплень в Київській Русі, с. 51.
83 ПСРЛ. Т. 1. Лаврентьевская летопись, с. 272.
84 Довженок В. Й. Будова міських укріплень в Київській Русі, с. 51.
85 Троицкий первый список, изд. АН СССР. – М., 1940. – С. 29.
86 Єфіменко П. П., Богусевич В. А. Кріпость Ярослава Мудрого в Києві // Вісник АН УРСР. К., 1952. – № 12. – С. 40.
87 Высоцкий С. А. Золотые ворота в Киеве. – К.: «Наукова думка», 1982. – С. 92-93.
88 ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись , с. 559.
89 Єфіменко П. П., Богусевич В. А. Кріпость Ярослава Мудрого в Києві, с. 42.
90 Высоцкий С. А. Золотые ворота в Киеве, с. 63.
91 ПСРЛ. – Т. 2. Густынская летопись. – Спб., 1843. – С. 266.
92 Высоцкий С. А. Золотые ворота в Киеве, с. 10.
93 Там само, с. 63.
94 Там само, с. 62.
95 Толочко П. П. Древний Киев, с. 57.
96 Там само, с. 122.
97 Там само.
98 Там само, с. 123.
99 Микитенко М. М. Ограда подвір'я Софії Київської // Могилянські читання 2005 – К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2006. – С. 406.

100 ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись, с. 355.
101 Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Києва, с. 7.
102 Істомін М. Печерське та його старовина, с. 150.
103 Безсонов С. В. Архитектура Киево-Печерской лавры. – К., 1949-1950. – Рукопись. НИИТИА. – С. 60.
104 Киевский синопсис, или краткое собрание различных летописцев. – Изд. 5. – К., 1836. – С. 93.
105 Ткаченко М. В. До питання про лаврські мури домонгольського періоду, с. 501.
106 Там само, с. 502.
107 Асеев Ю. С., Богусевич В. А. Воєнно-оборонні стіни XII в. в Києво-Печерській лаврі , с. 41.
108 Высоцкий С. А. Золотые ворота в Киеве, с. 72.
109 Щербина В. І. Нові студії з історії Києва. – К., 1926. – С. 68.
110 Патерик Києво-Печерський. – К., 1998. – С. 103.
111 Патерик Печерский. – К., 1702. – С. 232.
112 Уманцев Ф. Троїцька надбрамна церква. – К., 1970. – С. 21.
113 Лашкарев П. Церковно-археологические очерки, исследования и рефераты. – К., 1898. – С. 215.
114 Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева, с. 233.
115 Завитневич В. Замок князя Семена Олельковича и летописный Городец под Киевом , с. 139.
116 Там само, с. 19.
117 ПСРЛ, т. 2, Ипатьевская летопись, с. 163.
118 Слово о полку Игореве, с. 62.
119 Сборник материалов для исторической топографии Киева..., I. – С. 12.
120 Максимович М. А. Собрание сочинений. – Т.1. – С. 120.
121 Сборник материалов для исторической топографии Киева..., I. – С. 6.
122 Там само, с. 16.
123 Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева, с. 27.
124 Берлинський М. Ф. Історія міста Києва, с. 56.
125 Сборник материалов для исторической топографии Києва... I, с. 15.
126 Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Києва, с. 24.
127 Сборник материалов для исторической топографии Києва..., I, с. 25.
128 Петров Н. И. Историко-топоргафические очерки древнего Киева, с. 8.
129 Сборник материалов для исторической топографии Киева..., I. – С. 25, 26.
130 Там само, с. 29.
131 Ивакин Г. Ю. Киев в XIII-XV веках. – К.: „Наукова думка", 1982. – С. 7.
132 Там само, с. 9.
133 ПСРЛ (Лаврентиевская летопись). – Л., 1927. – Стб. 447.
134 Там само.
135 ПСРЛ. – Спб., 1888. – Т. 3. – С. 50.
136 Рашид-ад-Дін. Зібрання літописів // Крисаченко В. Історія Криму. Кримське ханство. – К., 2000. – С. 20.
137 ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2. – Стб. 783.
138 Сборник материалов для исторической топографии Киева..., I. – С.30.
139 Козин А. Сокровенное сказание (монгольская хроника 1240 года). – М.-Л., 1941. – С. 195, 199.
140 ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2. – Стб. 784.
141 Джувейні. Історія завойовника світу // Крисаченко В. Історія Криму. Кримське ханство, с. 10.
142 Высоцкий С. А. Золотые ворота в Киеве, с. 20.
143 ПСРЛ. Т. 2 Густынская летопись. – Спб, 1843. – С. 339.
144 Килиевич С. р. Детинец Киева IX – первой половины XIII веков, с. 126-135.
145 Там само, с. 126.
146 Киевский синопсис, с. 125-126.
147 Климовский С. И. Замковая гора в Киеве: Пять тысяч лет истории. – К., 2005. – С. 60-61.
148 Джувейн. Історія завойовника світу // Крисаченко В. Історія Криму. Кримське ханство, с. 10.
149 Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XIV ст. – К., 1996. – С. 110.
150 Высоцкий С. А. Золотые ворота в Киеве, с. 28-29.
151 Столяр А. Д. О „гипотезе руки" как традиционном объяснении происхождения палеолитического искусства // Первобытное искусство. – Новосибирск, 1975. – С. 23.
152 ПСРЛ – Спб., 1846. – Т. 1. – С. 53.
153 Джованни дель Плано Карпини. История монголов. – М.: „Мысль", 1997. – С. 51.
154 Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва..., с. 50.
155 Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.-Л., 1950. – С. 298.

156 ПСРЛ. Т. 10. – С. 172.
157 Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Спб., 1884. – Т. 2. – С. 71, 72.
158 Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва..., с. 58.

РОЗДІЛ II

1 ПСРЛ. – Т. 10. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – Спб., 1885. – С. 233.
2 Сборник материалов для исторической топографии Киева, с. 32.
3 Антонович В. Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362-1569) // Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Т. 1. – К., 1885. – С. 230.
4 Цит за вид.: Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва..., с. 77.
5 ПСРЛ. Т. 35. Летописи белорусско-литовские. – М.: „Наука", 1980. – С. 65.
6 ПСРЛ. – Т. 11. Патриаршая или Никоновская летописи. – М.: „Наука", 1965 – С. 191.
7 Там само.
8 Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 4. – К.: „Наукова думка", 1993. – С. 186.
9 ПСРЛ. Т. 2. Густинская летопись, с. 353.
10 Там само, с. 354.
11 Грушевський М. С. Історія України-Руси, т. 4, с. 229.
12 Хроника Быховца. – М., 1966. – С. 89.
13 ПСРЛ. Т. 2, Густинская летопись, с. 358.
14 Грушевський М. С. Історія України-Руси, т. 4, с. 268.
15 Цит. за вид.: Грушевський М. С. Історія України-Руси, т. 4, с. 268.
16 Цит. за вид.: Грушевський М. С. Історія України-Руси, т. 4, с. 273.
17 Грушевський М. Історія України – Руси, т. IV, с. 282.
18 Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Т. 7. – С. 274.
19 Антонович В. Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетия (1632-1669), с. 243.
20 Грушевський М. С. Історія України-Руси, т. IV, с. 290.
21 Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси, с. 77.
22 Цит. за вид.: Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси, с. 77.
23 Цит за вид.: Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси, с. 63.
24 Крисаченко В. Історія Криму. Кримське ханство, с. 25.
25 Боплан. Опис України // Крисаченко В. Історія Криму. Кримське ханство, с. 58-67.
26 Маржерет Ж. Стан Російської держави і Великого князівства Московського // Крисаченко В. Історія Криму. Кримське ханство, с. 143.
27 Боплан. Опис України // Крисаченко В. Історія Криму. Кримське ханство, с. 63.
28 Зимин А. А. Россия на пороге нового времени. – М., 1972. – С. 243.
29 Герберштейн С. Записки о московитских делах. – Спб., 1908. – С. 151.
30 Акты Западной России. – Т. 1. – Спб., 1846. – С. 183.
31 Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654). – К., 1975. – С. 15.
32 Тысячелетие Киева // Киевская старина. – 1882. – С. 5.
33 Сборник материалов для исторической топографии Киева, II. – С. 14.
34 Боплан Л. Е. де. Опис України. – К., 1990. – С. 32-33.
35 Киевщина 300 лет назад // Киевлянин, 1913. – № 52.
36 Максимович М. А. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 3. – С. 56.
37 Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. 1. – С. 194.
38 Гоголь Н.В. "Тарас Бульба". – К., 1952. – С. 26.
39 Там само, с. 54.
40 Разин Е. История военного искусства с древнейших времен..., с. 317.
41 Січинський В.Ю. Чужинці про Україну, с. 76.
42 Українські народні думи та пісні. – К., 1955. – С. 6, 17, 21.
43 Максимович М.М. Украинские народные песни. Ч. 1. – К., 1834, с. 66-70, №14, с. 149.
44 Сидоренко В. О. Зброя XVI – XVII століть на Україні – пам'ятка історії та мистецтва. – К., 1970. – С. 5.
45 Там само, с. 6.
46 Письмо канцлера Олбрехта Гаштолда к земскому подскарбию Богушу Боговитиновичу в нач. XVII века (1522-1530 г.г.) о защите г. Киева от разорения его татарами / Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – Кн 5. – 1891. – Отдел III. – Материалы. – С. 47.

47 Архив Юго-Западной России, ч. 7, т. 1, с. 253.
48 История городов и сел Украинской ССР. Киев, с. 41.
49 Січинський В.Ю. Чужинці про Україну, с. 58.
50 Там само, с. 40-42.
51 Там само, с. 47.
52 Там само, с. 49.
53 История городов и сел Украинской ССР. Киев, с. 46.
54 Архив Юго-Западной России. – Ч. 7. – Т. 1. – К., 1890. – С. 253.
55 Сборник материалов для исторической топографии Киева..., II. – С. 45.
56 Архив Юго-Западной России. – Ч 8. – Т 5. – К., 1907. – С. 382.
57 Сборник материалов для исторической топографии Киева, II. – С. 37.
58 Климовський С. І. Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII сторіччя. – К.: «Стилос», 2002. – С. 16.
59 Голубев С. Т. Историко-топографические изыскания и заметки о древнем Киеве // ТКДА. – 1904. – Кн. 12. – С. 17.
60 Климовський С. І. Соціальна топографія Києва..., с. 16.
61 Сборник материалов для исторической топографии Киева, III, с. 26, 30.
62 Архив Юго-Западной России. Ч. 7. Т. 1. – К., 1886. – С. 111.
63 Климовський С. І. Соціальна топографія Києва..., с. 16.
64 Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 2 (1-я половина XVII столетия). – К., 1896. – С. 299.
65 Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева, с. 234.
66 Завитневич В.В. Замок князя Семена Олельковича и летописный Городец под Киевом, с. 135.
67 Там само, с. 139.
68 Антонович В. Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие, с. 257.
69 Иконников В. С. Киев в 1654 – 1855 гг. – К., 1904. – С. 5.
70 Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва..., с. 102.
71 ПСРЛ. Т. 11. Патриаршая или Никоновская летопись, с. 191.
72 ПСРЛ. Густинская летопись, с. 354.
73 Цит за: Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва..., с. 105.
74 ПСРЛ. Т. 12. Патриаршая или Никоновская летопись.– Спб., 1901. – С. 215.
75 Псковские летописи изд... М. Погодиным – Вып. 2. М., 1837. – С. 63.
76 Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1916. – Вып. 2. – С. 2, 3.
77 Каманин И.М. Сообщение послов киевской земли королю Сигизмунду I о Киевской земле и Киевском замке – около 1520 г. // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России... - Вып 2. – К., 1916. – С. 2.
78 Архив Юго-Западной России. Ч. 7. Т. 2. – К., 1890. – С. 77, 78.
79 Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва..., с. 132.
80 Каманин И. Сообщение послов киевской земли..., с. 3.
81 Там само, с. 2.
82 Гаркавий О. Замкова, Киселівка, Флорівська // Пам'ятки України. – К., 1990. – №2. – С. 14 – 15.
83 Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва..., с. 133.
84 Климовский С. И. Замковая гора в Киеве..., с.114.
85 Описание Киевского замка. 1552 года // Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 106.
86 Антонович В. Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие, с. 257.
87 Климовский С. И. Замковая гора в Киеве, с. 94.
88 Антонович В. Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие, с. 257.
89 Описание Киевского замка. 1552 года, с. 106.
90 Климовский С. И. Замковая гора в Киеве, с. 94.
91 Там само.
92 Антонович В. Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие, с. 258.
93 Описание Киевского замка 1552 года, с. 110.
94 Боряк Г. В., Яковенко Н. М. Каталог документів з історії Києва XV – XIX ст. – К., 1982. – № 22. – С. 37.
95 Климовский С. И. Замковая гора в Киеве..., с. 97.
96 Гаркавий О. Замкова, Киселівка, Флорівська, с. 15.
97 Описание Киевского замка 1552 года, с. 107.

98 Січинський В.Ю.Чужинці про Україну, с. 48.
99 Описание Киевского замка 1552 года, с. 106.
100 Архив Юго-Западной России. Ч. 7. Т. 3. – К., 1905.– С. 7-9.
101 Там само.
102 Материалы для исторической топографии Киева. – II. – С. 13.
103 Максимович М. А. Собрание сочинений. – Т. 2., с. 116.
104 Верещинский И. Малоизвесные сочинения киевского Иосифа Верещинского (1589-1598 гг.) – К., 1895. с. 414.
105 Там само, с. 409.
106 Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева, с. 17.
107 Верещинский И. Малоизвесные сочинения, с. 408.
108 Там само, с. 408.
109 Киевская летопись (1241 – 1621 гг.) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1988. – С. 84, 85.
110 Климовский С. И. Замковая гора в Киеве..., с. 118, 119.
111 Попельницька О. Опис Київського замку 1552 р. як джерело з історичної топографії // Київська старовина, 2003. - №1. – С. 113.
112 Максимович М. А. Собрание сочинений. – Т. 3., с. 205.
113 Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 51.
114 Стороженко А.В. Киев триста лет наза // Киевская старина. – К., 1894. – февраль. – С. 216, 217.
115 Архив Юго-Западной России. Ч. 3. Т. 1. – К., 1863. – С. 37.
116 Цит за вид.: Максимович М. А. Собрание сочинений. – Т. 3., с. 263.
117 Лагодзька Я. П. Києво-Печерська лавра і козацтво // Лаврський альманах. – Вип. 7. – К., 2002. – С. 110.
118 Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. – М., 1896. – С. 54.
119 Телегін Д. Я. Києво-Печерська лавра і Запорозька Січ у боротьбі за незалежність і православ'я українського народу в XVI – на початку XVII ст. // Лаврський альманах. Вип. 5. – К., 2001. – С. 106.
120 Історія України в документах і матеріалах. Т. 3, с. 58, 59.
121 Там само.
122 Сборник материалов для исторической топографии Киева, III. – С. 39.
123 Стеллецкий Б. Польско-казацкая война с Турцией 1621 г. // Военно-исторический вестник. – К., 1909. – № 5-6. – С. 29.
124 Киевлянин – К., 1899. – № 223.
125 Быль и легенды о могиле Аскольда. – К., 1897. – С. 8.
126 Літопис Самовидця, с. 49-50.
127 История городов и сел. Украинской ССР. Киев, с. 66.
128 Каманин И.М. Киевляне и Богдан Хмельницкий в их взаимных отношениях // Киевская Старина. – К., 1888. – С. 72.
129 Сборник материалов для исторической топографии Киева, III. – С. 40.
130 Каманин И.М. Киевляне и Богдан Хмельницкий в их взаимных отношениях, с. 9.
131 Сборник материалов для исторической топографии Киева, III. – С. 40-41.
132 Каманин И.М. Киевляне и Богдан Хмельницкий в их взаимных отношениях, с. 72.
133 Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. Т. 2. – М., 1954. – С. 201.
134 История городов и сел. Украинской ССР. Киев, с. 67.
135 Цит. за вид.: Максимович М.А. Собрание сочинений, т. 1, с. 234.
136 Цит. за вид.: Каманин И.М. Киевляне и Богдан Хмельницкий в их взаимных отношениях, с.73.
137 Максимович М. А. Собрание сочинений. – Т. 3, с. 270.
138 Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. IX-1. – К.: „Наукова думка", 1996. – С. 327-328.
139 Там само, с. 328.
140 Там само, с. 330.
141 Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Спб., т. 10. – С. 1612.
142 История городов и сел Украинской ССР. Киев, с. 68.
143 Каманин И. Киевляне и Богдан Хмельницкий в их взаимных отношениях, с. 73.
144 Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. IX-1, с. 331. – Примітки, п. 5.
145 Літопис Самовидця, с. 61.
146 Там само, с. 4.
147 Там само, с. 40.

148 Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. 2. – К., 1877. – С. 57.
149 Петров Н. И. Новооткрытый альбом видов и рисунков достопримечательностей Киева 1651 года, с. 8.
150 Каманин И.М. Киевляне и Богдан Хмельницкий в их взаимных отношениях, с. 73.
151 Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569 – 1654 рр.). – К., 1975. – С. 195.
152 Каманин И.М. Киевляне и Богдан Хмельницкий в их взаимных отношениях, с. 74.

РОЗДІЛ III

1 Алеппский П. Путешествие антиохийского патріарха Макарик в Россию в половине XVII века. Вып. 2. – М., 1897. – С. 75.
2 Там само, с. 44.
3 Історія Києва. – К., 1959. – С. 180.
4 Соловьев С. М. Сочинения. История России с древнейших времен. Кн. V. Т. 10. – М. "Мысль", 1909. – С. 658.
5 Щербина В. И. Киевские воеводы. – С. 126.
6 Меньшов Д. П. Старо-Киевская и Печерская крепости. – К., 1913. – С. 2.
7 История городов и сел. Киев, с. 69.
8 Акты Юго-Западной России. – Спб., 1878. – Т. 10. – С. 364. (Далі – АЮЗР).
9 Там само, с. 386.
10 АЮЗР. – Спб., 1887.- Т. 9. – С. 400.
11 АЮЗР – Т. 10, с. 387.
12 Там само, с. 398-402.
13 АЮЗР, Т. 2, с. 400, 403.
14 Алеппский П. Путешествие антиохийского патріарха Макарик в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. – М. 1896. – С. 74.
15 Сборник материалов для исторической топографии Киева, II. – С. 84.
16 Черниговская летопись по новому списку (1587-1725). – К., 1890. – С. 12-13.
17 Літопис Самовидця. – К.: "Наукова думка", 1971. – С. 79.
18 Сборник материалов по исторической топографии Киева, III. – С. 79-80.
19 Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. 6. – М., 1961. – С. 35.
20 Сборник материалов для исторической топографии Киева,. – III. – С. 87.
21 Там само.
22 Там само, с. 88.
23 Там само, с. 89-90.
24 Соловьев С. М. История России с древнейших времен, кн. 11, с. 231-249.
25 Крисаченко В. Історія Криму. Кримське ханство, с. 247.
26 Літопис Самовидця. – К.: "Наукова думка", 1971. – С. 119.
27 Там само.
28 Там само.
29 Там само.
30 Андреевский А. Исторические материалы из архива киевского губернского правления. К., 1882. – С. 167.
31 Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века. – К.: "Наукова думка", 1982. – С. 11.
32 ЦГАДА, ф. 396, оп. 3, д. 19, л. 6.
33 ЦГАДА, Ф. 124, оп. 5, д. 25, 1673, л. 7, 8.
34 ЦГАДА, Ф. 124, оп. 5, д. 25, 1673, л 13, 14.
35 Там само.
36 Там само.
37 ЦГАДА, Малороссийский приказ. – Ф. 229, оп. 5, д. 93, л. 60 – 61.
38 Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века, с. 15.
39 ЦГАДА. – Ф. 229, оп. 5, д. 77, л. 12, 12 об.
40 Там само, 1673, л. 13.
41 Глаголев А.Краткое обозрение древних русских зданий и других отечественных памятников // Материалы для статистики Российской империи. – Спб., 1839. – С. 86.
42 ЦГАДА, Ф. 124, оп. 5, д. 25, 1673, л. 5, 6.
43 Материалы для статистики Российской империи. – Спб., 1839. – С. 86.
44 Еще один из Киевских валов // Киевская старина. – К., 1896, янв., С. 22-23.

45 Сборник материалов для исторической топографии Киева. – II. – С. 127.
46 Сборник материалов для исторической топографии Киева, III. – С. 101.
47 Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века, с. 15.
48 ЦГАДА. – Ф. 124, оп. 1, д. 19, л. 9.
49 Літопис Самовидця, с. 133.
50 Киевский Синопсис. – Изд. 2. – К., 1 . – С. 161.
51 Летопись событий в Юго-Западной Росии в XVII веке / Самуила Величка. Т. 2. – К., 1864. – с. 76.
52 Український історичний журнал. – К., 1975, №9. – С. 119.
53 Фундуклей И. Обозрение Києва в отношении к древностям. – К., 1847. – С. 23.
54 РГВИА, ф. 802, оп. 5, спр. 16939, арк. 153-156.
55 Сіткарьова О. В. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври..., с. 35.
56 Літопис Самовидця, с. 133.
57 Там само.
58 Там само, с. 134.
59 Сборник материалов для исторической топографии Киева, III. – С. 45.
60 А. Г-ский. Из прошлого Киева // Киевская старина. – К., 1892, – апр. – С. 125.
61 Исторические заметки о Киевской крепости / Киевлянин. – К., 1894. - №126.
62 Літопис Самовидця, с. 147.
63 Смирнов-Сокольский. Н. Рассказы о книгах. – М.: Изд-во Всесоюзной книжной палаты, 1959. – С. 16.
64 Історія української архітектури. – К., 2003. – С. 195.
65 Киев в 1684-1685 годах по описанию служилого иноземца Патрикия Гордона. – К., 1875. – С. 8-38.
66 Иконников В. С. Киев в 1654–1855 гг. – К., 1904. – С.12.
67 План Киева, составленный в 1695 г. Изд. Киевской комиссии для издания древних актов. – К., 1893 // Киевская старина. – К., 1894. – Т. 44. – С. 155.
68 Там само, с. 155.
69 Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII в.– К.: "Наукова думка", 1982. – Приложение. Чертеж Киева града. 1695.
70 Сіткарьова О. В. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І.С. Мазепи. – К.: "Довіра", 2005. – С. 36.
71 Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века. – С. 31.
72 Алферова Г. В., Харламов В. А. Крепостные укрепления Киева во второй половине XVII века (новые материалы) // Вопросы истории, 1979. - № 7.
73 Сборник материалов для исторической топографии Киева. – II. – С. 119.
74 Киев в 1684-85 годах..., с. 35, 38.
75 АЮЗР. – Спб., 1878. Т. 10. – С. 349-414.
76 Л-въ П. Исторические заметки о Киеве // Киевская старина. – К., 1884. – Окт. – С. 251.
77 Там само, с. 252-253.
78 Сборник материалов для исторической топографии Киева, III. – С. 87.
79 Там само.
80 АЮЗР. – Спб., 1889. – Т. 11. – С. 55.
81 АЮЗР. – Спб., 1890 - Т. 12. – С. 25.
82 Гизель И. Киевский Синопсис. – К., 1836. – С. 161.
83 Сборник материалов для исторической топографии Киева, III. – С. 102.
84 РГВИА, ф. 802, оп. 5, спр. 16939, арк.. 153-156.
85 Сіткарьова О. В. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври..., с. 36.
86 Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – Спб., 1858. Т. 1. – С. 106.
87 Сіткарьова О. В. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври..., с. 37.
88 Там само, с. 37.
89 План І. Ушакова 1695 р. Напис у верхній частині креслень.
90 Росписной список г. Киева 1700 г. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Кн. 6. – К., 1892. – С.40.
91 Там само, с. 80-81.
92 Расписной список г. Киева 1700 г. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца..., с. 31 – 82.
93 ЦГАДА, Разрядный приказ, ф. 210, оп. 6-з, д. 50, далі – Розписной список 1695 г. Арк.. 59.

94 Симбирский сборник. – Спб., 1889. – С. 35.
95 Розписной список 1695 г., л. 70, об.
96 Там само, л. 72, об.
97 Там само, л. 73.
98 Там само, л. 74.
99 Там само, л. 59.
100 Росписной список г. Киева 1700 г. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – Кн. 6. – К., 1892. – С. 40.
101 Там само, с. 276.
102 Там само, с. 278.
103 Максимович М. А. Собрание сочинений. В 3-х тт. Т. 1. – К., 1876. – С. 273.
104 Досі не до кінця вирішеним залишається питання про архітектора, який саме керував роботами з побудови стін. У ряді авторів зустрічається прізвище Д.В. Аксамитова, втім, в одному з документів 1700 р. йдеться, що з Москви 1700 р. для виконання будівельних робіт в Києво-Печерській лаврі послано майстра невисокої кваліфікації, а той, який володіє архітектурою досконало, – приїде пізніше. Як відомо, Д.В. Аксамитов справді приїхав до Києва пізніше, хоч і того ж 1700 р. Ще пізніше – 1701 р. огляд та ремонтування укріплень у Києві покладалися на генерал-майора Фамендіна, 1702 р. – на військового інженера Е. Гохмана. У документах же, надісланих гетьманом І.С. Мазепою Петру І влітку 1700 р., запитувалося: *"О укреплении монастыря Печерского, где его гетманскими проторми от давней пещеры ограда каменная учинена, а ныне от башни Киевской какая башня каменная учинитися имеет? И каменщики стужают, прислан ли будет какой инженер или так строить как есть, чтобы впредь напрасно протори не пропали?"* Відповідь Петра була такою *"ождать до ведения, чтоб в то время, а конечно, намерены укрепить"*. Дослідники з наведених висновків роблять висновок, що на час листування кам'яну стіну на вказаній ділянці було побудовано, а браму – ще ні.
105 Лашкарев П. Церковно-археологические очерки, исследования и рефераты. – К., 1898. С. 214.
106 Ряд дослідників вважають автором проекта церкви Д.М. Аксамитова, відомого російського архітектора, який прибув до Києва 1700 р. фактично на завершальному етапі будівництва оборонних стін навкруги Лаври. В конструкції та опорядженні фасадів церкви було застосовано архітектурні форми, характерні для російського кам'яного зодчества, з прийомами українського дерев'яного народного будівництва – як і лаврська оборонна стіна, яка повторює в камені прийняті до того часу в Україні дерев'яні укріплення, церква Всіх Святих певною мірою повторює у камені тип хрестовокупольної п'ятиглавої української дерев'яної церкви.
107 Напр. Безсонов С. В. Архитектура Киево-Печерской лавры .- К., 1949-1950. Рукопис в б-ці НКПІКЗ. – С. 136; Подгора. [Історична справка]. Реставрационное задание на составление проекта реставрации памятника архитектуры XVII века – монастырских стен Киево-Печерского государственного историко-культурного заповедника. – К.: Укрпроектреставрация, 1977. – С. 14.
108 У низці праць (зокрема Безсонов С. В. Архитектура Киево-Печерской лавры. – К., 1949-1950. – Рукопис в НИИТИА. – С. 136) стверджується, що первинний вигляд башти зберігся на одній з гравюр відомого українського художника Л. Тарасевича 1702 р., на якій вона постає двоярусною невисокою будівлею, прямокутною в плані, що виступає з оборонних стін назовні трьома своїми стінами. На гравюрі Л. Тарасовича в першому ярусі башти зображено й ворота до монастиря, дійсна наявність яких, втім, заперечується дослідниками. На наш погляд, гравюри Л. Тарасовича є сумнівними джерелами з точки зору відповідності зображуваного історичній достовірності.
109 Св. Онуфрій, один із найсуворіших подвижників Сходу, який за християнськими джерелами мешкав у IV с. н. е. і, шукаючи повної самотності, залишив монастир Ераті, в Єгипті, пішов у пустелю, де вів подвижницький спосіб життя і де через 30 років перед його вертепом чудом виросло фінікове дерево. Онуфрій провів в усамітності 60 років, коли до нього прийшов старець Пафнутій, якому той розповів про своє життя, після чого розпочав молитву й вмер під час її. Пам'ять Святого Онуфрія надзвичайно шанували віруючі в Україні, йому було присвячено багато церков та монастирів, наслідком чого було зокрема й відкриття церкви св. Онуфрія на другому поверсі однієї з башт Києво-Печерської лаври. Відомо, що пізніше башта одержала назву "Палатна" – за однією версією тому, що була за Палатою Києво-Печерської друкарні, за іншою – тому що в ній певний час мешкав митрополит.

110 Через башту, згідно давніх гравюр, свого часу, як і в Малярній вежі, проходив вихід з монастиря, що також досі не має науково-реставраційного підтвердження.
111 Подгора. [Історична справка]. Реставрационное задание на составление проекта реставрации памятника архитектуры XVII века – монастырских стен Киево-Печерского государственного историко-культурного заповедника. – К.: Укрпроектреставрация, 1977. – С. 14.
112 Пивоваренко Л. А. Забудова та благоустрій Гостинного двору Києво-Печерської лаври в XIX – на початку XX ст.// Лаврський альманах. – Вип.. 3. – К., 2001. – С. 48.
113 Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок. – К., 1826. – С. 32.
114 Памятник архитектуры XVII в. Часовая башня Киево-Печерского Государственного историко-культурного заповедника. Проект реставрации. – К., Укрпроектреставрация, 1974. – Т. 1. Обмер. С. 4-5.
115 Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – С. 83.
116 На другому поверсі башти, будівництво якого деякі дослідники датують 1718-1727 рр., містилася церква Івана Кушника, святого, який за джерелами мешкав у Візантії у V ст. н. е. Син заможніх батьків, одержавши блискучу освіту, у молодому віці, нехтуючи суєтним світом, таємно від батьків поїхав до Віфінії й тут постригся у монахи. Молодий монах швидко став зразком безперестанної молитви, слухняності, терплячої працелюбності, безмірного посту. Втім, за шість років думка про батьків почала невідступно переслідувати юного подвижника й він вирішив зробити так, щоб бачити батьків, але при цьому не бути впізнаним ними. Повернувшись до Константинополя, в одязі жебрака, ніким не впізнаний, він провів три роки у поставленій біля воріт кущі (в курені). Подвижник відкрився батькам лише перед своєю кончиною, заповівши поховати себе там, де він жив старцем у тому руб'ї, що носив на собі. Над місцем його поховання батьки побудували храм, при якому було відкрито притулок для старців та прочан. У XII ст. голова його була перенесена хрестоносцями до Безансону у Франції, мощі ж його зберігаються у Римі. Пам'ять Іоанна Кушника вшановується 15 січня, це був день іменин українських гетьманів В. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського, чим пояснюється надзвичайна популярність святого серед українського козацтва. Адже тема розлуки дітей з батьками та нерідко їхньої загибелі й поховання у далекій чужині протягом багатьох століть залишалася надзвичайно близькою народу України.
117 Чередниченко Є.Ф. Архітектура та функціональне призначення підземних споруд Верхньої лаври // Могилянські читання 2005. – К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2006. – С. 554.

РОЗДІЛ VI

1 Ситкарева О. В. Киевская крепость. XVIII – XIX вв. – К., 1997. – С. 11.
2 Столетие военного министерства. Т.IV. История главного инженерного управления. Спб., 1902. – С. 52.
3 Киевлянин. – К., 1913, № 93.
4 Письма и бумаги Петра Великого. Т. IV. – С. 289, 295.
5 Сборник имп. Российского исторического общества. XXXIX. – С. 271.
6 Соловьев, XV. – С. 195 – 196.
7 [Лебединцев А]. Русские государи в Киеве // Киевлянин. – К., 1896. – № 203.
8 Там само.
9 Письма и бумаги Петра Великого. Т. IV. – С. 985-986.
10 Там само, с. 317.
11 Журнал или поденные записи Петра Великого с 1698 г. до заключения Нейштадского мира. – Спб., 1770. – С. 126.
12 Походный журнал Петра I. – Спб., 1855. – С. 26.
13 Южно-Русские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. Т. 1. – К., 1856. – С. 89.
14 Сборник летописей, относящихся к Юго-Западной России. – К., 1881. – С. 45-46.
15 Иконников В.С. Пребывание Петра Великого в Киеве. – К., 1910. – С. 4.
16 Письма и бумаги Петра Великого, IV. – С. 352.
17 Черниговская летопись по новому списку, с. 23.
18 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 7 зв.
19 Цит. за вид.: Иконников В. С. Пребывание Петра Великого в Киеве, с. 4.
20 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19. – арк.. 8.

21 Письма и бумаги Петра Великого. Т. IV. – С. 447.
22 [Лебединцев А.] Русские государи в Киеве / Киевлянин. – К., 1896. – № 203.
23 Письма и бумаги Петра Великого. Т. V. – С. 41-42.
24 Там само, с. 189.
25 Там само.
26 Сборник Российского имп. Исторического общества, XI. – С. 86.
27 Сборник Росийского имп. Исторического общества, XI. – С. 83-88; Письма и бумаги Петра Великого, с. 243, 248.
28 Труды имп. Русского исторического общества, III. – С. 63.
29 Иконников В. С. Пребывание Петра Великого в Киеве, с.13.
30 Труды Военно-исторического общества, Вып. 2. – С. 181.
31 Мазепа І. Ми стоїмо тепер, Братіє, між двома проваллями...// Пам'ятки України. – К., 1991. – № 6. – С. 6.
32 Мацьків Т. 1687-1709: Неупереджені свідчення Західноєвропейських сучасників // Пам'ятки України. – К., 1991. – №6. – С. 35.
33 Цит. за вид.: Дядиченко В. А. Украинское казацкое войско в конце XVII – начале XVIII в.// Полтав : Сборник статей. – М., 1959. – С. 267.
34 Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник. Краткое описание Малороссии. – К., 1878. – С. 301.
35 Труды военно-исторического общества. Вып. 2. – С. 281.
36 РГВИА. – Ф. 5, оп. 1/22, оп. 16, л. 211, л. 84, 84 об.
37 Булгаков В.И., Булгаков А.В. Полководцы XVIII века. – М., 1992. – С. 104.
38 Закревский. Н. Описание Киева. – М., 1868. – С. 80.
39 Черниговская летопись по новому списку, с. 29.
40 Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева, с. 8.
41 Известия Церковно-Археологического общества при Киевской духовной академии за 1895 год. – К., 1896. – С. 36, 37.
42 Сборник материалов для исторической топографии Киева..., Т. 1, с. 25.
43 Закревский Н. Описание Киева. – М., 1868. – С. 431.
44 Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева, с. 8.
45 Цит. за вид.: Рибаков М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – К., 1997. – С. 99.
46 Иконников В. С. Киев в 1654 –1855 гг., с. 17.
47 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19. – арк. 11.
48 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19. – арк. 9.
49 Там само.
50 Там само, арк. 9-10.
51 Там само, арк. 10 зв.
52 Там само, арк. 11.
53 К исторической топографии Печерска и Клова // Киевская Старина. – К., 1896. – Апрель. – С. 16-17.
54 Там само, с. 21.
55 Ситкарева О. В. Киевская крепость. XVIII – XIX вв., с. 39.
56 Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева, с. 59.
57 Там само, с. 60.
58 Киевская старина. – К., 1884, декабрь. – С. 719.
59 Киевская старина. – К., 1888, янв. – март. – С. 20.
60 Лучицкий. Киев в 1766 г. // Киевская старина. – К., 1888. - № 1-3. – С. 19.
61 Иконников В. С. Киев в 1654–1855 гг., с. 16, 17.
62 Энциклопедия военных и морских наук. – Спб., 1883-1897. Т. 1., с. 220.
63 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2., спр. 19, арк. 11.
64 Иконников В. С. Киев в 1654–1855 гг., с. 22.
65 Максимович М. А. Собрание сочинений. В 3-х тт. – Т. 2. – К., 18 . – С. 117.
66 Меньшов Д. П. Старо-Киевская и Печерская крепости. – К., 1913. – С. 4.
67 Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева, с. 61.
68 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 11 зв.
69 История Киева. Т. 2. – К.: "Наукова думка", 1984. – С. 90.
70 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 12.
71 Там само.

72 Киевлянин. – К., 1900. - № 234.
73 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 12 зв.
74 Там само, арк. 8.
75 Там само.
76 Андриевский А. Из жизни в Киеве в XVIII веке: Архивные заметки. – К., 1894. – С. 105.
77 Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева, с. 58-59.
78 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 13 зв.
79 Там само, арк. 14.
80 Там само, арк. 14 зв.
81 ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1 заг.. – Спр. 171. Арк 2, 3.
82 ЦДІАК України. – Ф. 128. – Оп. 1. Спр. 724. – Арк. 2, 3, 17.
83 Цит. за вид.: Меньшов Д. П. Старо-Киевская и Печерская крепости. – К., 1913. – С. 6.
84 Там само.
85 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк.. 13 зв.
86 Меньшов Д. П. Старо-Киевская и Печерская крепости, с. 6.
87 Высоцкий С. А. Золотые ворота в Киеве, с. 31-32.
88 "Росписной список" г. Киева 1700 г.: Послесловие / Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. Кн. 6. – К., 1892. – С. 81.
89 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 14 зв.
90 Там само, арк. 15
91 Там само, арк. 15 зв.
92 Там само, арк. 15 зв.
93 Там само, арк. 16 зв.
94 Там само, арк. 16
95 Там само, арк. 16 зв.
96 Там само, арк. 16 зв.
97 Киевская старина, 1888, № 1-3. – С. 1-74.
98 История городов и сел Украинской ССР. Киев, с. 81.
99 Пономарьов О. М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. – Львів, 1971. – С. 166, 169.
100 РГВИА, г. Москва, ф. 393, оп. 9, д. 10, л. 2.
101 Балакин С. А., Реутов А. В. Археологические исследования на Павловском бастионе // Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской лавре. – К., 1995. – С. 96-97.
102 Там само, с. 105.
103 ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 общ., д. 65, л. 1 – 1 об.
104 Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К.: Держвидав, 1926. – С. 268.
105 Там само.
106 Там само.
107 РГВИА, ф. 826, оп. 4, д. 637, л. 128 – 129.
108 Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К.: Держвидав, 1926. – С. 266.
109 Васильєв М. Г. Монастир і військова влада під час спорудження Києво-Печерської фортеці / Лаврський альманах. - №1. – К., 1999. – С. 13
110 ЦДІАК України. – Ф. 128, оп. 1 заг. – спр. 65. Арк. 1-150.
111 Київ та його околиця в історії і пам'ятках, с. 268.
112 Київ та його околиця в історії і пам'ятках, с. 268-269.
113 ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 общ., д.65, л. 91 – 91об.
114 Київ та його околиця в історії і пам'ятках, с. 271.
115 Ернст Ф. Київ. – К., 1930. – С. 470-479.
116 РГВИА, ф. 826, оп. 2, д. 663, л. 89 об. – 90.
117 РГВИА, ф. 826, оп. 2, д. 689, л. 86 об.
118 РГВИА, ф. 826, оп. 2, д. 1242, л. 78 об. – 79 об.
119 Ситкарева О. В. Киевская крепость. XVIII –XIX вв. – К.: Национальный Киево-Печерский историко-культурный заповедник, 1997. – С. 29, 64.
120 Ситкарева О.В. "Арсенал" и каменные пороховые погреба Киево-Печерской цитадели // Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской лавре. – К., 1995. – С. 71.
121 Киевлянин. – К., 1900. - № 234.
122 Боплан. Опис України.

123 Маниковский Ф. Исторически-статистическое описание Киево-Флоровского Вознесенского женского монастыря, - К., 1894. – С. 10.
124 Крайня О. О. Некрополь Києво-Вознесенського Флорівського жіночого монастиря // Лаврський альманах. – Вип. 9. – К., 2003. – С.39.
125 ЦДІАК України. – Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 62. Арк. 3.
126 История завода Арсенала им. В. И. Ленина. – К., 1986. – С. 17; История Києва. Т. 2. – К., 1984. – С. 92.
127 Арсенал ім. В. І. Леніна: 1764-1964. – К., 1964. – С. 14.
128 Військово-історичний музей (русск. ВИМАИВ и ВС, ф. Збірний, оп. 13, спр. 3931, арк. 38-64.
129 Ситкарева О. В. Арсенал и каменные пороховые погреба Киево-Печерской цитадели // Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской лавре. – К., 1995. – С. 60.
130 РГВИА, ф. 5, оп. 4, спр. 20, арк. 2.
131 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 21.
132 Ситкарева О.В. "Арсенал" и каменные пороховые погреба..., с. 79. Приложение.
133 Ситкарева О.В. "Арсенал" и каменные порохововые погреба..., с. 60.
134 Цит. за вид.: Иконников В.С. Киев в 1654-1855 гг. – К., 1904. – С. 56.
135 Шишкина О.П. Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 г. – Спб., 1848. – Ч. 1-2. – С. Цит. за Сіткарьова О. В. Архітектура Києво-Печерської лаври..., с. 73.
136 ЦДАВМФ. – Ф. 3 л, оп. 24, спр. 313, арк. 1.
137 РДВІА. – Ф. 349, оп. 18, спр. 2392, 2675, 2692, 2715, 2720, 2726, 2735, 2736, арк. 1.
138 Сіткарьова О.В. Архітектура Києво-Печерської лаври..., с. 76.
139 Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1993. – С. 216.
140 Там само, с. 218.
141 Столетие военного министерства. Т. IV. История главного инженерного управления. Спб., 1902. – С. 201.
142 Лебединцев А. Русские государи в Киеве, с. 39-69.
143 Там само.
144 Иконников В.С. Киев в 1654–1855 гг., с. 57.
145 Там само, с. 69.
146 Лебединцев А. Русские государи в Києве, с. 63.
147 Русская Старина, 1873. – № 8. – С. 671 – 673.
148 Иконников В. С. Киев в 1654 – 1855 гг., с. 56.
149 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 17 зв.
150 Там само, арк. 18.
151 Там само, арк. 18 зв.
152 Там само, арк. 20.
153 Там само, арк. 22 зв.
154 Иконников В.С. Киев в 1654 – 1855 году, с. 91.
155 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 22 зв.
156 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 20 зв.
157 Петров Н.И. Фасад Старо-Киевской крепости и нижнего города Киево-Подола во второй половине XVIII века // Искусство. – К., 1911. – № 10. – С. 435.
158 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 17.
159 Там само, арк. 18 зв.
160 Энциклопедия военных и морских наук. Т. 3. – Спб., 1895. – С. 38.
161 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк.18.
162 Там само, арк. 17 зв.; 18 зв.; 19 зв.; 20.
163 Там само, арк..19.
164 Там само, арк..19 зв.
165 Там само, арк..19 зв.
166 Там само, арк..20.
167 Там само, арк. 21.
168 Там само, арк. 21 зв.
169 Там само, арк. 19 зв.
170 Там само, арк..21 зв.
171 Там само, арк. 21 зв. – 22.
172 Там само, арк.. 22.

173 Там само, арк. 22 зв.
174 Там само, арк. 23.
175 РГВИА, ф. 349, оп. 9, д. 87, арк. 73-91.
176 Андреевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. Вып. 2. – К., 1882. – С. 117.
177 Там само, с. 116.
178 Скуленко І. Кутузовські місця в Києві // Вечірній Київ. – К., 1955, 15 вересня.
179 Там само.
180 РГВИА. – Ф. 139. – Оп. 4. – Спр. 25998. – Арк. 22.
181 РГВИА, М., ф. 349, оп. 18, арк. 2663.
182 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 26 зв.
183 К. И. Т-ъ. Материалы, относящиеся к истории Зверинецкого квартала Печерской части г. Киева // Киевская старина. – К., 1895. – Июль-август. – С. 15.
184 Там само, с. 19.
185 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 26 зв.
186 Ситкарева О. В. Киевская крепость, с. 92.
187 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 28 зв.
188 Там само.
189 РГВИА, ф. 349, оп. 18. спр. 2668.
190 Меньшов Д. П. Старо-Киевская и Печерская крепости. – К., 1913. – С. 13.
191 РГВИА, ф. 349, оп. 18, арк. 2713.
192 Меньшов Д. П. Старо-Киевская и Печерская крепости, с. 14.
193 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 27.
194 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 26.
195 Там само, арк. 28.
196 Там само, арк. 28 зв.
197 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 28.
198 Там само, арк.. 28 зв.
199 Иконников В. С. Киев в 1654 – 1855 гг., с. 89.
200 РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 26145, л. 14 – 14 об.
201 Український народ у Вітчизняній війні 1812 року : Зб. док. – К., 1948. – С. 43.
202 Епанчин Н. Очерк событий 1812 года в пределах Киевского военного округа. – К., 1911. – С. 7.
203 Сміян П. План оборони Києва у Вітчизняній війні 1812 р. // Київська правда. – К., 1946, № 71, 5 квітня.
204 Киев : История городов и сел. – К., 1979. – С. 99.
205 Сміян П. Вказана праця.
206 Там само.
207 Там само.
208 Киев. История городов и сел, с. 99.
209 Киевская Старина. – К., 1884. – Х. – С. 451 – 454.
210 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 29.
211 Сулима С. Заметки старого киевлянина // Киевская Старина. – К., 1882. – № 12. – С. 618.
212 Там само, с. 616-620.
213 РГВИА, ф. 139, оп. 16, спр. 25998, арк. 23.
214 Ситкарева О. В. Киевская крепость, с. 97.
215 РГВИА, Ф. 349, ОП. 2, СПР. 279, АРК. 10-21.
216 Там само.
217 РГВИА, ф. 349, оп. 2, спр. 286, арк. 26-27 зв.
218 Там само.
219 Там само, ф. 802. Оп. 5, спр. 7407, арк. 33, зв.
220 Там само, арк. 27-27 зв.
221 Лебединцев А. Русские государи в Киеве, с. 139-140.
222 Ситкарева О. В. Киевская крепость. XVIII-XIX вв., с. 100.

РОЗДІЛ V

1 Иконников В. С. Киев в 1654 – 1855 гг., с. 146.
2 Шевченко Т. Кобзар. – К.: "Дніпро", 1980. – С. 268.
3 Бескровный Л. Г. Русское военное искусство XIX в. – М., 1974. – С. 163.
4 Там само, с. 164.

5 Шильдер Н. К. Император Николай I, его жизнь и царствование. Т. 1. – Спб., 1903. – С. 100.
6 Русский Архив. 1894. – № 10. – С. 195.
7 Лебединцев А. Русские государи в Киеве, с. 199.
8 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 35 зв.
9 Лебединцев А. Русские государи в Киеве, с. 176.
10 Саме в Києві знайшов притулок після невдалого повстання проти султанської Туреччини видатний діяч грецького визвольного руху, колишній господар Молдови (1799-1802) та Валахії (1802-1806) Костянтинос Іпсіланті (1760-1816). Він з родиною мешкав у Києві у т.з. "подвір'ї Іпсіланті" (зараз – вул. Січневого повстання, 6). Життя К. Іпсіланті, повне боротьби та пригод, після відвідання Києва і зустрічі з ним описав у своїх мемуарах французький громадський діяч де Лагард, після чого сюжети з цих розповідей використав відомий французький письменник О. Дюма в романі "Граф Монте Крісто". Певний час у Києві мешкали й сини К. Іпсіланті, генерал російської армії Олександр та Дмитріос. Саме останній, обраний Національними зібранням Греції головою Законодавчого корпусу, після підступного арешту Олександра австрійською владою під час перебування на території Австро-Угорщини, став керівником антитурецького повстання 1821 р., а в 1828-1829 рр. головнокомандувачем військами Східної Греції, які за допомогою Росії визволили цю частину країни від Османського гніту. Костянтинос Іпсіланті був похований у Києві у Георгіївській церкві, заснованій ще в XI ст., зруйнованій і відновленій у XVII-XVIII ст. В 30-х рр. XIX ст. надмогильний пам'ятник К. Іпсіланті було урочисто перенесено до Успенського собору Києво-Печерської лаври.
11 Закревський Н., Описание Києва. Т. 1. – С. 122.
12 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 37.
13 Там само, арк. 36.
14 Ситкарева О. В. Киевская крепость XVIII – XIX вв., с. 102.
15 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 40.
16 Записки Ивана Матвеевича Сбитнева / Киевская старина. – К., 1887, № 2. – С. 305.
17 Там само.
18 Лебединцев П. К материалам из исторической топографии Киева, с. 332.
19 Там само, с. 332, 333, 334.
20 Меньшов Д. П. Старо-Киевская и Печерская крепости, с. 7.
21 Там само, с. 8
22 Там само, с. 7-10.
23 Меньшов Д. П. Старо-Киевская и Печерская крепости, с. 14.
24 Русский Архив, 1894, № 10. – С. 198 – 206.
25 Лесков М. С. Собрание сочинений в 12-ти томах. – Т. 10. – М.: "Правда", 1989. – С. 256-257.
26 Русский Архив, 1899. – № 3. – С. 422-425.
27 Ситкарева О. В. Киевская крепость XVIII-XIX вв. – [К.]: Национальный Киево-Печерский историко-культурный заповедник, 1997 – С. 101.
28 Лебединцев П. К материалам из исторической топографии Киева, с. 321.
29 Драгомиров М. Калибры оружия в полевых армиях европейского состава // Драгомиров М. 14 лет 1881-1894: Сборник оригинальных и переводных статей. – Спб., 1895. – С. 241.
30 Ситкарева О.В. Киевская крепость XVIII – XIX вв., с. 101.
31 РГВИА, ф. 349, оп. 18, спр. 2920.
32 Закревский Н. Описание Киева. – М., ? 1869. – С. 678.
33 Ситкарева О.В. Киевская крепость..., с. 105.
34 Лебединцев П. К материалам из исторической топографии Киева // Труды Киевской духовной академии. – К., 1909. – Кн. 2. – С. 336.
35 Ситкарева О.В. Киево-Печерская крепость..., с. 104.
36 Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. – К., 1852. – С. 328.
37 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 38 зв.
38 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 38 зв.
39 Лебединцев П. К материалам из исторической топографии Киева // Труды Киевской Духовной Академии. – К., 1909. – Кн. 2. – С. 315.
40 Там само, с. 316, 317
41 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 41.
42 Лебединцев П. К материалам из исторической топографи Киева, с. 318.
43 Макаров А. Малая энциклопедия киевской старины. – К.: «Довіра», 2002. – С. 227-228.
44 Иконников В.С. Киев в 1654 – 1855 гг., с. 158.

45 Буров А. Артиллерия // Большая Советская энциклопедия. Т. 3. – М., 1926. – С.498.
46 Там само.
47 Ситкарева О.В. Киевская крепость, с. 102.
48 Там само, с. 104
49 РГВИА, ф. 349, оп. 18, спр. 3638.
50 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 301 зв. – 302 зв.
51 Ситкарева О.В. Киевская крепость..., с. 101.
52 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 303 зв.-304 зв.
53 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 39.
54 Там само, арк. 41.
55 Там само, арк. 42.
56 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 39.
57 Нащадок князів Ярославських, О.О. Прозоровський (1732 – 1809), був записаний у віці 10-ти років до військової служби, як це було прийнято в середині XVIII ст. в прошарках вищої російської аристократії, після закінчення сухопутного кадетського корпусу у віці 22-х років продовжив службу поручиком у лавах діючої армії. В той час російські війська вели майже безперервні переможні війни як на заході, так і на півдні країни, і молодий офіцер, неодноразово поранений у боях, виявивши особисту хоробрість та здатність керувати військами у складній бойовій обстановці під час війни з Пруссією у віці 29-ти років одержав чин полковника, а ще за чотири роки – генерал-майора. Особливо яскраво військовий талант князя О.О. Прозоровського розкрився під час чергової війни проти Туреччини. Командуючи значними військовими підрозділами, він бере безпосередню участь у розгромі турецьких військ під Хотином, Кам'янець-Подільськом, Ясами, Очаковом, Бендерами тощо. О.О. Прозоровський брав активну участь у кримських кампаніях, причому сучасники відзначали, що під час фактичного всевладдя в країні князя Г.О. Потьомкіна, поведінка О.О. Прозоровського відзначалася надзвичайною незалежністю, втім, як відзначали біографи, видатні військові здібності робили в цей час його постійно потрібним. За одержані перемоги він неодноразово відзначався Катериною II. Відправлений у відставку за часів імп. Павла, він відзивається з неї при Олександрі I, знову бере участь у військових діях проти Туреччини, очолював найзначніші підрозділи російської армії у перших боях проти Наполеона Бонапарта і 1807 р. стає генерал-фельдмаршалом. В останні дні життя О.О. Прозоровський у похилому віці одержав ряд перемог над турецькою армією за Дунаєм, де й помер у військовому таборі 9 серпня 1809 р. Ім'я О.О. Прозоровського свого часу носила вулиця в Києві сучасна Еспланадна.
58 Бантыш-Каменский Д. Н. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. – Ч.II. – Спб., 1840. – С. 1 – 9.
59 Кулініч В., Невідомський В. Таємниці "загубленого" замку // Вечірній Київ, 12 серпня 1997 р.
60 Закревський Н. Описание Києва. Т. 2. – М., 1868. – С. 591.
61 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 48.
62 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 293 зв.
63 Ситкарева О. В. Киевская крепость..., с. 111.
64 ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 800, спр. 322, арк. 68-73.
65 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 45 зв.
66 Киев : Энциклопедический справочник. – К., 1982. – С. 142.
67 Там само.
68 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 52.
69 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 297 зв.
70 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 52.
71 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 50 зв.
72 РГВИА, ф. 802, оп. 5, спр. 7265, арк. 106-зв.
73 ЦДІАК України. – Ф. 422, оп. 800, спр. 322, арк. 68-73.
74 ЦДІАК України. – Ф. 422, оп. 800, спр. 322, арк. 68-73.
75 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 45.
76 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 55.
77 ЦДІАК України. – Ф. 1434, оп. 1, спр. 31, арк. 14.
78 ЦДІАК України. – Ф. 422, оп. 800, спр. 322, арк. 67-74.
79 ЦДІАК України. – Ф. 1434, оп. 1, спр. 31, арк. 17.
80 Там само, арк. 32.

81 ЦДІАК України. – Ф. 422, оп. 800, спр. 322, арк. 68-73.
82 ЦДІАК України. – Ф. 422, оп. 800, спр. 322, арк. 68-73.
83 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 57.
84 Памятники истории и культуры Украинской ССР. – К.: «Наукова Думка», 1987. – С. 27.
85 Там само.
86 Киев: Энциклопедический справочник. – К., 1982. – С. 42.
87 ЦДІАК України. – Ф. 422, оп. 800, спр. 322, арк. 68-73.
88 Ситкарева О. В. Киевская крепость, с. 121.
89 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 60.
90 Слід відзначити, що в ті часи сучасної вулиці М. Грушевського, яка зараз прокладена між Казармою на Перешийку та колишніми Арсенальними майстернями, не існувало. Рів, який вільно простріловувався з капоніра, встановленого перед входом до Казарм на Перешийку, з одного боку обривався безпосередньо на схилах над Дніпром, з другого – був спрямований вглиб до схилу Кловського яру. Вулиця М. Грушевського, по якій зараз відбувається рух пішоходів та транспорту на ділянці поруч з Казармою на Перешийку та заводом "Арсенал", була запроектована та влаштована вже наприкінці XIX – на початку XX ст., з подальшим розвитком міста, коли в Києві проводилися значні будівельні роботи. Центр міста в той час забудовувався п'яти-шестиповерховими будинками. Зокрема, переобладнувалася і територія т.з. садиби професора Мерінга – відомого київського хірурга, якому довгий час належала ділянка з озером від сучасної вулиці Банкової до Хрещатика. На місці вулиці М. Заньковецької в ті часи був досить значний пагорб, який дуже ускладнював сполучення в цій частині міста. Врешті-решт, 1896 р. пагорб було зрізано, озеро – засипано, а вся територія розбита на ділянки під забудову. Саме так були утворені вулиці Миколаївська (Городецького), Мерингівська (Заньковецької), Ольгінська (Станіславського). З часом саме тут було побудовано театр М.М. Соловцова, цирк П.С. Крутикова, готель "Континенталь", а вся ділянка одержала у мешканців міста неофіційну назву "Київський Париж". Земля ж із зрізаного пагорбу на нинішній Заньковецькій вулиці пішла частково на упорядкування Володимирської гірки, Опанасівського яру та насип і прокладку проїжджої частини вулиці між заводом "Арсенал" та будівлею Казарм на Перешийку.
91 ЦДІАК України. – Ф. 422, оп. 800, спр. 322, арк. 68-73.
92 Там само.
93 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 42.
94 ЦДІАК України. ф. 1434, оп. 1, спр. 24, арк. 7.
95 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 62 зв.
96 Там само, арк. 43.
97 ЦДІАК України, ф. 1434, оп. 1, спр. 24, арк. 4.
98 РГВИА. – Ф. 802, оп. 5, спр. 7407, арк. 5.
99 ЦДІАК України. – Ф. 422, оп. 800, спр. 322, арк. 68-73.
100 Там само.
101 Там само.
102 За крепость ответят : Прокуратура ищет виновных в сносе музея // Газета "Обзор". – К., 2007. - №2 , 15 янв. – С. 3.
103 РГВИА, ф. 802, оп. 7407, арк. 61.
104 ЦДІАК України. – Ф. 422, оп. 800, спр. 322, арк. 68-73.
105 ЦДІА. Ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1757.
106 Там само.
107 ЦДІАК України. – Ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1889, арк. 1.
108 Там само, арк. 3.
109 Там само.
110 Там само, арк. 12.
111 Там само, арк. 27.
112 Там само.
113 Там само, арк. 31.
114 Там само, арк. 33.
115 Там само, арк. 41.
116 Там само, арк. 59.
117 Дегтярьов М.Г. Про одну фортифікаційну споруду Києво-Печерської лаври // НТЕ. – 1989. - № 4. – С. 34 – 37.
118 ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1889. – арк. 59.

119 Там само, арк. 66.
120 Ернст Ф. До історії Києво-Печерської фортеці // Київ та його околиця. – К., 1926. – С. 267.
121 ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., арк. 66 зв.
122 ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1870, арк.3.
123 Там само, арк. 38.
124 Там само, арк. 86.
125 Сіткарьова О.В. Архітектура Києво-Печерської лаври, с. 67.
126 ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1870, арк. 62.
127 Там само, арк. 104.
128 РДВІА. – Ф. 802, оп. 5, – спр. 335. – арк. 53 зв.
129 Энциклопедия военных и морских наук. – Спб. , 1883-1897. – Т. 4. – С. 229.
130 Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. Вып. 3. – К., 1985. – С. 246.
131 ЦДІАК України. – Ф. 422, оп. 800, спр. 322, арк. 68-73.
132 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 283 зв.
133 Там само, арк. 285 зв.
134 Там само, арк. 286 зв.
135 Там само, арк. 287 зв.
136 Там само, арк. 288 зв.
137 Там само, арк. 290 зв.
138 Там само, арк. 291 зв.
139 Там само, арк. 43 зв.
140 Там само, арк. 45.
141 Там само, арк. 48 зв.
142 Там само, арк. 49 зв.
143 Там само, арк. 54.
144 Там само, арк. 56 зв.
145 Там само.
146 Там само, арк. 62.
147 Русский архив. – М., 1894. – № XI. – С. 422.
148 Лебединцев А. Русские государи в Киеве, с. 214-215.
149 Там само, с. 247.
150 Там само, с. 247-256.
151 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 60 зв.
152 Там само, арк. 60 зв.-61.
153 Там само, арк. 62 – 62 зв.
154 ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 800, спр. 322, арк. 68-73.
155 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, свпр 19, арк. 64.
156 Там само ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 64 зв.
157 Там само, арк. 68.
158 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 65.
159 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 64 зв.
160 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 65.
161 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 65 зв.
162 РГВИА, ф. 80, оп. 5, спр. 7407, арк. 71 зв.
163 Там само, арк. 65 зв.
164 Там само, арк. 71.

РОЗДІЛ VI

1 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 172 зв.
2 Там само, арк. 118.
3 Там само, арк. 88.
4 Там само, арк. 95 зв.
5 Там само, арк. 99 зв.
6 Там само, арк. 117 зв.
7 Рибаков М.О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва, с. 107.
8 Ситкарева О.В. Киевская крепость, с. 121-122.
9 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 84 зв.
10 Там само, арк. 69 зв.

11 РГВИА. – Ф. 802, д. 7407, л. 80-об.
12 Ситкарева О.В. Киевская крепость... , с. 127.
13 "Киевлянин". – К., 1897. – 13 травня.
14 Ситкарева О.В. Киевская крепость..., с. 127.
15 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 102 зв.
16 "Киевлянин". – К., 1897. – 13 травня.
17 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 109 зв. – 110.
18 Ситкарева О.В. Киевская крепость..., с. 127.
19 ДАМК. – Ф. 163, оп. 7, спр. 670, арк. 8-8 зв.
20 Пономаренко Л., Різник О. Київ: Короткий топонімічний довідник. – К., 2003. – С. 60.
21 Рябошапка П. Лысая гора. – К., 1905. – С. 3.
22 Там само, с. 17-18.
23 Сіткарьова О.В. Архітектура Києво-Печерської фортеці: (Історія проектування та будівництва комплексу у XVIII-XIX ст.): Автореферат дис. – К. 1997. – С. 19.
24 Макаров А. Малая энциклопедия киевской старины. – К., 2002. – С. 229.
25 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 111.
26 Там само, арк. 113.
27 Там само, арк. 114.
28 Там само, арк. 116.
29 Там само, арк. 120 зв.
30 Там само, арк. 123.
31 Сіткарьова О.В. Архітектура Києво-Печерської фортеці, с. 19.
32 Там само.
33 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 307 зв.
34 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк.. 283.
35 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 285-287.
36 Там само.
37 Большая Советская энциклопедия. – Т. 3. – М., 1926. – С. 494.
38 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 283.
39 Макаров А. Малая энциклопедия киевской старины, с. 231.
40 "Паровоз". – К., 1870, 30 янв.
41 Макаров А, с. 229-230.
42 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 174 зв.
43 Там само, арк. 175.
44 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 174 зв.
45 Энциклопедия военных и морских наук. – Т.4. – С. 226.
46 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 154.
47 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 164.
48 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 154.
49 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 162 зв.
50 Там само, арк. 164.
51 Там само, арк. 164 зв.
52 Цит. за вид.: Макаров А. Малая энциклопедия киевской старины, с. 230.
53 К. А. Судьба одного киевского сооружения // Киевская старина. – К., 1884. – Июль. – С. 344-345.
54 Лебединцев А. Русские государи в Киеве, с.339.
55 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк..288.
56 Там само, арк. 290-294.
57 Энциклопедия военных и морских наук. – Т. 1. – С. 219-220.
58 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19. арк. 288-295.
59 Воспоминания Сухомлинова. – М. – Л.: Государственное изд-во, 1926. – С. 89.
60 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 295.
61 З них у Києво-Печерській цитаделі розташовувалися:
в Успенському бастіоні – 3 короткі 24-фунтові гармати; у Васильківському равеліні – 1 коротка 24-фунтова гармата; у Кавалерському бастіоні – 6 коротких 24-фунтових гармат; в Андріївському бастіоні – 4 короткі 24-фунтові гармати; в Олексіївському бастіоні – 4 12-фунтові гармати; в анвелопі – 2 12-фунтові гармати; у Семенівському бастіоні – 2 24-фунтові короткі гармати та 2 12-фунтові гармати; у люнеті №1 – 3 12-фунтові гармати (на люнети №№ 2, 3, 4 озброєння взагалі назначено не було) (ЦДІАК України, ф. 1436, оп.

2, спр. 19, арк. 300-301). У Госпітальному укріпленні в той час залишалося артилерійське озброєння:на полігоні №1 – 6 24-фунтових довгих гармат; на полігоні №2 – 5 12 фунтових гармат; У капонірах: Капонір 1-го полігону – 4 мідні 4-фунтові гармати; Капонір 2-го полігону – 4 мідні 4-фунтові гармати; Косий капонір – 4 мідні 4-фунтові гармати; Центральний капонір – 2 мідні 4-фунтові гармати. У Васильківському укріпленні: Праве крило – 3 24-фунтові короткі гармати. Правий фронт – 5 12-фунтових гармат. Середній фронт – 6 24-фунтових довгих гармат та 2 24-фунтові короткі гармати. Равелін – 3 12-фунтові гармати. Ліве крило – 4 24-фунтові короткі гармати. Лівий фронт – 3 12-фунтові гармати. Капонір середнього фронту – 4 4-фунтові мідні гармати. Відкриті каземати біля кінцевих частин равеліну – 4 4-фунтові мідні гармати. Відкриті каземати правого фронту – 4 4-фунтові мідні гармати. Відкриті каземати лівого фронту – 4 4-фунтові мідні гармати. Прозорівська башта – 8 4-фунтових мідних гармат. Башта №2 – 8 4-фунтових мідних гармат. У Подільських воротах – 4 12-фунтові гармати. У Лисогірському укріпленні: Напівбастіон №1 з відступною батареєю – 3 24-фунтові довгі гармати, 2 24-фунтові короткі гармати, 3 9-фунтові сталеві гармати. Бастіон №2 з прилеглими куртинами – 5 24-фунтових довгих гармат, 2 24-фунтові короткі гармати, 2 9-фунтові сталеві гармати. Бастіон №3 – 4 24-фунтові довгі гармати, 2 24-фунтові короткі гармати, 3 9-фунтові сталеві гармати. Крім того, для оборони укріплення для оборони ровів малося 8 4-фунтових мідних гармат, для навісного вогню – 4 6" мідні мортири, а також 6 5-пудових та 4 ½ пудові гладкостінні мортири (ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, апр. 19, арк. 295-303).

62 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 304.

63 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 305.

64 ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 306.

65 Там само.

66 Там само, арк. 330 зв.

67 Там само, арк. 392.

68 "Киевлянин". – К., 1897. – 12 травня.

69 Инструкция караульному начальнику при пироксилиновых складах на Лысой горе. – К., 1910. – С. 3.

70 Там само, с. 1-2.

71 "Киевское слово". – К., 1893. – № 2021.

СЛОВНИК
фортифікаційних та військових термінів

АМБРАЗУРА – бійниця, бічний отвір у фортечному або батарейному бруствері, що розширюється всередину укріплення, через який виставляється дульна частина гармати.

АНВЕЛОП (а) – допоміжний фортифікаційний елемент бастіонних фортець, земляний насип, що без проміжків оточує весь головний вал фортеці або деякі фронти і є своєрідною оболонкою для прикриття головного валу. За протяжністю та об'ємом анвелоп становить майже другий головний вал. Влаштовувався з ґрунту вийнятого з рову й залишеного після насипу головного валу. Розташовувався безпосередньо за контрескарпом й оточував безперервною лінією один або кілька фронтів фортечної огорожі.

АПАРЕЛЬ – пологий насип для втягування гармат на валганг або гласис. Влаштовувався як правило косим або дугоподібним заради недопущення руйнування ворожою артилерією палісадних воріт, мосту або равеліну фортеці.

АПРОШІ – змієподібні та зигзагоподібні земляні рови, що прокладалися для безпечного наближення до стін фортеці перед її штурмом.

АРСЕНАЛ – військова установа для приймання, зберігання, обліку, постачання військ озброєнням та боєприпасами для виконання робіт по їхній збірці, ремонту та виготовленню.

БАНКЕТ – насип у вигляді східця, із землі або каменю на крутості високого брустверу, призначений для розміщення стрільців. Банкети влаштовувалися при гласисах, траверсах і в усіх інших місцях, де була необхідність рушничної оборони.

БАРБЕТ – підвищена площадка біля брустверу для розміщення гармат.

БАРБЕТ-БАТАРЕЯ – батарея без амбразур із низьким бруствером, що не захищає гармати й батарейну обслугу від ворожого вогню. Для захисту батарейної обслуги в таких батареях на бруствер встановлювалися тури.

БАСТІОН – 1) п'ятикутна озброєна башта, прибудована до стіни фортеці. Складається з двох фасів та двох флангів; 2). Виступ фортечної споруди взагалі.

БАТАРЕЯ – група артилерійських гармат. Свого часу розрізнялися кінні й піші батареї, легкі (гармати малого калібру), відкриті (без польових укріплень), укріплені (рів та бруствер перед батареєю), замкнуті (були оточені укріпленнями не лише попереду, але й з тилу).

БАШТА – споруда, висота якої набагато більша її горизонтальних розмірів. Спочатку будувалися з оборонною метою.

БЕРМ – уступ біля верхнього краю відкосу рову, призначений для попередження сповзання землі у рів під час артилерійського обстрілу, а також осаду ґрунту під час дощу.

БІЙНИЦЯ – те ж, що й **АМБРАЗУРА**, але для стрільби з ручної зброї.

БЛОКГАУЗ – важка оборонна споруда з товстими стінами з цегли або каміння з амбразурами, пристосована для ведення кругової оборони гарматним та рушничним вогнем. Як правило навкруги блокгауза влаштовувався земляний вал та рів. У блокгаузах розташовувалися приміщення для гарнізону, продовольчі склади, порохові погреби, криниці, зберігали паливо на випадок облоги тощо.

БОЛВЕРК – елементи фортечних укріплень, що виступають за межі головного валу й різняться від бастіонів більш вільною конфігурацією. Іноді під болверками розуміються взагалі кожні зовнішні укріплення фортець, у тому числі й бастіони.

БОЙОВИЙ ХІД – вартовий шлях – ходова площадка у верхній частині оборонних стін, призначена для оборони й комунікацій.

БРАМА – великі ворота, як правило в монументальних спорудах.

БРЕШ-БАТАРЕЯ – батарея, що складається із обложних гармат. Влаштовувалася на короні гласису обложеної фортеці як правило навпроти фасів бастіонів.

БРУСТВЕР – невеликий земляний насип, який забезпечує охорону від прицільних пострілів, осколків снарядів та спостереження за місцевістю, захопленою ворогом.

ВАЛ – оборонна споруда, що складає земляний насип навкруги або перед територією, яка потребує оборони. Складається як правило з ґрунту, вийнятого при спорудженні рову, розташованого безпосередньо перед валом.

ВАЛГАНГ – верхня поверхність валу, на якій розташовані оборонні позиції. Використовується для розташування стрілків та артилерії. Ширина валгангу повинна бути достатньою для встановлення гармат з лафетами, враховуючи віддачу при пострілі.

ВЕЖА – те ж саме, що й башта.

ВЕРКИ – загальна назва різноманітних оборонних споруд в фортеці, здатних вести самостійну оборону.

ВИХІДНИЙ КУТ – на відміну від вхідного кута, зверненого всередину фортеці, мають назву кути, стін будівель, що виступають зовні оборонних споруд.

ГАУПТВАХТА – 1) приміщення для утримання заарештованих військовослужбовців; 2) приміщення для охорони (в російській армії до 1884 р.).

ГЛАСИС – земляний похилий (у бік ворога) насип перед зовнішнім ровом укріплення, фортеці, що покращує умови обстрілу.

ГОЛОВНИЙ ВАЛ – вал, що створює головні фортечні лінії (бастіони, куртини) на відміну від валів равеліну, люнету тощо.

ГОРЖА – тилова частина укріплення; 2) звернений в тилову частину вихід з укріплення.

ГРОНВЕРК – укріплення, що складається з одного бастіонного фронту з двома крилами по боках (куртинами) й прилягає до верків фортечної огорожі. Виконує роль мостового прикриття або окремих форту для посилення фортеці.

ДЕМІЛЮН – невелика зовнішня напівкруглої форми будівля, що використовувалася (XVII ст.) для захисту чола мосту через фортечний рів, складність оборони її дугоподібного рову й слабкий ексцентричний вогонь з неї по місцевості примусили віддати перевагу нарису укріплення у вигляді вихідного кута, таким чином демілюн перетворився на равелін.

ДЕФІЛЕЯ – вузький, тісний хід.

ДИТИНЕЦЬ – укріплена, як правило валами та стінами, центральна частина міста. З XIV ст. переважно на південно-східній Русі – **КРЕМЛЬ**.

ЗАБОРОЛА – теж саме, що й **ГУРДИЦІЇ** – дерев'яні галереї, винесені у середньовічних оборонних спорудах за зовнішню частину фортечних стін для з бічними амбразурами та отворами в підлозі для вилиття гарячої смоли та ін.

ЗАМОК – укріплене житло феодала, з XIII-XIV ст. перетворюється в складні комплекси будівель і нарешті в палацеві ансамблі.

ЗУБЦІ (КРЕМАЛЬЄРИ) – завершення давніх та середньовічних фортечних стін, башт, мостів тощо. Бойові прорізи на зубцях й просвіти між ними служили бійницями верхнього бою.

КАВАЛЬЄРА – 1) сторожева башточка; 2) башточка на розі бастіону.

КАЗЕМАТ – склепінчаста оборонна будівля для захисту військ та гармат від навісних гарматних пострілів та для фланкування ровів.

КАПОНІР – оборонна споруда з каменю (склепінчасте) або дерева, що прилягає до внутрішньої (ескарпової) стінки рову, призначена для ведення флангового та косоприцільного вогню.

КЛІТЬ – зруб найпростішої конструкції у дерев'яному будівництві, створюється покладеними один на одний вінцями колод.

КОМУНІКАЦІЙНА ЛІНІЯ – шлях, влаштований для сполучення фортеці з висунутими відокремленими укріпленнями.

КОНТРГАРД – укріплення з двох фасів, що створюють вихідний кут. Контргарди будуються проти шпиців бастіонів для прикриття фасів бастіонів; бувають прості й з флангами.

КОНТРЕСКАРП – найближчий до розташування ворога укіс зовнішнього рову укріплення, крутий зріз нахилу місцевості (яру, берегу ріки). Є перепоною для тих, хто здійснює штурм, ускладнюючи спуск в рів під час наступу й вихід із рову у разі відступу.

КОРДЕРГАРДІЯ – приміщення для офіцерів та солдатів караульної служби при воротах фортеці, плацдармі та гауптвахті.

КОФР – поглиблений капонір, кам'яна, перекрита склепінням галерея. Використовується для безпечного сполучення і для обстрілу рову повздовжнім вогнем. Кофри прикривалися вертикально встановленими колодами й мали амбразури для гармат. Вийшли із застосування приблизно з середини XVIII ст.

КУРТИНА – проміжок фортечної стіни, що поєднує фланки двох суміжних бастіонів.

КЮВЕТ – канава, що проходить по дну сухого фортечного рову вздовж усієї фортечної огорожі, яка використовується для осушки рову, стоку води як додаткова перепона під час штурму.

ЛОЖЕМЕНТ – окоп для укриття солдатів та гармат.

ЛЮНЕТ – відкрите з тилу укріплення, що складається з валів ровом попереду та прикрите фланками.

МЕРЛОН – простінок брустверу, батареї, частина насипу або стіни між двома амбразурами, бійницями.

МІНА – підкоп під валом обложеної фортеці. Складається з мінної галереї та однієї або кількох порохових камер.

МУР – стіна з каміння, цегли на розчині.

ОПЛАКІРУВАТИ (ПЛАКІРУВАТИ) – обкласти дерном земляні похилості (насипи, відкоси тощо) для охорони від розмиву атмосферними опадами.

ПАЛІСАД – перепона із загострених вгорі колод, висотою кілька метрів, поєднаних між собою горизонтальними брусами.

ПАРАПЕТ – невеликий бруствер, влаштований для захисту від рушничного вогню.

НАПІВБАСТІОН – укріплення, що складається з одного флангу й фасу, що змикається з куртиною.

НАПІВРЕДАН – виступ, редан з тупим кутом, звернений вершиною у бік ворога й фасами не більш 15 сажнів (20-30 м.).

ПЛАЦДАРМ – площадка для зосередження військ. Влаштовувався всередині фортеці, на покритому шляху фортеці, у кутах гласису.

ПОЛІГОН – 1) місце, де відбувається навчальна стрільба з рушниць, гвинтівок та гармат; 2) багатокутне укріплення (редут); 3) частина фортеці, що складається з двох напівбастіонів та одного равеліну.

ПОТЕРНА – галерея, тунель під землею або посередині масивної споруди, таємний хід для вилазок та сполучення із зовнішніми спорудами фортеці.

РАВЕЛІН – допоміжна фортифікаційна споруда трикутної форми у фортецях, розташована попереду рову між двома бастіонами, укріплення для прикриття від вогню куртини.

РЕДАНТ (РЕДАН) – відкрита польова фортифікаційна споруда з двох фасів під кутом 60°-120°, яка виступає вершиною у бік ворога. Малий редан з тупим кутом має назву: **ФЛЕШ**.

РЕДУТ – замкнута польова фортифікаційна споруда в формі квадрату, прямокутника або багатокутника, підготовлена для самостійної оборони.

РЕДЮЇТ – останнє сховище оборонників, внутрішній опорний пункт у вигляді укріплення, розташованого посередині іншого, значнішого за територією, внутрішність якого обстрілюється. Під редюїтом розуміється також кожне укріплення, розташоване позаду головних укріплень, яке є останнім оплотом оборонників.

РЕТРАНШЕМЕНТ – внутрішня оборонна огорожа в фортецях та укріплених таборах, розташована позаду головної фортечної огорожі.

СОРТІЯ – прохід, залишений у насипу або валу укріплення для сполучення із полем.

ТАРАСИ – система дерев'яних фортечних стін (дві паралельні стіни поєднувалися врубленими в них впоперек стінами, а кліті, що створилися, заповнювалися землею та камінням).

ТЕНАЛЬ – укріплення, що складається з двох частин брустверу або двох фасів й звернене вершиною до охоронників, що надає змогу захищатися перехресним вогнем. Кут теналі 90° - 180°, але ніколи не гострий. Теналі призначалися для оборони рову й влаштовувалися перед куртинами.

ТЕТ-ДЕ-ПОН – укріплення для захисту мостів - польове укріплення з ровом та бруствером у вигляді редана, бастіону, напівбастіону тощо.

ТИН – частокіл – 1) фортечна стіна з вертикально вритих загострених вгорі колод; 2) плетена огорожа сільських будівель.

ТРАВЕРС – земляний насип влаштований поперек валгангів, прикритих шляхів та інших фортечних ліній для захисту від ворожого вогню. Траверсом прикривали вхід до редуту, воріт тощо.

ТУРИ – бездонні циліндричні корзини з кілків, оплетені хмизом, заповнені землею висотою 2 ¾ фути. Т. з. батарейні тури – 3 фути діаметром, 4 фути висотою.

ФАС – частина укріплення, звернена до ворога. Фас може бути створений вихідними кутами (бастіон, равелін, редан тощо) або вхідним кутом (тенаь).

ФАСОБРЕЙ – нижній вал, паралельний головному валу, що містився між зовнішнім боком головного валу та ровом. Призначався для перешкоджання переходу через рів.

ФАШИНА – 1) в'язка лозин; 2) хмиз, перев'язаний скрученими лозинами або дротом. Використовується для укріплення високих насипів або закладання ділянки рову під час наступу.

ФЛАНК – невелика ділянка фортечної огорожі. Призначений для повздовжнього обстрілу підходів до суміжної частини оборонної лінії.

ФЛАНКУВАННЯ – повздовжній обстріл, вражаючий ворожий ціп збоку.

ФЛЕШ – польове укріплення у вигляді редану, але менших розмірів, складалося з двох фасів довжиною 20-30 м, утворюючих кут, звернений вершиною до ворога.

ФОРТ – велике замкнуте довгочасне військове укріплення, яке входить до складу фортеці, або самостійний опорний пункт, здатний вести кругову оборону.

ФОРШТАТ – передмістя, місцевість навкруги міста, фортеці.

ФРОНТ – 1) місце, ділянка на якій одночасно виконується декілька процесів робіт; 2) лінія розгортання збройних сил та їхнього зіткнення з ворогом на арені військових дій; 3) сторона бойового порядку військ, звернена до ворога.

ФУТ – міра довжини – 1/7 сажні – 12 дюймів – 0,3048 м.

ЦЕЙХГАУЗ – споруда складського типу для зберігання зброї.

ЦИТАДЕЛЬ – 1) найбільш укріплена центральна частина фортеці; 2) замкнуте укріплення посередині фортечної огорожі, що є останнім оплотом для обложених; 3) міцна фортеця й укріплене ядро феодальної держави, яка досить часто була і його адміністративним та культурним центром.

ШАНЦІ – окопи. У XVII-XVIII ст. цим терміном часто позначали всілякі польові укріплення загалом.

ШПІЦ – ріг укріплення, що виступає назовні.

ЕСКАРП – внутрішня, примикаючи до стіни або валу пологість зовнішнього рову укріплення.

ЕСПЛАНАДА (ЕКСПЛАНАДА) – (від лат. «розгортати, вирівнювати, розкладати») 1) незабудований простір між стінами фортеці або міськими стінами та найближчими житловими будинками, який служить оборонній меті; 2) площа перед великою будівлею

ЗМІСТ

Передмова 3

Розділ I. *ОБОРОННІ СПОРУДИ МІСТА ПЕРІОДУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ* 11

Розділ II. *КИЇВ ПІД ВОЛОДАРЮВАННЯМ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ* 103

Розділ III. *ПІД ДВОГОЛОВИМ ОРЛОМ* 177

Розділ IV. *КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ФОРТЕЦЯ* 239

Розділ V. *«МИКОЛАЇВСЬКА» (ГОЛОВНА) ФОРТЕЦЯ* 315

Розділ VI. *КИЇВСЬКА ФОРТЕЦЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.* 393

Посилання до розділів 424

Словник фортифікаційних та військових термінів 444

Науково-популярне видання

ПЕТРОВ
СЕРГІЙ СТЕПАНОВИЧ

Оборонні споруди Києва X-XIX ст.

у контексті історії міста
і загального розвитку
військово-фортифікаційної справи

Редактор *О. Шпак*
Технічний редактор *О. Мельник*
Комп'ютерна верстка *Р. Швець*
Художник *Р. Швець*
Коректор *Т. Товалович*

Формат 60x84/16. Ум. друк. аркуш. 26,04
Наклад 1 000 пр. Зам. № 12-0076.

Видавець і виготовлювач ТОВ "ВПК "Експрес-Поліграф"
вул. Фрунзе, 47, корп. 2, Київ-80, 04080
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2264 від 17.08.2005 р.